DAMAGE BOOK

SABHAPARVAN
Ed. EDGERTON

FASCICULE 13
SABHĀPARVAN (1)

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN †;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1943

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late M. M. GANGANATHA JHA: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute. . . . But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena . . . which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic."—Professor SUSHIL KUMAR DE.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Journal of the Bihar and Orissa Rese[...] Patna: "Dr. Sukthankar's *editio[...]* Epic of India is easily the most notable [...] in the domain of Indology in recent yea[...] constituted text seems to be the nearest approach to the original. . . ."—Professor A. BANERJI-SASTRI.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Ban[...]lore: "The task of Dr. Sukthankar deser[...] fore every encouragement and congratulat[...] the public and the sympathy of every scholar.

Journal of the Royal Asiatic Society, Lon[...]: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusia[...] to undertake this work and thereby enhance high prestige of Indian scholarship in the fiel[...] Sanskrit studies." "The work continues [...] carried out on the same lines and in the [...] masterly manner, which has already gaine[...] enthusiastic commendations of all the chief S[...] scholars in India, England, the C[...] America." "Finally the hope may be expressed th[...] Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great epic has been cast at different times in different parts of India."—Professor LIONEL D. BARNETT.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes

॥ सभापर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥ १ C 2.1 B 2 1 2 K 2.1 7

☞ The first fol. of D6 is missing; the second fol. begins with 8^d.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś1 K1.3 Ñ1 V1 B Dn D1-5. Ś1 K3 D5 read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. ॐ नमः शिवाय । श्रीगणेशाय नमः; K1 ॐ नमः श्रीगणेशाय; K3 Dn1 D3.4 श्रीगणेशाय नमः; B1 ॐ नमः श्रीकृष्णाय; B2.6 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B3 ॐ नमो गणेशाय; B4 ॐ नमो वासुदेवाय; D1 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः; D2 ॐ नमः श्रीगुरुगोविंदगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

After the introductory mantra, K1 ins.:

2* ॐ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथां शुभाम् ॥;

while D5 (marg.) ins.:

3* * * * * * * * * * * * * * * * * * * ।
ततोऽज्ञानतमोन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।

[=(var.) Ādi, 66*, line 2; Virāṭa, 3*, line 2.]

Of K2.4, which omit the introductory mantra, K2 begins with ॐ नमः श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय, followed by 2*, while K4 begins with ॐ नमः श्रीकृष्णाय.

Of the Southern MSS., T1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः; G1 (marg.) हरिः ॐ अविघ्नमस्तु । सभापर्व (sic) । श्रीरामाय नमः; G2.3 हरिः ॐ श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः; G5 ॐ; G6 अस्मद्गुरुभ्यो नमः; M1 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M3 हरिः श्रीगणेशाय नमः । अविघ्नमस्तु.

☞ It should be understood that the words उवाच, ऊचुः of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचुः are generally omitted in Ś1 and in S, and frequently abbreviated or omitted in other MSS., apparently for reasons of economy of space. Only the occurrences or omissions of these words (उवाच, ऊचुः) in *unexpected* places, will be noted in the sequel. — The readings of Nīlakaṇṭha's commentary (Cn) were collated, but have been cited, as a rule, only when they differ from Dn, or for some other cogent reason.

Before वैशं° उ°, B1 ins.:

4* जनमेजय उवाच ।
मयस्य तु कथां दिव्यां श्रोतुमिच्छामि सत्तम ।
सभां चैव कृतां तेन धर्मराजस्य धीमतः ।;

while D5 ins.:

5* जनमेजय उवाच ।
रक्षितः पाण्डवा * * मयो नाम महासुरः ।
कृष्णाच्च पावकाच्चैव पार्थेनामिततेजसा ।
स चकार यत्पूर्वं वै कर्म प्रत्ययकारकम् ।
तद्ब्रूहि भगवन्सर्वं प्राणदाय किरीटिने ।;

and, finally, S ins.:

6* जनमेजयः ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
[T1 om. the ref.]

---

1 Owing to missing fol., 1^a–8^c is lost in D6. — After the ref., S ins.:

7* श्रृणु राजन्नवहितश्चरितं पूर्वकस्य ते ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।
गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं तूणी चाक्षयसायकौ ।
दिव्यान्यस्त्राणि राजेन्द्र दुर्लभानि नृपैर्भुवि ।
रथध्वजं पताकाश्च श्वेताश्वैः सह वीर्यवान् ।
एतानि पावकात्प्राप्य मुदा परमया युतः ।
तस्थौ पार्थो महावीर्यस्तदा सह मयेन सः ।

अस्माच्च कृष्णात्संक्रुद्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ।
त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २

अर्जुन उवाच ।

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान्भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयं च ते ॥ ३

मय उवाच ।

युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ ।
प्रीतिपूर्वमहं किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ॥ ४

अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः ।
सोऽहं वै त्वत्कृते किंचित्कर्तुमिच्छामि पाण्डव ॥ ५

[(L. 1) G6 पूर्वजस्य. — (L. 3) A few MSS. कार्मुकं श्रेष्ठं. — (L. 4) M1 (*inf. lin.* as above) वरैर् (for नृपैर्). — (L. 5) G1 रथध्वजं पताकं च; G2 °ध्वजं पावकाच्च; G3.6 °ध्वजपताकाश्च; G5 M2 रथं ध्वजं पताकांश्च. G6 श्वेताश्वांश्च स वीर्यवान्. — (L. 7) T1 G2 महावीरः. T1 कृष्णेन सहितस्तदा (for the post. half).]

—**Cd** cites 1^{ab} entirely as in text. — ^{a}) G1 ins. **स** before **ततो** (hypermetric). — ^{b}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) **मयः पार्थस्य** (for **वासु°**). — After 1^{ab}, S ins.:

8* **पाण्डवेन परित्रातस्तत्कृतं प्रत्यनुस्मरन् ।**

— ^{d}) G1.2 **पुनर्मयः** (for **पुनः पुनः**).

2 B5 damaged. D6 missing (cf. v.l. 1). Before 2, Ś1 K4 B2 D (except D1.2; D6 missing) G3.4 M ins. **मय उ°** (some MSS. om. **उ°**). — ^{a}) G1–5 **यस्माच्च**. K4 Ñ1 **अस्मात्कृष्णात्सुसंक्रुद्धात्**; V1 B1.2.4 Dn D1–4 **अस्मात्कृष्णात्सु**(V1 B1 °**च्छ्रात्सु**-; B1m °**च्छ्रं सु**-; B2 °**ष्णाच्च**; D1.2 °**च्छ्राच्च**)**संरब्धात्**; B3.6 D5 **अस्माच्च कृष्णा**(B3 °**च्छ्रा**)**त्संरब्धात्**; B5 damaged; G6 **मयं तस्माच्च संक्रुद्धात्**; M1 (hypermetric) **अस्माच्च कृष्णात्सुसंरब्धात्**. — ^{b}) G3.4 **पावकाच्चंडविक्रमात्**. — ^{c}) G3.4 **भद्रं ते** (for **कौन्तेय**). — After 2, S ins.:

9* **अहं हि विश्वकर्मा वै असुराणां परंतप ।**
तस्मात्ते विस्मयं किंचित्कुर्यामन्यैः सुदुष्करम् ।
एवमुक्तो महावीर्यः पार्थो मायाविदं मयम् ।
ध्यात्वा मुहूर्तं कौन्तेयः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ।

[With lines 1–2, cf. stanza 5. — (L. 1) G1.2 **वासु°** (for **असु°**). — (L. 2) G2 कार्यमन्यैः; M1 कुर्यामद्य; M2 कुर्यां यदि (for कुर्यामन्यैः). — (L. 3) G1.2 महावीरः (for °र्यः). M मायाविनं. G6 तेजस्वी चरितव्रतः (for the post. half).]

3 D6 missing (cf. v.l. 1). D3 om. 3. T1 G5 M2 om. the ref. — ^{a}) K1.4 **कृतं मम**; K2.3 V1 B4 Dn1 D2 T1 G1.2.4.5 **कृतमेतत्**. B1m **विश्वं** (for **सर्वं**). — ^{b}) K V1 B1m.2–4 D2 **स्वस्ति तेस्तु**; Ñ1 **युक्तमात्थ**; B5 damaged. **V1 B2–4 D2 मजासुर** (for **महा°**). — ^{c}) S (except G6 M1) **नो** (for **मे**). — After 3, B1 (marg.) ins. 13*; while S (except G6) ins.:

10* **प्राणोपकारादर्थं हि नाहरामीति मे व्रतम् ।**

[G3 M प्राणोपकारणार्थं (M °कारादर्थं) हि. G1.2 नादास्यामि; M2 नाचरामि. G4 मतं (for व्रतम्).]

4 D6 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) T1 G4.5 **अयुक्तं तत्**; G3 **युक्तमेव**. S (except G6 M1) **वचो** (for **विभो**). — ^{b}) D1.2 S (except G1) **यदात्थ**. K2 **पुरुषोत्तम**. — ^{c}) G3 M1 °**पूर्वमिदं**. — ^{d}) Ś1 **तेनव**; K3 **पांडव**; K4 **भारते**; T1 G3–5 M **ते प्रियं**; G1.2 **तेर्जुन**; G6 **तेस्म्यहं** (for **भारत**).

5 D6 missing (cf. v.l. 1). — ^{ab}) B1.4 transp. **विश्व°** and **दान°**. K (except K3) M1 **महात्मनां**; **Cd महाकविः** (as in text). **Cv** cites 5^{a} as in text. — ^{cd}) Cf. 4^{cd}. Ś1 K Ñ1 **तदहं** (for **सोऽहं वै**). V1 B (except B3) D (D6 missing) M2 transp. **किंचित्** and **कर्तुं**. K2.3 **भारत** (for **पाण्डव**). Ñ1 **पार्थ कुर्यां महत्प्रियं** (for ^{d}). — After 5, S ins.:

11* **दानवानां पुरा पार्थ प्रासादा हि मया कृताः ।**
रम्याणि सुखदर्शानि भोगाढ्यानि सहस्रशः ।
उद्यानानि च रम्याणि सरांसि विविधानि च ।
विचित्राणि च शस्त्राणि रथाः कामगमास्तथा ।
नगराणि विशालानि साट्टप्राकारतोरणैः । [5]
वाहनानि च मुख्यानि विचित्राणि सहस्रशः ।
बिलानि रमणीयानि सुखयुक्तानि वै भृशम् ।
एते कृता मया सर्वे तस्मादिच्छामि फल्गुन ।

[(L. 1) M transp. मया and कृताः. — (L. 2) T1 G1.2 सुखगर्भाणि. G4.5 भोगार्थानि; G6 भोगार्हाणि. M गृहाणि च (for सह°). — (L. 3) G3–5 विचित्राणि (for च रम्याणि). — (L. 4) G1 विविधानि (for विचि°). G6 वस्त्राणि (for श°). T1 कामकाश्च रथाश्च वै; G4 कार्मुकाणि रथा मया; G6 कामगानि रथानि च; M कामगा(M2 °र्मुका)श्च रथा विभो. — (L. 5) G2 M2 °तोरणं; G6 °वंति च. — (L. 6) G1 रम्याणि (for मुख्यानि). G2 च सर्वशः (for सह°). — (L. 7) T1 G5 जालानि; G3.4 ज° (for बि°). — (L. 8) T1 transp. कृताः and मया. G4.5 M2 एतत्कृतं मया सर्वं (M2 पूर्वं).]

अर्जुन उवाच ।
प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ।
एवं गते न शक्ष्यामि किंचित्कारयितुं त्वया ॥ ६
न चापि तव संकल्पं मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियतां किंचित्तथा प्रतिकृतं मयि ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ॥ ८
चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ।
धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ ९
यां कृतां नानुकुर्युस्ते मानवाः प्रेक्ष्य विस्मिताः ।
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिंस्तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ १०
यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम विहितांस्त्वया ।
आसुरान्मानुषांश्चैव तां सभां कुरु वै मय ॥ ११
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमां चक्रे पाण्डवस्य सभां मुदा ॥ १२ C 2 13 B 2 1 14 K. 2 1. 25

---

6 D6 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 प्राणकृत्य- (for °कृच्छ्राद्). Ś1 K1 विमुक्तं त्वाम्; Dn2 S विनिर्मुक्तम्. K3 प्राणकृच्छ्रापि (sic) मुक्तं त्वम्; V1 B (except B1; B5 damaged) D1-3. 5 विमोचितं प्राणकृच्छ्राद्. — ^{b}) Ś1 यदि; K1 Ñ1 V1 B1. 3. 4. 6 T1 M मय (B6m [ऽ]सुर); B2 D1-5 [ऽ]नघ; B5 damaged (for मया). — ^{c}) K4 T1 G3-5 कृते; Cd गते (as in text). K3 शक्यामि; B2-4. 6 D1-3. 5 शक्नोमि; B5 damaged. B1 एतत्कृते न गच्छामि (m एवं गते न शक्यामि). — ^{d}) V1 Cn त्वयि (but Dn as in text!); B1m त्वहं (for त्वया).

7 D6 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K Ñ1 B1. 6 (both marg.) Cd का(K4 क)श्यप (for दानव). — ^{c}) K2 कृष्णार्थं. G6 प्रीतिस् (for किंचित्). — ^{d}) B D2. 3. 5 तत्ते (B1 भवेत्); D1 कृते; G2 तदा (for तथा). B1 T1 प्रीति° (for प्रति°). Ś1 मम (for मयि). — After 7, T1 G4. 5 ins.:

12* मयः ।
वासुदेव मया कर्तुं किमिच्छसि शुभानन ।

8 In D6, 8^{abc} is missing (cf. v.l. 1). Dn D3. 4 om. the ref. — ^{a}) K1. 2 नोदितो. — ^{b}) V1 B2. 3 D1. 2 मयेन पुरुषर्षभ; S मयं प्रति नरर्षभ. — 8^{cd} (with 9^{ab}) partly damaged in B5. — ^{c}) Ś1 अपि; K2 एव; M2 अभि- (for इव). — ^{d}) K1. 4 नोद्य°; K2 कार्य° (for चोद्य°). — V1 B4 D1. 2 subst. for 8^{cd}: B3. 6 ins. after 8: B1 (marg.) ins. after 3: D4 ins. after 14*:

13* नैपुणं दिवि शिल्पस्य संचिन्त्य मयमब्रवीत् ।
[V1 B3 D4 नैपुण्यं; D1 निपुणं.]

V1 B3. 4. 6 D1. 2 cont.: K3. 4 B1. 2 Dn D3-6 G3 ins. after 8:

14* ततो विचिन्त्य मनसा लोकनाथः प्रजापतिः ।
[B1 (m as above) सुचिरं (for मनसा).]

9 ^{a}) K1. 2. 4 नोद° (for चोद°). — After 9^{ab}, V1 B D ins.:

15* यदि त्वं कर्तुकामोऽसि प्रियं शिल्पवतां वर ।

— ^{c}) Ś1 K2. 3 दैत्येय; K1 दैत्येंद्र; T1 G4-6 M दयितां; G3 सदृशीं. — ^{d}) B3 यदि त्वं; Cd यादृशीं (as in text). Ñ1 T1 G1. 2. 4-6 M इव; V1 B3. 4. 6 G3 मय; B1 (m as in text) D1. 2 अभि-; Cd इह (as in text). — After 9, G3 ins.:

16* अनवाप्यां मनुष्येण तादृशीं कुरु वै सभाम् ।
असुरान्मानुषान्देवान्गन्धर्वान्राक्षसानपि ।

10 ^{a}) Ñ1 यादृशं; K3 यां कृत्वा; G1. 2 यां क्रियां; G3 यान्कृतान्. V1 B2-6 D2. 3. 5. 6 नानुकुर्युर्हि; B1 Dn D4 °कुर्वंति; D1 °कर्तुं हि. — ^{b}) V1 B (except B1) D1-3. 5. 6 कुशलाः (for मानवाः). Ś1 Dn D4 धिष्ठिनाः; Ñ1 निष्ठिताः; V1 B2-6 D1-3. 5. 6 मानवाः; B4 विष्ठिताः (for विस्मिताः). — ^{c}) Ś1 K Dn D4 सकले; D1. 3 कृष्णेस्मिन्; G1 कृच्छ्रे° (for कृत्स्ने°).

11 G6 om. 11^{ab}. — ^{b}) K1 मन्येम; K2 पश्यामो; B1 प्रेक्षामो; D3. 5. 6 पश्याम. B1 विकृतांस्; B4 Dn (!) D4 हि कृतांस् (for विहितांस्). — ^{c}) Ś1 K4 D1-3 G3. 5. 6 असुरान्. K3 B1 S (except G6) मानवान् (for मानुषान्). — ^{d}) K2 Ñ1 V1 B2. 4. 5 Dn D4 transp. तां and सभां. S तादृशीं कुरु वै सभां (= 10^{d}). — After 11, T1 G4. 5 read 19^{ab}.

12 Ñ1 reads 12-15 after 19, those four stanzas being then followed by lines 4^{cd}-8^{ab} of the foll. adhy., before the colophon. B5 damaged for entire stanza. — K3 om. 12. — Before 12, Ñ1 V1 B (except B3) Dn G3 ins. वैशं° उ° (G3 om. उ°). — ^{a}) D5 संनिगृह्य (for प्रति°). — G1 om. (hapl.) 12^{c}-14^{b}. — ^{d}) Ś1 सभां पुनः; K1. 4 मुदा युतः; K1 (marg. *sec. m.*). 2 सभां ततः; V1 तदा सभां; B2. 4. 6 D1. 2. 5. 6 सभां तदा; Dn D3. 4 शुभां सभां; G2 मुदा ततः; M2 सभामुत (for सभां मुदा). B1 सभां धर्मात्मजस्य वै.

13 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 12. — G1 om.

C 2. 14 B. 2. 1. 15 K. 2. 1. 26

ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
सर्वमेतद्यथावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ १३
तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हमकरोत्तदा ।
स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य सत्कृतः ॥ १४
स पूर्वदेवचरितं तत्र तत्र विशां पते ।
कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ १५
स कालं कंचिदाश्वस्य विश्वकर्मा प्रचिन्त्य च ।
सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १६
अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ।
पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १७
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रशः ।
धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ १८
सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) B_1 D_4 °राजं °ष्ठिरं. — ^{c}) K_4 V_1 अथावेद्य; B_{1-4} $D_{1.2}$ यथातथ्यं; $\tilde{N}_1$ B_6 Dn $D_{3.4}$ समावेद्य; T_1 तदावेद्य; G_3 M_2 तथावेद्य; Cv यथावेद्य (as in text). K_1 सर्वमेव तदावेद्य; B_5 $D_{5.6}$(m as in text) सर्वमेव तदाज्ञाय.

14 For sequence of $\tilde{N}_1$, cf. v.l. 12. — G_1 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_1 M_2 यथार्हाम्. — After 14^{ab}, T_1 G_{3-5} ins.:

17* आसनं कल्पयामास पूजयामास च प्रभुः ।

— ^{cd}) $K_{1.3.4}$ B_1 T_1 $G_{1.2.5.6}$ M_1 च (for तु). $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}_1$ B_1 Dn $D_{3.4}$ भारत; T_1 $G_{5.6}$ M_2 सत्क्रियां (for सत्कृतः). $G_{3.4}$ ततस्तु सत्कृतस्तेन कथयामास भारत. — After 14, T_1 G_5 ins. the $G_{3.4}$ variant of 14^{cd}.

15 For sequence of $\tilde{N}_1$, cf. v.l. 12. — ^{a}) $\acute{S}_1$ स पूर्वदेवचरितैस्; $K_{1.4}$ B_3 स पूर्वं देवचरितं; D_1 संपूर्णं देव°; D_5 स दैत्यदेव°. Cd cites पूर्वदेवाः (= दानवाः); Cn cites पूर्वदेवः (= वृषपर्वा दानवः). — ^{b}) V_1 B D T_1 तदा (for the *first* तत्र). — G_{3-5} (which all om. 15^{cd}) ins. after 15^{ab}:

18* संप्रहृष्टो मयो राजन्पाण्डवस्य च तत्वतः ।

— ^{c}) $K_{3.4}$ D_2 दैत्येयः; K_3 दैत्याय. — ^{d}) M_2 पांडवेषु महात्मसु. — After 15, $\tilde{N}_1$ (erroneously) reads 4^{cd}–8^{ab} of the next adhy.

16 Lines 16^{ab}–18^{ab} are *repeated* (with v.l.) in T_1 $G_{3.5}$ after 34*, in $G_{1.2}$ M after 2. 3. 18, in G_6 after 2. 3. 19^{ab} (cf. v.l. 2. 3. 18). — B_3 damaged for entire stanza. — ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ N_1 $B_{1.3}$ D_1 $G_{5.6}$ किंचिद्. $G_{2-4.6}$ आश्वास्य; Cd as in text. — ^{b}) K_2 V_1 $B_{2-4.6}$ D $G_{1-3.6}$ विचिंत्य (for प्रचिन्त्य). $\tilde{N}_1$ क्षुचिर्भुवि (for प्रचिन्त्य च). K_2 यः; $B_{3.4.6}$ Dn तु; D_3 वै (for च). — ^{d}) K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2-4.6}$ $D_{1.2}$ G_{3-5} मनोरमां (for महात्मनाम्). B_1 $D_{3.5.6}$ पांडवस्य मनोरमां (B_1 महात्मनः).

17 For repetition of 17 in S (except G_4), cf. v.l. 2. 3. 18. G_{1-3} read 19^{ab} after 17^{ab}; M_2, after 17. — ^{a}) S पार्थस्य (G_6 कृष्णस्य) (for पार्थानां). — ^{b}) G_6 पार्थ° (for कृष्ण°). B_1 मनोरमां (for महात्मनः). — ^{c}) $\tilde{N}_1$ $G_{1.2.6}$ M महाबाहुः; $K_{1.4}$ महाराज.

18 For repetition of 18^{ab} in S (except G_4), cf. v.l. 2. 3. 18. — ^{b}) V_1 B (B_1m as in text) $D_{1-3.5.6}$ ससर्पिषा (for सहस्रशः). — G_6 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{cd}) K_2 transp. दत्त्वा and तेभ्यः, and reads भक्त्या (for एव). $K_{1.3.4}$ स (for च). — After 18, D_3 ins.:

19* इति सर्वविधिं कृत्वा प्रदक्षिणमवर्तत ।

19 G_6 M_1 om. 19^{ab} (for G_6, cf. v.l. 18). T_1 $G_{4.5}$ read 19^{ab} after 11; G_{1-3}, after 17^{ab}; M_2, after 17. — ^{a}) $\tilde{N}_1$ समस्तगुण°; B_1 सर्वर्तुफल°; B_5 °गुणसंपूर्णां. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ चित्र° (for दिव्य°). T_1 G अलंकृतां (for मनो°). — After 19^{ab}, G_3 ins.:

20* जनौघस्य रथौघस्य यानयुग्यस्य चैव हि ।

— ^{c}) K_3 B_1m T_1 G_{2-6} M Cv दशकिष्कु(G_3 °निष्कु-; $G_{4.6}$ °निष्क)सहस्राणि; $\tilde{N}_1$ तथा निष्कसहस्राणि; G_1 शतकृष्ण-सहस्राणां. Cd cites किष्कुः. — ^{d}) G_2 पूरयामास; $G_{4.6}$ M_2 दाप°; Cv माप° (as in text). $K_{1.2}$ वै मयः; K_4 B_6m G_{3-6} सर्वशः; Cd.v as in text. — After 19, $\tilde{N}_1$ reads stanzas 12–15 of this adhy., followed by lines 4^{cd}–8^{ab} of the next adhy.

Colophon. B_3 missing. — *Sub-parvan*: $\tilde{N}_1$ V_1 सभाक्रिया. — *Adhy. name:* K_3 सभानिर्माणप्रारंभः; $\tilde{N}_1$ सभास्थाननिर्णयः; V_1 $B_{1-3.6}$ $D_{2.3.6}$ सभोपन्यासः; B_4 मयोपन्यासः; D_5 सभाविन्यासः; G_1 सभाप्रकरणप्रस्तावः; G_5 युधिष्ठिरमयदर्शनं; M_2 सभाकरणारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words, or both): K $\tilde{N}_1$ V_1 Dn D_4 S 1 (as in text). — *S'loka no.:* $K_{2.3}$ 20; Dn $D_{1.2}$ 21.

२

वैशंपायन उवाच ।
उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ।
पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः ॥ १
गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः ।
धर्मराजमथामन्त्र्य पृथां च पृथुलोचनः ॥ २
ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितृष्वसुः ।
स तया मूर्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३
ददर्शानन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशाः ।
तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ॥ ४
अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघु युक्तमनुत्तमम् ।
उवाच भगवान्भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५
तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः ।
संपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादितः ॥ ६
तामनुज्ञाप्य वार्ष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामिनीम् ।
ददर्शानन्तरं कृष्णां धौम्यं चापि जनार्दनः ॥ ७
ववन्दे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः ।
द्रौपदीं सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्दनः ॥ ८
भ्रातॄनभ्यगमद्धीमान्पार्थेन सहितो बली ।　C. 2. 29 B 2. 2. 9 K. 2. 2. 9

2

1 ^{b}) B (except $B_{4.5}$) Dn_{2} $D_{2.5.6}$ T_{1} G_{3-5} सुखावासं. — ^{c}) $Ñ_{1}$ B_{1} M °समापन्नैः; G_{6} °समुद्युक्तैः. — ^{d}) B_{1} °र्हः सुपूजितः.

2 M_{2} om. 2^{ab}. — ^{a}) K_{1} मनश् (for मतिं). — ^{b}) K_{2} पितृद°. — ^{c}) $Ñ_{1}$ °राजं समा°. — ^{d}) G_{1} पार्थं (for पृथां). D_{2} पृथुल° (for च पृथु°). K_{2} B_{1} D_{5} °लोचनां; $Ñ_{1}$ G_{6} °लक्षणः; T_{1} $G_{1.2}$ M_{1} °लेक्षणः.

3 ^{a}) $Ś_{1}$ सभायां (for स तया). K_{1} B_{1} $D_{1.2.5.6}$ G_{6} [उ]पाघ्राय. — ^{d}) K_{2} परिष्वज्य च पांडवान्.

4 ^{a}) Cf 7^{c}. B_{2-6} D_{4} दर्शनानंतरं. T_{1} $G_{4.5}$ भद्रां (for कृष्णो). — $Ñ_{1}$ (erroneously) reads 4^{cd}–8^{ab} after stanza 15 (transposed) of the previous adhy. — ^{c}) K_{1} तामुवाच. — ^{d}) $K_{1.3.4}$ बाष्पसमन्विता; B_{1} बाष्पाकुलेक्षणः.

5 For sequence of $Ñ_{1}$, cf. v.l. 4. — ^{a}) K_{1} अर्चितस्तु; $Ñ_{1}$ अल्पं तथा; V_{1} B_{2-6} $D_{1.2.6}$ Cnp तथ्यं पथ्यं (Cn as in text); B_{1} D_{5} पथ्यं तथ्यं; D_{3} पथ्यं पथ्यं (for अर्थ्यं तथ्यं). B_{5}m युक्तं (for वाक्यं). — ^{b}) $G_{1.2}$ लघु व्यक्तम्; G_{3} damaged; G_{4} लघु वृत्तम्; G_{6} युक्तियुक्तम्. Cd cites युक्तं. B_{1} Dn(!) D_{4} अनुत्तरं. V_{1} B_{1}m.$_{2}$ (m as in text).$_{3-6}$ $D_{1-3.5.6}$ Cnp गुरु स्व(B_{4} गुरुम-; D_{3} °र)ल्पाक्षरं मृदु. — ^{c}) $Ñ_{1}$ उक्तवान् (for उवाच). D_{1} (by corr.) भद्रं. — ^{d}) = 1. 55. 33^{d}. K_{2} चारु°; K_{3} मित° (for भद्र°).

6 For sequence of N_{1}, cf. v.l. 4. — ^{a}) K_{2} तया च गजगामिन्या; K_{3} D_{4} S (G_{3} damaged) तया स्वजनगा- (T_{1} $G_{5.6}$ °मा-; G_{2} °का)मिन्या(D_{4} °न्यां); $Ñ_{1}$ तया स्वजनगामीन्या; V_{1} B (B_{5} damaged) तया सौहार्दयुक्तानि (B_{1}m तया सुजनगामीनि; B_{2}m तयाप्यजनयामीनि); D_{6}m तया सौहार्दगामीनि. Cd cites स्वजनगामीनि (as in text). — ^{b}) K_{4} $Ñ_{1}$ V_{1} $D_{1.2}$ S (except M_{1}; G_{3} damaged) च (for सः). — ^{cd}) K_{3} D_{5} चाथ सकृत्; D_{1} चाथा° (for चाप्य°). V_{1} चाभिनंदितः; B_{1} °वाद्य च; $B_{2.6}$ D_{1} $G_{2.4.5}$ M_{1} (*inf. lin.* as in text) °वंदितः. D_{2} संपूजिताश्चाथ सकृ° °वंदिताः.

7 For sequence of $Ñ_{1}$, cf. v.l. 4. $Ñ_{1}$ om. 7^{ab}. — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ $B_{1.4}$ Dn $D_{1.5}$ $G_{1.2}$ तामनुज्ञाय; D_{2} स्वसारं चापि. — ^{b}) V_{1} B_{1}m.$_{2.6}$ D_{6} Cnp भाविनीं (B_{6}m भागिनीं); Cd.n as in text. — ^{c}) Cf. 4^{a}. B_{1} S (G_{3} damaged) कृष्णो (for कृष्णां); but cf. 8^{c} द्रौपदीं. K_{2} ददर्श कृष्णां पांचालीं. — ^{d}) $Ś_{1}$ चाथ. B_{1} पुरोहितं (for जनार्दनः).

8 For sequence of $Ñ_{1}$, cf. v.l. 4. — V_{1} D_{4} om. (hapl.) 8. — ^{a}) K_{2} G_{6} स; K_{3} तां (for च). — ^{b}) B (B_{5} corrupt) $D_{1-3.5.6}$ M_{1} धौम्यं स (B_{1} $D_{3.5.6}$ च) पुरुषोत्तमः. Cd cites पुरुषसत्तमः (as in text). — ^{cd}) To avoid hiatus: $Ś_{1}$ K_{4} चाप्यामंत्र्य (for च आमन्त्र्य). K_{2} ह्यामंत्र्य च; B_{2-6} $D_{1-3.5.6}$ तथामंत्र्य (for आमन्त्र्य च). S (G_{3} damaged) सुभद्रां (but cf. 5^{d}!) परिदा(G_{6} °धा)य च (for ^{d}).

9 ^{a}) K_{2} समगमत्; G_{2} अभ्यधिकं (for अभ्यगमत्). K_{2} सर्वान्; $Ñ_{1}$ V_{1} $B_{2-4.6}$ Dn $D_{1.2}$ M_{2} विद्वान्; T_{1} वीरान् (for धीमान्). — ^{b}) K_{3} $Ñ_{1}$ V_{1} S (G_{3} damaged) वशी (for बली). — ^{c}) B_{1}(m as in text) G_{6} सहितः (for पञ्चभिः). D_{4} भूत्वा (for कृष्णो). — ^{d}) K_{1} इवाबभौ. — **After 9, V_{1} B D G_{3} ins.:** •

C 2. 29 B 2. 2. 9 K 2. 2. 9 भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥ ९
अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुंगवः ।
माल्यजप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
स कृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषां वरः ॥ १०
स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ।
वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ११
काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम् ।
गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ॥ १२
तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ १३
अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तृसत्तमम् ।
अभीषूनसंप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ॥ १४
उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् ॥ १५
तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो वशी ।

21* यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वजः ।
कर्तुकामः शुचिर्भूत्वा स्नातवान्समलंकृतः ।;

while T1 G4 (om. line 1).5 ins.:

22* आमन्त्र्य च पृथां कृष्णः प्रतस्थे तस्थुषां वरः ।
आमन्त्र्य च पृथां कृष्णां धौम्यं च पुरुषोत्तमः ।

10 a) T1 G3–5 अग्निमभ्यर्च्य (for अर्चया°). K2 तान्सर्वान् (for देवांश्च). — b) K2 G3 यदुनंदनः; G6 भरतर्षभ. — c) K1 स्नानजप्य-; K2.4 Ñ1 V1 B1.2.5 Dn D5 माल्यजाप्य-; B3 माल्यैः पुष्पैर्; T1 G3.5 माल्यैर्जप्यैर्; G1.2.6 माल्यैर्जप्य-; G4 अर्घ्यैर्माल्यैर् (for माल्यजप्य-). — d) G1.2 M तथा (for अपि). B1 गंधैर्गंधवहैस्तथा. — After 10^{cd}, T1 G4.5 ins. 23*. — G6 om. 10^{ef}; T1 G4.5 read 10^{ef} after 11. — e) T1 G3–5 निर्वर्त्य (for स कृत्वा). B2 सर्वकर्माणि. — f) S (G6 om.) प्रतस्थे पुष्करेक्षणः. Cd cites तस्थुषां वरः (as in text). — V1 B D ins. after 10^{ef}: T1 G4.5, after 10^{cd}:

23* उपेत्य स यदुश्रेष्ठो बाह्यकक्षां विनिर्गतः ।

[T1 G4.5 च (for स). V1 राज्यकक्षां; B2.4.5 Dn बाह्यकक्षाद्. D3.4 रथं गतः.]

11 a) B1 वाच्य ततो; G6 वाच्यान्गतान् (for वाच्यार्हतो). — b) K1 दधिपत्रफलान्वितैः; K2 दध्रे पा° °क्षतान्; D2 दधिपालफलाक्षतैः; D5.6 दधिपात्रघृताक्षतैः (D6 *sup. lin.* °पूर्णफला°); T1 G4.5 °सर्षपतंडुलैः; G1.2.6 M °पुष्पफलाक्षतैः. — c) T1 G3–5 सुभृशं (for च ततः). Ś1 वसुप्रिये च तत्पुत्रं. — d) V1 B Dn D1.2 अथाकरोत् (B1 अवर्तयत्; B5 damaged) (for अवर्तत). T1 G3–5 वासांस्याभरणानि च. — After 11, T1 G4.5 read 10^{ef}. — G1–3.6 M ins. after 11; T1 G4.5, after 10^{ef} (transposed):

24* ततस्तु कृतमाङ्गल्यो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

12 a) M1 ततः स्वरथमा°. — b) V1 तार्क्ष्यप्रवरकेतनं. — d) Ś1 T1 M1 समन्वितैः (M1 °तः); B1 समंततः; G1.2 समावृतः (G2 °तैः). K2 V1 B (B1 marg.) D (except D4) आयुधैरावृतं शुभं.

13 a) K2 शुभायां; B2.4 अप्यथ; Dn1 अस्य च (for अथ च). K3.4 B1.3.5 D5.6 सु- (for च). D3 तिथिवारं च नक्षत्रे; G1.2 निर्ययावथ नक्षत्रे. — b) G4.6 शुभान्विते. — c) K2 स (for प्र-). — d) K2 प्रवरोंधकवृष्णिपु; K4 Ñ1 V1 B D (except D6) शैब्य(D3 शैव्य)सुग्रीव°; G6 सैनिकैश्च समावृतः. Cf. 1. 212. 3 etc. on सैन्य-.

14 a) V1 अथारुरोह. Ś1 K D4 तं चा(D4 वा)पि; B1 (m as in text) कृष्णस्य (for चाप्येनं). — b) B1 (m as in text) धर्मराजो (for प्रेम्णा राजा). — c) K3 आपास्य. T1 G (except G3) चाशु (for चास्य). — d) D2 यंत्रसत्तमं; T1 G2 M1 सूतमुत्तमं; G1.4–6 M2 सूतसत्तमं; G3 द्रुत°. — e) K1.2 अभीशुं; K3.4 G1–3.5.6 M Cv अभीशू(K4 °सू)न्; T1 अहशून्; G4 अभिशून्; Cd as in text. K3 T1 G3–5 M Cv प्रति-; B1 तत्र; B3 अस्य; G1.2.6 परि- (for संप्र-). — f) B4 ततः (for तदा). K2 स्वयं राजा युधिष्ठिरः.

15 B5 damaged. — a) K2 अपगृह्य; D3 अपानुह्य (for उपारुह्य). B1 तूर्णं; B2.3.6 D1.2 चास्य (for चापि). — b) Ś1 B (B5 damaged) D3.4 T1 G4.5 चामरं (for चामर-). K1 B1 (m as in text) S शुभं (for सितम्). K2 °व्यजने शुभे; K3 चामरे व्यजने सिते. — c) V1 B2.3.6 D1.2 बृहद्वीरः; B1 बृहत्सार्चिः; B1m.4 Dn D3.5.6 बृहद्बाहुः; B5 damaged; G6 ब्रह्ममूर्ध्नि. — d) Ś1 K1.3.4 Ñ1 D4 धारयामास पांडवः; K2 छत्रं दध्रे स पांडवः; V1 B2–6 D1.2.6 विदु(B3.6 °द)धाव प्रदक्षिणं (so old printed ed.!); B1 आ(m वि)दधार प्रदक्षिणं; Dn (!) विदुधौ (Dn1 विबुधो) वामदक्षिणं; D3.5 विबुधाव (sic) स पांडवः (D5 °व प्रद- क्षिणं); G1.2 दुधावाशु प्रदक्षिणं.

16 a) D2 युधिष्ठिरं चार्जुनोपि. — After 16^{a}, S (T1 G1.2.6 M om. lines 5–6) ins.:

25* रथमारुह्य वीर्यवान् ।
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
वैडूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ।

पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैर्वृतः ॥ १६
स तथा भ्रातृभिः सार्धं केशवः परवीरहा ।
अनुगम्यमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ॥ १७
पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य च पीडितम् ।
युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ॥ १८
परिष्वक्तो भृशं ताभ्यां यमाभ्यामभिवादितः ।
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ॥ १९
निवर्तयित्वा च तदा पाण्डवान्सपदानुगान् ।
स्वां पुरीं प्रययौ कृष्णः पुरंदर इवापरः ॥ २०
लोचनैरनुजग्मुस्ते तमा दृष्टिपथात्तदा ।
मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ॥ २१
अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ।
क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ २२
अकामा इव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ।
निवृत्योपययुः सर्वे स्वपुरं पुरुषर्षभाः ।
स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि समये द्वारकामगात् ॥ २३ C. 2. 49 B. 2. 2. 29 K. 2. 2. 32

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दधार तरसा भीमश्छत्रं तच्छार्ङ्गधन्वने ।
उपारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजने सिते ।
नकुलः सहदेवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ।
भीमसेनार्जुनौ चापि.

[(L. 2) T_1 चित्रं (for छत्र). M दांत° (for शत°). — (L. 5) G_3 शुभे (for सिते). — (L. 7) G_2 दृष्ट्वा (for चापि). T_1 रूपचित्रममंपन्नौ; $G_{3.5}$ भीमसेनोर्जुनश्चैव.]
— ^{b}) B D बली (for वशी). S यमावरिनिपूदनौ (M_2 °घातिनौ). — ^{c}) G M_1 [ऽ]नुययुः (G_2 न्वयतुः). T_1 ययतुः पृष्ठतः कृष्णम्. — ^{d}) K_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{5.6}$ M_2 सह; T_1 वृतौ; $G_{1.3-5}$ M_1 वृताः; $G_{2.6}$ वृतं. $D_{3.4}$ ऋत्विग्भिः स्वजनैर्वृतः.

17 ^{a}) $Ś_1$ K_2 स प्रायाद्; B_1 (m as in text) ततः स; T_1 स तदा (for स तथा). G_2 पांडवैः (for भ्रातृभिः). $Ś_1$ lacuna; V_1 B_{2-6} D (except $D_{3.4}$) G_3 M_2 सर्वैः (for सार्धं). — D_1 om. 17^{cd}. — ^{c}) Hypermetric! V_1 B_{2-6} Dn $D_{2.5.6}$ $G_{3.4}$ अन्वीय° (for अनुगम्य°). G_6 बृहस्पतिरिवाभाति. — ^{d}) G_4 चैव (for इव). $Ś_1$ $K_{1.4}$ गुरुप्रियः; K_3 गुरुः स्वयं; $Ñ_1$ गुरुः प्रियः; Dn $D_{3.6}$ G_2 गुरुप्रियैः. V_1 $B_{2.3.6}$ D_2 मरुद्भिरिव वासवः; B_5 damaged. — After 17, S ins.:

26* अभिमन्युं च सौभद्रं वृद्धैः परिवृतस्तदा ।
रथमारोप्य निर्यातो धौम्यो ब्राह्मणपुंगवः ।
इन्द्रप्रस्थमतिक्रम्य क्रोशमात्रं महाद्युतिः ।

[(L. 1) M परिवृतं.]

18 ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ सुपीडितं; S सहानुगं (G_3 °जं). **Cd** cites पीडितं (as in text). — ^{d}) T_1 $G_{2.4.5}$ ययौ (for यमौ). B_1(m as in text) T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_1 तदा. $G_{3.6}$ भीमसेनार्जुनौ तदा (G_3 °नावपि).

19 ^{a}) K_4 $B_{4.5}$ Dn $D_{5.6}$ तैस्तु (for ताभ्यां). — ^{b}) V_1 $D_{1.2}$ चाभिवादितः; G_3 अभिवंदितः. — V_1 B D ins. after 19^{ab}: $K_{3.4}$, after 21^{ab}:

27* योजनार्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरंजयः ।
युधिष्ठिरं समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ।
ततोऽभिवाद्य गोविन्दः पादौ जग्राह धर्मवित् ।
उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम् ।
पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।
गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) D_3 मथो (for अथो). — (L. 2) V_1 विनिवर्तेति; $B_{4.6}$ निवर्तेति च (for निवर्तस्वेति). B_1 चाब्रवीत् (for भारत). — (L. 4) K_4 $D_{1.2}$ उत्थाय. K_4 B_3 तं (for तु). — (L. 6) K_4 [अ]थोवाच (for [अ]नुज्ञाप्य).]
— ^{c}) G_3 स; B_3 तौ (for तैः).

20 B_5 damaged. — ^{a}) $D_{3.4}$ [अ]थ; G_6 तान् (for च). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_4 स तान्; D_3 सदा; G_5 तथा; G_6 सर्वान् (for तदा). V_1 B Dn $D_{1.2.5.6}$ निवर्त्य च तथा कृच्छ्रात् (B_1 निवर्तयामास तदा). — ^{b}) V_1 $B_{1.6}$ सपुरोहितान् (for सपदा°). — ^{c}) $Ñ_1$ V_1 $B_{2.4}$ D (except $D_{3.4}$) S हृष्टः (for कृष्णः). — ^{d}) V_1 B (B_5 damaged) D (except $D_{3.4}$) यथा शक्रोमरावतीं; G_6 पुरंदर इवालयं.

21 B_3 om. 21^{ab}. — ^{a}) M_2 अभि- (for अनु-). B_4 च (for ते). — $Ś_1$ om. (hapl.) 21^{bc}. — ^{b}) $D_{3.4}$ तं चा; G_3 तस्माद् (for तमा). K_1 दृष्टिपथे; K_4 $D_{1.3.4}$ G_6 दृष्टिपथं. S पुनः (for तदा). K_2 तं च दृष्टिपथादिव(?); $B_{1.4}$ कृष्णप्रीतिसमन्विताः. — After 21^{ab}, $K_{3.4}$ ins. 27*; while B_2 ins. (cf. 27*, line 5):

28* पाण्डवा यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।

— ^{c}) B_3 लोचनैर् (for मनोभिर्). D_1 अति-; T_1 $G_{1.2.4.6}$ M_2 अभि- (for अनु-). $Ñ_1$ G_6 M च; V_1 $B_{2.3.6}$ $D_{1.2.6}$ तं (for ते). — ^{d}) K_2 कृत- (for कृष्णं). $K_{1.4}$

३

C. 2. 56
B. 2. 3. 1
K. 2. 3. 1

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि क्षिप्रमेष्यामि चाप्यहम् ॥ १
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
यक्ष्यमाणेषु सर्वेषु दानवेषु तदा मया ।
कृतं मणिमयं भाण्डं रम्यं बिन्दुसरः प्रति ॥ २
सभायां सत्यसंधस्य यदासीद्वृषपर्वणः ।
आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत ॥ ३
ततः सभां करिष्यामि पाण्डवाय यशस्विने ।
मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ ४
अस्ति बिन्दुसरस्येव गदा श्रेष्ठा कुरूद्वह ।
निहिता यौवनाश्वेन राज्ञा हत्वा रणे रिपून् ।

B2.6 D1.2 S प्रीति(G2 प्रति)समन्विताः; K3 प्रीतिसमुच्चयात्; B1 प्रतपतां वरं. See Addenda.

22 ^{a}) K1 B1 चैव; T1 G2 एवं (for एव). — ^{b}) K2 °दर्शनात्.

23 ^{a}) V1 B2-6 D (except D3.4) एव (for इव). Ñ1 B1 S पार्थाश्च (G6 कौन्तेया). — ^{c}) K1.4 G3 निवर्त्य; D1 निवृत्ताः; T1 निर्वृत्य. K2 [अ]थ; K3.4 [ए]व; B1 च; D1 प्र- (for [उ]प-). K4 V1 B Dn D1.2.6 तूर्णं (for सर्वे). — ^{d}) Ś1 K2.3 B स्वं पुरं. S भरत° (for पुरुष°). — G6 om. 23^{ef}. — ^{e}) G2.4 °नाथि (for °नाथ). Ñ1 भगवान् (for कृष्णोऽपि). — ^{f}) V1 B (B1m as in text) D त्वरितं (for समये). Ñ1 द्वारिकामगमत्पुरीं. — A passage given in App. I (No. 1) is ins. in V1 B (B5 damaged) D (except D6) S after 23 (T1 G1.2.4-6 M om. lines 1 and 3; ins. lines 4-7 after 23^{cd} and lines 15-16 *after* वैशं° of the next adhy.; the latter [namely, lines 15-16] are erroneously ins. in B2 just *before* वैशं° उ° of that adhy.).

Colophon om. in V1 D6. B5 missing. — *Sub-parvan:* Ñ1 सभाक्रिया; G4 संभव! — *Adhy. name:* Ś1 Ñ1 भगवद्यानं; K3 कृष्णद्वारकागमनं; B4 गोविन्दप्रयाणं; B6 सभोपन्यासः; D3.4 कृष्णप्रयाणं; M2 द्वारकानिवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1-3 Ñ1 Dn1 D1.3.4 S 2 (as in text). — *S'loka no.:* K3 27; Dn 36; D1.2 M2 37.

3

1 Lines 15-16 of a passage given in App. I (No. 1) are ins. in B2 *before* and in S *after* वैशं° उ° (cf. v.l. 2. 2. 23). — V1 om. वैशं° उ°. — ^{b}) B1 (m as in text) वदतां वरः; D1.2 जयतां वरः. — ^{c}) Ś1 त्वा (for त्वां). — K2 om. (hapl.) 1^{d}-3^{b}. — ^{d}) V1 B (except B1.5) Dn D1.2 पुनर् (for क्षिप्रम्). K1 [अ]हं विभो (for चाप्यहम्). — After 1, S ins.:

29* विश्रुतां त्रिषु लोकेषु पार्थ दिव्यां सभां तव ।
प्राणिनां विस्मयकरीं तव प्रीतिविवर्धिनीम् ।
पाण्डवानां च सर्वेषां करिष्यामि धनंजय ।

[(L. 2) T1 G4 M2 °विवर्धनीं; G1.2.6 प्रिय°.]

2 K2 om. 2 (cf. v.l. 1). — 2^{ab}=8^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1.4 D3.4 अस्त्यु(Ś1 °स्यु)त्तरेण; K3 अभ्यंतरेण; Cv उत्तरेण तु (as in text). [Possibly read as in K1.4 D3.4; but cf. 8^{a}.] K1.3 D5 कैलाशं; Ñ1 V1 B (B1 marg.) D1.2.6 कैलासान् (cf. v.l. 8); Cv as in text. — ^{c}) Ñ1 प्रेक्ष्यमाणेषु; B1 युद्धमानेषु; G1.3 यक्षमाणेषु. G1.2 देवेषु; G3 broken; M क्रतुभिः (for सर्वेषु). V1 B (B1 marg.) Dn D1.2.5.6 यिय(D1 विय)क्षमाणेषु पुरा. — ^{d}) Ñ1 तदा मम; V1 B Dn D1.2.5.6 मया कृ(B1m धृ-; D1.2 हृ)तं; G3 मया * *; G6 मया तदा (by transp.); M कृता (M2 पुरा) मया. — ^{e}) V1 B D (except D3.4) चित्रं (for कृतं); but Cn as in text! — ^{f}) D3.4 दिव्यं; S हैमं (G1.2.6 हेमं) (for रम्यं).

3 K2 om. 3^{ab} and आगमिष्यामि of 3^{c} (cf. v.l. 1). — ^{a}) S सभायां दानवेंद्रस्य. — 3^{b}=16^{d}. — ^{c}) V1 B (except B1.6) D1.2 गृहीत्वा तत्समेष्यामि; G3 आनयिष्यामि तद्गृह्य. Cv cites तद्गृह्य (as in text). — ^{d}) T1 G5.6 यत्तु (for यदि).

4 ^{a}) K2 ततः सर्वं प्रकर्तास्मि. — ^{b}) Ñ1 V1 B (except B2) Dn D5.6 पांडवस्य. Ñ1 V1 B3-6 यशस्विनः; B1.5m Dn D5.6 °स्विनीं; D4 S महात्मने. K2 धर्मसूनोर्महात्मनः. — ^{c}) K1 मनःप्रह्लादनकरीं; K2 °दिनी चित्रा; K3 B1.3 D6 °दनीं चित्रां; S °दजननीं. — ^{d}) K2 °भूषिता.

5 ^{a}) B1-3.5m D1.2 तस्मिन् (for अस्ति). V1 B3-6 Dn D5.6 [उ]प्रा; B1.2 D1.2 [आ]सीत् (for [ए]व). Ś1 अस्ति बिंदुसरेप्यापि; Ñ1 अस्मिन्बिंदुसरे वापि. — ^{b}) Ñ1

सुवर्णबिन्दुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥ ५
सा वै शतसहस्रस्य संमिता सर्वघातिनी ।
अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥ ६
वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुघोषवान् ।
सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवते नात्र संशयः ।
इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थ प्रागुदीचीमगाद्दिशम् ॥ ७
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गो भगवान्महामणिमयो गिरिः ॥ ८
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ९
यत्रेष्ट्वा सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ।
आहृताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ॥ १०
यत्र यूपा मणिमयाश्चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टान्ततः कृताः ॥ ११
यत्रेष्ट्वा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः ।
यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः सहस्रशः ॥ १२
नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः ।　C. 2. 72 B. 2. 3. 15 K. 2. 3. 16

सदा श्रेष्ठकुलोद्वह; V1 B4–6 Dn D5.6 गदा च कुरुनंदन. — ^{e}) K3 G3 निहता; Ñ1 विहिता. Ś1 K3 Ñ1 Dn D4 भावयाम्येवं (Ś1 K3 °म्येन); K1.4 या मया तत्र; K2 सा मया ह्येषा; V1 B2–6 D1.2.5.6 वृषपर्वेण; G2.4 युवनाश्वेन; Cv as in text. B1 रणे हत्वा रिपून्राज्ञा; D3 राज्ञा रणे रिपून्हत्वा. — ^{d}) K G6 राज्ञो; Cd.n (as in text) राज्ञा (both gloss वृषपर्वणा). S transp. रणे and रिपून्. B1 D3 निहता वृषपर्वणा. — ^{e}) M2 युक्ता (for चित्रा). — ^{f}) G1.2 रणे (for दृढा). — After 5, B1 ins.:

30* स्वर्णभारसहस्रेण निर्मिता शत्रुघातिनी ।
[Cf. 6^{ab} and v.l.]

6 ^{a}) Ñ1 B1 D1.2 या (for सा). K3 सा विंशतिसहस्रस्य; B2.6m सा वै शतसहस्रेण; Cn p स्वर्णभारसहस्रस्य (cf. 30*). — ^{b}) T1 G3–6 निर्मिता; Cd संमिता (as in text). B1–3.6 D1.2 साध्व(B1° स्व)योमयी; B2m.4.5.6m Dn D1m.3.6 G1.2.6 शत्रुघातिनी; D5 शत्रुपातिनी. K1 रिपूणां जीवघातिनी. — ^{d}) Ś1 गांडिवं; K1.2 गांजीवं.

7 ^{a}) B2.3 D1.2 तथा (for महा-). — ^{b}) K2 स; D1.2 T1 G4.5 च (for सु-). — ^{c}) K3 एवम् (for सर्वम्). — ^{d}) K3.4 भवतो. D1 न च (for नात्र). S पांडवाय महात्मने. — D4 om. 7^{e}–8^{b}. — ^{e}) D1.2 पार्थान्. — ^{f}) V1 B3–6 Dn D5.6 दिशं गतः; G1.2 दिशं ययौ (for अगाद्दिशम्).

8 D4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — $8^{ab}=2^{ab}$. — ^{a}) K3 अभ्यंतरेण; S अभ्यु(G6 °भ्यु)त्तरेण (for उत्तरेण तु). K1 D1 च (for तु). K1–3 कैलाशं; B2.4 कैलासान् (cf. v.l. 2). Ñ1 V1 B5.6 Dn D5.6 अथोत्तरेण कैलासान् (D6 °शान्). — ^{c}) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–3.6 सुमहान्; D5m मघवान्; S नगराण् (M1 °वान्); Cd भगवान् (as in text). For भगवान्, cf. 1. 56. 27^{a} (with v.l.), and Addenda on this passage.

9 ^{c}) K1.3 Ñ1 V1 B D M2 द्रष्टुं (for दृष्ट्वा). — ^{d}) D1.2 उपास; G5 उवाह.

10 ^{a}) Ñ1 V1 B (except B3) Dn D5.6 M2 यत्रेष्टं; T1 G M1 यत्र वै. Ñ1 सह (for सर्व-). — ^{c}) Ñ1 यत्रेष्टस्त्र्यंबकसखः. — ^{d}) Ś1 शतं भारतसत्तम; V1 B6 S सहस्राणि शतानि च (M2 सहस्रशतदक्षिणाः); B1–4 D1.2 शतशो भरतर्षभ.

11 ^{b}) Ś1 D3.4 चै(Ś1 चि)त्याश्चासन्; K1 प्रासादाश्च; K2–4 V1 B (B5 damaged) Dn D1.2.5.6 T1 चैत्याश्चापि; Ñ1 चित्राः संति; G1 M1 वीत्याश्चैव; G2.6 M2 चैत्या(G2 चित्रा)श्चैव; G3–5 यत्र चैत्या (G5 °त्रा) (for चित्याश्चापि). Cd cites चित्याः (cf. Ś1 above). Cf. 15^{b} below. — ^{c}) G2 सहिता° (for विहिता°). K2 शोभार्थं विहितार्थेन. — ^{d}) K3 तेन (for न तु). K1 दृष्ट्वा न वा; K2 दृष्टांतरं; G4 दृष्टास्ततः; Cd दृष्टान्ततः (as in text). K2 क्वचित्; K3 D3 स्मृताः. Ñ1 V1 B1m.2–4.6 D1.2 T1 विचित्रा (N1 V1 B1m °त्र-) मणि(B4 मान)मंडिताः; G1.2 न तु दृष्टाश्च ते कृतौ; G3.5.6 न स्वदृष्टार्थतः कृताः. See Addenda.

12 ^{a}) Ś1 यं दृष्ट्वा (for यत्रेष्ट्वा). K3 M2 संगतः; B1 D1.2 [अ]धिगतः; T1 G1–5 च गतः. B6 स्वर्गं (for सिद्धिं). — ^{b}) K2 पुरंदरः (for शची°). — ^{c}) K4 G6 भूतपतिं; G1.2 लोकपतिं (G2 °तिः). K2 M स्रष्टा; Ñ1 शंभुर्; G1.6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). — ^{d}) Ñ1 ईजे देवान्; V1 B (except B3) Dn D5.6 G5 सर्वाँल्लोकान्. — After 12^{cd}, Ñ1 ins.:

31* यत्रेष्टं मुनिभिः सर्वैर्नारदाद्यैर्मुमुक्षुभिः ।

— ^{e}) B1(m as in text) सहस्रांशुः; D5 उपास्थितः (for उपास्यते). G6 महा° (for तिग्म°). — ^{f}) K1 सर्व-; B1m.3–6 Dn1 D6 स्थितो (for वृतो).

13 ^{a}) Ś1 G6 उपास्यते. Ś1 मनुः; K मंत्र; Ñ1 V1 धर्मं; S परं (G1 मनुं; M2 विभुं) (for सत्रं). K3 उपासते

C. 2. 91 B. 2. 3. 33 K. 2. 3. 36 मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः ।
दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात्प्रपतन्त्युत ॥ ३०
तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ ३१
काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
हंसकारण्डवयुताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३२
जलजानां च माल्यानां स्थलजानां च सर्वशः ।
मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान्स्म निषेवते ॥ ३३
ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रवेशनं चक्रे तस्यां राजा युधिष्ठिरः ।
अयुतं भोजयामास ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १
घृतपायसेन मधुना भक्ष्यैर्मूलफलैस्तथा ।

V1 B D चित्रस्फ(Dn2 °स्फा)टिकसोपानां. — ^{b}) K2 D1.2 सर्वत्रसलिलां (K2 °ललितां); Ñ1 सुखंड°; V1 B Dn D3–6 निष्पंक°; G3 सर्वर्तुकुसुमां. — ^{c}) B2 D2 मारुतेनेव. K1 उद्धूतैर्; K3 चोद्धृत्तैर् (for चोद्धूतैर्). V1 B3–6 Dn D3–6 मंदानिलसमुद्धू(D3.4 °द्भू)तां; D1 मारुतेन समुद्धूतां. — ^{d}) V1 आवृतां; D1 आर्चितां (for आचिताम्). — V1 B D ins. after 29 (B1, after 30^{ab}):

36* महामणिशिलापट्टबद्धपर्यन्तवेदिकाम् ।

[B1.3 D2 °शिलापट्ट(B1 °पर्ण)बद्धयंत्रसुवेदिकां; B2 °शिलापट्टबद्धपत्रसुवेदिकां; D1 °शिलापट्टवद्धपर्यंकवेदिकां.]

30 B1 reads 30 twice: first time as in text (with v.l.) and second time as in B3.6 etc. — ^{ab}) B5 damaged. Ś1 K4 G2.3 M मणिरत्न(K4 °क्त)चितां; B1 (first time) महारत्न°. B1 (first time) D1.2 मानवाः (for पार्थिवाः). V1 B1 (second time).3.6 Dn D3.5.6 अभ्येत्य मानवाः केचिद्दृष्ट्वापि न विजानते. Cn cites all of 30^{a} and अभ्येत्य of 30^{b} as in text! — ^{cd}) K1 D2 नाभ्य(D2 °भि)जानंतस्; K3 न ह्यजानंत; B1 (first time) नाभिजानंति. S दृष्ट्वा न स्म (T1 G1.2.6 म सं-) प्रजानंति. K3 तेजसा (? read तेंजसा, i. e. तेऽज्ञसा) (for तेऽज्ञानात्). Ś1 K D4 प्रापतन् (for प्रपतन्ति). K1.4 द्रुतं; K2 भुवि; Cd उत (as in text). V1 B1 (second time).3.6 Dn D3.5.6 तेऽज्ञानात्प्रप(V1 तेनाज्ञानात्प)तंति स्म नरा विभ्रांत(V1 °भ्रस्त)चेतसः; D1 दृष्ट्वा तां नाभिजानंतस्तेऽज्ञाभिप्रतपंत्युत.

31 K1 om. 31^{ab}. — ^{c}) G1.2 अस्यां (for आसन्). K3 B Dn2 लीलाः (sic) (for नीलाः).

32 ^{a}) Ñ1 कांचनानि (for कान°). — ^{b}) V1 B3.6 सहस्रशः; G1 M1 च सर्वतः. — After 32^{ab}, K4 reads 33^{cd}–34^{ab}. — 32^{cd} = (var.) 1.199.45^{cd}; etc. — ^{c}) V1 B (except B3; B5 damaged) Dn D5.6 हंसकारंडवोपेताः; T1 G3–5 भृंग(G3.4 हंस)कारंडवाकीर्णाः. — ^{d}) T1 (before corr.) G (except G6) °कूजिताः (for °शोभिताः).

33 ^{a}) Ñ1 G2 मत्स्यानां; V1 B (B5 damaged) D (except D4) पद्मानां (for माल्यानां). — ^{b}) G1.2 सर्वतः. — ^{d}) K2 T1 G1.2.6 च; K3 D1.4 स; D3.5 सं-; G3.4 सु- (for स्म). B1 पांडवानभिसेवते. — After 33, G3–5 ins.:

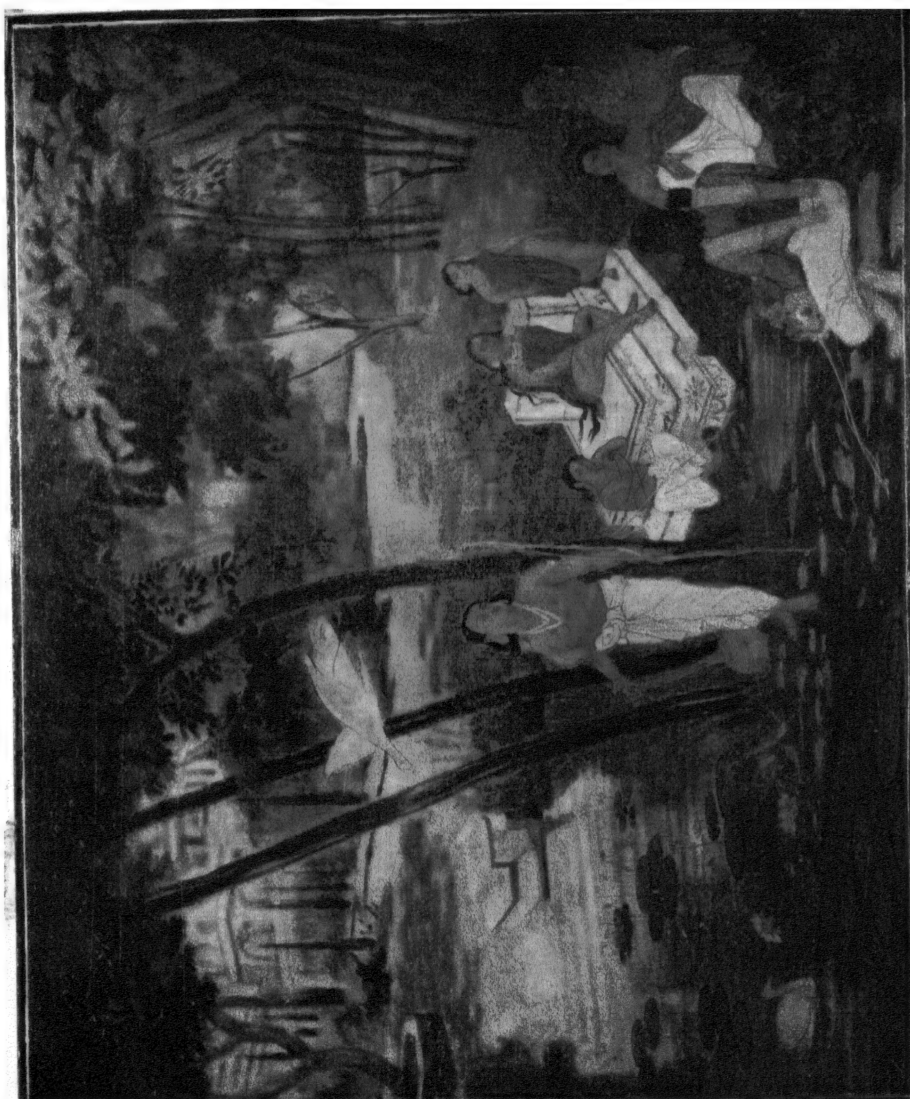
37* अष्टौ तानि सहस्राणि किंकरा नाम राक्षसाः ।
अयस्मयप्रहरणाः शूलमुद्गरपाणयः ।
उपगूढाः प्रनृत्यन्ति रमयन्ति स्म पाण्डवान् ।
प्राकारेण परिक्षिप्तां रत्नजालविभूषिताम् ।

34 ^{a}) Ś1 तादृशीं. — ^{b}) G6 तादृशैश्च चतुर्दशैः. Cd cites परि- (as in text). — ^{c}) K2 T1 G1–5 M1 (*inf. lin.* as in text) निर्मितां; D5 धिष्ठितां. — ^{d}) B D1.2.5.6 T1 G1.2 M2 राजन् (for राज्ञे).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 सभाक्रिया; T1 G4 संभव! — *Adhy. name:* Ś1 K3 Ñ1 B1 G5 सभानिर्माणं; V1 B1–3.5.6 सभावर्णना; D1.2 °वर्णनं; D3.4 °निवेदनं; M °करणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (*sec. m.*).2.3 Ñ1 V1 Dn D3 S 3 (as in text). — *S'loka no.:* K2.3 Dn2 37; D1.2 38.

4

1 G3 om. the ref. — After the ref., S ins. (G1 om. lines 7–8):

अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ २
ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः प्रभुः ।
पुण्याहघोषस्तत्रासीद्दिवस्पृगिव भारत ॥ ३
वादित्रैर्विविधैर्गीतैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च ॥ ४
तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा ।
उपतस्थुर्महात्मानं सप्तरात्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः । C. 2. 1C B. 2. 4. K. 2. 4.

38* तां तु कृत्वा सभां श्रेष्ठां मयश्चार्जुनमब्रवीत् ।
भूतानां च महावीर्यो ध्वजाग्रे किंकरो गणः ।
तव विष्फारघोषेण मेघवन्निनदिष्यति ।
अयं हि सूर्यसंकाशो ज्वलनस्य रथोत्तमः ।
इमे च दिविजाः श्वेता वीर्यवन्तो हयोत्तमाः ।
मायामयः कृतो ह्येष ध्वजो वानरलक्षणः ।
असज्यमानो वृक्षेषु धूमकेतुरिवोच्छ्रितः ।
बहुवर्णं हि लक्ष्येत ध्वजं वानरलक्षणम् ।
ध्वजोत्कटं ह्यनवमं युद्धे द्रक्ष्यसि विष्ठितम् ।
इत्युक्त्वालिङ्ग्य बीभत्सुं विसृष्टः प्रययौ मयः ।

[**After** line 1, M1 ins.:

39* एषा सभा सव्यसाचिन्ध्वजोऽग्र्यस्ते भविष्यति ।

— (L. 3) G1 विस्फार°. — (L. 7) T1 G2 आसज्जमानो. G2–4 M धूमराजिर् (G3 M1 °शिर्). M1 इवोत्थितः. — (L. 8) G2 M2 °वर्ण तु; G4 °वर्णानि. T1 वक्ष्यंति; G3.4 M1(*inf. lin.*).2 लक्ष्यंति; G5 रक्ष्यंति; G6 चक्ष्यंत; M1 दृश्यंति. — (L. 9) G1 हि नवमं; G2 तव रथं. G4 निष्ठितं. — (L. 10) G4 विसृज्य (for °ष्टः).]

— ^{ab}) Ñ1 V1 B3–6 Dn D5.6 तस्यां चक्रे (by transp.); B1.2 D1.2 चक्रे तत्र. Ś1 K D3.4 पार्थो (for राजा). — 1^{cd} damaged in B5. — ^{c}) V1 B3.4.6 D (except D1.2) भोजयित्वा तु (D4 स) (for °यामास). — ^{d}) K2 B6 युधिष्ठिरः; B3.4 D4.6 G4.5 नराधिप.

2 D4 reads 2^{ab} first as in text (v.l. भक्षैर्), and then as in Dn. — ^{a}) Hypermetric! G1.2.6 M शुचिना (for मधुना). K4 घृतपायसमधुना; V1 B3.4.6 Dn D3–6 साज्येन (D6 साष्वेन) पायसेनैव (B6 °नाथ); B1.2 D1.2 घृते(D1.2 घने)न पयसा चैव; B5 damaged; T1 G3–5 परमान्नेन शुचिना. — ^{b}) K2.3 D4 (first time) भक्षैर्; B1 बहु- (for भक्ष्यैर्). Ñ1 मूलैः (for मूल-). V1 B (B1 marg.; B5 damaged) D मधुना मिश्रितेन च; S मोदकैश्च (G1.2 °कैः स-) फलैस्तथा. — After 2^{ab}, V1 B D ins.:

40* भक्ष्यैर्मूलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणैः ।

V1 B D cont.: S (T1 om. lines 2–3; see Addenda) ins. after 2^{ab}:

41* कृसरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्वशः ।
मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ।
चोष्यैश्च विविधै राजन्पेयैश्च बहुविस्तरैः ।

[(L. 1) B3.4.6 कृष°; D1.2.4.6 कृश° (for कृस°). S च (for [अ]थ). — (L. 2) G1–5 M भक्ष्य° (for मांस°). G6 भक्ष्यभोज्यप्रकारैश्च. B3 चव्यैं°; G1–5 M लेह्यै°; G6 फलै° (for खाद्यै°). D1 G1–3.6 नृपः. — (L. 3) G1.4 चूष्यैश्च; G6 शोष्यै°.]

— T1 om 2^{cd}. — ^{c}) B1.2.5.6(m as in text) आहतैः; Cd अहतैः (as in text). Ñ1 G3.5.6 M चापि (for चैव). — ^{d}) B1.2 D1.2 तथा (for अपि). S (T1 om.) धनेनं (G1.6 M1 रुक्मेण; G2 रौक्मेण; M2 रुग्मेण) च सहस्रशः. — After 2, V1 B (except B2) D S ins.:

42* तर्पयामास विप्रेन्द्रान्नानादिग्भ्यः समागतान् ।

3 Ś1 B2 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) K1.2.4 B4 D1.2.4 तेषां (for तेभ्यः). — ^{b}) K3 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 पुनः; B1 तथा; D1.2 तदा (for प्रभुः). — ^{d}) K2.3 D4 T1 G1–5 M1 दिवि(T1 °व्य)स्पृक्. S कीर्तिवर्धनः (for इव भारत). Cf. 1. 1. 78^{d}.

4 Ś1 K3 B2 om. 4^{ab} (for Ś1 B2, cf. v.l. 3). See Addenda. — ^{a}) B1 G M गंधैर्; Dn D1.2 दि(Dn2 द्र)व्यैर् (for गीतैर्). — ^{b}) B1 दिव्यैः; G3–6 माल्यैः (for गन्धैः). G6 चोच्चा° (for उच्चा°). B1 D1.2 तथा (for अपि). T1 गंधैर्धूपैश्च दामभिः; G1.2 M माल्येनोच्चावचेन च. — ^{c}) G5 अपूजयत् (for पूजयित्वा). K2 द्विजश्रेष्ठान्; B1 सुरश्रेष्ठो. Note loose construction (*nominativus pendens*)! — ^{d}) K3 G1.2 निवेद्य. B1.3 D1.2 देवताः संनिवेश्य च.

5 ^{a}) K3 मल्लनटाः; G2 मल्लानटात्; G3 मल्लाटनाः. Cd.n cite मल्लाः (as in text). Ś1 जल्लाः; K1 D3 चैव; B2 भल्लाः; Dn (!) रल्लाः; D5 (marg. *sec. m.* as in text) गल्लाः; T1 घल्लाः; G2 फुल्लाः; G3 सर्वे; Cv हल्लाः (gloss: नानावाद्यकुशलाः); Cd.n झल्लाः (as in text). — ^{b}) T1 G3–5 सूतमा(G4 °ता मा)गधवंदिनः; G1.2.6 M सूतमा(G1.6 °ता मा)गधकैः सह. — ^{d}) Ś1 सप्तरात्र; K2 D4 धर्मराजं; B1m Dn D3.5.6 धर्मपुत्रं; M1 सप्तराड्ं.

6 ^{a}) Ś1 K D4 (partly corrupt) transp. पूजां and तां. S तथा स पूजां तां (T1 स पूजितां; M1 प्रवेशनं) कृत्वा. — ^{b}) K2 पार्थिवः (for पाण्डवः). — ^{c}) T1 G1.2 धर्मात्मा; G3 दिव्यायां (for रम्यायां). — B2 om. from 6^{d}

C. 2. 103 B. 2. 4. 8 K. 2. 4. 14 तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ॥ ६
सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते ।
आसांचक्रुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ ७
असितो देवलः सत्यः सर्पमाली महाशिराः ।
अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥ ८
बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः ।
सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥ ९
तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ।
अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च आणीमाण्डव्यकौशिकौ ॥ १०
दामोष्णीषस्त्रैवणिश्च पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च सारिकौ ॥ ११
बलवाकः शिनीवाकः *सुत्यपालः कृतश्रमः ।
जातूकर्णः शिखावांश्च सुबलः पारिजातकः ॥ १२
पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयस्तथा मुनिः ।

---

up to दाल्भ्यः (in 9ᵃ).

7 B2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ᵇ) B1. 3. 4 चासते (for आसते). Ś1 K2 पांडवान्समुपासते; K1. 3 Ñ1 B6 D4 पांडवैः स्म सहा(B6 °दा)सते; V1 पांडवैः स महासते; S पांडवैश्च सहा(T1 °भा)सिरे. [Note varied attempts to eliminate hiatus, which was certainly in the original.] — ᵈ) S नानादेश्याः (T1 °दिग्भ्यः) समा(G5 सभा)गताः.

8 B2 om. 8 (cf. v.l. 6). — ᵃ) Cf. 1. 48. 8ᵃ. G6 सूर्यः (for सत्यः). — ᵇ) K1 सूर्यमाली; Ñ1 V1 B (B2 om.) D (except Dn2 D4) सर्पिमाली. D2 महागिराः. S सुमाली चाप्यथांगिराः. — ᶜ) K4 अर्चावसुः; D2 अच्च° D3 आर्चा°; G2 दुर्वासाश्च. — ᵈ) T1 G2. 5. 6 M2 शौनको. K3 B3 G1. 2. 5 M बली; D1. 2 G6 बलः; T1 बलि. — After 8, S ins.:

43* आत्रेयः कण्वजठरौ मौद्गल्यो हस्तिकाश्यपौ ।

[With prior half cf. 1. 48. 8ᶜ. — G1. 2 मध्वजठरौ; G3 कण्वकचर्चा; G4. 5 °कठरौ; G6 °क*रो.]

9 B2 om. up to दाल्भ्यः (cf. v.l. 6). — ᵃ) K2. 3 बकदाल्भ्यः (K2 °दांभ्यः); G1. 2 M बकोद्दाल; G5 वक्रो दाल्भ्यः. — ᶜ) Cf. 1. 57. 74ᶜ. K1 Dn1 D3 G6 पौलो. — ᵈ) K1 तथा वसुः; K2 तथैव ते; K3. 4 तथा च ये. S (except T1) वैशंपायन एव च (cf. 1. 57. 75ᵇ).

10 ᵃ) Ś1 K V1 D3–5 G6 तैत्तिरिर्. — ᵇ) K1 सुमंतो; K3 सुमंतो; T1 G4. 5 सुदेवो; G1–3 M1 संयु(G3 °य)तो; G6 M2 संयुक्तो (for ससुतो). S (except M2) रोम° (for लोम°). — After 10ᵃᵇ, G3 ins.:

44* सत्याषाढश्च दुर्वासा भारद्वाजस्तथैव च ।
शुनःशेफो वसिष्ठश्च कण्डुरुद्दालकस्तथा ।
श्वेतकेतुः सहश्चैव कपर्दी चाश्वलायनः ।
बोधायनो भरद्वाज आपस्तम्बस्तथैव च ।

— ᶜ) A few MSS. असु- (for अप्सु-). Ś1 Ñ1 °होमश्च; K B1. 2. 4. 6 (in as in text) D (except Dn1) °होत्रश्च; T1 G3–6 °जातश्च; M °हों(M2 °हो)म्योथ. — ᵈ) K1. 4 V1 B1. 3–6 Dn D4–6 अणी-; K2 D3 T1 G1 अणि-; B2 D1. 2 कण्वो; G2–6 M आणि- (for आणी- as in Ś1 K3 Ñ1). See Addenda.

11 ᵃ) N (except K3; B5 damaged) त्रैबलिश्च (Ś1 D6 त्रैवलि°; D1 त्रैबली च; D4 त्रिवर्णिश्च); S त्रिपव-(M1 °प)णः. See Addenda. — ᵇ) K2 शूकर्णाजो (hypermetric); G2 पर्वादो; M1 वर्णादो. K1 D5 घटजानुजः; D3 °काः; G1 पटजानुकः; G5. 6 घटजानुगः. D1 पर्णादो घेजटाहुकाः. — ᶜ) G4 मुंजायनो. B1. 2 Dn D3. 6 वायुभक्ष्यः. K2 परासर्योथ सुनकः. — ᵈ) Ñ1 V1 B (B5 damaged) D सारिकः (B6 D5. 6 शारिकः; Dn2 सारकः); S हारितः. K1. 3. 4 पारासर्याश्च सारि(K3 °र)कौ; K2 कौंजायन्योथ सारिकः. See Addenda.

12 ᵃ) Ś1 D4 चल°; Ñ1 V1 B1. 4 Dn D1 बलि°; B2. 3. 6 बली°; B5 damaged; D2 वल°; D3 बाली°; D5. 6 वलो° (for बल°). Ñ1 V1 B3. 5. 6 शिलीवाकः; B1 सत्यपालः (see below); B4 Dn D1. 2 सिनी° (for शिनी°). K बलवाकशिनीवाकौ (K2 °कः शिनी चैकः; K3 °कशिनावाकौ; K4 °कोश्विनीवाकः); S शी(G2 नी)लवानश(G6 °वाञ्शि). निर्धाता (G3 °तः). — ᵇ) Ś1 शुत्यपालः; K1 B2. 3 Dn1 D3. 5. 6 सत्य°; K2 शूलपाणिः; K3 D4 मृत्युपालः; K4 S शून्य° (G3 श्रत्य°); Ñ1 B4. 5 Dn2 D1. 2 सप्त°; V1 सव्यदानः; B1 शिलीवाकः (see above); B6 वभ्रुपालः (for *सुत्य°). [Though nowhere precisely recorded, सुत्यपालः seems almost certain.] D4 T1 G3–6 कृताश्रमः. — ᶜ) K2 D4 जातु(D4 °तू)कर्ण्यः; D1. 3 T1 G1. 3. 4 M जातु(D1 M °नु)कर्णः; G2 जातुकर्णिः. — ᵈ) K2 सुपर्णः; K3 गालवः; K4 मालवः; Ñ1 व्यालश्च; V1 B3–6 Dn D3. 5. 6 आलंबः; D1 भुवनः; S प्रलंबः (for सुबलः). [Metathesis of ब and ल.]

13 ᵃ) K4 च्यवन° (for पर्वत°). Ñ1 B4 महाबाहो; G4 तथाभागो. — ᵇ) K2. 4 B1. 2. 5 D (except D4) महा- (for तथा). — After 13ᵃᵇ, D2 reads 11ᶜᵈ. — ᶜ) Ñ1 V1 B1. 6 T1 सावर्णि; B2. 4. 5 Dn1 D3. 5. 6 सावर्णो; G6 स्वपरो (for सावर्णिर्). — K2 om. 13ᵈ–25ᶜ.

पवित्रपाणिः सावर्णिर्भालुकिर्गालवस्तथा ॥ १३
जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगश्रवा भृगुः ।
हरिबभ्रुश्च कौण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातनः ॥ १४
कक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः ।
पैङ्गो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महातपाः ।
कर्करो वेणुजङ्घश्च कलापः कठ एव च ॥ १५
मुनयो धर्मसहिता धृतात्मानो जितेन्द्रियाः ।
एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ १६
उपासते महात्मानं सभायामृषिसत्तमाः ।
कथयन्तः कथाः पुण्या धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः ॥ १७
तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते ।
श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्धनः ॥ १८
संग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ।
कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः ।
काम्बोजराजः कमलः कम्पनश्च महाबलः ॥ १९
सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः । C. 2. 117 B. 2. 4. 23 K. 2. 4. 29

— d) B3 जाल्लुकिर्; B6m भाल्लुकिर्; D1.2 भाल्लुकीर् (D1 °की); T1 G5 वालुभिर्; G1.2 वालुकिर्; G4 वालुग-(!). K3 गालुकिस्; K4 भार्गवस्; D6 दानवस् (for गालवस्). Dn1 भानुकिर्दालवस्तथा; G6 corrupt.

14 K2 om. 14 (cf. v.l. 13). — a) Ñ1 जंघामन्यु°; G M जंघाबंध° (G6 जंघश्चंद°; M2 जंघाबद्ध°). — b) K1.3 Dn (!) D1 कोपवेगश्च वा; K4 B4.6 D4 कोपवेगस्तथा; B5 damaged; D3.5.6 कोकवेगश्रवा; G1.5.6 M कोपो (G5 गोप-; G6 को नु) वेगश्रवा. — c) Ś1 हरिर्बभ्रुश्च; Ñ1 परिबक्र°; V1 हरिबक्र°; B हरिवभ्रु°; S प(M1 व)रिबभ्रु(G5 °भ्र)श्च. — d) K4 चक्रमाली; D1.2 बभ्र°; D3 बभ्रुमालिः.

15 K2 om. 15 (cf. v.l. 13). — 15ab is damaged in B5. — a) K1.4 Ñ1 V1 B Dn1 D2.4.6 काक्षीवान्; T1 कक्षि°; M2 कक्षीवाण्. K1 उसिजश्चैव; K3.4 औसिज°; Ñ1 उषिज°; B1.2.6 D1.2 कुशिक°; B3 ऋपिज°; D3 कुटिज°; D6 ऊषिज°. — b) Ś1 has lacuna between ना and गौ. K4 नासिकेतोथ; D3 G3 नाचिकेतश्च. V1 B4.6 शौनकः (for गौतमः). — c) K (K2 om.) B1.2 D1.2 पिंगो; T1 पैलो; G3–6 पैंगिर्; M1 लैंगो; M2 पैंग्यो. — d) G1.5 शौंडिल्य°. G3–5 महायशाः. — e) K1.4 D4 कर्कटो; K3 कर्कयो; Ñ1 V1 B2–6 Dn D3.5.6 कुक्कु(B3.4 D3.6 °कु)रो; B1 D1.2 कुंडिनो (B1 °लो); S कुररो (T1 कुरवो; G5 कूररो; G6 कूरवो; M1 कुबेरो). Ñ1 जानुजंघश्च; V1 B5 Dn D3.5 M2 वेणुजंघोथ. — f) B1.2.5.6 Dn D3.5.6 G1.2 कालापः; D1 कालेयः. Ś1 कत; K1 कच; K4 B4 कल; V1 कंक; D3 कट (for कठ). — After 15, S ins.:

45* शार्ङ्गरस्तैलकुप्यश्च पर्णवल्कस्तथैव च ।

[G3.4 शार्ङ्गरिस्; M शार्ङ्गकस्. T1 शैलकुंभ्यश्च; G1.2.6 तैलकुंड्य(G6 °भ)श्च; G5 °कूप्यश्च. G4 परि°; M1 (*inf. lin.*) वर्ण° (for पर्ण°).]

16 K2 om. 16 (cf. v.l. 13). — a) Ś1 K (K2 om.) D4 एते वै (for मुनयो). V1 B3–6 Dn D3.5.6 धर्मविद्वांसो; G6 धर्मरहिता. — b) Ś1 B1 महा°; B2 जित्वा°; B3 D1.2.4 S जिता° (for धृता°). — c) Ś1 K (K2 om.) D4 समागम्य महात्मानः (K1.4 D4 °नं). — Ś1 K1.4 om. (hapl.) 16d–17a.

17 K2 om. 17; Ś1 K1.4 om. 17a (cf. v.l. 13, 16). — a) B2 उपासंत; B4.6 समासते; S उपासिरे. B3.4.6 D4 S (except M1) महात्मानः. — b) G1.2 सभामध्ये युधिष्ठिरं; G6 सभायां मुनिसत्तमाः. — c) K4 प्रवदंतः (for कथ°). K3 दिव्याः; T1 G (except G3) शुभ्राः (for पुण्याः). — d) K3 धर्मज्ञाः शुचयोखिलाः; T1 G शुचयो धर्मवत्सलाः.

18 K2 om. 18 (cf. v.l. 13). — a) B1 D2.4 T1 G (except G4) क्षत्रियाः (*or* °या) श्रेष्ठाः; B3.6 क्षत्रिया राजन्; B5 damaged. — b) M2 युधिष्ठिरम् (for धर्मराजम्). S (except G5.6) उपासिरे. — c) S श्रीमांश्च सुम(T1 G5 श्रीमान्वसुमे)हात्मा च. — d) D1 पुण्य°; G (except G2) मुंच° (for मुञ्ज°). G6 विवंधनः.

19 K2 om. 19 (cf. v.l. 13). — ab) G1.2 संग्रामजनमुख्यश्च. T1 G3–5 (avoiding hiatus!) °मुखश्चा-प्युग्र° (for °मुखश्च उग्र°). K3 सुमुखश्चैव (for उग्रसेनश्च). S भारत (for वीर्य°). — After 19ab, S (except G5.6) reads (with v.l.) 24ab. — c) D4 वज्र°; G6 तक्ष° (for कक्ष°). — d) K3.4 क्षप(K4 °म)कश्चा°; D1.2 क्षेमकक्षापरा°; G2 क्षेमकश्च परा°. — e) B6 G1–3 कंबोज-राजः. K4 Dn2 D1–3.5 कमठः; B6 कृकलः; G5.6 कपिलः (for कमलः). K3 T1 M2 कांबोजराजकमलः; Ñ1 V1 B1.2.5 Dn1 D6 कंबोजराजः कमठः (B1m कृकशः); B3.4 कां(B4 कं)बोजः कृकलश्चैव. — f) D6 कंपनः स; M2 कंवलश्च. B2 महाजरः.

20 K2 om. 20 (cf. v.l. 13). — b) V1 च; B1.3.6 S सः (for यः). — After 20ab, V1 B D T1

C 2. 118 B. 2. 4. 23 K. 2. 4. 29 यथासुरान्कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २०
जटासुरो मद्रकान्तश्च राजा
कुन्तिः कुणिन्दश्च किरातराजः ।
तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्ड्योड्रराजौ सह चान्ध्रकेण ॥ २१
किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ।
चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥ २२
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च मागधः ।
सुशर्मा चेकितानश्च सुरथोऽमित्रकर्षणः ॥ २३
केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ।
सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः ॥ २४
अनूपराजो दुर्धर्षः क्षेमजिच्च सुदक्षिणः ।

G1–3 ins.:

46* बलपौरुषसंपन्नान्कृतास्त्रानमितौजसः ।

[B1 D1.2 °संपन्नः. D1.2 कृतास्त्रान्स्थि(D2 °मि)ततेजसः.]

— ^{c}) D1.2 यथा सुतान्; M2 तथा दुरान् (for यथासुरान्).

21 K2 om. 21 (cf. v.l. 13). Owing to damaged fol., 21^{ab} is lost in B5. For B1–4.6 D1.2 see below. — ^{a}) Ñ1 V1 B4m Dn D3–6 मद्रकानां च; T1 G1.2 मत्त(T1 मंत्र)कांतश्च. — ^{b}) Ś1 K3.4 कुंभी; K1 D3 कुंती; S कुणिः (for कुन्तिः). Ñ1 V1 कुलिंदश्च; B4m कुलिंकु°; Dn D3–6 पुलिंद°; G5 किणिंद°; G6 corrupt. — ^{c}) K1.4 B4m Dn2 D4.5 T1 G1.3.4 M2 त(K1 य)थांगवांगौ; K3 यथांगवंगौ; G2 तथांकवंकौ. Ś1 B3.4m.5 D3 पुंड्रकेन; T1 G2.5 M1 पौंड्रकेण (G2 °न); G1 पांडकेण; G3.4 पौंट्°; M2 पाण्य°. G6 तथांगवंकौ च सुपौंड्रकौ वा. — ^{d}) Ś1 K (K2 om.) पांड्यश्च राजा; Dn1 पांड्योंध्रराजौ. Ñ1 V1 B3.4m.5 Dn D3.5.6 transp. सह and च. B4m D3 [आं]ध्रकेन. S पांड्योत्र (G1.2 पांड्योथ; G6 पौंड्रोत्र; M1 पांड्योपि; M2 पाण्योपि) राजा सह केरलेन. — For 21, B1–4.6 D1.2 subst. the foll. Anuṣṭubh lines (B3 subst. lines 1–2 for 21^{ab} and reads 21^{cd} with v.l. as given above):

47* जटासुरो मद्रकश्च राजा कुन्तिः पुलिन्दकः ।
किरातराजश्च तथा वङ्गेशः सहपुण्ड्रकः ।
पाण्ड्यश्च राजा सुमहानन्ध्रकेण महात्मना ।

[(L. 1) B1 कुंती. B1 कुलिंदकः. D1.2 राजा कुंति(D2 °डी)पुलिंगकः. — (L. 2) B1.2 D1.2 °पौंड्र(B2 °पौंड्रि)कः. — (L. 3) D1 माद्र° (for पाण्ड्य°). B2 नलकेश (for अन्ध्रकेण). B6 पांड्योड्रराजौ न सह अंध्रकेण etc.]

— N (K2 om.) ins. after 21 (B1–4.6 D1.2 ins. after 47*):

48* अङ्गो वङ्गः सुमित्रश्च शैब्यश्चामित्रकर्शनः ।

[Ñ1 अंगो वंगः पांडुकश्च; B1 D1.2 अंगो वंगश्च पौंड्रश्च; B2 वंगावंगश्च पौंड्रश्च; D4 तथांगवंगौ महितौ. Ś1 K3 B शैब्य(B2 सैन्य)श्चामित्रकर्षणः; D6 शैब्य आमित्र°.]

22 K2 om. 22 (cf. v.l. 13). Ś1 K (K2 om.) D4 transp. 22^{ab} and 24^{ab}. — ^{a}) B3 शुंभश्च; G1.2 च तथा (for सुमना). — ^{b}) B3 जव° (for यव°). — After 22^{ab}, S ins.:

49* पाञ्चालश्च विराटश्च द्रुमशल्यः पृथुश्रवाः ।

[G4 M2 पांचाल्यश्च; G5.6 पांचालाश्च.]

— S reads 22^{cd}–23^{ab} after 29. — ^{c}) Ñ1 वानरो; B चानूरो; D1 चाणुरो; T1 G6 चारणो. B4m D1.3 G2 दे(D1.2 दै)वराजश्च; T1 G6 भोजराज°. — ^{d}) Ñ1 भैमरथिश्च यः; T1 G6 देविरथ(G6 देवरथि)श्च यः; G1.2 M2 है(G1.2 भै)मरथश्च यः; G3.5 हैमरथोपि च; G4 M1 भैमरथोपि च (M1 °रथस्तथा).

23 K2 om. 23 (cf. v.l. 13). For sequence in S, cf. v.l. 22. — ^{a}) S (except G4 M2) शता° (for श्रुता°). Ñ1 V1 B3.6 विक्रांतो (for कालिङ्गो). — ^{b}) K (K2 om.) Ñ1 V1 B (except B2; B4 damaged) D (except D4) जयसेनश्च; T1 G (except G1.2) यज्ञ°. — In Dn2 the sequence of 23^{cd}–25^{ab} is: 24^{ab}, 23^{cd}, 25^{ab}, 24^{cd}. — ^{c}) B1 Dn (!) सुकर्मा; B3 M1 सुधर्मा. K1 च कृतानश्च (for चेकिता°). — Ñ1 om. (hapl.) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) K1.3 D4 सुरथो(K3 °जो)मित्रकर्शनः; K2 om.; K4 V1 वैदेहोथ कृतक्षणः (=24^{b}); B (B5 damaged) Dn D1–3.5.6 सु(B6 स-; D2 पू)रुश्चामित्रकर्षणः (B2 Dn1 D1.2.5.6 °र्शनः); S सुरूपसेनश्च भारत.

24 K2 om. 24 (cf. v.l. 13); G5.6 om. 24^{ab}; Ñ1 om. 24^{a} (cf. v.l. 23). Ś1 K (K2 om.) D4 transp. 22^{ab} and 24^{ab}. For sequence in Dn2, cf. v.l. 23. T1 G1–4 M read 24^{ab} after 19^{ab}. — ^{a}) G (G5.6 om.) M क्षेमश्च (for केतुमान्). G4 वस्वादानश्च K1.4 केतुबंधः सुदानश्च. — ^{b}) T1 G1–3 M1 वैदेहश्च G4 विदर्भश्च. B1.4 D1.2 वैदेहोकृतलक्षणः. — ^{c}) K1 S सुव(K1 G2.6 °श)र्मा चा°; Ñ1 V1 B (B5 damaged) D1.2 निषधश्चा°. — ^{d}) S महारथः (for °बलः).

25 K2 om. 25^{abc} (cf. v.l. 13). For sequence in Dn2, cf. v.l. 23. — ^{a}) G1.2.4 अनूपराजा. — ^{b}) K1.4 B1.2 D1.2 क्षेमक(K1 °य)श्च; G6 क्षेपजिच्च. B3 सुदर्शनः;

शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा ॥ २५
वृष्णीनां चैव दुर्धर्षाः कुमारा देवरूपिणः ।
आहुको विपृथुश्चैव गदः सारण एव च ॥ २६
अक्रूरः कृतवर्मा च सात्यकिश्च शिनेः सुतः ।
भीष्मकोऽथाहृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्यवान् ।
केकयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ २७
अर्जुनं चापि संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः ।
अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ॥ २८
तत्रैव शिक्षिता राजन्कुमारा वृष्णिनन्दनाः ।
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २९
एते चान्ये च बहवो राजानः पृथिवीपते ।
धनंजयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुम्बुरुः ॥ ३०
चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
गीतवादित्रकुशलाः शम्यातालविशारदाः ॥ ३१ C. 2. 131 B. 2. 4. 38 K. 2. 4. 44

D4 अदक्षिणः (for सुद°). B5 Dn1 D3.5.6 क्रमजिच्च सुदर्शनः. — c) Ñ1 सपुत्रश्च; B1 सात्वकीकः; G4.5 M2 दशग्रीवः (for सहसुतः). T1 G1.2.6 M1 शिशुपालदशग्रीवौ; G3 शुशुपालो (sic) जरासंधः. — d) Ś1 lacuna; S करूशा°; Cd as in text. — After 25, T1 ins.:

50* पान्त्यान्ध्रराजौ सहितादं * * न महात्मनाम् ।

26 a) K4 सुरूपा (for वृष्णीनां). Ś1 K D2.4 T1 G6 चापि (for चैव). — b) = (var.) 1. 78. 12b. G3-5 काम° (for देव°). — c) Ś1 K3 B3 आहुको विप्रथुश्चैव; Dn1 D1.2 G4.5 आहुकोपि (D1.2 °ति-) पृथुश्चैव; G1.2 आहुकः पृथुकश्चैव.

27 a) T1 कृतकर्मा; G6 क्रूरकर्मा. — b) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 Dn1 D3.5.6 सत्यक(B1 D5 °कि)श्च; B5 damaged; Dn2 G3 सात्यकश्च; G2 सात्विकिश्च. See Addenda. A few MSS. सिनेः. T1 G6 शिनिजः (G6 निशिजे) शश एव च. — c) Ś1 has lacuna between को and ति. K1 भीष्मकश्च धृतिश्चैव; K2 Ñ1 B2.4.6 Dn D1.2.6 G3 भीष्मकोथाकृति(D6 °वृति-; G3 °हृदि)श्चैव; K3.4 D4 भीष्मकश्चाहु(K4 °को ह्याह-; D4 °कोप्याहु)तिश्चैव; V1 भीष्मकोथाहुकश्चैव; B1 भीष्मकः सांगतिश्चैव; B5 damaged; T1 G5.6 °को हृदि(T1 °ति-; G6 °षि)कश्चैव; G2 भीष्मकोधाहृतिश्चैव; text as in B3 D3.5 G1.4 M. [The name आहृति recurs in 2. 13. 21a and 2. 28. 39a, and must be read thus each time.] — d) K1.3 द्युम्न(K3 °म)सेनश्च; K2 क्रतुसेन°; B1 युयुत्सेन°; D1.2 द्रुमसेन°. — e) K3 B (except B1; B5 damaged) D कैकेयाश्च (Dn1 °योथ); K4 कौंतेयाश्च. Ś1 K D4 G1.2 महावीर्या (for महे°). — f) Ś1 K3 जयत्सेनश्च; G1 यजसेनश्च. K D4 सोमकिः; B2 सौमिकः; D2 सौनकिः; S सोमकः (G6 सैनिकाः; M1 as in text). — After 27, Dn(!) D3-5 ins.:

51* केतुमान्वसुमांश्चैव कृताखश्च महाबलः ।

[Cf. 24ab. D3.5 क्षतायुश्च (for कृतास्त्र°).]

Dn D3-5 cont.: K4 V1 B (B3 lacuna) D1.2.6 S ins. after 27:

52* एते चान्ये च बहवः क्षत्रिया मुख्यसंमताः ।
उपासते सभायां स्म कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

[(L. 1) B1 युद्धदुर्मदाः (m °समताः); D3-5 मुख्यसत्तमाः; G3-5 लोकसंमताः. K4 राजानो मुख्यतां गताः; G6 क्षत्रमुख्याः समागताः. — (L. 2) B4 ता; G3-5 वै (for स्म).]

28 B3 om. 28-29. — a) K2 चैव; B2.4.5 Dn D3.5.6 ये च (for चापि). Ś1 K4 संश्रुत्य; K1.3 B6 D4 संसृत्य; T1 संगृह्य. G M अर्जुनं तु(G6 चो)पसंगृह्य. — b) V1 B6 महारथाः; S यशस्विनः (for महाबलाः). — c) S (except G5) शिक्षंते स्म (for अशिक्षन्त). D1.2 °वेदा.

29 B3 om. 29 (cf. v.l. 28). — a) M1 तथैव. S सर्वे (for राजन्). — b) Ñ1 B1.4 कुमारा वृष्णिवर्धनाः; S वृष्णिपुत्रा यशस्विनः. — c) = 1. 211. 9a. S प्रद्युम्नो रौक्मि(G6 °हि)णेयश्च. — d) = 4. 67. 20d. Ś1 K1.2.4 Ñ1 V1 D4 युयुधानोथ (perhaps read so; see Addenda). — After 29, S reads 22cd-23ab; while Ñ1 *repeats* 26cd. On the other hand V1 B (B3 om., B5 damaged) D ins. after 29:

53* सुधर्मा चानिरुद्धश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ।

[B1 सुधन्वा; B4.6 सुशर्मा. B1.2.4.6 D1.2 चेकितानश्च (for चानिरुद्ध°). Post. half = Gītā 1. 5]

30 b) B1.2 D1.2 राजानः पृथिवीश्वराः (B1 °सुराः); S राजपुत्रा महाबलाः. — After 30ab, S ins.:

54* धनंजयमुपातिष्ठन्धनुर्वेदचिकीर्षवः ।

— c) K2 B1.2 D1.2 चैव; S तत्र (for चात्र). — d) K1 [ऽ]त्र; K3 च; T1 G4-6 स (for स्म). K Dn D1.2 तुंबरुः. — After 30, B1-5 D S ins.:

55* उपासते महात्मानमासीनं सप्तविंशतिः ।

[S उपासत (G6 M °ते) तमासीनं. D4 आसीनाः; S (except M2) गंधर्वाः (for आसीनं).]

31 a) G1 गंधर्वराजः सामात्यः. — b) S गंधर्वा(G1 M2 °र्वो)प्सरसां गणैः. — After 31ab, S ins.:

C. 2. 132 B. 2. 4. 38 K. 2. 4. 44

प्रमाणेऽथ लयस्थाने किंनराः कृतनिश्रमाः ।
संचोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वाः सहिता जगुः ॥ ३२
गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः ।
पाण्डुपुत्रानृषींश्चैव रमयन्त उपासते ॥ ३३
तस्यां सभायामासीनाः सुव्रताः सत्यसंगराः ।
दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिरमुपासते ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।
तथा तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १
लोकाननुचरन्सर्वानागमत्तां सभामृषिः ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ २
पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ।

56* तस्यां सभायामास्ते स्म बहुभिः परिवारितः ।

— c) B5 नृत्य°. — d) Cf. 58*. B5 damaged. Ś1 शम्यास्ताल°; K1 शिष्या ताल°; K2.4 B6 Dn D5 स(D5 श)म्यक्ताल°; K3 सम्याताल°; Ñ1 V1 B1.2.4 G2 सा(G2 शा)म्यताल°; D1 सम्यक्स्ताल°; D4 रम्याताल°; T1 G1.6 शम्यताल°; text as in B3 D3.6 G3–5 M. Cd cites शम्या (as in text), Cn cites साम्यं (=तालविशेषः), Cnp शंपा (=दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः).

32 a) K2.3 Dn2 D4 S च; B1 तु (for ऽथ). K1.3.4 Ñ1 V1 B2.4.6 D4 G5.6 Cn लये (for लय-). — b) Ś1 K1.3.4 B1.2m.3.6 Dn2 D3.4.6 कृतनिश्चयाः; B5 damaged; D1.2 G1 °विश्रमाः; T1 G3–5 च कृतश्रमाः. See Addenda. — c) K2.4 संनोदितास्; S (except T1 G5) ते चोदितास्. K2–4 Dn(!) तुंबरुणा; D2 तंबु°. — d) K3.4 D4 गंधर्व- (for गन्धर्वाः). K1 सभायां; D1 संहताः (for सहिताः). Ñ1 विभो; B5 damaged; B6 तथा; D1.2 तदा (for जगुः). V1 B1–4 Dn D3.5.6 गंधर्वसहितास्तदा(B4 °स्तथा); S गंधर्वाः (G1 °र्वैः) किंनरैः सह.

33 a) Ñ1 B2–4 D1.2 गायंतो. K1 B2.6 दिव्यगानैस्ते; K2 °मानैश्च; Ñ1 °गाथैस्ते; B1 °तालैस्ते. D4 तैः (for ते). S दिव्यगानेषु गायंति (G1.2 °गानेदवगायंत; G6 M °तानेषु गायंति). Cd cites दिव्यतानैः (as in text). — b) K1 यथाज्ञाय; D4 यथान्यासं. N1 दिव्यगाथा स्म भारत; S गाथा (G6 M °था) दिव्याश्च भारत. — After 33^{ab}, Ñ1 ins.:

57* देवतांश्च मुनींश्चैव पार्थिवांश्चैव तोषयन् ।;

while S ins.:

58* शम्यातालेषु कुशलाः कुशला गीतवादने ।

[T1 समक्ता° (sic); G1.2 श(G2 र)म्यना°. G6 M °वादिते (for °वादने). G1.2 गीतवाद्यविशारदाः. Cf. 31^{d}.]

— c) S पांडवेयान् (for पाण्डुपुत्रान्). Ñ1 नृपांश्चैव (for ऋषीं°). — d) G4 M2 उपासिरे. — After 33, G3 ins.:

59* हाहाहूहूः पर्वतश्च नारदश्च पृथुश्रवाः ।
गायन्ति च प्रनृत्यन्ति उर्वश्याद्यप्सरोगणैः ।

34 ab) Ś1 K सत्यवादिनः (for °संगराः). S तस्यां सभायामृषयो (T1 °यां राजानं; G6 °यां कुशलो) राजानश्च पृथग्विधाः. — Cd cites 34^{cd} exactly as in text. — c) Ś1 K B1 D2.4 देवं (for देवा). S देवेंद्रं (for ब्रह्माणं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 सभाक्रिया. — *Adhy. name:* Ś1 Ñ1 V1 D1.2.4 सभाप्रवेशः; K3 G5 युधिष्ठिरसभावर्णनं (G5 °सभाप्रवेशः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1–3 Ñ1 V1 Dn D2.3 S 4 (as in text). — *S'loka no.:* K3 34; K4 5(!); Dn2 40.

5

1 B5 damaged. — a) B4 Dn(!) D4 अथ (for तथा). S अथो(T1 G6 तत्रो-; G3 ततो-; G4.5 तथो)पविष्टेष्वृषिषु. — b) T1 च राजसु (for महात्मसु). G M पार्थिवेषु च भारत (G1.2 नारदः). — d) S सर्वशः (for भारत); B1 महात्मसु च सर्वतः. — After 1, all MSS. except Ś1 K1–3 Ñ1 ins. a passage (of 16 lines) given in App. I (No. 2).

2 B3 reads 2^{ab} after 3^{cd}. — a) T1 G4.5 देशान्; G6 M1 सर्वान् (for लोकान्). K1 उपचरन्; G6 अतिचरन्. T1 G6 लोकान् (for सर्वान्). K2 देवलोकास्तदा राजन्; M2 सर्वानपि चरँल्लोकान्. — b) K2.3 B2 Dn1 D3.3.5.9 G1.2 अगमत; Cn as in text. D4 महान् (for सभाम्). V1 B3–6 D (except D4) नृप; B2 प्रति (for ऋषिः). T1 G3–5 M आजगाम यदृच्छया. — c) K1.2 तु (for सु-).

सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ।
सभास्थान्पाण्डवान्द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः ॥ ३
तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ।
अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ ४
तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ।
अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ ५
सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ ६

नारद उवाच ।

कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ ७
कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ।
वर्तसे वृत्तिमक्षीणां धर्मार्थसहितां नृपु ॥ ८
कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ ९ C. 2. 153 B. 2. 5. 19 K. 2. 5. 22

— ^{d}) B1 मुनि° (for ऋषि°). K4 तथा; S (except G1.2) सभां (for तदा). — After 2, G2 ins. 60*.

3 ^{a}) B4.6 पारिपात्रेण; T1 परिजानेन; G5 परिजानेन; G6 परिज्ञाने च. — ^{b}) K3 दैवतेन; Ñ1 V1 Dn(!) पर्वतेन; B5 (m as in text) क्षेहडेन (for रैव°). K1 महात्मना (for च धीमता). — ^{c}) B1 D1.2 सुमुखेनाथ (for °खेन च). D3.5 S (except G1.2) धौम्येन (for सौ°). — ^{d}) B5 damaged. B6m महर्षिरमित°; D1.2 देवर्षिश्चामित°. — After 3^{cd}, B2 reads 2^{ab}; D2 *repeats* it (with v.l. as in Dn1). — 3^{ef} damaged in B5. — ^{e}) B1 सभायां. — ^{f}) Ś1 D2.4 प्रीयमानो. K1.4 महौजसः; T1 G4.5 बभूव ह (for मनो°). K2 प्रीयमागाश्मनोजवान्. — V1 B (B5 damaged) D ins. after 3: S ins. after 4 (G2, after 2):

60* जयाशीर्भिः स्तुतं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् ।

[B1 च तं; Dn1 स्तुवन् (for स्तुतं). S जयाशीर्वच(G2 °द्)नेनाथ. V1 B1 D5.6 G M2 अर्च° (for आर्च°).]

4 ^{a}) K1 समागतम्; K2 तमायांतम् (for तमागतम्). — ^{b}) K3 धर्मवित्तमं; G3.4 तु स धर्मवित् (for सर्वधर्म°). — ^{c}) S (except G2 M2) सगणः (for सहसा). Ś1 K D4 पांडवो ज्येष्ठः; B1.3 D2 M2 पांडवज्येष्ठः. — ^{e}) Ś1 अभ्यवान्ययतः प्रीत्या; G1 °वादयतं प्री°; G2.4 अभिवाद्य ततः प्रीत्या. — After 4, S ins. (G2 *repeats*) 60*.

5 ^{a}) G1 सदर्भम् (for तदर्हम्). G2 तदर्हमानं चास्मै स. — After 5^{ab}, V1 B D ins.:

61* गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घ्यमेव च ।

[A few MSS. °यार्धमेव.]

— 5^{cd} is damaged in B5. — ^{c}) G3-6 तर्प° (for अर्च°). — ^{d}) B1 सर्ववित्; S पार्थिवः. — After 5, V1 B (B5 damaged) D S ins.:

62* तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।

[B1.3.4.6 D1.2m G2 यथावत्स (D2 orig. यथान्यायं); T1 G6 ऋषिस्तस्मात्; M महर्षिस्तां. G1 तुतोष महर्षिस्तस्माच्च (hypermetric); G3-5 °ष नारदस्तस्मात्.]

6 ^{b}) B (B5 damaged) D1.2 देवर्षिर्; T1 G6 स ऋषिर्; G1 सहर्षिर् (for महर्षिर्). K3 B1 D1.2.6 वेदपारगैः. — ^{c}) K2 T1 G1.6 धर्मकामार्थसहितं; M1 धर्मार्थकामसंयुक्तं.

☞ See Addenda for Rāmāyaṇa parallel to the passage beginning here (7 ff). The references given below are to the Kumbhakonam edition (by Krishnacharya and Vyasacharya), 1911.

7 K2 V1 G5 om. the ref. — ^{a}) K2.3 G1.3.5.6 च कल्प्यंते; B1.2 प्रकल्पंते; M प्रकल्प्यंते. B1.6 G2.4 कल्पं(G2.4 °ल्प्यं)ते कच्चिदर्थास्ते (B6m कच्चित्तेर्थाः प्रकल्पंते). — S (except G2) transp. 7^{b} and 7^{d}. — ^{b}) Ś1 K2 मतिः (for मनः). — ^{c}) K1.4 D1 सुखानि तत्र जायंते. — ^{d}) G2 transp. मनश्च and न. K4 न पुनश्च न विद्यते; B1.2 D1.2 भोगाश्च विविधा नृप; G6 विमतश्च विहन्यते.

8 ^{a}) Ñ1 V1 B (except B3) G4 M2 °चरितं; T1 G1.3.5.6 M1 °चरिता. — In B5, 8^{c}–9^{d} is lost on a damaged fol. — ^{c}) G2 कच्चिद् (for वृत्तिम्). K2.3 अक्षिणां; K4 Ñ1 B1.2.4.6m D (except D4) अक्षुद्रां. T1 G1.3-6 M वर्तते वृत्तिरक्षीणा. — ^{d}) D3 °रहितां; S (except G1) °सहिता. K2.3 Ñ1 V1 B4.6 Dn D4.6 (*sup. lin.*) त्रिपु; B3 D3.5.6 शुभां (for नृपु). B1.2 D1.2 धर्मकामार्थसंहितां.

9 = (var.) Rām. 2. 100. 63. — ^{a}) K4 यद् (for वा). D1 कच्चिदर्थं न चाधर्मं. — ^{b}) B (B5 damaged) धर्मेनार्थम्. D3 च (for वा). — ^{c}) K1 Ñ1 च; K2 वै (for वा). B1 उभौ प्रतीतिसारेण. — ^{d}) K2 कामे न प्रतिबाधसे; S कामेन (G6 कामे च) न च (G3-5 वि-) बाधसे. Cv cites विबाधसे (as in G3-5).

10 = (var.) Rām. 2. 100. 64. — K2 om. 10^{ab}. — ^{ab}) B6 D4 G1.2 transp. धर्मं and कामं. B1.2 D1.2 वदतां (for जयतां). — ^{c}) Ñ1 धर्मज्ञः; V1 B D (except

C. 2. 154 B. 2. 5. 20 K. 2. 5. 23 कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सदा वरद सेवसे ॥ १०
कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ।
बलाबलं तथा सम्यक्चतुर्दश परीक्षसे ॥ ११
कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा संधाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ १२
कच्चित्प्रकृतयः षट् ते न लुप्ता भरतर्षभ ।
आढ्यास्तथाव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥ १३
कच्चिन्न तर्कैर्दूतैर्वा ये चाप्यपरिशङ्किताः ।
त्वत्तो वा तव वामात्यैर्भिद्यते जातु मन्त्रितम् ॥ १४
कच्चित्संधिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ।
कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुवर्तसे ॥ १५
कच्चिदात्मसमा बुद्ध्या शुचयो जीवितक्षमाः ।
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥ १६

D1.2.4) M1 कालज्ञः. — d) V1 D (except D1.2.4) Cnp समं; Cn सदा (as in text). G2 सदाचारं च सेवसे.

11 G2 transp. 11 and 12. — a) K4 राजगुरोः; D4.6 S (except G1 M2) राजन्गुणैः. K3 सद्भिः (for षड्भिः). Cv as in text. — b) K2 T1 G3.4 सप्तोपायैस; K4 °रमां (sic); B1 D3.4 G2 सप्तोपायास; B5 प्राप्तोपायांस; Cv as in text. B1 D1.2 S (except M2) तथैव च (for तथानघ). — c) Ñ1 बलाबले तथा; V1 °बलेनथा (sic). K2 च तत् (for तथा). T1 G च सम्यक्च (G3 सर्वं च; G5 सौम्यं च); Cn (apparently) तथासवाः (citing variant °सवः) (for तथा सम्यक्). B4-6 Dn D3.5.6 Cnp बलाबलेन सम्यक्त्वं (B4.6 °क्च). — d) K2 M2 चतुर्धा सं· (M2 च); T1 G M1 कार्यं दश (for चतुर्दश). Cv cites दश. B1.5 D समीक्षसे (Dn1 °क्ष्यसे; D8 °क्ष्य च); T1 G2 Cv निषेवसे. K4 ** र्दशभिरीक्षसे.

12 G2 transp. 11 and 12. — a) K2 °मर्थांश्च; B1.3.6 (m as in text) D1.2 °मन्विष्य (for °मन्वीक्ष्य). — b) B1 पुत्रांश्च (for परांश्च). B2 परांश्चैव विशेषतः. — In B5, 12c–13d is lost on a damaged fol. — c) M1 Cv संधायि·. B6 कार्याणि; G6 धर्मेण (for कर्माणि). — d) To avoid hiatus: Ś1 Ñ1 B3.6 D2 चाष्टौ; K2 ह्यष्टौ (for अष्टौ). K1.3.4 T1 G2 भारताष्टौ निषेवसे; G1.3-6 M चाष्टौ वरद सेवसे.

13 a) B5 damaged. Ś1 K B3.4 Dn D1.4 सप्त (K3 सत्ये); V1 B1.3.6 D2.3.5.6 T1 सर्वा; G4 षड्भ्यः (for षट् ते). G2 कच्चित्प्रकृतिषट्सु. — b) V1 B1.3.6 Dn D3.5.6 (sup. lin. as in text) T1 न लु(B1 ल)ब्धा; G2 अलुब्धो; G3.4 ह्य(G4 प्र)लुप्ता; G5 M ह्य(M2 अ)लुब्धा. K3 पुरुषर्षभ. G1.6 अलुब्धाः पुरुषर्षभ. — cd) D1 M1 (inf. lin.) Cv आढ्यास्तथा(M1 Cv आप्ताश्चैवा)व्यसनिनः; T1 G2 आढ्याश्चा(G2 °श्च)व्यसनिन्यश्च; G3-5 आर्याश्चैवाव्यसनिनः; G6 आप्ताश्च वै व्य°; M आढ्याश्चाप्य(M2 °श्चैवा)व्य°. B1 ह्यनुरक्ताश्च; Dn2 D1.2.5.6 G3.5 स्वनु°; D8 तनु° (sic); G2 स्वानु°; G6 व्यनु°; M अनु°. G1 आढ्याश्चैवाव्यसनिनो· व्यनुरक्ताश्च सर्वशः.

14 = (var.) Rām. 2. 100. 22. B6 reads 14 twice in succession. — a) Dn1 कच्चित्तत् (for कच्चिन्न). K2.3 धूर्तै(K3 दूतै)स्तर्कैर्वा; Ñ1 V1 B (B6 both times) D (D6 sup. lin. as in text) Cn कृतकैर्दूतैः (B1 तर्कितैर्दूतैः; D3-5 कृतकैर्धूर्तैः); G4 M2 तर्कैर्धूतैर्वा; Cv Cnp as in text. T1 कच्चिन्निकृतिनै(read °कै)र्दूतैः. Cd cites कृतकैः. — b) K2 ये चाप्यपरिसंचिताः; V1 ये चाप्यपरिपत्कथाः; B1 D6 (sup. lin.) ये चान्ये(D6 °प·)परिशंकिताः; B3 D1.2 T1 चारैर्वा(T1 °नै)परिपत्कथा; B4 चारैर्वापरिशंकिताः; B6 (first time) ये चाप्यपरिशंकिताः as in text (m °तैः); B6 (second time) चारैर्वा परिपत्तथा. Cv cites अपरिशंकिताः (as in text). — c) B6 (second time) रहो; D1 ततो; T1 G2-5 Cv त्वया (for त्वत्तो). G1 स तु; G6 न तु (for तव). G4 M न तवामात्यैः (for तव वामा°); Cv as in text. K4 Ñ1 V1 B (B6 both times) Dn2 G3 चामा°; T1 वार्ता° (for वामा°). K2 त्वत्तो वाथ तवामात्यैः. — d) G2 वेद्यते; Cv भिद्यते (as in text). G1.6 न तु; G2 Cv तव (for जातु). V1 B (B6 first time) D (except D4) मंत्रितं तथा (for जातु मन्त्रि°). — V1 B D ins. after 14 (B6, after repetition of 14):

63* मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ।

15 K1 om. 15–27. — a) K3 तथाकालं; T1 G3-5 यथान्यायं; G2 च यानं च. — b) B1.2 D1.2 चापि (for चोप·). — c) B5 damaged. G4.5 उदासीनं (G5 °नां). G2 Cv उदासीनेषु वृत्तिं च (Cv वृत्तिश्च). — d) B5 damaged. K2 मध्यमां. K3 D2 T1 G3-5 M2 वानुवर्तसे; Ñ1 चानुपश्यसे; V1 B1.2.4.6 Dn D3.5.6 चा(B2 D3 वा)नुमन्यसे. G1 Cv मध्यमेपूपपद्यते.

16 = (var.) Rām. 2. 100. 16. — K1 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) Ś1 K2.3 V1 B (B5 damaged) D G4 वृद्धाः (K2 वृत्ताः; D1.2 बुद्धाः); Cd as in D1.2. — b) B5 damaged. K2 Ñ1 जीवितं क्षमाः; K3 निर्णयक्षमाः;

विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञां भवति भारत ।
सुसंवृतो मन्त्रधनैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १७
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ १८
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनुधावति ॥ १९
कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ २०
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं ह्यत्र कारणम् ॥ २१
कच्चिद्राजन्कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ।
विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ॥ २२
कच्चित्कारणिकाः सर्वे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ।
कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः ॥ २३ C. 2. 168 B. 2. 5. 34 K. 2. 5. 37

S विगतक्लमाः. V1 B3.4.6 Dn D3.5.6 (*sup. lin.* as in text) Cn शुद्धाः संबोध(V1 °पाद)नक्षमाः; Cnp as in text. — c) G1.6 M कुलीनाश्च विनीताश्च. — d) D1 वर- (for वीर). S नियता (T1 नियुतां; G2 यत्तास्ते; G3 M यत्तास्ते; G4 रक्तास्ते) मंत्रिणः कृताः. — After 16, T1 G2–5 read 19.

17 = Rām. 2. 100. 17. — K1 om. 17 (cf. v.l. 15). — a) K2 विभवो (for विजयो). K2.3 मंत्रिमूलो; D1 मंत्रतुल्यो; D6 मूलमंत्रो. D6 वै (for हि). S (except G2) मंत्रो विज(G5 °प)यमूलं हि. — b) Ñ1 V1 B D (except D4) G4 राज्ञो (for राज्ञां). — c) Ñ1 B1 D1.2 G3 सुसंवृत्तो; G1 °वृत्तैर्; M1 °वृतैर्. K2 मंत्रिधनैर्; K3 G1.6 मंत्रिव(G1 °प)रैर्; K4 M मंत्रपरैर्; B1 °रवैर्; D1.2 T1 G2–5 °धरैर्; D4 °वरैर्. V1 B2–6 Dn D3.5.6 कच्चित्संवृतमंत्रैस्ते (B2.6 Dn2 °स्तैर्; B3 °श्च). — d) V1 अस्त्र°; G1.6 मंत्र° (for शास्त्र°). — After 17, V1 B D ins.:

64* राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्न विलुप्यते ।

18 = (var.) Rām. 2. 100. 18. — K1 om. 18 (cf. v.l. 15). — a) D1 °वशे (for °वशं). G1–4 नैषीः. — b) Dn (I) [ऽ]पि; M1 प्र- (for वि-). — c) D1.4 G1.2.6 कच्चिद्धा(D4 °द)पर°; D3.5 °चापरराष्ट्रेषु. — d) Ñ1 T1 G3 अर्थवत्. B1.2 D1.2 चिंतयंश्चार्थं(B1 °यन्सर्व-; B2 D6 °यस्यर्थ)निश्चयान्.

19 = (var.) Ram. 2. 100. 19. — K1 om. 19 (cf. v.l. 15). T1 G2–5 read 19 after 16. — a) G1.6 नैकैः. — c) Ś1 ते मंत्रिते; B1 दुर्मंत्रिणं (for ते म°). — d) D8 राष्ट्रे. Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 T1 G2–5 परि°; B2 D1.2 प्रति° (for अनु°). B1 राष्ट्रं न परिराधसे.

20 = (var.) Rām. 2. 100. 20. — K1 om. 20 (cf. v.l. 15). — a) G1.6 च (for वि-). — b) S लघूपायान्. Ś1 K2.3 महाफ(Ś1 °ब)लान्. — c) G3 कच्चिन् (for कर्तुं). — d) S दीर्घ° (for विघ्न°).

21 = (var.) Rām. 2. 100. 53. — K1 om. 21 (cf. v.l. 15). — a) K2 D6 (orig.) कच्चिन्नु; D4 कच्चित्तु. K3 B1.6 सर्व- (for सर्वे). — b) V1 B3.4 (m as in text).6 महीपते; B1 [ऽ]रिशंकिताः (for विशङ्किताः). S प्रत्यक्षास्ते नरर्षभ(G2 विशां पते; G4 °र्षभाः). Cv cites प्रत्यक्षाः. — After 21^{ab}, S ins. (Cv glosses):

65* परोक्षा वा महाराज मध्यं ह्यत्र प्रशस्यते ।
[T1 G1.6 ह्यत्र (for ह्यत्र).]

— V1 B6 om. 21^{cd}. — c) S (except G3) सर्वथा (M2 erroneously उत्सृष्टाः) (for सर्वे वा). D3 °रुत्यक्ताः (for °रुत्सृष्टाः). K3 सर्वेषु वा पुनर्हृष्टाः. — d) Ś1 G2 संहृष्टाः; B3 संसृष्टिः; T1 G1.3–6 संसृ(G3 °स्पृ)ष्टाः; Cn as in text (= स्नेहः!). Ś1 तत्र; K3 B1 D1–3.5.6 यत्र; Ñ1 B2–5 Dn Cd चात्र (for ह्यत्र). — B1–5 (B5 damaged) D ins. after 21: V1 B6 (which om. 21^{cd}) ins. after 21^{ab}.

66* आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः ।
[B3 तत्र; B6 तव (for ते च). B1–3 D1.2.4 °द्धि° (for °दनु°).]

22 = (var.) Rām. 2. 100. 21. — K1.4 om. 22 (for K1, cf. v.l. 15). B5 damaged. — b) K2 कृतप्राणानि; D1 कृतमायाति. — c) D1 चार- (for वीर). — d) K2 Dn1 G2 नानावाप्तानि; B1 नानार्थानि च; B6 (m as in text) D1–3.5.6 नानारब्धानि; T1 G1.6 न त्वारब्धा°; G3–5 M नार(G4 न ल)ब्धव्या°; M1 (*inf. lin. sec. m.*) Cv नानवाप्ता°; Cn as in text. Ś1 Ñ1 केचन; K3 D4 केनचित्; T1 कानि च; G2 कर्हिचित्. ❀ Cv: अनवाप्तानि अनुपगृहीतानि ।❀

23 K1 om. 23 (cf. v.l. 15). G2 reads 23 after 26; probably also Cv, which here has the insertions of G2, but cites nothing from 26. — a) Ś1 Ñ1 V1 D6 (*sup. lin.* as in text) G4 M2 कारुणिकाः; T1 G1.6 कर°; G3 च कारुणाः; all comm. as in text. B2m कर्मे; B4–6 Dn D5.6 धर्मे; D3 धर्मा (for सर्वे). — b) Dn2 सर्वे शास्त्रेषु; G3 राजशा°; M सर्वेश°. B1 D1.2 सर्वशास्त्र-

C. 2. 168
B. 2. 5. 35
K. 2. 5. 36

कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥ २४
कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ २५
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २६
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ २७
कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतियत्तश्च सर्वदा ।
नित्ययुक्तो रिपून्सर्वान्वीक्षसे रिपुसूदन ॥ २८

कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ २९
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ३०
कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषां प्रतिपादकः ।
उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव ॥ ३१
कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ ३२
अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ ३३

विशारदाः; B2 T1 सर्वशास्त्रार्थकोविदाः. — c) B3 शिक्ष°; T1 G5.6 धार° (for कार°). Ś1 K3 B5 G4 कुमाराश्च. — d) Ś1 K3 B5 D4 योधमुख्याश्च; T1 G1.6 धर्ममुख्यांश्च; G4 M2 यौधमुख्यां(M2 °ख्या)श्च. — After 23, G2 Cv ins. a variant version of 109, 110cd, 111 (q. v.), *repeating* them below (with 110 complete).

24 = (var.) Rām. 2. 100. 23. — K1 om. 24 (cf. v.l. 15). G2 transp. 24 and 25. — a) D2 सहस्रे; G3.4 सहस्रं; G5 M2 सहस्रान्. — b) S इच्छसि (for क्रीणासि). — c) M2 ह्यत्र (for ह्यर्थ-). — d) K3 निःश्रयसं; D2 नैश्रे°. G2 महत् (for परम्).

25 = (var.) Rām. 2. 100. 54. — K1 om. 25 (cf. v.l. 15). G2 transp. 24 and 25; T1 G4–6 M transp. 25 and 26. B5 damaged. — a) T1 G1.3–6 M transp. दुर्गा° and सर्वा°. G2 गृहा° (for दुर्गा°). — b) S धनधान्योदकायुधैः (G2 °धान्यायुधादिकैः). — d) T1 तथा शिल्प°.

26 = (var.) Rām. 2. 100. 25. — K1 om. 26 (cf. v.l. 15). T1 G4–6 M transp. 25 and 26. — a) B5 damaged. G2–4 एको ह्यमात्यो. — b) B5 damaged. B1.2 D1.2 शूरः प्राज्ञो बहुश्रुतः. — c) K2.3 राजानो (K2 °नां). D1.2 च (for वा). — After 26, G2 Cv read 23, followed by 109, 110cd, 111 (cf. v.l. 23).

27 = Rām. 2. 100. 37. — K1 om. 27 (cf. v.l. 15). G2 transp. 27 and 28. — a) D3.5 °दशान्येव; S Cv °दशान्येषां. — b) G4 सपक्षो. M Cv सप्त (for पञ्च). — c) D4 T1 अभिज्ञातैर्; G1.6 M1 अना°. — d) G1 वेत्स्यनर्थनिवारकैः.

28 K4 om. 28. G2 transp. 27 and 28. — a) G1 °विदितं. — b) N (except Ś1 K1 D4; K4 om.) प्रतिपन्नश्च; S कृतयत्न(G5 °ज्ञ)श्च; Cnp as in text. G2 सर्वशः. — c) K2 B1.3 D2 Cd नित्योद्युक्तो; D3 विनियुक्तो; G1 नित्ययुक्तान्. — d) Ś1 K2.3 Ñ1 D4 G M ईक्षसे (G2 सेवसे); K1 ईक्ष्य°; D6 वीक्ष्यसे. V1 रिपुमर्दन. — After 28, G2 Cv ins. a version of 108, 51, 52 and 50 (q. v.), *repeating* them below.

29 = (var.) Rām. 2. 100. 12. — B5 damaged. — a) G4 °संपन्नैः. — b) V1 कुले पुत्रो; Dn1 कुरुपुत्रो; Cn as in text. K1 युधिष्ठिर; G6 बहुश्रुतैः. — c) K1.2 D4 अनु° (for अन°). K3 अनुष्टान (sic); V1 अशंकी तु; B1 अतिश्रेष्ठः; B2.3.6 Dn1 D3.5.6 Cnp असंकीर्णः; D2 अनुत्सृष्टा; T1 अनुदृष्टा; G1–3.5.6 M अनुद्र(G1.2 °द्रे)ष्टा; G4 अनुष्ठाता; Cd.n अनुप्रष्टा (as in text).

30 = Rām. 2. 100. 14. — a) B5 damaged. G2 कच्चिदृत्विक्समायुक्तो. — cd) K2 G4 वेदयसे. D1.2 यदा; G4 तदा. Ñ1 हुतं च हव्यं होमाग्नौ स्वीकुर्वंति च देवताः.

31 a) Ñ1 कच्चिदब्देषु; V1 कच्चिदंकेषु. S कच्चित्षडंगनि- (T1 G1.6 °गैर्नि-; G2 °गो नि-; M1 °गे नि)ष्णातो. — b) Ś1 D1.2 ज्योतिषि; B2–6 Dn D3.5.6 °षः. S प्रतिपाठकः. — d) K1 तथा; S स(G1 त)दा (for तव).

32 = (var.) Rām. 2. 100. 26. — a) D3 मुख्यान्; K1 च मुख्येषु; K2 महत्स्वेषु; D3 सहस्रेषु. — b) G2 मध्यमां. — c) D1 तु (for च). — d) Ś1 K Ñ1 D4 ते तात; B1.2 ते साधु (for कर्मसु). B3 भूयांसः साधु योजिताः; D1.2 भृत्यास्ते सायुधो जि(D2 साधु योचि)ताः.

33 = Rām. 2. 100. 27. — B5 damaged. — a) K2 अमात्यानुपधानीतान्; T1 G1.6 °नथ निर्णी°; G2.3 °नु(G1 °न)पथानी°; Cv as in text. — b) G6 शुभान् (for शुचीन्). G3 M1 पितृपैतामहोचितान्. — c) B6 D1.2

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजाः ।
राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ ३४
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ३५
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ३६
कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वे युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३७
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ३८
कालातिक्रमणाद्ध्येते भक्तवेतनयोर्भृताः ।
भर्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥३९
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि ॥ ४० C 2 184 B 2 5 50 K 2 5 54

कच्चिन्न; T1 G °न्तु.

34 = (var.) Rām. 2. 100. 28. — ^{b}) Ś1 K1.2 Ñ1 भृशमुद्वेजयन्प्रजाः; K3 °मुद्विजितप्रजाः; V1 B1.5 Dn D3.5.6 °मुद्विजसे प्रजाः; B1.3.6 राजन्नु(B1 °न्नो)द्वेजिताः प्रजाः; B2 D1.2 T1 G1.2.4–6 भृशमुद्वेजिताः (G2 °द्वेजये; G4 °द्वेजसि; G5 °द्विजितः) प्रजाः; M °मुद्वेजितव्रजं (M2 °तः प्रजं); text as in K4 D4 G3 (see Addenda). — ^{c}) Dn1 D5 राष्ट्रे. D1.2 तथानु°; G3.4 तव प्र° (for तवानु°).

35 = Rām. 2. 100. 29. — ^{a}) D6 G4 त्वा (for त्वां). K3 अव°; G1 नोप° (for नाव°). — ^{b}) K2 याचकाः; G6 याजकं. K2 तथा. — B6 om. 35^{cd}. — ^{c}) K1 D4 उग्रप्रतिगृही°; K2 V1 B1.3.4 Dn1 D1–3.5 Cd उग्रं (D1 दुर्गं) प्रतिग्रही°; M1 उग्र°—°तारः; Cn.v as in text. — After 35, D4 ins.:

67* कच्चिन्न विद्यते राष्ट्रे तव कीर्तिविनाशकाः ।

36 = (var.) Rām. 2. 100. 31. — ^{a}) Ś1 कच्चिद्वृष्ण° (*sup. lin.* द्धृ for ष्ण); K3 °द्वृद्ध°; D4 G2.4 हृष्ट° (for °द्धृष्ट°). B1 D2 कच्चिच्छूरश्च धृष्टश्च. — ^{b}) G4 transp. मति° and धृति°. D4 भूति° (for धृति°). D4 कविः; G2 ऋजुः (for शुचिः). — ^{c}) B5 damaged. B1.2 D1.2 °रूपश्च (for °रक्तश्च). — ^{d}) B5 damaged. G2 कृतः (for तव).

37 = (var.) Rām. 2. 100. 32. — B5 damaged. — ^{a}) G4 °द्बलश्च (*sup. lin.* °द्बले च). B1 D1.2 G2 मुख्यास्ते (by transp.). — ^{b}) B5 damaged. Ś1 K2 Ñ1 V1 B2–4.6 Dn1 D1–3.6 सर्व- (for सर्वे). — ^{c}) K1.3 D1.6 हृष्टावदाता (K3 °ननेन; D1 वदान्या); K4 Ñ1 V1 B2 Dn D5 धृष्टावदाता (D5 °ना); B1.3.4.6 D2.3 T1 G4 M दृष्टा(B3 °ष्टा-; M2 °ष्ट्वा)वदाना (M1 [*inf. lin.*] °प्रदाना); Cv दृष्टाः प्रदानाः. K2 दृष्टं शौर्यातिविक्रांताः; D4 दृष्ट्वावदात्ता विक्रीतान्. — ^{d}) D4 G5 स्वयं (for त्वया). Ñ1 संभृत्य; G4 विक्रांत- (for सत्कृत्य). B6 लालिताः (for मानिताः). Cn cites 37^d entirely as in text.

38 = (var.) Rām. 2. 100. 33. — T1 om. (hapl.) 38^a–39^b. — ^{a}) K1 भक्तं त्वं; K3 ते भक्तं; B1 भक्तस्य. — ^{b}) K1 विशेषं; K3 चेतनं; Cv as in text. B1 यथेप्सितं. — ^{c}) K3 Ñ1 V1 B D (except D4) G4 संप्राप्तकाले. — ^{d}) K2.4 विकर्षसे; B2 °ल्पसे; B3 °र्शसि.

39 = (var.) Rām. 2. 100. 34. — T1 om. 39^{ab} (cf. v.l. 38). — ^{a}) K2 Ñ1 V1 B D °णादेते (D4 °णाचैते); G2–4 °णाद्धेतोर्. — ^{b}) K1 भक्तावनतयोर्. B2 धृताः; B4 D6 वृताः; Cv as in text. — ^{c}) G3 भर्त्रे; M2 भेत्तुः. Ñ1 V1 B D (except D4) कुर्वंति (for कुप्यन्ति). K1 B3m दौर्गत्याः; V1 B3.5.6 Dn D3.5.6 यद्भृत्याः; B1 D1.2 दौर्गत्यं; B2 °र्हृत्यं; D4 °र्गत्यान्; S तु(G3 M2 दु-; G4 पु-; M1 द्वि)र्ध्यंति (for दौर्गत्यात्). — ^{d}) K4 M भवेत् (for स्मृतः). — After 39, Ñ1 ins. (in lieu of 40–44, omitted):

68* कच्चित्सर्वे महीपालास्त्वदाज्ञा मूर्ध्नि धारिताः ।
कच्चित्सुहृदयाः सर्वे ह्यर्चयन्ति भवत्कृते ।
कच्चिदन्तपुरा देवा काले संसेवितास्त्वया ।
कच्चिद्राजपुरन्ध्रीभिः प्रसूयन्ते कुलोचिताः ।
कुमारा धार्मिकाः शूरा राजधर्मविशारदाः । [5]
कच्चित्तेषां च पुत्राणां विवाहः क्रियते त्वया ।
संतानार्थं तु वंशस्य दोषं तस्य महीयसः ।
कच्चिदाश्वासि*राजंस्त्वया शरणमागतान् ।
देवादीन्भयसंत्रस्तानकार्पण्यधिया भृशम् ।

40 = (var.) stanza 85; = (var.) Rām. 2 100. 35. Ñ1 om. 40–44. B5 damaged. — ^{a}) D1.2 सर्वत्र; D4 सर्वे सु- (for सर्वेऽनु-). — ^{b}) G2 कुरुपुत्राः; Cv as in text. B1–3 D1.2 तनुत्यजः; Cv प्रधावतः; Cn as in text. G4 कुलवंशप्रधा°. — ^{c}) B1–3 D1.2 हृ(B1 कृ)ष्टाः (for कच्चित्). Ś1 K4 तवार्थे च; B1.2 D1.2 तवैवार्थे; B3 तथार्थेषु. — ^{d}) B1 युधिष्ठिर; G3 तदा युधि.

41 Ñ1 om. 41 (cf. v.l. 40). — ^{a}) B5 damaged. B1.2 G1 अर्थाः; Dn1 D3.6 सर्वान्; D5 सर्वाः; Cv as in text. — ^{b}) B5 damaged. B1.2 D1.2 सततं; S (except M2) सर्वतः (for सर्वशः). — ^{c}) Ś1 K4 G M2 Cv

C 2 185
B 2 5 51
K 2 5 55

कच्चिन्नैको बहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ।
अनुशास्सि यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ४१

कच्चित्पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ४२

कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नराञ्ज्ञानविशारदान् ।
यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्यवपद्यसे ॥ ४३

कच्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमेयुषाम् ।
व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ४४

कच्चिद्भयादुपनतं क्लीबं वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥ ४५

कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
समश्च नाभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ४६

कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ४७

पार्ष्णिमूलं च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ।
बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥ ४८

कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परंतप ।
उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ४९

कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।
पराञ्जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ५०

अनुशासि; K1-3 V1 B1.2.5 D (D6 after corr.) °शास्ति; B3.4 D6 (before corr.) °शास्सि; only B6 T1 M1 as in text! B1.3.4.6 यथाकालं; Cv as in text. — d) G2 शासनांतिकः; G4.6 °नातिगं; M1 (*inf. lin. sec. m.*) Cv °नानि च. B3.6 कामशासनिकां गतिं.

42 Ñ1 om. 42 (cf. v.l. 40). — b) Dn2 D4 भाव° (for शोभ°). — c) G M Cv अत्यंतं (for अधिकं). — d) S Cv भृतो (T1 भूयो; G1.6 हृतो) वा वेतनं त्वयि (T1 बहु).

43 Ñ1 om. 43 (cf. v.l. 40). — b) S द्विजा- (G3.4 जान-; G5 M जना)न् (for नरान्). — c) B6 D1-3 यथार्हगुणतश्चैव; D4 यथार्थं गुणतश्चापि. — d) Ś1 धनेन; M1 ज्ञा° (for दा°). K1 दानेन प्रतिपद्यसे; V1 B D दानेनाभ्युपपद्यसे (Dn1 D3 °ते); T1 G6 कालेनाभ्युप°; G1 कालेनाभसिपत्स्यसे (sic); G3 M2 दानेनाभ्यवपत्स्यसे.

44 Ñ1 om. 44 (cf. v.l. 40). B5 damaged. — a) S कच्चिद्दारान्भटानां (G1.6 °द्दारार्भकाणां; G2 °द्दासा भटा वा) ते. — b) K2 V1 B1-4.6 D (except D2) G2.3 मृत्युमीयुषां (G2 °मेयुषः). G6 भूतपार्थेप्युपेयुषां. — c) S (except G3) Cv व्यसने. K1.3.4 B3.4 D1.2 T1 G1 वाप्यु(K1 चाप्यु-; K3 D1.2 G1 वाभ्यु-; T1 नाभ्यु)पेतानां; Cv as in text. — d) K2-4 पुरुष° (for भरत°).

45 a) K4 युद्धाद् (for भयाद्). K1.4 V1 B D G2.5 उपग(K4 D4 G5 °र)तं; Ñ1 निपतितं. — b) V1 B Dn D1-3.5.6 क्षीणं; S गृहं (G2 M1 रिपुं) (for क्लीबं). G2 वो (for वा). G2 M1 गृहम्; G4 पुनर् (for रिपुम्). K3 D4 क्लीबं रिपु(K2 वारि)मुपागतं. — c) Ñ1 V1 B (except B4.5) D2.3.5.6 युधा; S युधि. T1 G6 निर्जितं; Cv as in text. G1 प्राप्तं (for पार्थ). — d) K1.4 B1 °रक्षसे.

46 a) Ś1 K D4 त्वमस्याः; G1 समोपि; G5 त्वमेवं. T1 G6 सर्वस्य; G1.2 सर्वस्यां. — b) T1 G1.2.6 पृथिव्यां. B1-4 D1.2 भरतर्षभ. — c) K (except K1) G2-5 M समश्च नाति°; Ñ1 V1 B2.5 Dn D3.5.6 Cd समश्चानभि°; B1.3.4.6 D1.2 समस्त्वेनावि (B6 °नाभि°); T1 G1.6 सुमना अ(T1 ना)ति°. — d) S पुत्रो (for माता). Dn1 तथा (for the *second* यथा).

47 a) B3.4 T1 G1.6 M कच्चिद्व्यसनिनः शत्रून्. — 47cd lost in B5 on a damaged fol. — c) Ś1 बलेनैव. — d) V1 B6 T1 संगृह्य (for समीक्ष्य). — After 47, V1 B (B5 damaged) D T1 ins.:

69* यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिंदम ।

[T1 कच्चित् (for दिष्ट्या).]

48 a) K2 पार्ष्णि मूलं; G1 पार्ष्णिर्मूलं; M1 वार्ष्णि मूलं; M2 पार्ष्णीमूलं; Cv पार्ष्णिमूले. — b) K4 B1 व्यवसायपराजयं; S °यपुरोगमः. — c) D4 तु (for च).

49 K3 transp. 49 and 50. — a) G3-5 कच्चित्त्वं. Ś1 Ñ1 V1 B2.3.6 D1.2 प(B2.6 D2 पु-; D1 वी)रमुख्येभ्यः (for बल°). K B1 कच्चित्परमुख्येभ्यः (K2 °त्परमनुष्येभ्यः; B1 °त्पुरुषमुख्येभ्यः). — b) A few MSS. परंतपः. — c) K1 V1 B1-3.6 D2 उपपन्ना(K1 °कृन्ना-; B6 °स्थिता)नि; G M अविच्छि° (G6 अहिच्छ°). — d) K3 M2 प्रयच्छति; G1.6 कुरूद्वह (for यथार्हतः).

50 For G2 Cv, cf. v.l. 51. K3 transp. 49 and 50. — a) B1.2 D1.2 कच्चित्त्वमा(B1 °च्चैवा)त्मनात्मानं. — b) G2 (after 28) Cv विजित्वा. G6 भरतर्षभ (for विजिते°). — cd) B5 damaged. D3 G3 परा; G2 (second time) परं. K2 विजीगसे; D3 जयिष्यसे; G3 जिहीर्षसे; M2 जिगीर्षसे. G2 (second time) कच्चित् (for पार्थ). B1.2

कच्चित्ते यास्यतः शत्रून्पूर्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः ।
साम दानं च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥ ५१
कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा यात्रां यासि विशां पते ।
तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ५२
कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।
बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधनी ॥ ५३
कच्चिल्लवं च मुष्टिं च परराष्ट्रे परंतप ।
अविहाय महाराज विहंसि समरे रिपून् ॥ ५४
कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।
अर्थान्समनुतिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ५५
कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च ।
घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ५६
कच्चित्कोशं च कोष्ठं च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ५७
कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशां पते ।
रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥ ५८ C 2 202 B 2 5 68 K 2 5 72

D1.2 समस्तान्वि(B1 °र्थान-; B2 D2 °स्तान)जितेंद्रियान्; G3 प्रमत्तानजितेंद्रिय; G6 प्रमत्तानि जितेंद्रियः. For 50^{cd}, G2 reads *first time* (i. e. after 28) आत्मानमुपमां कृत्वा विजयाय प्रवर्तसे.

51 G2 **Cv** read a version of 51, 52 and 50 (following 128) after 28 (see v.l. there), *repeating* them here. — ^{ab}) G2 (second time) मंत्रायंति (for पूर्वं यान्ति). B1.2.4 स्वधिष्ठिताः; B6m G1 सुनि°; D2 स्वनुष्ठितान्. G6 पूर्वं यास्यंत्यनुष्ठिताः. — For 51^{ab}, G2 reads *first time* (i. e. after 28) °यास्यतो यात्रा नित्यं गच्छत्यनुष्ठिता. **Cv** cites अनुष्ठिताः and गच्छंति. — For 51^{cd}, G2 reads *first time* (i. e. after 28) चाराः साम च दानं च त्रयः पूर्वं समो गुणः. **Cv** cites चाराः, साम, दानं, त्रयः, पूर्वं, समाः and गुणैः (sic). — ^{c}) M2 दानश्च. K3 G भेदं च. — ^{d}) G2(here).3 M चतुरो (for विधिवद्). G1.4–6 दंडं च चतुरो गुणाः (G4.5 °णान्).

52 For G2 **Cv**, cf. v.l. 51. — ^{ab}) Ś1 lacuna. V1 B D (except D4) T1 परान् (for यात्रां). G2 (after 28) यास्यसि भूमिप. — ^{c}) T1 G2 (here) ततो; G1.6 बलं; G2 (after 28) कच्चिद्; G3–5 रिपुं; M1 त्वं च; M2 स्वयं (for तांश्च). K4 गत्वा (for जेतुं). — ^{d}) G2 (after 28) राक्ष्यं (for जित्वा). G4 सु- (for च). B1 °रक्षसे; G2 (here) °कर्षसि.

53 ^{c}) B5 damaged. T1 प्रणीता; G4 सुनीतस. Ś1 K2–4 B1 D4 G2 बलमुख्य(G2 °ख्या)सुनीता ते(D4 च). **Cv** cites बलमुख्या. — ^{d}) B5 damaged. K2–4 Ñ1 V1 B1 Dn1 D1.3–6 **Cn** प्रतिबाधिनी (K4 °घातिनीं; Ñ1 °माथिनी; V1 वाधिनी; Dn1 D6 **Cn** °वर्धिनी; D1 °बाधनीं); B6 संप्रधावनी. S द्विषतः प्रतिबाधते (G1 M °बाधने; G4 परिबाधते; G6 °घातने).

54 ^{a}) B5 damaged. Ś1 (*sup. lin.*) G6 कच्चिद्बलं; K1 °ल्लापं. Ś1 पुष्टिं (for मुष्टिं). **Cv** as in text. — ^{b}) Ś1 पराष्ट्रं. — ^{c}) K2 अविहार्यं; D3.5 अभिज्ञाय; D4.6 (*sup. lin.*) अविज्ञाय; T1 G4 **Cv** [v.l. of Udupi MS. quoted by Sastri at end] अभियाय; G1 M अभिहत्य; G2 अभियाम; G3 अपयासि; G5.6 **Cv** [Sastri p. 603] अभिधाय. — ^{d}) Some MSS. विहन्सि. V1 B2.3 D (except D4) G4 M2 **Cv** निहंसि; G2 विहासि. Ś1 K2.3 समयं; K1 D4 समये (for समरे). Ś1 K2.3 D4 रिपोः; **Cv** as in text.

55 ^{a}) B2 कच्चिदपर°; D1.2 °च्च परराष्ट्रेषु; G2 M °स्त्वपुरराष्ट्रे°. — ^{b}) K1 °वोविकृ°; K3 °वोविजि° (for °वोऽधिकृ°). S (except M2) त्वया (for तव). — ^{c}) K3 समुपतिष्ठंति; B D (except D4) समधि° (for समनु°). Ñ1 V1 अर्थं समधि°; S अर्थं चैवानु°.

56 ^{a}) S कच्चित्तेभ्य° (G3.4 °से ऽय°). — ^{b}) Ñ1 B6m Dn T1 G2–5 M गात्रसंस्पर्शनानि (T1 °र्शनेन); V1 B4.6 D1–3.5.6 **Cn** p °संघर्षणा°; B1.3 °संहर्षणा°; B2 illegible; B5 °संहनना°; D4 °संस्पर्शगा°; G1.6 °संरक्षणा°; text as in Ś1 K **Cd** (gloss, अनुलेपनानि). — ^{c}) Ś1 B1 प्रियानि; K1 G2 प्रियाणि; K2 श्रेया°; K3 G6 प्रेया°; V1 B2–4.6 गृहानि (V1 B3 °णि); T1 G3 पेयानि; G5 घ्रेयानि (for घ्रेयाणि). T1 G (except G2) महार्हाणि. — ^{d}) B5 damaged. D4 रक्षंते. S रक्षत्यविमना भिषक्.

57 B5 damaged. — ^{a}) Ś1 K1.4 B2 D1.2.4.5 transp. कोशं (D2 कोषं) and कोष्ठं. Ñ1 V1 Dn D3.6 (*sup. lin.*) कोशश्च; B4 राष्ट्रं च; D6 कोषश्च; **Cv** as in text. T1 G1.3.4.6 M1 (*inf. lin.*) **Cv** गोष्ठं (for कोष्ठं). B3 कच्चित्कोष्ठं च कोपश्च; B6 M2 °त्कोपं च (M2 °शश्च) राष्ट्रं च; G5 °द्वोपं च गोष्ठं च. — ^{b}) K3 G4.6 M1 वाहनद्वारम्; G3 वाहनं धारम्; M1 (*inf. lin.*) वाहनं वारम्. V1 **Cv** वाहनं परमायुधं; G1 °नं च वरायुधं. — ^{d}) B3 तत्र भक्तिर्; T1 संवसक्तैर्; M2 तत्र भृत्यैर्. Ś1 K3 G3 °ष्ठितं; B2.3.6 D2 G1.4.6 M °ष्ठिताः (B3 G4 °ता). **Cv** as in text.

58 ^{a}) K3 B1–4 D1.2 G1.2 °दभ्य°; **Cv** as in text.

C 2 203 B 2 5 69 K 2 5 73 कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।
प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ५९
कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ६०
कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।
अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ६१
कच्चिदायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ६२
कच्चिदर्थेषु संप्रौढान्हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ६३

कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।
त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ६४
कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशां पते ।
अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ६५
कच्चिन्न लुब्धैश्चौरैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्पुष्टाः कृषीवलाः ॥ ६६
कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च महान्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ६७
कच्चिद्बीजं च भक्तं च कर्षकायावसीदते ।
प्रतिकं च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥ ६८

— ^{b}) B_2 राज्ये° (for बाह्ये°). — ^{d}) B_1 $D_{1.2}$ S (except M_2) **Cv** तेभ्यो (for स्वेभ्यो). G_1 चरन्; G_6 चरान्; **Cv** च तान् (as in text).

59 ^{a}) D_2 पान- (for पाने). $B_{1.3.4}$ $D_{1.2}$ च (for वा). — ^{b}) $B_{1.2}$ D_2 विविधा° (for प्रमदा°). $Ś_1$ K_1 $G_{1.3.6}$ M **Cv** वा (for च). — ^{c}) B_3 अभि- (for प्रति-). **Cv** cites 59^{cd} as in text. Some MSS. पूर्वाह्ने; B_1 पूर्वार्धे.

60 $B_{2.5}$ om (hapl.) 60–62. — ^{a}) D_5 कच्चिदर्थस्य. B_6 D_6 वार्धेन. — ^{b}) $D_{1.2}$ °र्भागेण. — ^{c}) G_2 °र्भागैस्त्रिभागैर्वा. — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 Dn_2 D_4 $G_{1.6}$ M_1 **Cn** संशुध्यते; $Ñ_1$ संसृज्यते. $G_{1.6}$ ततः.

61 $B_{2.5}$ om. 61 (cf. v.l. 60) — ^{c}) K_2 अभि- (for अनु-). G_2 अभिपुष्णासि धनदो. — ^{d}) G_1 °धान्यैश्च (for °धान्येन). $Ñ_1$ वा पुनः (for दुर्गतान्). G_1 धान्येन च सुपूजितान्; G_6 धनधान्यैरदुर्जनान्. **Cv** cites सुदुर्गतान् (implying before it a reading like G_2 or G_6!).

62 $B_{2.5}$ om. 62 (cf. v.l. 60). — ^{a}) K_4 $B_{1.3.4.6}$ D (except D_4) G_5 कच्चिच्चा°; $G_{1.6}$ कच्चिदायस्य वै. K_3 °व्ययमुक्ताः. — ^{b}) M_2 गुण° (for गण°). — ^{c}) B_1 उपा°; B_6 उप° (for अनु°). A few MSS. पूर्वाह्ने. — ^{d}) $Ñ_1$ $B_{3.6}$ Dn $D_{5.6}$ आयं व्ययं; T_1 $G_{1.3.5.6}$ M आयव्ययौ; G_4 °व्यये. V_1 च ते (for तव). $B_{1.4}$ $D_{1.2}$ राजन्ननुमतास्तव. — **Cv** cites as a *variant*, probably on this pāda: आयव्ययेन (implying ते at the end as in V_1?).

63 ^{a}) $Ś_1$ °र्थे च; $K_{2.3}$ °र्थेन (for °र्थेषु). $Ś_1$ (before corr.) K_1 V_1 $B_{1.2.4.6}$ $D_{1.2.6}$ संमू° (for संप्रौ°). $B_{3.5}$ $D_{3.5}$ °दर्थेष्वसंमूढान्. — ^{b}) K_1 M_1 °ननुव्रतान्. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 नावकर्षसि; D_2 कच्चित्कर्षसि; D_6 न प्रक°; T_1 $G_{4.5}$ नोपेक्षसे (G_4 °सि) हि; G_3 नोपकर्षसि. — ^{d}) S °माज्ञाय (G_2 °मज्ञाय; G_3 °माज्ञा च) (for °मप्राप्य).

64 ^{a}) G_4 त्वत्-; M_2 तान् (for त्वं). K_1 B_1 स्व(B_1 त्वं)कर्मस्वनुरूपेण. — ^{d}) B_1 कुत्रचित्; S नित्यशः (for भारत).

65 ^{a}) S (except T_1 G_2) °श्चोरा. — ^{b}) V_1 दुष्टा वापि; D_2 वारयंति; G_3 मंत्रिणो वा; M_2 वैरिणोपि. — ^{c}) G_2 °व्यवहारो. B_{1-3} D_2 वै (for वा). $Ś_1$ अप्राप्तव्यसभांरावा (sic). **Cv** cites text. — ^{d}) $Ś_1$ B_{1-3} D_2 कर्मण्य° (for कर्मस्व°).

66 ^{a}) $Ñ_1$ V_1 B_5 Dn $D_{3.5.6}$ G_3 transp. लुब्धैः and चौरैः. T_1 $G_{1.2.4-6}$ M °श्चोरैर्वा. — ^{b}) $Ñ_1$ B_5 स्त्रीजनेन वा; S त्रि($G_{4.5}$ वि)विधैरपि. — 66^{cd} is lost in B_5 on a damaged fol. — ^{c}) K_4 तु (for वा). $G_{1.6}$ राजन् (for राष्ट्रं). — ^{d}) K $B_{1.2.6}$ D कच्चित्तु($B_{1.2}$ D_1 °हृ-; Dn_2 D_6 °हु-; D_2 °ह्र)ष्टाः.

67 ^{a}) $Ś_1$ राष्ट्र-. $Ś_1$ तडाकानि; S तटाका($G_{5.6}$ M_1 °गा)नि. — ^{b}) K_4 Ñ V_1 B (B_5 damaged) D (except D_4) बृहंति (for महान्ति). — ^{c}) $B_{1.3}$ D_6 भागशो विनिसृ(B_3 D_6 °कृ)ष्टानि; Dn_1 (by corr. *sec. m.*) °शो वै निवि°; T_1 $G_{2.4.5}$ °शोभि($G_{2.4}$ °शोपि)निवि°. **Cv** as in text.

68 ^{a}) $Ñ_1$ V_1 कच्चिन्न भक्तं बीजं च; B_{3-6} D (except $D_{1.2.4}$) कच्चिन्न बीजं भक्तं च. — ^{b}) $Ś_1$ कार्ष°; $K_{1.3}$ D_4 कर्षु°. K_1 $Ñ_1$ °सीदति. V_1 B Dn $D_{1-3.5.6}$ कर्षकस्या($B_{1.2}$ D_2 °कास्ता)वसीदति. — ^{c}) $Ś_1m$ K Dn(!) प्रत्येकं च; $Ñ_1$ पंचकं च; V_1 $B_{2-5.6}$ (m as in text) $D_{1-5.6}$ (*sup. lin.* as in text) **Cnp** पादिकं च; B_1 प्रतिशक्तं; S **Cv** प्रतिकुंज(T_1 °गुंज्या-; G_3 M_1 [*inf. lin. sec. m.*] °गुंज-; G_5 **Cv** °गुंजा)शतं; **Cd** as in

कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः ।
वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ६९
कच्चिच्छुचिकृतः प्राज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः ।
क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजञ्जनपदे तव ॥ ७०
कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृताः ।
ग्रामवच्च कृता रक्षा ते च सर्वे तदर्पणाः ॥ ७१
कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च ।
पुराणचौराः साध्यक्षाश्चरन्ति विषये तव ॥ ७२
कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ७३
कच्चिच्चारान्निशि श्रुत्वा तत्कार्यमनुचिन्त्य च ।
प्रियाण्यनुभवञ्शेषे विदित्वाभ्यन्तरं जनम् ॥ ७४
कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्र्यां सुप्त्वा विशां पते ।
संचिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ७५
कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान्समलंकृतान् ।
उत्थाय काले कालज्ञः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥ ७६ C 2 220 B 2 5 86 K 2 5 90

---

text. K1 धृष्ट्या; G6 चास्या (for वृद्ध्या). — ^{d}) G6 ददास्येषाम् (for °स्यृणम्). Ñ1 अनुत्तमं; V1 B1.3.6 D6 (*sup. lin.*) अरिंदम; S अनुग्रहात्. B2 ददासि ऋणमुत्तमं. — After 68, S ins.:

70* कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ।

69 ^{a}) Ñ1 G6 कच्चित्स्वनु°; B2 °दनु°; B5 °त्सुनु°; G2 °स्वानु°; Cv as in text. — 69^{cd} = (var.) Rām. 2. 100. 48^{cd}. — ^{c}) B संसृतस्; D1.2 हि श्रितस्; T1 संशृतस्; G4 संस्मृतस्; G6 संश्रयस्. V1 सर्वे; B3 सर्वो (for तात). — ^{d}) K2 कालो (for लोको).

70 ^{a}) K1 शुचिकृतं; B1 स्वधिकृताः; B2 अधिष्ठिताः; D1.2 स्वधिष्ठिताः; G1.6 शुचिकृताः; G3 शुचिः कृतः. Ś1 Ñ1 V1 B3-6 Dn D3-6 G4 M1 कच्चिच्छूराः (Ñ1 G4 M1 °च्छुचि-) कृतप्रज्ञाः; K2.3 T1 G2.5 M2 °च्छुचि(K3 °द्रुचि)-कृतप्राज्ञाः. — In B5, 70^{b}–71^{b} is lost on a damaged fol. — ^{c}) G2 एवं (for क्षेमं). G1.2.6 M1 संगत्य. — ^{d}) K2 °देन वा; B1 °देषु च; D1 °देन च; G2 M2 °दं तव.

71 B5 damaged (cf. v.l. 70). — ^{a}) K1 °न्न पर° (for °न्नगर°). — ^{cd}) K4 ग्रामवत्सु-; B1-4 D1.2 ग्रामाणां च (for °मवच्च). K1 राज्ञा ते; K2 Ñ1 T1 G3.5 रक्षास्ते; K3 Dn D3-5 घोषास्ते; K4 रक्ष्यस्ते; V1 B4-6 D6 (*sup. lin.* as in text) प्रांतास्ते (for रक्षा ते). Cn cites प्रांताः. G6 ग्रामाश्च कृतरक्षास्ते (for °). Cv cites ग्रामवत्, कृता and रक्षा. G6 तव (for ते च). V1 B D (except D4) S Cn.v त्वदर्पणाः (B3 °र्पिताः).

72 ^{a}) K1.3.4 Ñ1 B1 D4 S Cv कच्चिद्बलेनानुमताः (K1 °मनाः; K3 °मतः; Ñ1 °श्रुताः; T1 °तताः); V1 B3-6 कच्चिन्नरास्तेनुमताः (B4.6 °न्नवास्तेनु°; B5 °न्नवास्तेनुगताः). Cn cites बलेन. — ^{b}) V1 B1-3.5 Dn1 D1-3.5.6 T1 Cnp समेषु विषमेषु च; Cv as in text. — ^{c}) K1 पुराणचौरा; K2 T1 G3.5.6 M1 Cv पुराणि चाराः (K3 G3.6 °रा); K3 °णपौराः; Ñ1 G1 M2 पुराण(G1 °णि)चोराः; G1 पुरा चाराश्च. Ś1 G1 साध्यक्षा; K3 साध्यक्षणः; Cv as in text. V1 B D पुराणि चौरा नि(B1 पुरेषु चौराश्चि-; B3 Dn1 D1.6 °णि चौरान्नि)घ्नंतः; G2 पुराणि चाराः संनद्धाः. Cn cites निघ्नंतः. — ^{d}) B1 (m as in text) D1.2 शिबिरे (for विषये).

73 = Rām. 2. 100. 50. — ^{a}) Ñ1 नंद°; B1 शांत्व° (for सान्त्व°). — ^{b}) G1.2.6 M कच्चित्तात. — ^{c}) D1 (by corr.) श्रद्दधस्यासां.

74 B5 damaged. — ^{a}) Ś1 कच्चिच्चरानिति; Ñ1 °च्चारं निशि; V1 B2m.3.4.6 Dn D1m.3.5.6 °दात्य (D3 °दात्या)यिकं; D1 °द्वारान्निशि. Cv cites text (gloss, चारादिति पञ्चमी). — ^{b}) B3 Dn D3.5.6 तदर्थम् (for तत्कार्यम्). D2 अनुचिंतय (for °चिन्त्य च). V1 मित्रकार्यं विचिन्त्य च; B4.6 निशि कार्यं विचिंत्य वा (B6 °र्यमचिंत्य च); D4 कार्यमनुचिंत्य च (submetrical); G6 तत्कामानविचिंत्य च. — ^{c}) K3 प्रिया ह्यनु°. — ^{d}) Ś1 K Ñ1 D4 विचिं-(Ñ1 °ज)त्य (for विदित्वा). G3.4 °त्वा ह्य° (for °त्वाभ्य°). V1 B2-4.6 Dn D1-3.5.6 न त्वमंतःपुरे नृप. Text as in K3 B1 S ("Knowing your intimate associates", and hence being secure).

75 B5 damaged for 75^{ab}. — ^{a}) K3 T1 G1.6 मध्यमौ; D1 प्रथमं; Cv as in text. — ^{b}) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D1-3.5.6 रात्रेः (B1 D1.2 °त्र्याः); S (except G2) रात्रौ. K1.2 Ñ1 सुप्तो; D4 सुप्तौ. — ^{c}) S विचिंतयसि (G4 वशी जयसि). G5 धर्मार्थो. — ^{d}) B2 D1-3 G3 यामे चो(D1 वो)त्थाय. Ñ1 यामावुत्थाय पश्चिमौ; T1 G1.2.4-6 M याममुत्थाय पश्चिमं.

76 76^{ab} = (var.) Rām. 2. 100. 52^{ab}. — Dn1 (erroneously) transp. 76 and 77, but the stanzas are numbered correctly. — ^{a}) K1 °द्दर्धयसे; B2.4.5

C. 2. 221
B. 2. 5. 87
K. 2. 5 91

कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः ।
अभितस्त्वामुपासन्ते रक्षणार्थमरिंदम ॥ ७७
कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत्पूज्येषु च विशां पते ।
परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ७८
कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ७९
कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः ।
सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥ ८०
कच्चिन्न मानान्मोहाद्वा कामाद्वापि विशां पते ।
अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तानपास्यसि कथंचन ॥ ८१
कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात्प्रणयेन वा ।
आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि च ॥ ८२
कच्चित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।
त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथंचन ॥ ८३

°दर्थे°; G1 °न्दर्शयते. — b) B1 आत्मानं (for मनुष्यान्). B1.3–5 Dn1 D1–3 5 T1 G1–4 6 M समलंकृत: (T1 M2 °ता:). — c) K1.2 D2.4 G1.2.6 कालज्ञ; K3 B1–3 Dn D1.3.5.6 G5 कालज्ञैः. — d) Ñ1 B3 सदा (for सह).

77 a) G1.6 कच्चिद्रक्तांबरा राजन्. — b) G M स(G1–3 स्व)कुंडला: (for स्वलंकृता:). — c) K2 अभिवस्त्वाम्; B1 अभितस्ताम्; T1 अभीतास्त्वाम्. G1.6 उपासंत:. Ś1 अभितस्त्वामुपा * *; Ñ1 V1 B3–6 D (except D1.2.4) M2 उपासते त्वामभित:. — d) G1 सरक्षार्थम् (for रक्षणा°). A few MSS. अरिंदमा: or °म:. Ś1 * * * * मरिंदम.

78 B5 damaged. — a) D2 गण्येषु; a few MSS. °दंडेषु. — b) D1.2 °ष्वपि (for °षु च). — c) K2 परीक्ष; D4 परिक्ष्य. G4 M2 वर्तते. G1 वर्तसे सुपरीक्ष्यैव. — d) K1 D3.5.6 प्रियेषु चा(K1 परेष्वप्य)प्रियेषु च.

79 a) B5 damaged. K4 Dn2 G3.5.6 Cv कच्चिच्छरीरम्; D1 तच्च शारीरम्; D4 कच्चि * रीरम्. K3 कच्चिच्छरीरमाबद्धं. — b) K2 अषधैर्; K3 D3 ओषधैर्. Ś1 lacuna; K2.3 Ñ1 B2.6 D1–3 T1 G4–6 M च (for वा). — d) G2 कच्चित् (for सदा). Ś1 K B5.6m पार्थाव(B6m त्रि)कर्षसि.

80 a) G6 कच्चिद्वै विचिकित्सायां. Cv cites text. — b) K3 आष्टांगायां; D1 नष्टां°; D3 अष्टांगाय-; G1 °गाया; G3 °गेषु; Cv as in text. Ś1 विशारद:; K1 विचक्षणा:. — c) G2 सत्कृताश्चा° (for सुहृदश्चा°). — d) D3 5 6 शारीरे.

81 B5 damaged. — a) K3 S transp. मानात् and मोहात्. Ś1 V1 B3.4.6 Dn D3.5.6 लोभान्; Ñ1 B1.2 D1.2 कामान् (for मानान्). B1 मोहाच्च. — b) Ñ1 V1 B2–4.6 Dn D3.5.6 मानाद्वापि; B1 D1.2 लोभाद्वापि; B5 damaged; M1 कामा वापि. K2 वा च (for वापि). — cd) Ś1 प्राप्तानुपासस्सि; K1–3 °प्ताप्तायास्यसि (K3 °ति); Ñ1 °प्तान्नपास्यसि; V1 B (B5 damaged) D °प्तान्न पश्यसि; T1 G2 M1 °प्तान्नापास्यसि; G1.6 पार्थ ना(G6 न)पश्यसि; G4 पार्थानपास्य च; G5 प्राप्तानापास्यसि. Cv cites नापास्यसि; Cn cites double न and glosses पश्येदेव.

82 Ś1 om. 82^{ab}. — a) K3 D4 transp. लोभात् and मोहात्. S द्वेषाद्वा (for मोहा°). — b) K2 (corrupt) विश्रांधात्ते; V1 B3.4 वि(V1 नि)ग्रहात्; D5 विभ्रमात्; some MSS. विस्रंभात्. B2 प्रणयेण; G4 प्रयतेन (for प्रणयेन). — c) K2 असितानां; S वर्तमानो (G6 M2 °ने). B4 मानुषाणां. — d) B5 damaged. K1 D4 G4 वृत्ति त्वं; B2 वृत्तिं न. D4 न (for सं-). Ś1m नो(orig. सं cancelled)रुणत्सि च; B1 न रुणत्सि वै; B2 D1.2 विरुणत्सि च; T1 G3–6 M1 अनुरुध्यसे (T1 °रुंध्यसे; G6 M1 °रुध्यसि). V1 वा; B6 Dn D3.5.6 वै (for च). G1 वृष्ट्यत्वंमनुरुंध्यसि (sic); G2 वृद्धिं समनुरुध्यसि; M2 वृत्तिं च निरुणत्सि हि. — After 82, S ins. (cf. 63):

71* कच्चिदर्थेषु संप्रौढानर्थकर्मविचक्षणान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यो ह्यर्थयुक्ता इतीव हि ।

[(L. 1) G2 संप्राप्तान् (for संप्रौढान्). T1 G5 अर्थकामविचारणान्; G3.4.6 अर्थकाम(G6 °धर्म)विचक्षणान्. — (L. 2) G2 M2 अर्थे°; G3 ह्यनु° (for ह्यर्थे°). G4 ह (for हि). G1.6 ह्यनु(G6 °र्थे)युक्तानतीव ह.]

83 B5 om. 83. G3.4 *repeat* 83 after 85. — a) Ś1 D1.2.6 पौराण-; K1–3 न पौरा: (K1 °रा-; K2 °र-); B1 पौराश्च; Dn2 चोरैर्न; G1.3 पौरानु-; G3 (second time) पौरैस्तु; G4 (second time) पौरास्तु (for पौरा न). — b) K1 रात्रिसेविन:; G1.4.6 राष्ट्रवर्धना: (G4 °र्तिन:). Ñ1 ये च राष्ट्रात्प्रवासिता:; B4 ये च राष्ट्रनिवास्मिन:. — c) G3 (second time) च न; G4 (second time) हि न (for सह). K1 विरुध्यंति. — d) T1 G चा(G3 ना)°रै: (for परै:). D1.4 परा(D4 °रै:)क्रांता: (for परै: क्रीता:). G4 ज्ञाता: (for क्रीता:). V1 B3.4.6 परंतप (for कथं°).

84 D4 om. 84^{a}–85^{b}; D3 om. 84. — a) B5 damaged. Ś1 K2–4 B4.6 Dn Cn कच्चिच्च; Cnp °त्ते (as in text). Cn seems to have read योऽरिर् (for शत्रुर्). — b) K1 बलिनोपरिपीडिन:; K2.3 Ñ1 V1

कच्चित्ते दुर्बलः शत्रुर्बलेनोपनिपीडितः ।
मन्त्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्यां वा युधिष्ठिर ॥ ८४
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वया हृताः ॥ ८५
कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।
ब्राह्मणानां च साधूनां तव निःश्रेयसे शुभा ॥ ८६
कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।
वर्तमानस्तथा कर्तुं तस्मिन्कर्मणि वर्तसे ॥ ८७

कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः ।
गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ ८८
कच्चित्क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः ।
पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ॥ ८९
कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्दैवतांस्तापसानपि ।
चैत्यांश्च वृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ९०
कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ ९१ C 2 236 B 2. 5. 102 K 2. 5. 106

$B_{5.6}$ Dn $D_{5.6}$ बलेन परिपीडितः; B_1 $D_{1.2}$ स्वबलेनोपपी°; B_2 स्वबलेनोपरिपी° (hypermetric); T_1 बलिना विनिपीडिता; G_1 बलिनावरी(sic)पीडितः; $G_{2.3}$ M बलिनोप- (G_2 °नोपि; G_3 °नो वा)निपी°; G_4 बलिना विरि(sic)पी°; $G_{5.6}$ बलिनापि नि(G_6 °ना परि)पी°. — [c]) G_2 तंत्रेण (for मन्त्रे°). $B_{1.3.6}$ D_2 S (except M_2) कच्चित्. — [d]) $B_{3.5}$ Dn $D_{5.6}$ उभाभ्यां च (B_3 वा) कथंचन; S त्वमुभाभ्यां (G_6 तव वाभ्यां; M_2 त्वमुपाभ्यं) तथा समः ($G_{1.2.4}$ समाः). **C**n cites च (for वा).

85 = (var.) stanza 40; = (var.) Rām. 2. 100. 35. — D_4 om. 85^{ab} (cf. v.l. 84). — [a]) K_1 सर्वानु°. $Ś_1$ त्वा; $Ñ_1$ $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ ते; S (except G_3) च (for त्वां). — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} $Ñ_1$ V_1 $B_{1.3.6}$ $D_{1.2}$ त्वदर्थे च; S तवार्थेषु (T_1 $G_{3.4}$ °र्थाय). — [d]) B_1 $D_{1.2}$ संत्यक्ष्यंति. $K_{1.2}$ B_6 m D_{3-6} **C**np त्वयाहताः; K_4 तथा भृताः; V_1 B_1 त्वया कृताः; B_2 त्वया भृताः; S समाहिताः. **C**n cites हृताः. See Addenda. — After 85, $G_{3.4}$ *repeat* 83 (with v.l.).

86 G_4 om. 86^{ab}. — [a]) S (G_4 om.) **C**v सर्ववैद्येषु. — [b]) $K_{2.3}$ गुणतोर्थः; $B_{1.2}$ D_2 °तो वा; T_1 $G_{2.3.5.6}$ M गुणेनार्चा (G_2 °र्ताः); **C**v गुणेनार्वा (अर्वा = अश्वः)! — [c]) M_1 तु (for च). D_6 M_2 सर्वेषां; $G_{2.4}$ तत्सुष्ठु (for साधूनां). T_1 $G_{1.5.6}$ ब्राह्मणेषु च विद्वत्सु. — [d]) B_5 damaged. $Ñ_1$ V_1 $B_{3.4.6}$ Dn $D_{3.5.6}$ नैःश्रेयसी. $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ तव नैःश्रेयसं शुभं (B_1 °सी कथा); S (except G_3) तव निश्रेयसं च (M_1 हि) तत्. — After 86, V_1 B (B_5 damaged) D (except D_6) ins.:

72* दक्षिणास्त्वं ददास्येषां नित्यं स्वर्गापवर्गदाः ।

[B (B_5 damaged) $D_{1.2}$ प्र- (for त्वं), and °वर्गयोः (for °वर्गदाः).]

87 K_3 om. 87. B_5 damaged. — [a]) G_6 त्रिमूले तु (for त्रयीमूले). — [b]) $D_{2.5}$ $G_{1.5.6}$ पूर्वैराचरितैर्जनैः; G_3 पूर्वैराजनिते जनैः. — [c]) K_4 वर्तमानं; V_1 B (B_5 damaged) D (except $D_{1.2.4}$) यतमानम्. — [d]) B_1 D_2 अस्मिन्; D_1 कस्मिन्.

88 [a]) $G_{3.4}$ व(G_4 प)रान्नानि (for गृहेऽन्ना°). — [d]) $Ś_1$ K_2 तवाध्यक्षाः. K_1 °क्षिणाः; D_4 °क्षिणां. V_1 $B_{3.6}$ विधिवद्भूरिदक्षिणाः; S तवा(G_4 ताव)द्य कुरुसत्तम.

89 K_3 om. 89^a–105^b. — [a]) $Ś_1$ °त्क्रतूनेकचित्तान्; D_4 °त्क्रतूनैकचित्तो; T_1 G_{3-5} °त्क्रतूननेकांश्च. — [c]) S (except M_1) पौंड° (for पुण्ड°). A few MSS. कार्त्स्नेन. — [d]) S कर्तुमादरात्.

90 = (var.) Rām. 2. 100. 62. — K_3 om. 90 (cf. v.l. 89); G_6 om. 90–92. — [a]) S (G_6 om.) द्विजान् (M_2 राजन्) (for ज्ञातीन्). G_1 M_2 कुरून् (for गुरून्). D_1 सर्वान् (for वृद्धान्). — [b]) $Ś_1$ D_6 G_3 M_2 देवतान्; K (K_3 om.) $B_{3.6}$ Dn D_3 $G_{1.2}$ M_1 दे(B_6 Dn_1 दै)वताः. B_6 तापसाः. S (G_6 om.) तथा (for अपि). — [c]) B_5 damaged. K_1 चैत्यान्वृक्षांश्च कल्याण; B_1 $D_{1.2}$ S (G_6 om.) चैत्यवृक्षांश्च ($G_{1.2}$ M_2 °क्षान्स-; G_{3-5} °क्षान्सु-; M_1 चैत्यान्वृक्षान्स-) कल्याणान्. — [d]) B_5 damaged. S (G_6 om.) ब्राह्मणांस्त्वं (T_1 ज्ञातिंश्च त्वं; G_2 °णांस्त्वां; M_1 पांडव त्वं). M_1 नमंस्यसि. B_1 ब्राह्मणान्नावमन्यसे. — After 90, V_1 B (B_5 damaged) D ins.:

73* कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ।
अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति ।

[(L. 1) B_2 Dn प्रोत्माद्यते; D_1 प्रोत्याद्यते. $D_{1.2}$ त्वया प्रोच्छा(D_2 °त्सा)द्यते न च. — (L. 2) B_1 D_{3-6} अभि- (for अपि). B_2 $D_{1.2}$ अभिमंगलहस्तस्य जनस्यांगं तु (B_2 °गेषु; D_2 °गेनु-) तिष्ठतः.]

91 = (var.) Rām. 2. 100. 74. — K_3 G_6 om. 91 (cf. v.l. 89, 90); G_1 om. 91–92. — [ab]) T_1 G_{3-5} transp. बुद्धिर् and वृत्तिर्. D_4 धृतिर्; G_2 वृद्धिर् (for वृत्तिर्). B_3 ते सदा (for तेऽनघ). K_1 धृतिरेषा तवानघ. — [c]) B_1 आयुष्या वा यशस्या वा. — [d]) Dn_2 $D_{3.6}$

C. 2. 237
B 2. 5. 103
K 2. 5. 107

एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।
विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ ९२
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः ॥ ९३
पृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ ९४
व्युत्पन्ने कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।
अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः ॥ ९५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ ९६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ९७
मङ्गल्यस्याप्रयोगं च प्रसङ्गं विषयेषु च ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ९८

धर्मकामार्थदर्शनी; S ($G_{1.6}$ om.) धर्मार्थसुखदार्शि(T_1 °सुख-दर्श-; G_2 M °शुभदार्शि)नी.

92 K_3 $G_{1.6}$ om. 92 (cf. v.l. 89, 90, 91); T_1 om. 92^a–93^b. — ^{b}) Ś$_1$ राष्ट्रेण (m as in text); G_{3-5} राज्यं न. — ^{c}) G_5 M_2 निर्जित्य. K_2 D_4 मही. M_2 राजन्. G_{2-4} M_1 निर्जित्य च महाराज. — ^{d}) S (T_1 $G_{1.6}$ om.) सोनंतं (M_1 °नंत्यं; M_2 °त्यंतं) सुखमश्नुते.

93 = (var.) Rām. 2. 100. 57. — K_3 om. 93 (cf. v.l. 89); T_1 om. 93^{ab} (cf. v.l. 92). — ^{a}) B_5 (m as in text) °दार्त्तो; G_4 °दाढ्यो. — ^{b}) Ś$_1$ क्षालितश्च; K_1 रक्ष°; D_1 साक्षि°; D_4 छादि°; $G_{1.6}$ कारि°; M_1 (*inf. lin.*) Cv हारि°. K_4 चौर्यकर्मणि; D_3 S (T_1 om.) Cv चोरकर्मणि (G_5 °णा). B_5 प्रेक्षकः शास्त्रचक्षुषा. — ^{c}) B_3 अदुष्टः शास्त्र°; B_6 Dn_1 $D_{1.6}$ T_1 $G_{2.4-6}$ M_1 (*inf. lin.*) Cn p अदृष्टः शास्त्र°; G_1 M अपृष्टः (M_2 °ष्ट-) शास्त्र°; M_1 (by corr.) अदृष्टशास्त्र° and अपृष्टशास्त्र°; Cn. v as in text. — ^{d}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ G_3 मोहाद् (for लोभा°). K_1 विद्यते; D_2 G_3 बध्यते; D_3 $G_{4.5}$ बुध्यते.

94 = (var.) Rām. 2. 100. 58. — K_3 om. 94 (cf. v.l. 89). — ^{a}) $K_{3.4}$ पृष्टे; V_1 B_{2-6} D दुष्टो (D_1 पृष्टैर्; D_2 [marg. *sec. m.*] दृष्टे); G_2 M_1 (*sup. lin. sec. m.*) Cv दृष्टो; G_3 वृष्टो (for पृष्टो). B_1 $G_{1.6}$ तत्कामी; T_1 तत्कर्ता. — ^{b}) B_6 damaged. Ś$_1$ K (K_3 om.) B_{1-3} D_4 Cd प्राज्ञैर्; Cv as in text. D_4 दृष्टैः; T_1 सृष्टः; Cv as in text. Ś$_1$ K_2 M_2 सकारणं; T_1 G M_1 Cv °रणैः. — ^{d}) G_2 अर्थ° (for द्रव्य°). $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ परंतप (D_1 °पः).

95 = (var.) Rām. 2. 100. 59. — K_3 om. 95 (cf. v.l. 89). — ^{a}) Ñ$_1$ V_1 B Dn $D_{1-3.5}$ Cd उ(B_1 D_2 [marg. *sec. m.*] Cd व्यु)त्पन्नान्; S व्यक्तं ते (T_1 G_5 व्यसने). Some MSS. आद्यस्य. — ^{b}) D_5 om. from च up to क्षि in 96^d. $G_{1.6}$ तु (for च). Ś$_1$ K (K_3 om.) D_4 वा पुनः (for भारत). — ^{c}) S (except $G_{3.4}$ M_3) transp. न and मिथ्या. Cv अर्थान्नपथ्या. — ^{d}) G_2 तवात्मार्था (for तवामात्या). G_3 भृता (for हृता). K_1 Ñ$_1$ B_3 Dn जनैः; T_1 यमैः; Cnp as in text (or धनैर्हृताः).

96 = (var.) Rām. 2. 100. 66. — K_3 om. 96 (cf. v.l. 89); D_5 om. up to क्षि in 96^d (cf. v.l 95). — ^{a}) G_1 घोरं; M_1 क्रोधः. M_2 नास्तिक्यमनृतः क्रोधः. — ^{b}) B_3 प्रमादी; G_3 नास्तिक्यं. K_1 दीर्घसत्रतां; B_6 °सूत्रता. M प्रमादो दीर्घसूत्रता. Cv cites दीर्घसूत्रता (as in B_6 M). — ^{d}) K_1 क्षिप्तवित्ततां; $K_{2.4}$ Ñ$_1$ V_1 B_1 D_5 क्षि(D_5 om. क्षि)प्रचित्ततां; S अकृतज्ञतां (M °ता). [Nīlakaṇṭha's remark नास्तिक्यमित्यादि सार्धश्लोकत्रयं व्याख्यातम् refers to his comm. on stanza 21 of the Vulgate, corresponding to our stanza 11 above.]

97 = (var.) Rām. 2. 100. 67. — K_3 om. 97 (cf. v l. 89). — ^{a}) Ś$_1$ K_1 B_4 D_{3-5} G_1 एकचित्त(G_1 °चिंत)मनर्थानां; Cv as in text. — ^{b}) G_2 चिंतितं. — ^{c}) M_1 चिंति° (for निश्चि°). $K_{1.2}$ Ñ$_1$ D_2 $G_{1.3}$ M अनारंभो. — ^{d}) B_5 damaged. S °पालनं (for °रक्षणम्).

98 = (var.) Rām. 2. 100. 68. — K_3 G_2 om. 98 (for K_3 cf. v.l. 89). — ^{a}) B_5 damaged. K (K_3 om.) Ñ$_1$ D_4 T_1 G_5 मंगलस्य; $G_{1.6}$ प्रसंगस्य; G_4 मांगल्यस्य. V_1 B_6 मंगलस्याप्रधानत्वं; B_{1-4} Dn $D_{1-3.5.6}$ अमंगल्य-प्रयोगं च; M मंगल्य(M_2 °ल)स्याप्रयोगश्च. — ^{b}) Ñ$_1$ V_1 प्रसंग-; Dn (!!) संगमं; $G_{1.6}$ M प्रसंगो. D_2 विषमेषु. G_3 om. from विष° up to वै in 100^b. V_1 वा (for च). — ^{c}) G_6 एनान्. — ^{d}) K_1 $B_{1.3.6}$ Dn D_6 राजन् (for राज-). — After 98, V_1 B D ins.:

74* प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवाः ।

[D_4 °शो वै विनंक्ष्यंति. V_1 $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ (*inf. lin.*). 3 कृत(B_3 °त्त-; D_1 °त्व-; D_2 orig. °ह्र-; D_3 °तं)मूला हि; D_4 कृत्तमूलापि.]

99 = (var.) Rām. 2. 100. 73. — K_3 G_3 om. 99

कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ९९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १००

नारद उवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ १०१

वैशंपायन उवाच ।

एतदाख्याय स मुनिर्नारदः सुमहातपाः ।
पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १०२

नारद उवाच ।

कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।
यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ १०३

कच्चित्ते पुरुषा राजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।
उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ १०४

कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।
नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मानुदर्शिनाम् ॥ १०५

कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी ॥ १०६

द्रव्योपकरणं कच्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि ॥ १०७ C. 2. 253 B 2. 5. 116 K. 2. 5. 122

(cf. v.l. 89, 98); G4 om. 99^{ab}. — ^{a}) D1.2 दारा (for वेदाः). — ^{b}) Dn2 D1 श्रुतं; G2 श्रितं (for धनम्). — ^{c}) D8 कच्चिद्वै. D1.2 वेदाः (for दाराः). — ^{d}) D3 कच्चिद्वै. Dn2 D1.2 G2 धनं; D4 युतं (for श्रुतम्). G4 शीलवृत्तफलं श्रुतं (=101^{d}).

100 K8 om. 100 (cf. v.l. 89); G3 om. up to वै in 100^{b} (cf. v.l. 98); K1 om. (hapl.) 100^{b}–101^{a}. — ^{b}) D4 श्रुतं (for धनम्). — ^{d}) D4 धनं (for श्रुतम्). — After 100, B2 ins.:

75* इत्येवं भाषितो राज्ञा सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
धर्मराजं महात्मानं पुनराह च तत्त्वतः ।

101 = (var.) 5. 39. 51; (var.) Pañcatantra text. simpl. ed. Kosegarten 2. 154; or ed. Buhler 2. 145; = Pūrṇabhadra's version, ed. Hertel 2. 150. — K8 om. 101 (cf. v.l. 89); K1 om. 101^{a} (cf. v.l. 100). — D4 transp. 101^{b} and 101^{d}. — ^{d}) G2 शीलपुत्र°.

102 K8 om. 102 (cf. v.l. 89). — ^{a}) D1.2 एवमाख्याय. — ^{b}) K2 Ñ1 V1 T1 G1.3–5 स; B4.5 Dn D1.3.5.6 वै (for सु-). B1.2 D2 नारदः सर्वधर्मवित्. — ^{d}) Ś1 K1.2 D4 धर्मराजं (for धर्मा°).

103 K8 om. 103 (cf. v.l. 89); G1.2.6 om. the ref. — ^{a}) K1 D3.6 G2.3 M2 °दभ्यागतान्दू° (G3 °हू°). — ^{b}) Dn2 D6 G3 लोभ° (for लाभ°). — ^{c}) B5 °मवधार्यंते; T1 G1.3.5 °मेव हा(G1 का)र्यंते; G2.4 M1 °मपहा°; G6 °मवभाव्यंते. — ^{d}) B1 D4 G6 °जीविनः.

104 K8 om. 104 (cf. v.l. 89). — ^{b}) K1 पर-; B (except B8) पुरो; Dn2 पुर- (for पुरे). Ś1 मानद; K4 मानतः; T1 G2–5 M2 पालिताः; M1 कारिताः (for मानिताः). G1.6 पुरराष्ट्रेषु (G6 °ण) पालिताः. — G1.6 om. 104^{c}–106^{b}. — ^{c}) Ś1 (before corr.) D2–4.6 (before corr.) पुण्यानि. S (G1.6 om.) उत्पादयंति पुण्यानि. — ^{d}) Ś1 K (K3 om.) Ñ1 D4 °धाभिर्न वंचिताः; V1 B1 °नेयानि सर्वतः; G5 °धाभीरवंचिताः.

105 G1.6 om. 105 (cf. v.l. 104); K8 om. 105^{ab} (cf. v.l. 89). — ^{c}) K1 T1 नित्यं धर्मविदां; G2 नित्यमात्म°. — ^{d}) K1 तथा धर्मानुदर्शनं; K2.3 Ñ1 V1 B Dn D3.5.6 य(K2.3 Ñ1 B1.3 त)था धर्मार्थदर्शिनां (B3 °र्नीं); D1.2 तथा (D1 थात sic) धर्मार्थदर्शनाः; T1 G3 धर्माधर्मानुशासनं (G3 °दर्शिनां).

106 G1.6 om. 106^{ab} (cf. v.l. 104). — ^{a}) Ś1 कृषिधर्मेषु; Ñ1 त्रिषु तंत्रेषु; D5 विष°; D6 (m as in text) ऋषि°. — After 106^{ab}, S (except G1.6) ins. (M2 *inf. lin. sec. m.*):

76* नियुक्ताः कुशलास्तेषु विभागज्ञाः कुलोचिताः ।

— ^{c}) Ś1 K1.4 D4 धर्मार्थं द्विजमुख्येभ्यो. — ^{d}) Ñ1 V1 B Dn1 D6 M1 दीयेते; T1 G1.4–6 यजंते; G3 यच्छसे. K3 G1.5 मधुसर्पिषा; T1 G4 °षु; G2 °षः; G6 °षां; Cd °षि; Cn as in text. See Addenda.

107 ^{a}) K1 अथोपकरणं; Ñ1 B1.3 यज्ञोप°; D2 यज्ञेषु क°. K8 Ñ1 V1 B4.5 Dn D3–6 T1 किंचित्. D1 यज्ञेषु किंचित्सर्वेषु. — ^{b}) D4 om. from शिल्पि° up to सत्करो in 108^{d}. V1 B3.6 सर्वं सर्वत्र शिल्पिनां. — ^{c}) Ñ1 किंचिद् (for सम्यङ्). D1.2 चातुर्मास्यधनं सम्यङ्; S Cv चातुर्मास्यादधिकृतं (G2 °स्यान्दधिघृतं; G3 °धिकृतां; M2 °विकृतं). — ^{d}) D1.2 नियतः.

C. 2. 254 B. 2. 5. 119 K. 2. 5. 123 कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।
सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ १०८
कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि चाभिभो ॥ १०९
कच्चिदभ्यस्यते शश्वद्गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं च यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥ ११०
कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगाश्च ते सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १११
कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्पव्यालभयात्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ ११२
कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून्व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ ११३

वैशंपायन उवाच ।

एताः कुरूणामृषभो महात्मा
श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।
प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो

---

108 G2 reads a version of 108 after 28, *repeating* it here. D4 om. up to °रो in 108[d]. — [a]) B (except B2.5) D1.2 G3–5 M1 च; G1.2 (here).6 M2 तु (for वि-). K3 विजानीते; G2 (after 28) विजानासि. — [b]) G2 (here) प्रशंशसि; G4 °स्यसि. K3 कर्तारं प्रतिशंसति. — [c]) K3.4 Ñ1 B3.4 D1–3 सभा- (B3.4 °भां)मध्ये (K3 °ध्य-). — [d]) G2 (after 28) सत्कृत्य प्रतिपूज्य च. B1 सु- (for च).

109 G2 Cv read a version of 109, 110[cd] and 111 after 23, *repeating* them here (with 110 complete). — [ab]) B5 damaged. G6 transp. सूत्राणि and सर्वाणि. B1 सूक्ताणि (for सूत्राणि), and transp. सर्वाणि and गृह्णासि. G2 (after 23) वर्तते सर्वाणि (for सर्वाणि गृह्णासि). Ś1 K D4 गृह्णीषे; D6 गृह्णासि; G1.6 साराणि; G2 (here) गृह्णाति. — [c]) K2 हस्तिसूत्राणि * * *; K3 हस्तसूत्राश्च सूत्रा *; G1.6 M हस्तिसूत्राश्च(M2 °श्रांश्च)सूत्रं च; G2 (after 23) हस्तिशीक्षाश्च सूत्रं च; G2 (here) °सूत्रं चाश्वसूत्रं; G3.4 ह(G3 स्व)स्ति सूत्राणि सर्वाणि. — [d]) K2 तथा (for रथ-). G2 (after 23) रथसूत्रं च चा°. K1.2 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 वाविभो; K3 चाविभो; K4 वाभिभो; B1.2 D1.2 च प्रभो; D4 चापि ते; T1 G1 चाबिभो; G4 चापि भो.

110 For G2 Cv, cf. v.l. 109. — [a]) In Ś1, the orig. °हस्तश्च ते is cancelled and °दभ्यस्यते is written on marg. B3 T1 G2–5 °दभ्यस्यसे. Ś1 Ñ1 V1 B4.5 Dn D3.5.6 सम्यग्; T1 G3–5 नित्यं; G6 शब्दाः (for शश्वद्). K3 कच्चिदभ्यस्य शक्रश्च. — G3 om. 110[bc]. — [b]) Ś1 गृहीते; Dn1 गृहीत्वा; T1 G1.4.5 आयुधं (G1 °धे); G6 युद्धे तु (for गृहे ते). K3 गृहे भरतसत्तम. — [c]) G1 °वेदं च. V1 B3–5 Dn D3.5.6 वै (for च). — [d]) B5 G2 (here).6 यज्ञ° (for यन्त्र°).

111 For G2 Cv, cf. v.l. 109. — [a]) G2 (after 23) सूत्राणि (for अस्त्राणि). — [b]) K2 ब्रह्मदंडस्य; G M2 °दंडं च (G2, after 23, °दंडाश्च); Cn.v as in text. Ś1 K D4 भारत; D1 ते नयः; G1.6 ते विभो; G2 (after 23) कृत्स्नशः (for तेऽनघ). — [c]) D2 विनियोगाश्च; T1 विषयोगां च; G6 °योगाच. K4 V1 B3–6 Dn D3.5 तथा; D6 तदा (for च ते). D4 सर्वे ते (by transp.). — [d]) K3 ज्ञायंते; G6 वियोगात् (for विदिताः). Ś1 शत्रुनाशन; V1 B1 °तापनाः; B6 M °कर्शनाः.

112 [a]) K2.3 G2 चापि (for चैव). — [b]) Ś1 सर्पदंष्ट्र°; K S मृग(G1.6 °त्यु)व्याल°; Ñ1 V1 B4.5 सर्वं व्याल°. Cn did *not* read सर्प-, for it glosses व्यालः सर्पः etc. K3 (m as in text) तदा (for तथा). — [c]) Ś1 रक्षोरोगभयाच्च; V1 चौररक्षो°; D6 रोगक्षोभ°; G1 रोगरक्षोभयाश्च; M चोररक्षो°. T1 G2.3.4 (by corr.) M चापि (for चैव). — [d]) S स्वराष्ट्रं (for राष्ट्रं स्वं).

113 [a]) K2.3 वृद्धांश्च; B3.4 कुब्जां° (for मूकां°). — [b]) K3 पशुछं मानवं धवान् (sic); V1 B3.6 D5 G3–5 पंगू(G3–5 °कू)न्व्यंगांश्च मानवान्; B1.2 D1.2 T1 °न्व्यंगांस्तथा जडान्; G1 पंकूंगाश्चाथ बांधवान्; G2 व्यंगान्पंकुश्च (sic) बांध°; G6 पंकून्व्यंगांश्च बांध°; M1 पंगून्व्यंगानुबांध°. — After 113, V1 B D ins.:

77* षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः ।
निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ।

[(L. 1) V1 वल्लब्धा; B6 षडनाथा. — (L. 2) B1 निद्रालस्ये भयक्रोधौ.]

— D4 reads 116 after the above; G1.6 read it after 113.

114 M1 om. the ref. — [a]) K3 एतां; Ñ1 B1.5 Dn D3.5.6 ततः; S एवं. — [b]) S श्रुत्वा वचो ब्रह्मर्षिसत्तमस्य (T1 °त्वा वचो ब्रह्मविदुसत्त°; G2 °त्वा वचो ब्रह्मविदुत्त°; G6 °त्वा द्विजो ब्रह्मर्षिसत्त°). — [c]) B1 °वभिनंद्य. V1 B2–6 Dn D3.5.6 तुष्टो (for हृष्टो). — [d]) G1 कर्म°; G6 काम°

राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ ११४
एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं
प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।
उक्त्वा तथा चैव चकार राजा
लेभे महीं सागरमेखलां च ॥ ११५
नारद उवाच ।
एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ११६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ।
प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
भगवन्न्याय्यमाहैतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २
राजभिर्यद्यथा कार्यं पुरा तत्तन्न संशयः । C. 2. 266 B. 2. 6. 3 K. 2. 6. 3

(for देव°).

115 Before 115, V1 B (B1 marg.) D ins. युधिष्ठिर उ°. — a) Ś1 K D4 यथै(K1 °दे)तदुक्तं. — b) B1 T1 च (for हि). Ś1 एवाभिरुद्धा; K1 °भिसिद्धा; K3 G2 इवाभिवृद्धा; G1.5 एवाभिवृद्धाः; G4 °भिवृद्धिः. — V1 om. 115c–116d. — c) B1.2 उक्तो; G2 उक्तांस्. K2.3 तथैवापि; K4 तथैव स; B1.2 D1.2 T1 यथोक्तं च; G1.6 यथा चैव. D4 तथा च; G1.6 तथैव (for चकार). — d) K4 B1–4 D1.2 तां; Ñ1 स (for च).

116 V1 om. 116 (cf. v.l. 115). D4 reads 116 after 77*, and G1.6 read it after 113. D4 G1.5.6 M om. the ref. — b) Ś1 चातुर्वर्ण्यं *; K1–3 G1–3 °वर्णस्य. — c) Ś1 D4 M1 विहृत्येव. M2 स सुखी. K3 स विकृत्य ह सुसुखी (sic); T1 G स विहृत्यैव च सुखी (G1 °त्यैव सुसुखि; G2.6 °त्यैव स सुखी; G3 °त्येव ससुखं; G5 °त्येव च सुखी). — d) K3 D3.5 शक्रस्येति; K4 °स्यैव; Ñ1 शक्रेणेति; G2 शक्रस्येव; G3 °स्येह.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 D4 M2 कच्चिदध्यायः; K3 नारदागमनं प्रश्नश्च कच्चिदध्यायः; Ñ1 नारदप्रश्नमुखेन राजधर्मानुशासनं; V1 B3.4.6 युधिष्ठिरनारदसंवादः; B2 D1.2 नारदप्रश्ने (B2 °श्नः) कच्चिदध्यायः; B5 D6 युधिष्ठिरनारदप्रश्नः; Dn युधिष्ठिरप्रश्नः; D3.5 G3 नारदप्रश्नः; G1.6 राजनीतिः; G5 कुशलवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(*sec. m.*).2.3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 5 (as in text). — *S'loka no.:* K1 128; K2 116; D1.2 132; M1 131.

6

1 G5 om. the ref. T1 युधिष्ठिरः (for वैशं° उ°). — After the ref., B2 ins. 78*. — a) K3 संपूजार्थाभ्यनु°; G1 °ज्याथाप्यनु°. — b) V1 B3 Dn D3.5 ब्रह्मर्षेर्वचना°; T1 G5 M महर्षि(T1 °र्षी)वचना°; G2.3 महर्षिव(G3 °र्षिर्व)चनं परं; G4 महर्षिसुवनात्परं. — c) K D3 T1 G1 °नुपूर्वेण; B1 °नुरूपेण.

2 Before 2, Ñ1 V1 B1–4 D1.2.6 ins. युधिष्ठिर उ°. B5 damaged. — a) Ś1 V1 भगवन्न्याय्यमर्थैतत् (V1 °र्थैतं); K1 °न्नाह्ममाहैतत्; K2.4 D1.3.6 भगवान्न्याय्यमाहैवं (D1 °य्यमाहैतत्; D3.6 °यमाहैतं); K3 Ñ1 B1.3 Dn2 D4.5 °वन्न्याय्यमाहैतत् (K3 D4 °य्यमाहैवं; B1 °य्यमाहेदं; Dn2 °य्यमाहैनं; D5 °यमाहैवं); T1 व्यक्तं तद्भगवानाथ; G1 M1 भगवन्यम्ममर्हितं; G2 M2 °वन्यन्ममेद्य(M2 °माहै)तत्; G3–6 °वान्यन्ममाहैतत् (G5.6 °हैतं). See Addenda. — b) Ñ1 यमर्थं धर्मसंश्रयं; V1 यथाधर्मविनिश्चयं; B1 यथाधर्मस्य निश्चयं; D1 यथावद्धर्मनिश्चयः; S मदर्थं धर्म(G2 अर्थं धर्मार्थं)संहितं. — c) Ś1 K2 यथान्याय्यं. — d) B1 S म (for ऽयं). K D4 क्रियते विधिवन्मया.

3 a) S तु (for यद्). B2 D2 G4 यथान्यायं; G3.5.6 तथा कार्यं. D1 (m as in text) राजभिजवना...मेया (written and cancelled). — b) V1 B2.3 D2 कृतं (for पुरा). K2 क्रतन (sic); K3 तत्कृत्न (sic); K4 V1 B2 D2.4 तत्तु न; Ñ1 तन्न तु; B1 तंत्रं न; B4–6 Dn D3.6 वै तन्न; D5 चैतन्न (for तत्तन्न). D1 कृतं तत्तु न संशयं; S पुराणज्ञैर्न (G4 क्रियते नात्र) संशयः. — c) D4 तथा न्यायो°. — d) K1 भू *; K2 भूति-; K3 श्रुत-; K4 भूत-; G4 कृत-

C. 2. 266 B. 2. 6. 3 K. 2. 6. 3 यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३
वयं तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ।
न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ४
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ।
मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ॥ ५
नारदं स्वस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अपृच्छत्पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महामतिः ॥ ६
भवान्संचरते लोकान्सदा नानाविधान्बहून् ।
ब्रह्मणा निर्मितान्पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७
ईदृशी भवता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
इतो वा श्रेयसी ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८
तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ।
पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ९
मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन्यथेयं तव भारत ॥ १०
सभां तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः ।
कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ११
ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतक्लमाम् ।

(for कृतं). G2 अर्थवित्.

4 a) B5 damaged. D1 एवं तु (for वयं तु). K3 सत्पथं (sic); Dn2 D4 सत्पथे; T1 सत्पथः; G2 सप्तधा; G4.5 सत्पथां (G5 °था). V1 वयं चैव यथा तेषां. — b) D1.2 T1 G गंतुम् (for यातुम्). B3.6 इच्छाम वै; B4 इच्छामि वै; B5 damaged. Ś1 D4 तथा; K1.4 [ऽ]नघ; V1 B3–6 D3.5.6 विभो. — c) B1 D1.2 न च; G2 ननु; G3 न हि. Dn(!) शक्यास् (for शक्यं). G4 यथा. K1 कर्तुं (for गन्तुं). K4 न तु कर्तुं तथा शक्यं. — d) G3 °तार्थिभिः. — Ś1 K V1 D3 Cd ins. after 4: D4, after 5ab: B1.4, after 5: D1.2 subst. for 6ab: B2 ins. after वैशं° उ° of st. 1: S ins. after 6ab:

78* तं तु विश्रान्तमासीनं देवर्षिममितद्युतिम् ।

[Before the line, K1–3 D3 ins. वैशं° उ°. G1.6 विष्टरम् (for विश्रान्तम्). V1 °र्षिमभित°.]

5 Before 5, B Dn D1.2.4–6 S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — b) D4 तद्धाभि°; G2 तमभि°. — After 5ab, D4 ins. 78*. — c) K3 तं (for च). B1 D1.2 मुहूर्तमे- (B1 °मि)व कालं च; G3 °र्तात्प्राप्य कालं च. — d) K3 दृष्ट्वा लोकचराचरं (॥ मुनिं). — After 5, B1.4 ins. 78*.

6 B2 om. 6ab. For 6ab, D1.2 subst. 78*. — a) Ñ1 सुखम्; V1 B (B2 om.) Dn1 T1 M1 सुस्थम् (for स्वस्थम्). D4 om. (hapl.) नमुपासी. — G4 om. (hapl.) from 6b up to the prior half of 78*. — After 6ab, S ins. 78*. — c) Ñ1 S अपृच्छद्राजमध्ये तं (T1 G1 तु). — d) V1 B3.4.6 महामुनिं; B1.2 D1.2 युधिष्ठिरः; B5 Dn D3.5.6 महाद्युतिं; D4 महीपतिः. Ñ1 T1 G2–6 M प्रीतिपूर्वमिदं तदा (G2 मुदा; G6 वचः); G1 इति पूर्वमिदं वचः.

7 Before 7, K2.3 V1 B D S (except M2) ins. युधिष्ठिर उ° (S om. उ°). — a) B3 चरति वै; B4 च चरति (for संचरते). S भगवन्संचरल्लँलोकान्. — c) D4 G निर्मितात्. D4 पूर्वे. — d) A few MSS. प्रेक्ष्य°. K2 महाजवः; B1–3 D1.2 मुहुर्मुहुः.

8 a) K3 D4 इदृशी; B1 सदृशी; T1 ईदृशा. Dn1 (before corr.).n2 Cn भविता! D3 कश्चिद्. — b) Ś1 भवेत् (for क्वचित्). — c) T1 इतोपि. G2 इतः श्रेष्ठतमा ब्रह्मन्. — d) G5 M1 तां (for तन्). Ś1 K1 तत्त्वतः (for पृच्छतः). T1 तन्माचक्ष्व हि पृच्छतः; G1.6 ममाचक्ष्वोत पृच्छतः (G6 इयथ).

9 Before 9, B (except B5) Dn D1.2.4 S (except G2) ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — ab) K2 त्वस्य; D4 त्वस्य (for तस्य). K1 ततः श्रुत्वा नरेंद्रस्य नारदस्तस्य भाषितं. — d) K3 D1 G1 स्मरन्; G3 स्वयं; G6 कथां; Cd स्मयन् (as in text). M1 गिरः.

10 Before 10, V1 B D ins. नारद (Dn1 with prefixed श्री) उ°. — a) K4 B3 D2 मया (for न मे). S काचिद् (for तात); cf. 8ab. — d) D1 या चैष; D2 याचेयं (for यथेयं).

11 a) K3 B3.4.6 च (for तु). B1 प्रेत°; G2 धर्म° (for पितृ°). — b) M1 पांडव; M2 भारत (for धीमतः). B1.3.4 यमस्य वरुणस्य च. — c) Ś1 K4 D4 महेंद्रस्य; G1 तवेंद्रस्य. — d) A few MSS. कैलाश°. Ś1 वा (for च).

12 a) K3(m as in text).4 M ब्रह्मणस्य (for °णस्तु). — b) V1 गतव्यथ; D1.2 ततः क्रमात्; G1 M1 गतक्लमाः (M1 °मां). B1.2.6 T1 G3 कथयिष्येप्रतः क्रमात्. — After 12ab, Ś1 K2.4 B1(marg.).2.4.5 Dn D3–5 ins. (and Cd glosses):

79* दिव्यां दिव्यैरभिप्रायैरुपेतां विश्वरूपिणीम् ।
देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभिर्नियतात्मभिः ।
जुष्टां मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः ।

[(L. 1) B1.4.5 दिव्या दिव्यैर्. Ś1 विश्वकर्मणीं. — (L. 2)

यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ ॥ १२
नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्धं तैश्च सर्वैर्नृपैर्वृतः ॥ १३
नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः ।
सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १४
किंद्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन्किंविस्ताराः किमायताः ।
पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते ॥ १५
वासवं देवराजं च यमं वैवस्वतं च के ।
वरुणं च कुबेरं च सभायां पर्युपासते ॥ १६
एतत्सर्वं यथातत्त्वं देवर्षे वदतस्तव ।
श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १७
एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्युवाच तम् ।
क्रमेण राजन्दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षष्ठोऽध्यायः

७

नारद उवाच ।
शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभिर्जिता ।
स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा ॥ १
विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्धमायता । C. 2 284 B. 2 7. 2 K. 2. 7 2

Ś1 सार्धं (for साध्यैर्). B1 यजूभिर्; B5 ऋषिभिर्. Ś1 यज्वभिश्च महात्मभिः; D3.5 यतिभिश्च यतात्मभिः. — (L. 3) B1 गुण°; B5 (m as in text) गुणि° (for मुनि°). Ś1 सिद्धैर्; D3.5 दिव्यैर् (for शान्तैर्). Ś1 वंशयशैः; K4 देव°; Dn1 D3.5 वेदैर्यशैः.]
— ᵈ) M2 वर्तते पुरुषर्षभ.

13 D1 om. 13. Before 13, Ñ1 B (except B4) D2.4 M ins. वैशं° उ° (D4 M om. उ°). — ᵃ) G1 नारदेनेव°. K4 च (for तु). — ᵇ) Ś1 K4 D4 धर्मपुत्रो. K2 °राजे °ष्ठिरे. — ᵈ) Ś1 दृष्टपूर्वैर् (for तैश्च सर्वैर्). Ś1 K B3 Dn1m D4 नृपोत्तमैः; B5 Dn D3.5.6 द्विजोत्तमैः; G3 नृपो वृतः (for नृपैर्वृतः).

14 G2 om. 14ᵃᵇ. — ᵇ) Ñ1 B1.2 D1.2 युधिष्ठिरः; D4 महात्मनाः. S (G2 om.) सभामध्ये ह्यवस्थितं. — Before 14ᶜᵈ, D4 reads युधिष्ठिर उ°. — ᶜ) Ś1 K1 D2 G3 कथयं नः; K2 D1 G2 कथयतः; Ñ1 च कथिताः. — ᵈ) B3 इच्छाम वै (for इच्छामहे).

15 ᵃ) B2 राजन् (for ब्रह्मन्). — ᶜ) G6 पितामहस्य (for °महं च). — ᵈ) G1.4.6 प्रत्यु° (for पर्यु°).

16 D3 G1.6 om. (hapl.) 16. — ᵃ) Ś1 देवराजं तु; S (G1.6 om.) देव(T1 धर्म)राजानं. — ᵇ) K4 वैश्रवणं (for वैव°). V1 मे (for के). — ᶜ) K4 D1.4 के (for च).

17 ᵃ) K B2 D1.2.4 य(K1 त)थावृत्तं; V1 B3–6 Dn D3.5.6 M1 यथान्यायं. — ᵇ) K2 D4 M2 देवर्षे:; Ñ1 B4.5 Dn D3.5.6 ब्रह्मर्षे (D5 °र्षेर्). V1 B3.6 वद तत्त्व(B6 °दतस्त्व)तः. B1 D1.2 वयं त्व(B1 त)त्तो हि नारद. — ᶜ) Dn2 G6 इच्छामि. K2 सह ताः. T1 G3–5 श्रोतुमिच्छामहे सर्वाः. — ᵈ) D4 Cd मे (for नः).

18 ᵇ) Ś1 K1.2.4 D4 ह; K3 च (for तम्). V1 B2–6 Dn D3.5.6 नारदः प्रत्यभाषत. — ᶜ) B1 D1.2 ताः सर्वाः (for दिव्यास्ताः). — ᵈ) K1–3 D1.3–5 T1 श्रूयतां. M इति (for इह). K1 भारत; D4 तत्सभाः; T1 ताः सभाः (for नः सभाः). V1 B4.6 शृणु मत्तः शुभाः सभाः (B4 by transp. सभाः शुभाः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* K3 M2 सभाप्रश्नः; Ñ1 V1 युधिष्ठिरसभाजिज्ञासा; D1.2 युधिष्ठिरप्रश्नः; D4 सभावर्णनं; M1 नारदयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 6 (as in text). — *S'loka no.:* K2 Dn M1 19; K3 D1.2 18.

7

1 ᵃ) K3 B3 शक्रस्य च; S शतक्रतोः (G5 °तु-). — ᵇ) Ś1 भासुरान्; D1.2 भासुरा. V1 कर्मनिश्चिता; B2m 3 Dn D1 S कर्मनिर्जि(Dn G2 °र्मि)ता. — After 1ᶜ, G2 reads 6ᵇ–7ᶜ, *repeating* the lines in their proper place. — ᵈ) B (except B3) Dn G2.3 निर्जितार्क°.

2 ᵃ) Ś1 (before corr.) विकीर्णा. — ᵇ) K2 शतसार्धार्धमा°; K3 शतमप्यर्धमा°; G2 °ध्यर्धमायतं; G3.4 M

C. 2. 264 B. 2. 7. 2 K. 2. 7. 2 वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ २
जराशोकक्लमापेता निरातङ्का शिवा शुभा ।
वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३
तस्यां देवेश्वरः पार्थ सभायां परमासने ।
आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत ॥ ४
बिभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः ।
विरजोम्बरश्चित्रमाल्यो ह्रीकीर्तिद्युतिभिः सह ॥ ५
तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम् ।
मरुतः सर्वतो राजन्सर्वे च गृहमेधिनः ।
सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ॥ ६
एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलंकृताः ।
उपासते महात्मानं देवराजमरिंदमम् ॥ ७
तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तेजस्विनः सोमयुजो विपापा विगतक्लमाः ॥ ८
पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ ।
शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः ॥ ९
दुर्वासाश्च दीर्घतपा याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः ।

शतमध्यार्ध°; G6 °ध्यर्धयोजना. Cd cites अध्यर्ध (as in text). — d) D1 °मुन्नता.

3 a) K3 जरातंकक्लमा°; G1.6 जराशोकसमा°; G3 जराणेकक्लमा°. — b) K3 निरातंक-. Ś1 B1 D2 S सुखा (for शुभा). — c) = 2. 9. 5c. D1 वेश्मासनवता; G1.6 °युतवती; G2 °स्वनवती.

4 a) Ś1 K3 G5 तस्याः. — b) G1 सभायाः. — c) Ś1 (m as in text) नद्या (for शच्या). K2.4 D1.2.4.5 T1 G5.6 M सहेंद्राण्या; G4 शर्ची°. — d) K1.4 तथा; G3 श्रीमान्; G6 M1 ह्रिया (for श्रिया). Ñ1 लक्ष्मी. G5 श्रि * * क्ष्मीश्च भारत.

5 b) B1 लोहितांबरः. — c) Hypermetric! K3 D3 (by corr.) विरजांबरः. V1 B3-6 सुवासाश्चि(V1 °साचि)त्र-माल्यश्च; B2 D1.2 विरजोंबरमाल्यश्च; T1 G1.3-6 °बरचित्रांगो (G1 °त्राक्ष्यो; G6 °त्राल्यो). — d) K2 D4.5 ह्रीकीर्तिद्यु-तिभिः; D1 °मूर्तिभिः; G4.5 श्रीकीर्तिद्यु°.

6 a) Ś1 T1 G2.4 M तस्यां तूपासते नित्यं. — b) Ś1 K2.4 महात्मानः. — c) Ñ1 V1 B Dn D3.5.6 G6 M सर्वशो; D1.2 शतशो. — d) Ś1 सेवका; K4 सर्वे ते; D1 संर्वे (sic) वा. — e) B1 D1.2 दिव्या (for सिद्धा). B1.2 D1.2 चापि (for चैव). — f) G1 तदा (for तथा). B1 साध्यामरगणास्तथा; M मारुत(M2 °ते)श्च घनैः सह (cf. 80*). — After 6, N G3 ins.:

80* मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिनः ।

[K1 मरुत्वंतस्य; K2 मेरुत्वतश्च; D4.5 G3 मरुत्वतश्च. K2 भास्वतो. D1.2 दिव्य° (for हेम°).]

— Thereafter G3 reads 13ab (which other S MSS. except M om.!).

7 a) B5 चानुचराः; Dn1 स्वानु°; S (except G2) स्वलंकृताः (in G2 originally lacuna indicated, filled in as in text). — b) T1 G5.6 M1 सर्वे (T1 तथा) सानुचरा नृप; G1.3.4 M2 सर्वे चानुच(G1 °द्ध-; M2 °स)रा नृप. — cd) Ś1 K1 उपासंते. K4 transp. महात्मानं and देवराजं. K2 अरिंदमः; K3 °दम; K4 °दमे; S शतक्रतुं. Ñ1 देवराजपुरंदरं.

8 a) T1 G3-5 तमृषयः; M1 चैवर्षयः (for देव°). G1.6 चापि (for सर्वे). — b) Dn1 G3 पार्थाः; D4 यथा. — c) Ś1 K4 Dn2 धुत°; G3-5 पूत°. T1 अमलायुतपाप्मानो. — d) K3 दिव्य°; D1.5 दीव्य° (for दीप्य°). — e) Ś1 समयुजो; K2-4 साम°; Ñ1 V1 B4.6 Dn D6 सोमसुतो; B1-3.5 D1.2 सोमभुजो; D3.5 सोमसुता; S सोमपाश्च. — f) Ś1 K D4 विपाप्मानो गतक्लमाः; V1 B Dn D1-3.5.6 विशोका (V1 °पापा) विगतज्वराः.

9 a) K परासरः. M2 पावकश्च (for पर्व°). — After 9ab, S (except M2) ins.:

81* एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महामुनिः ।

[G1 भूतश्चैव (for एक°). G2 क्रीतश्च स (for त्रित°). G1 महामतिः; G6 °द्युतिः.]

— c) M2 शिखितश्चैव. — d) B1-3 D1.2 गौरमुखो; G1 भौरशिरा.

10 a) Ś1 दुर्वासोथ; K1 दुर्वासान्यो; K3 दुर्वासा*. K4 दीर्घतमाः. K2 Ñ1 V1 B6 M2 दुर्वासाथो (B6 °सा वै; M2 °साथ) दीर्घतमाः; B1-5 D T1 दुर्वासाः क्रोधनः श्येनः; T1 (before corr.) G1.5 दुर्वासा दीर्घतपसः (G1 om. -सः); G4 दुर्वासा दीर्घतपमसो; G6 दुर्वासा दीर्घतमाः; M1 दुर्वासो-दीर्घतमसौ. — After 10a, B1-5 D T1 ins.:

82* तथा दीर्घतमा मुनिः ।
पवित्रपाणिः सावर्णिः.

[(L. 1) B1.2 (m as above).3 दीर्घतपा.]

— b) B6m भाल्लुकिः; T1 भल्लुकिः; G2 वालुकिः; G4 भावुकः; G5 भावुकिः; M2 वालुकिः. G3 °ल्क्यो महामुनिः. — c) M1 उद्दालकः. — d) B1 तालभः; B5 D (except

उद्दालकः श्वेतकेतुस्तथा शाट्यायनः प्रभुः ॥ १०
हविष्मांश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ।
हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीबलः ॥ ११
वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च ।
अनन्तदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः ॥ १२
अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः ।
ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते ॥ १३

सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ।
समीकः सत्यवांश्चैव प्रचेताः सत्यसंगरः ॥ १४
मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्रिर्महातपाः ॥ १५
कक्षीवान्गौतमस्तार्क्ष्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः ।
मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्यदः ।
संवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान् ॥ १६ C. 2. 300 B. 2. 7. 19 K. 2. 7. 19

D_4) T_1 G_4 M तांड्यः; G_1 स्वष्यः; G_2 स्यांड्यः; G_3 तांडिः; G_5 शांड्यः; G_6 स्वर्थ्यः (for तथा). B_2 तांड्यो (sic) चांडायनिः (for तथा शाट्या°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सां(K_2 सं)-ख्यायनः; K_3 शाड्या°; K_4 D_4 शं(D_4 शां)खा°; B_1 भांडायणः; B_5 Dn $D_{1.3.5.6}$ भां(D_1 भं)डायनिः; D_2 T_1 भांड्यायनिः; G_2 शांड्यायनः. K_3 प्रभो; $B_{1.2.5}$ D (except $D_{2.4}$) S तथा.

11 ^{a}) Dn_1 अविष्मांश्च; G_1 M_1 हविष्मं(M_1 °ष्म)श्च. N_1 गभिष्ठश्च; B Dn D_6 T_1 गरिष्ठश्च; G M हविष्य(G_1 °ष्यं-; M_2 °ष्या)श्च. — ^{c}) K_1 हृद्यु चोदर°; V_1 कृत्यश्चोदर°; B_1 कृषश्चोदर°; T_1 हर्यश्चोदर°; G_1 हृद्यश्चोदरशौंडीर्यः; G_6 °पांडिर्यः; M_2 °श्चोदारशांडिल्यः. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कृषिह्वयः; K_{2-4} D_4 कृता(K_4 °शा)ह्वयः; $Ñ_1$ V_1 Dn $D_{3.5.6}$ कृषीबलः; $B_{1.2}$ m. $_{3.5.6}$ कृषीवलः; $B_{2.4}$ $D_{1.2}$ कुशीलवः; T_1 कपिष्वलः; G_1 M कपिष्ठ(M_2 °ष्क)लः; G_2 कपिंजलः; $G_{3.4}$ गविष्ठलः. G_5 पाराशर्यगविष्ठलौ; G_6 पाराशर्यश्च कविष्मलः (hypermetric). — After 11, S ins.:

82a* जाबालिर्वामदेवश्च शक्तिर्गार्ग्यसुवामनौ ।

[T_1 M_2 शक्तिर्गार्ग्यः स वामनः; $G_{1.6}$ °र्गर्गः (G_6 °र्गभः) स वा°; $G_{2.3}$ °र्गाग्य(G_2 °र्गर्ग्यः)सुवामनौ.]

12 ^{a}) D_3 बालस्कंधो. — ^{b}) V_1 $B_{3.4}$ विधाता मालवि(V_1 गालव)स्तथा; $G_{1.6}$ °ता कालकौशिकः. — ^{c}) V_1 B_{3-6} Dn $D_{3.5.6}$ करालदंतस्; T_1 G_{4-6} M अनंतदत्तस्. — ^{d}) $Ñ_1$ विश्वकर्माथ; G_4 विश्वावसु च. $D_{1.2}$ स (for च). $K_{2.3}$ Dn $D_{1.2}$ तुंबरुः. — After 12, D_4 reads 14^{cd}.

13 T_1 $G_{1.2.4-6}$ om. 13^{a}–15^{b}. G_3 reads 13^{ab} after 80*. — ^{b}) $K_{2.4}$ B_3 Dn $D_{3.5.6}$ वायुभक्ष्याः. $Ś_1$ हुताशनिः; K M हुताश्रयः (K_1 हताशिपः); $Ñ_1$ G_3 °शनाः; Dn_1 °शनः; D_3 °शिनाः. — G_3 om. 13^{c}–15^{b}. — ^{c}) M ईशानाः. — ^{d}) $Ñ_1$ $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ M पर्यु° (for समु°).

14 T_1 G om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) $D_{1.5}$ सहदेव-. K_3 सुतीर्थश्च; V_1 B_1 सुनीतश्च. — ^{b}) N_1 V_1 Dn D_4 M_2 वाल्मीकश्च; D_1 बाह्लिकिश्च. D_4 महायशाः. — D_4 reads 14^{cd} after 12. — ^{c}) $Ś_1$ समीपः; $K_{2.3}$ D_4 शमीकः. K_1 $Ñ_1$ V_1 $B_{2.4-6}$ Dn $D_{3.5.6}$ स(K_1 Dn_2 $D_{3.5}$ श)मीकः सत्यवाक्चैव; $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ समीकः (D_1 शमाक-; D_2 शमीकः) सात्यकिश्चैव. — ^{d}) K_1 स पुनः (for प्रचेताः).

15 T_1 G om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) D_4 वासुदेवः (for वाम°). — 15^{b} = 1. 60. 4^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ मार्कंडेयो; $K_{2.3}$ D_{1-4} T_1 $G_{1.4}$ मरु($D_{1.2}$ °रुं)तश्च. T_1 मरीचश्च. — ^{d}) $Ñ_1$ $B_{1.5.6}$ Dn_1 $D_{1-3.6}$ $G_{2.3}$ M चात्र; V_1 B_4 चाद्रिर्; D_4 $G_{1.6}$ चित्रो; D_5 चानु- (for चात्रिर्). K_3 महाशिराः; K_4 D_4 महायशाः.

16 ^{a}) $K_{1.4}$ $B_{1.3}$ Dn $D_{2.3.5.6}$ का(B_1 कां)क्षीवान्. Dn_1 D_1 गोतमस्; D_4 औतमस्. K_2 $B_{1.3.6}$ तार्क्ष्यः; K_4 तार्क्षः. — After 16^{ab}, S ins.:

83* षडर्तुः कवषो धूम्रो रैभ्यो नलपरावसू ।
स्वस्त्यात्रेयो जरत्कारुः कहोळः काश्यपस्तथा ।
विभण्डको ऋष्यशृङ्ग उन्मुखो विमुखस्तथा ।

[(L. 1) $G_{1.6}$ षडर्तुः (G_6 °सर्तु)कवचो; G_2 °र्तुः कषवो. T_1 G_2 M_1 धौम्यो; $G_{1.6}$ धूतो. G_1 रैसा (for रैभ्यो) — (L. 2) $G_{3.6}$ जरत्कारिः. — (L. 3) G_1 विभंडऋष्यशृंगौ च; G_6 विभांड ऋष्यशृंगश्च; M_1 विभंडकोथरर्यशृंगः; M_2 विभडकरर्यशृगौ च.]

— D_3 om. 16^{cd}. — ^{c}) B_1 T_1 G_{2-6} M ऋषिः (for मुनिः). K_1 कालकनृक्षीयः; $K_{2.3}$ कालिकवृक्षीयः; $G_{2.4}$ कालकवर्षीयः. $D_{1.2}$ ऋषिर्वै कालवृक्षीयः; G_1 सर्वर्षीः कालवृक्षीयु. — ^{d}) $K_{2.4}$ D_2 आश्रव्यो; K_3 बाधव्यो; T_1 सुश्रुतो; $G_{1.6}$ श्रुतपो; G_{2-5} M सुश्रु(G_2 °श्रो)तो (for आश्राव्यो). $K_{1.2}$ हरिण्यदः; D (except D_4; D_3 om.) G_6 हिरणमयः. — ^{e}) $Ñ_1$ संवृत्तो; G_1 संवर्ते. Dn_1 हव्यदेवश्च; T_1 वीतहव्यश्च; $G_{2.4}$ हव्यकव्यश्च; $G_{3.5}$ वेदहव्यश्च. K_3 संवर्शो देविहार्तश्च. — ^{f}) $Ś_1$ विश्वक्से°; K_2 विष्कक्से°; D_4 विस्वक्से°; S विश्व(G_6 °ष्व)सेन°. — B_2 ins. after 16: B_1, after 86*:

C. 2. 300 B. 2. 7. 19 K. 2. 7 19 दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चापि पाण्डव ॥ १७
जलवाहास्तथा मेघा वायवः स्तनयित्नवः ।
प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्तविंशतिः ॥ १८
अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रोऽथ सवितार्यमा ।
भगो विश्वे च साध्याश्च शुक्रो मन्थी च भारत ॥ १९
यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहाः स्तोभाश्च सर्वशः ।
यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्वे तत्र समासते ॥ २०
तथैवाप्सरसो राजन्गन्धर्वाश्च मनोरमाः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ।
रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ॥ २१
स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ।
विक्रमैश्च महात्मानं बलवृत्रनिषूदनम् ॥ २२
ब्रह्मराजर्षयः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्भ्राजमानैरिवाग्निभिः ॥ २३
स्रग्विणो भूषिताश्चान्ये यान्ति चायान्ति चापरे ।

84* कण्वः कात्यायनो राजन्गार्ग्यः कौशिक एव तु ।

[B1 काशेयनो (for कात्या°), and च (for तु).

17 ^{a}) Ñ1 दिव्याश्चापस्; M दिव्यरू(M1 °कू)पास्. — G4 om. 17^{cd}. — ^{c}) D6 कामाश्च. — ^{d}) K2 विद्युत * पि; V1 B D (except D4) विद्युतश्चैव; G3 विद्युच्चापि च. K3 पार्थिव.

18 T1 G1.2.4–6 M1 read 18^{ab} after 22; G3 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) Dn1 जलावहास्; M2 जलदाश्च. T1 G1.2.4.6 M1 च मेघाश्च (for तथा मेघा). — ^{b}) A few MSS. वायव-; Cd वायव्यः. — G4 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) Ñ1 D1.2 T1 °वाहश्च; G1 °बाहुश्च.

19 G4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{a}) K2 D8 अग्निपोमौ; B1 अग्नीसोमौ; G1–3 अग्निष्टोमस् (G1 °मा); G6 अग्नीपोमा. D1 (before corr.) अग्निपोमौ तथेंद्राग्नि. — ^{b}) B D (except D4) मित्रश्च. — ^{c}) K4 भगौ; D8 भागो; T1 भभो. B4.6 विश्वेथ. — ^{d}) B2.5 D1.2 शुक्रो मंकिश; T1 G4–6 शुक्रामंथी (G5.6 °थी). Ś1 मंकी च; K1 सध्री च; K2.4 D4 G1.2 M मंत्री च; K3 सोमं च (for मन्थी च). Ñ1 V1 B1.3.4 Dn D3.5.6 गुरुः शु(Ñ1 मंत्री शु-; B1 गुरुः श)क्रस्तथैव च; B6 शुक्रो मंकिस्तथैव च. Althogh only G3 has the text throughout, it may be regarded as certain. — After 19, B2.5 D1.2 ins.:

85* सर्वेषां मरुतां मान्या गुरुः शुक्रस्तथैव च ।

[With post. half, cf. v.l. 19^{d}. D1.2 मान्यो (for मान्या).]

— B2.5 D1.2 cont.: V1 B1.3.4.6 Dn D3–6 ins. after 19 (for S cf. 87*):

86* विश्वावसुश्चित्रसेनः सुमनस्तरुणस्तथा ।

[V1 शशुश्च; B1 स्वसनस्; B2.3 शमनो; B6 पर्वतस् (for सुमनस्). V1 B1.6 तुंबुरु°; B2.3 D2 वरुण°; D1 वारुण° (for तरुण°).]

— Thereafter B1 ins. 84*.

20 ^{a}) K2 B4 D3 यज्ञश्च. Ś1 B2.4–6 D6 दक्षिणाश्चैवं; G1 °णांश्चैव; G2 °णायुक्ताः. — ^{b}) Ś1 K2.3 Dn2 D4 ग्रहा(K2 ग्रह-; K3 गृहा)स्ताराश्च; K1 ग्रहास्तार्चाश्च; Dn1 D5 ग्रहाः (D5 °ह-) स्तोमाश्च; G1–3 गृहा(G1 ग्रस्ता)स्तोभाश्च; G4 ग्रहाः स्तोभश्च. Many MSS. om. the visarga before स्तोभाश्च. Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 भारत (for सर्वशः). — ^{c}) G2 यज्ञवाटश्च. — ^{d}) D5 S सर्वे तस्यामुपा(D5 शक्रमुपा-; G1 तस्यां समा)सते.

21 After 21^{a}, S ins.:

87* रम्भोर्वश्यथ मेनका ।
घृताची पञ्चचूडा च विप्रचित्तिपुरोगमाः ।
विश्वावसुश्चित्रसेनः पर्वतस्तुम्बुरुस्तथा ।
विद्याधरास्तु राजेन्द्र.

[(L. 1) G6 °र्वश्यौ च. — For line 3, cf. v.l. 86*. — G4 om. (hapl.) lines 3–4 and 21^{b}. — (L. 4) G5 °धराश्च; G6 °धरैश्च.]

— G4 om. 21^{b} (see above). — ^{c}) Ś1 गीतवादित्रनृत्यैश्च; S (except G5 M2) नृत्तवादित्रगीतैश्च. — ^{d}) T1 G2–6 भावैश्च (for हास्यैश्च). Ś1 K D4 °धैस्तथा. G1 भावश्चैव विधैरपि. — ^{e}) T1 G3–5 रंजयंति. S (except G1) महात्मानं (for स्म नृपते).

22 ^{b}) D4 सह (for तथा). — ^{c}) K3 विक्रमैस्तु; D4 विक्रमश्च. — ^{d}) Ś1 K3 B3 D4.6 बलवृत्रनिसूदनं (K3 °पुदनं; D4 °पूदन); K4 D5 बलवृत्ति(D5 °त्रं)निषू°; S स्तुवं(G6 रमं)तो रमयंत्युत. — After 22, T1 G M1 read 18^{ab} (G3 *repeating* it).

23 ^{a}) Ñ1 B D चैव (for सर्वे). — ^{b}) V1 देवता ऋषयस्तथा; B5 D6 सर्वे राजर्षयस्तथा; D1.3 सर्वेदेवर्षय°; S तथा (G1 तथो) देवर्षयोप्यु(G4 °च्यु)त. — ^{c}) D4 °धैर्द्दव्यैः; S °धैरव्यैः (T1 G3–5 °धै रम्यैः). — ^{d}) K1 राजमानैर्; K4 ज्वल°; B1.2 दीप्य°. V1 B3–6 Dn D3.5.6 दीप्यमाना इवाग्नयः.

24 ^{a}) B Dn D1.2 S सर्वे (B5 चैव) (for चान्ये). — ^{b}) K2 चायंति. D1.2 चापरैः. — ^{c}) K2 बृहस्पति तथा

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च तस्यामाययतुः सह ॥ २४
एते चान्ये च बहवो यतात्मानो यतव्रताः ।
विमानैश्चन्द्रसंकाशैः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
ब्रह्मणो वचनाद्राजन्भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ २५
एषा सभा मया राजन्दृष्टा पुष्करमालिनी ।
शतक्रतोर्महाराज याम्यां शृणु ममानघ ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

नारद उवाच ।

कथयिष्ये सभां दिव्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यामर्थे विश्वकर्मा चकार ह ॥ १
तैजसी सा सभा राजन्बभूव शतयोजना ।
विस्तारायामसंपन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ २
अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्वतः कामचारिणी ।
नैवातिशीता नात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ३
न शोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् । C. 2. 314 B. 2. 8. 4 K. 2. 8. 4

शुक्रः. — d) V1 B1.3–6 Dn D3.5.6 नित्यमास्तां हि तत्र वै; B2 D1.2 नित्यमायां(B2 नित्यमायं-; D1 नित्यामायां)ति तत्र वै; S नित्यमास्तां विशां पते.

25 b) K2 B1 जितात्मानो; K4 धृता°; Ñ1 V1 S (except T1) विपाप्मानो; B2.4–6 Dn D3.5.6 महात्मानो. Ś1 K2.4 D4 धृतव्रताः; G1 तपोधनाः. — c) K2.3 B3 G1–3.5.6 M2 सूर्य°; B3 D1.2 T1 सोम°; G4 M1 प्रिय° (for चन्द्र°). — d) K1 D5 (by corr.) सोमवत्प्रियदर्शनैः; B1.2 D1.2 चंद्रवत्प्रियदर्शनाः. — e) V1 B3–6 Dn D3.5.6 सदृशाः (B6 °शः) (for वचनात्). V1 B3.6 तात (for राजन्). K1 ब्रह्मण उच्चावचाद्राजन् (corrupt). — K3 om. (hapl.) 25f–26a. — f) K2 भृगुमप्त°.

26 K3 om. 26a (cf. v.l. 25). — a) G1 transp. सभा and मया. K1 महाराज (for मया राजन्). S दृष्टा (for राजन्). — b) K2–4 दृष्ट्वा; Dn1 दृढा; S दिव्या. D1 °मालिनि. — c) V1 B1.4–6 D3.5 G1.4–6 M महाबाहो; Dn D6 G2.3 °होर्; T1 °हु. — d) K2 G1.6 मयानघ. Ñ1 B1–3 D (except D4) T1 याम्या(T1 याम्यां शृणु [sic])मपि सभां शृणु; V1 B4–6 याम्यां मत्तः सभां शृणु (B4 शृणुष्व वै; B6 शृणु स्म वै).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 शक्रसभा; K3 Ñ1 V1 B2.5 D G1 M इन्द्र(Ñ1 V1 B2 शक्र)सभावर्णनं; B3 * * * * वर्णनं. — *Adhy.no.* (figures, words or both). K1 (marg. *sec. m.*).2.3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 7 (as in text). — *S'loka no.:* K2 28; K3 29; Dn 30; D1.2 31; M1 33.

8

1 a) D1.4 T1 G4.6 सभा. V1 B D (except D1) याम्यां (for दिव्यां). — b) K4 निबंधतां; D1 नीबोधता; D3 निबोध मे. S याम्यां राजन्निबोध मे. — c) Ś1 (by corr.) V1 B D यां (D4 या) पार्थ; S चार्थाय (for यामर्थे). — d) S यां (for ह).

2 a) K2.4 D1 G1.4 तेजस्वी (K2.4 °स्वी) सा; G2.6 तेजस्विनी; M2 ज्यायसी सा. — c) B1.4–6 G3 विस्तार°; D6 विस्तरा°. — d) Dn (!) वापि (for चापि). K4 D4 भूयस्यपि च पांडव; B1.2 D1.2 मनोज्ञा सा (B1 °ज्ञास्यौ) परंतप (B2m भूयसी सा परंतप). Cd cites भूयसी (as in text).

3 a) Ś1 K1.2.4 D4 अर्कप्रभाभा (*lectio difficilior*, possibly original; "having splendour or appearance [आभा] of sunlight"); K3 अद्भप्रभावा (sic). — b) T1 G3.4 सर्वदा. Dn D3.5.6 कामरूपिणी. — c) V1 B3.4 नैव शीता न चात्युष्णा; B1 नातिशीता नात्युष्णा (submetrical), B5 Dn D3.5.6 नातिशीता न चात्यु(Dn1 वात्यु-; D3 चाप्यु)ष्णा. — d) K4 प्रकर्षणी (for प्रह°). V1 B2–4.6 D1.2 मनसः प्रीतिवर्धिनी (B4.6 °र्धनी; D2 °र्धना); B1 मनःप्रीतिविवर्धिनी; D3 G1.2 M1 मनसश्च प्रहर्षणी.

4 a) K4 व्याधिः (for तस्यां). — b) B3.5 क्षुत्पिपासा. K1 तथाप्रियं; B2 न मेप्रियं; B3 न चाप्युत; D2 न वाप्रियं; G1 न चाप्ययं; G6 न च श्रमः. — c) D1.4 दैन्यक्लमौ (D4 °मो). S न दैन्यं न च (G2 by transp. च न) कार्पण्यं. — d) G2 प्रतिकूल्यं. K1 D1 वा° (for चा°). B6 प्रतिकूलानि चाप्युत.

C. 2. 314
B. 2. 8. 4
K. 2. 8. 4

न च दैन्यं क्लमो वापि प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ४
सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः ।
रसवच्च प्रभूतं च भक्ष्यभोज्यमरिंदम ॥ ५
पुण्यगन्धाः स्रजस्तत्र नित्यपुष्पफलद्रुमाः ।
रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव ह ॥ ६
तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥ ७
ययातिर्नहुषः पूरुर्मान्धाता सोमको नृगः ।
त्रसदस्युश्च तुरयः कृतवीर्यः श्रुतश्रवाः ॥ ८
अरिप्रणुत्सुसिंहश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः ।
प्रतर्दनः शिबिर्मत्स्यः पृथ्वक्षोऽथ बृहद्रथः ॥ ९
ऐडो मरुत्तः कुशिकः सांकाश्यः सांकृतिर्भवः ।
चतुरश्वः सदश्वोर्मिः कार्तवीर्यश्च पार्थिवः ॥ १०
भरतस्तथा सुरथः सुनीथो नैषधो नलः ।

---

5 ^{a}) D4 T1 G2–8 M1 सर्व- (for सर्वे). G1 सर्वकामस्थितस्; G6 सर्वे कामार्थितास्. — ^{b}) D4 M1 य दिव्या; G4 ये दिव्यं. K2 D4 मानुषा; B1 M2 मानवाः. — ^{c}) B2.4 सारवच्च (for रस°). B1 प्रसूताश्च. S रसवंतः प्रभूताश्च (T1 °सूताश्च; G4 °भूता च). — ^{d}) K1 भक्ष-; K2 D1 भक्षं; K3.4 Ñ1 V1 Dn D3–5 भक्ष्यं (for भक्ष्य-). Ñ1 अथापि वा (for अरिंदम). S भक्ष्या (G2.5 M °क्ष्य-) भोज्याश्च भारत. — After 5, B1 (marg.).6 Dn D4.5 ins.:

88* लेह्यं चोष्यं च पेयं च हृद्यं स्वादु मनोहरम् ।

6 G1.6 om. 6. — ^{a}) D1 स्रजस्याश्च (for °स्तत्र). Ś1 K2–4 चात्र; K1 चापि; V1 B1.4.5 Dn1 D6 तस्य; Dn2 D2 तस्यां. D4 G3 पुण्यगंधस्रजश्चा(G3 °स्त)त्र. — ^{b}) Ś1 K4 नित्यकालफलद्रुमाः; K1–3 D4 °कामफल(D4 °ला)द्रुमाः; Ñ1 D1 G5 नित्यंपुष्पफल(Ñ1 °ला)द्रुमाः; V1 B2.4–6 Dn D3.5.6 नित्यंकामफला द्रुमाः; T1 M नित्यपुष्पफला द्रुमाः. — ^{c}) Ś1 K V1 B3.4.6 D4 शीतलानि (for रसवन्ति). — ^{d}) Ñ1 B1.5 D3 G3 हि (for ह). Ś1 K V1 B3.4.6 D4 सुखोष्णा(V1 कट्वम्ला-; B3.4.6 कदुष्णा)नि च भारत. — After 6, S (except G1.6) ins.:

89* वृक्षाश्च विविधास्तत्र नित्यपुष्पा मनोरमाः ।
शीतलानि च रम्याणि सुखोष्णानि च भारत ।

[(L. 1) M1 वृक्षास्तु. M2 °धाश्चात्र. G2–4 नित्यपुष्प°. — (L. 2) Cf. v.l. of Ś1 K etc. above. M1 तोयानि (for रम्याणि). G5 सुखान्युष्णानि भारत.]

7 ^{b}) K3 तस्यां (for तथा). G3 राजर्षयो. — ^{c}) Ś1 K Ñ1 D4 पार्थ; G2 तत्र (for तात). — K3 om. 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) D3 प्रतिष्ठाः. B1 D2 तमु°; D1 समु° (for पर्यु°).

8 K3 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7); Ś1 om. 8^{ab}. — ^{a}) K1 D4 ययातिनघु(D4 °हु)षः. MSS. पूरु, पूरूर्, पुरुर् also. — ^{b}) K1 सोमपो; G1 सोमगो; G5 सोमतो; G6 सोमकान्. K3.4 Ñ1 B D1.2 M2 नृपः (K2 °प); Dn1 मृगः. — ^{c}) Ś1 चतुरयं; K1 चतुरथः; Ñ1 च तुरगः; V1 B Dn D1–3.5.6 च राजर्षिः (B1 करुषः); S चैत्र(G2 °क)रथः. — ^{d}) K1 श्रुतवीर्यः (for कृत°). Ś1 श्रुतश्रमः; K2.3 Ñ1 G1.5.6 कृतश्रवाः; Dn2 श्रुतश्रवा. T1 G4 कृतवीर्य(G4 °र)श्रुतश्रवाः.

9 ^{a}) Ś1 अरिप्रणुत्सः सिंहश्च; K1 अरिश्रगुप्रासिंहश्च; K2.3 अरिपुंड(K3 °ड्)श्च सिंहश्च; K4 अरिपुंडश्च हिंसिश्च; Ñ1 V1 अरिव्रणः सुसिद्धश्च; B1–3.5 m.6 D1.2 अरिष्टसेनः सिंहश्च; B4.6 Dn2 D4 अरिष्टनेमिः (B5 °सेन-) सिद्धश्च; D3.5.6 अविप्रणुत्सु- (D3 °त्सुः; D6 अरिप्रणुन्सु)सिद्धश्च; S अरिपुंड्ः (G5.6 °ड्-) सुविघ्नेश्च. — ^{b}) K1 कृतखगः; B5 धृतवेगः; D2 कृतवर्गः; T1 कृतवेतः; G5 °वेदः. K4 कृतिर्निमि; Ñ1 B3 D2.3.5.6 कृमिर्निमिः; V1 कृपि°; D1 कमि°; T1 G1.3–6 M कृताकृतिः. G2 कृतवेगकृताकृतिः. — ^{c}) K1 D3 प्रतर्दन-; D4 प्रियंकरः. D2 M1 शिनिर्; G6 पृथुर् (for शिबिर्). D4 G4.5 मात्स्यः; M2 मत्स्याः. — ^{d}) K1 पृष्टक्षोथ; K2 D4 पृषध्रोथ; K3 पृष्वद्रोथ; K4 वृहकोथ; Ñ1 V1 B Dn D1–3.5.6 पृथुलाक्षो (V1 B3 °कोथं); S पृथुवक्षा (G2 °रक्षो; M2 °वक्षो). Ñ1 जयद्रथः; D3.5 बृहद्वपुः.

10 ^{a}) Ś1 ऐंडो; K1 खादी; K2 खर्दौ; K3 एडो; K4 ऐंद्रो; Ñ1 V1 B Dn D1.3.5.6 वार्तो (D5 °र्तौ); D2 वार्गो; S ऐळो (G6 °ळो). K2.3 मरुतः; D1.4 मरुत्तः. K1 कुसिकः; K4 G2 कुशकः; Ñ1 V1 B1.2.5 D4 कुषिकः; G1.6 कृं(G6 कु)तकः; G4 कुशिकाः. — ^{b}) Ś1 G6 संकाश्यः; K1–3 सं(K3 शं)काशः; K4 B3 सं(B3 सां)कास्यः; B1 शार्ङ्गिकः. Ś1 सकृतिर्; K2.3 B3 D1.2.4 संकृ°; D6 साकृ°. B D (except D4) G5 ध्रुवः; M1 भुवः. — ^{c}) K1 चतुरस्यः; K2 °रस्वः; Dn1 (m as in text).n2 D1.2.5 °रश्च; T1 G M1 शंतनु(G2 संतन-; G5 संतनु-; G6 शांतनु)श्च. K2 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 D5.6 सदस्योर्मिः; D1 °श्वोर्मिः; D3 °शोर्मिः; G5 °श्वोर्मी; G6 शतश्वोर्मिः. M2 सदश्वः कार्तविर्यश्च. — ^{d}) K1 (before corr.) D1 °वीर्यस्य; G1 °वीर्याश्च. G3 पार्थिव; G6 वीर्यवान्. M2 पार्थिवो भरतस्तथा.

11 ^{a}) K B1 G2–5 M1 भरतस्तपोथ (K1 °स्तथा व-; K4 °स्तथा च; G2–5 M1 °स्तथैळः) सुरथः (hypermetric); Ñ1 B2.4–6 Dn D3.5.6 भ(B2.4 भा)रतः सुरथश्चैव; T1

दिवोदासोऽथ सुमना अम्बरीषो भगीरथः ॥ ११
व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पञ्चहस्तः पृथुश्रवाः ।
रुषद्गुर्वृषसेनश्च क्षुपश्च सुमहाबलः ॥ १२
रुषदश्वो वसुमनाः पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ।
आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः ॥ १३

औशीनरः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ।
अङ्गोऽरिष्टश्च वेनश्च दुःषन्तः संजयो जयः ॥ १४
भाङ्गास्वरिः सुनीथश्च निषधोऽथ त्विषीरथः ।
करंधमो बाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः ॥ १५
कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा । C. 2. 328 B. 2. 9. 17 K. 2. 8. 17

(corrupt) भरतश्च तथैलश्वः सुरथः; G1.6 भ(G6 पु)रतोथ नळः पूरुः; M2 ऐलः सुनीथः सुरथः. — ^{b}) K1 सुरथो; M2 सुनासो (for सुनीथो). K1–3 B1 D4 G3–5 निषधो; B2.4.5 Dn D3.5.6 निशठो; T1 निशथो (for नैषधो). B5 m. 6 तथा राजा तपोबलः (B6 °रथः); B5 m (also) सुनीथो निषधाधिपः. — For 11^{ab}, V1 B3 D1.2 subst.:

90* भरतः सुरथश्चैव तथा राजा तपोरथः ।
सुनीथो निशठो राजा नलो वै निषधाधिपः ।

[(L. 1) V1 सुरतश्चैव. — (L. 2) V1 B3 सुनीथो नि(B3 नै)षधश्चैव नलो राजा परिश्रुतः.]

— ^{c}) K D4 G3 M1 दिवोदासो वसु°; B1.2.4.5 Dn D1–3.5.6 °दासश्च सु°. — ^{d}) K3 अंबरीषा. — After 11, Ś1 K3.4 D4.5 ins.:

91* लोमपादोऽनरण्यश्च लोहितः पूरुरुद्वहः ।

[K3.4 रोहितः. K3 पुरुपोद्भवः; K4 पूरुरुद्भवः; D4 पुरुरुद्धतः; D5 पुरुरूद्भुतः.]

12 D1 om. 12^{a}–13^{b}. — ^{a}) K1 विश्वः; Ñ1 न्यश्वः; B6 भ्यश्वः; D6 अश्वः; G4 इयवः (for व्यश्वः). G6 सदा वा (for सदश्वो). Ś1 M2 वध्यश्वः; K1.2 वध्यः (submetrical); K4 D4 G3 वाध्र्यश्वः; B1 व्यत्ताश्वः; B3 व्रध्रश्वः; B5 व्रध्रश्च; Dn1 बध्र्यः (submetrical); Dn2 बध्रश्च; D2.6 वध्रश्वः; D3 वृध्र°; D5 वध्रा°; T1 वद्ध्रश्च; G1.2 बाध्यश्च; G4 वाड्श्वः; G5 वध्रश्च. K3 (corrupt) ठ्य*सदश्वो बांधव. — M1 om. 12^{b}–14^{a}. — ^{b}) B1 पृथुकोथ; B2.4.5 Dn D3.5.6 पृथुवेगः; D2 पृथुवेदाः (for पञ्च°). D4 पंचाग्निः पृथिवीपतिः. — B2.4.5 Dn D3.5.6 transp. 12^{c} and 13^{a}. — ^{c}) K2 D3.5 रुषंगुर्; K3 ऋषगुर्; K4 D4 त्रिशंकुर्; B1 उषस-; B2.4.5 Dn रुषद्गुर्; D2 उषद्गुर्; T1 G ऋ(G2.6 वृ)षभो; M2 माषगुर् (for रुषद्गुर्). K1 पृषसेनश्च. V1 B3 पृ(B3 ऊ)षदश्वो वसुमनाः; B6 कृषदश्वो गयश्चैव. — ^{d}) K3 चक्षुपः; B6 T1 G4–6 M2 कुप(G6 °त)श्च; G1–3 कुप(G1 °त)श्च (for क्षुपश्च). Ś1 K D4 रथिनां वरः; Ñ1 सुमनोजवः (for सुमहा°). B1 चक्षश्चैव मनोजवः; D2 क्षुपो राजा मनोजवः.

13 M1 om. 13; D1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — B2.4.5 Dn D3.5.6 transp. 12^{c} and 13^{a}. — ^{a}) K1 पृषदाधो; K2 रुसदश्वो; K3 अस°; K4 Dn D4 T1 G2.4.5 M2 पृष°; V1 कुलंकरो; B1.6 m D2 उषदश्वो; B3.6 औषंगवो; B5 D2 m G3 वृषदश्वो; G1.6 कु(G6 कृ)शदश्वो. B1 (corrupt) विसूसरः. — ^{b}) Ś1 पुरुकुत्सी. K3 कृतुद्विजः; V1 B1.3.6 Dn2 D2 विदूरथः; G1.6 ध्वजी (G6 °नी) रथः. K1 कुरुपस्थत्सकृतध्वजः (corrupt); K2 पुरुकुत्सक्रतुध्वजा; K4 पौरुकुत्सोकृतध्वजः. — ^{c}) K1 B3 G4 आर्ष्टिमेनो; K2 आर्ष्णिषेणो; K4 आर्षिणो (sic); D1 आर्ष्टी°; T1 G1.2 आष्टि°. — ^{d}) B3 महाराजो (for महात्मा च). D3 वा (for च). K3 °शीरथः; B1 °षीनरः; D3 G3 °शीनराः.

14 M1 om. 14^{a} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K1 उसीनरः; K2 D1.4 G2 उशीनरः (D1 °राः); V1 B Dn D5.6 औशी-(B1.3 °षी)नरिः; T1 औशीनर-; G6 औशीरवः. — ^{b}) K1.2 B1 सर्यातिः; D3 शर्यातीः; D4 शर्यातिं; G1.6 वामनः; M2 शंयातिः. K स(K2 सु)रभः; B1 सुलभः; D1.2 T1 G3 शलभः; G1.6 कुमुदः; G2.4.5 भरतः (for शरभः). — ^{c}) K1 आंगिरिष्ट°; K3 अंगारेष्ट°; D1 अंशोरिष्ट°; G1.2.6 अंगो दि-(G2 °रि)ष्ट°; G3.4 अंसो सुष्टि°; G5 हंगोदिष्ट°; M असो(M2 अंशा)दिष्ट°. K1.4 N1 V1 D2 वेणुश्च; D1.3.5.6 वेणश्च; G M देवाश्वः (G2 देवो वा; G4 देवाश्च). — ^{d}) Ś1 B3 D6 G6 दुष्यंतः; K1–3 D3–5 दुष्कंतः; K4 दुःखंतः; Ñ1 V1 B2.4–6 Dn दुष्यंतः; B1 दुस्वतः; D1.2 दुःसूनुः. B Dn D2.4–6 T1 G3 M संजयो.

15 ^{a}) K D2 M1 भार्गस्वरिः (K1 °रः); Ñ1 V1 B1 Dn भांगासुरिः; B1 भार्ङ्गसु°; B2 भंगस्व°; B3.5.6 भांगसु(B5 °स्व)रिः; D1 भार्गःश्वरी; D3–5 भा(D4 भ)गासुरिः; D6 भाङ्गीसु°; T1 G भागस्वरिः (G1 °री); M2 भार्ङ्गस्वरीः. D1 सूनियश्च; G2 स्वनी°; G6 सूरि°; M2 सुनीथा°. — ^{b}) Ñ1 V1 B2–6 Dn1 D3.5.6 व(V1 वि)हीनरः; B1 द्विलीरथः; Dn2 D2.4 दिवीरथः; T1 G M2 निमीरथी (G1.6 °रथः; G3 निमिः कथः). K1 निपधोथाचिंपीरथः; D1 निषधोर्थादीचीस्यतः (sic); M1 निमेषो धमनी रथी. — ^{c}) Ś1 कारंधचो; K1 कबंधमो; B4–6 कवं°; G1.6 कुरंड(G6 °ड्र)मो; G2 कारंधमो. K3 बाल्ही°; D4 वाहिकश्च. B1 कम्वरश्चैव बाह्लिक (sic). — ^{d}) K1 B1 प्रद्युम्नो; G1.6 सुपु(G6 °प्व)मो (for सुद्युम्नो). Ś1 D3 T1 मधु. — After 15, N (except K1.4 D4) ins.:

C. 2. 329 B. 2. 8. 18 K. 2. 8. 18 रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः ॥ १६
अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ।
जामदग्न्योऽथ रामोऽत्र नाभागसगरौ तथा ॥ १७
भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथ्वश्वो जनकस्तथा ।
वैन्यो राजा वारिषेणः पुरुजो जनमेजयः ॥ १८
ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ।
इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गयः पृष्ठो नयोऽनघः ॥ १९
पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेनजित् ।
अरिष्टनेमिः प्रद्युम्नः पृथगश्वोऽजकस्तथा ॥ २०
शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ।
धृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ॥ २१
शतं च ब्रह्मदत्तानामीरिणां वैरिणां शतम् ।

92* ऐलो मरुत्तश्च तथा बलवान्पृथिवीपतिः ।

[Ś1 एलो; K2 एंलो; D3 एलो. K2 D2 मरुंतश्च; D1 मरुत्तस्य. K3 (corrupt) एलो मत्तनतश्च.]

16 ^{a}) B2 कपोतनामा; B6 °लोमा; D3 °रोमो. G2 तृणुकः. K1 कपोतमेनो मातृणकः (hypermetric); B1 कपोतको मातुलकः; G1.6 कपोतरोमणः कुणकः. — ^{b}) K1 सहदेवार्यमौ तथा; K3 सहदेवोर्जुनौ तथा; S (except G3) सहदेवोर्जुनस्तथा (G2 °दा). — After 16^{ab}, N (except K4) ins.:

93* त्र्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च शशबिन्दुश्च पार्थिवः ।

[K1.2 त्र्यश्व-; Ñ1 V1 न्यश्वः; Dn1 अश्वः. D1 कृशा*श्व; D2 कृताश्वश्च. — D4 om. (hapl.) from the post. half of the above line up to 17^{c}. Dn2 शशिबिंदुश्च. Ś1 पंचाग्निः पृथिवीपतिः; K1–3 Ñ1 V1 पंचहस्तः पृथु(V1 कृत)श्रवाः; B1 अश्वहस्तः पृथुश्रवाः; B3 पृथाश्वोजश्च पार्थिवः; D1.2 अनु(D2 आणु)हश्च पृथुश्रवाः.]

— On the other hand, G3 ins. after 16^{ab}:

94* राजा दशरथश्चैव ककुत्स्थोऽथ प्रवर्धनः ।

— G2 om. 16^{cd}. — ^{c}) B3 दासरथि°. — ^{d}) Ś1 °णश्च; K1 °णोद्य. G1.5.6 लक्ष्मणश्च महामनाः.

17 D4 om. 17^{abc} (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś1 अडर्कः; D1 अर्भकः; S अलर्कः. B1 कर्क° (for कक्ष°). D3 अलर्ककक्षश्च गयो. — ^{b}) K1 गद्यो; K3 प्रयो; G6 हयो. Ś1 K गोरक्ष; B1 D1 गौरश्व; M1 गौराश्व; M2 गौरोश्व. D3 गौराश्वः श्येन एव च. — ^{c}) Ñ1 V1 B D (D4 om.) T1 G3–5 M2 जामदग्न्यश्च. K4 Ñ1 B2.4 Dn D3 G1.6 रामश्च; T1 G3–5 M2 रामोथ. G2 जामदग्निश्च नाभागः; M1 जमदग्निः सुपुत्रश्च. — ^{d}) Ś1 नाभागो नक्ष एव च; B1 D1.2 G1.6 नाभागः सगरस्तथा; G2 सगरश्च प्रतर्दनः.

18 D1.2 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{a}) B1 सदश्वश्च; Dn1 महाशश्च; T1 G1.2.4 M ह्यधीरश्च; G3 [ऽ]भ्यधीरश्च; G5 ह्यतिरथः (for महाश्वश्च). G6 भूमिद्युम्नो ह्यधीरश्च. — ^{b}) K1 पृष्ठाश्वो; K2 पृथ्वश्वो; K3 पृथुश्च; K4 पृषध्रो; Ñ1 V1 B Dn D3.5.6 T1 G2–4 M पृ(D3.5 M1 वृ-; T1 प्र)थाश्वो; G1.6 पृथुलो; G5 पृथाक्षो. — ^{c}) K D1.2 वैण्यो; M2 वैद्यो. Ś1 चार्ष्टिमेनः; K1 आर्ष्टिषेणः; K3 वारिषेण्यः; K4 वार्ष्टिषेणः; T1 G2–5 पारि°; M1 वार्ष्टि°. Ñ1 V1 B2.5 Dn D3.5.6 राजा वैन्यो (Dn1 राजा वैण्यो; D3.5 राजवैश्यो; D6 राजा वेण्यो) वारिसेनः; B1 वैण्यो राजाथ वार्यण्यः; B3 राजा तथा वारिषेणः; B4 राजा वैन्यो वारिर्षेणः; B6 वैण्यो राजाथ चार्षेणः; D4 वैण्यो राजा आर्ष्टिषेणश्च (hypermetric); G1.6 वैन्यो राजारि(G6 °मि)षेणश्च. — ^{d}) K1 पुरंजो; K3 पूरजो; Ñ1 V1 B D पुरुजिज्; G2 पुरूजो; M पूरुजो.

19 ^{a}) Ñ1 V1 B2.4.5 G4 M त्रिगार्तिश्च; G1 त्रिभर्तश्च. — ^{b}) K4 °परिधरस्; G3 °पारिचरस्. — G2 om. (hapl.) 19^{c}–20^{d}. — ^{c}) B1 ऐंद्रद्युम्नो. B2 भूमिजानुर्; D6 भूरि°; T1 हीम°. G1.6 महाभुजो महाजानुर्. — ^{d}) Ñ1 V1 B D (except D4) गौर(V1 °रु)पृष्टो; T1 G3 M1 जय(G3 मय-; M1 जयः)पृष्टो; G1.4–6 मा(G4 जा-; G5 ज)यापृष्टो. K1 B1.2 D1.2 नयो(B2 °घो)नयः; K2.3 नयोजयः; Ñ1 V1 रयोनयः; B3 D5 लयोल(D5 °न)यः; B4–6 Dn नघोलयः; D3 लघोनयः; D4 गजोजयः; D6 नघोनघः; T1 G3 M1 हयो°; G1.6 जयो°; G4 गया°; G5 भयो°; M2 [ऽ]मलो°; text as in K4 G2. Ś1 गयः पृथ्वनयो नयः.

20 G2 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) T1 G3.4 M पद्मश्च; G1.6 पांड्यश्च; G4 M1 पत्मश्च; G5 पाद्मश्च. Ś1 K3.4 D3.6 T1 G1.3.4 M1 मुच° (for मुचु°). — ^{b}) Ś1 K4 °द्युम्नश्च सेनजित्; K1 °द्युम्नो व्यसेन°; K2.3 °द्युम्नोथ सेन°; G1.6 °द्युम्नो प्रसेन°. — ^{c}) Ś1 V1 B D (except D4) सुद्युम्नः. — ^{d}) K1 (*sup. lin.* as in text) पृथकाश्च; Ñ1 B1 पृथुरश्वो. K2–4 Dn2 D4 शंभु(D4 °भू)र्देवातिथिस्तथा; V1 B2–6 Dn1 D1–3.5.6 T1 पृथुलाश्वोष्ट(B6 °स्योष्ट-; Dn1 श्वोट-; D3 °श्वोय)कस्तथा; G (G2 om.) M पृथुश्च जनकस्तथा.

21 K4 om. 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) K3 G2 शतमत्स्याः; G1.6 शतमा(G6 °म)स्याः (sic); G3 शतं मात्स्याः. — ^{b}) K2 शतं निपाः; G1 शतनिपाः; G6 शातनीपाः. T1 G2–4 M गयाः; G1.6 गवाः (for हयाः). — D3 om. (hapl.) 21^{cd}. — ^{c}) Ś1 K (K4 om.) °ष्ट्राश्चैकशता. — ^{d}) K3 अशीति. Ś1 B4 T1 G4.5 जनमेजयः; K1 G1 °जय.

22 K4 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{b}) Ś1 इरीणां;

शंतनुश्चैव राजर्षिः पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २२
उशद्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः ।
वृषादर्भिश्च राजर्षिर्धाम्ना सह *समन्त्रिणा ॥ २३
अथापरे सहस्राणि ये गताः शशबिन्दवः ।
इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २४
एते राजर्षयः पुण्याः कीर्तिमन्तो बहुश्रुताः ।
तस्यां सभायां राजर्षे वैवस्वतमुपासते ॥ २५
अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च ।
यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ २६
अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्चोष्मपाश्च ये ।
स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्तिमन्तस्तथापरे ॥ २७
कालचक्रं च साक्षाच्च भगवान्हव्यवाहनः ।
नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ २८
कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ।
उपासते धर्मराजं मूर्तिमन्तो निरामयाः ॥ २९　C. 2. 314 B. 2. 8. 33 K. 2. 9. 3

Ñ1 मेरिणां (for ईरिणां). D2 च तथा (for वैरिणां). K2 B1.6 ईरिणां वीरिणां शतं (B6 तथा); K3 V1 आरि(V1 शिबि)णां वीरिणां शतं; B2–5 Dn D3.5.6 वी(D3 वा)रिणामीरिणां शतं (B4 तथा); D1.4 T1 ईरिणां चारिणां (D4 वै शतं; T1 विरिणां) शतं; G M वैरिणोवै[M1 ऽवै]रिणस्तथा. — After 22^{ab}, V1 B D T1 ins.:

95* भीष्माणां द्वे शतेऽप्यत्र भीमानां तु तथा शतम् ।
शतं च प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ।
पलाशानां शतं ज्ञेयं शतं काशकुशादयः ।

[(L. 1) B1.5 D6 शतेग्रे तु; B2–4.6 D1.2.4 T1 शते साग्रे (B4 तत्र; D1 चाग्रे). B6 Dn2 D3 transp. तथा and शतं. — (L. 2) D1.2 °विध्यानि. T1 नृगाः (for हयाः).] — c) Ñ1 V1 B D (except D2–4) G5 शांतनुः. B2 D1.2 T1 G1.2.6 M तत्र (for चैव). V1 B3–6 Dn D3.5.6 राजेंद्र (B3.4 °द्रः). — d) Ś1 K4 G1 चापि; G6 तत्र (for चैव).

23 a) Ś1 K1.3.4 Ñ1 B4 D4 उशंगवः (K1 °तवः; K4 °गदः); V1 जरद्गवः; B1–3.5 D1.2 उपद्रवः; B6 रुषंग°; Dn D3.5.6 उषंग°; T1 G4 M ऋषद्गु°; G1.6 पमद्गु(G6 °द्रु)वः; G2 ऋषग°; G3 ऋषट्टु°; G5 ऋषद्भवः. G1 शिवरथो; G2 (by corr.) M शतरजो; G6 शिमनथो. — b) K1.2 V1 B2.3.5.6 D4 G2 M देवरातो. — c) K4 T1 G3.5 वृषादर्वि(T1 °र्वी-; G5 °वि)श्च; Ñ1 V1 B3–5 Dn D1.2.6 G4 वृषदर्भ(G1 °र्वि)श्च; B1.2.6 G1 पृषदश्व(G1 °दाभि)श्च; G2 M वृषाक(G2 °द)पिश्च; G6 पृशदंशुश्च. D2 वृषदर्भः पृषदश्वश्च (hypermetric). — d) Ś1 वामासह सदंतिना; K1–3 D1 धर्मात्मा (K1 °र्थे) सह मंत्रिणा; K4 धाम्य सह च मंत्रिणा; Ñ1 V1 B1.3–6 Dn D3.5.6 T1 बु(T1 वृ)द्धिमान्सह मंत्रिभिः; B2 D1.2 हविर्धान्स(B2 °र्धामे)ह मंत्रिभिः; G1.3–6 धा(G1 ध-; G5 ध्या-; G6 सा)म्ना सह समृद्धिना; G2 धामाः सर्वे समंत्रिणः; M धर्मात्मा सह मंत्रिभिः.

24 a) Ś1 तथापरे; K2 अथापर-. — b) Ś1 ये शतं; T1 (sup. lin. as in text) G1 M2 ते गताः; G2 स्वे गताः; G6 ते शता. K1.4 शशिबिंदवः; K2.3 M1 शाश°; V1 G1.3.4 श(G3 शा)त°; B4 शाश्वतीं दिवं. — d) K2 महाद्भिर्; K3 D3–5 मरुद्भिर्.

25 b) Dn2 दिवि श्रुताः. G1 महर्षिमंतो बहु° (hypermetric). — c) V1 B3–6 D (except D4) राजेंद्र.

26 b) D4 कलो. Ś1 कालोथ मृत्युरेव च. — c) K1 जिह्वानश्चैव; K2 यद्वान°; D1 (after corr.) यजन°; G1.6 मिञ्छा(G6 °च्छा)न°. G3 सिद्धार्थो. — d) B1 ये तु. K2 योगे शरी°; V1 योगशरीरगाः; Dn1 रोयोशरीरिणः; D1 योगशरीरिणं.

27 a) Ś1 K Ñ1 V1 B3 पितरश्च महात्मानः; D6 अग्निष्वात्माश्च पितरः; G1 °ष्वात्ता च पितराः. — b) V1 B2.3 D1–5 सोमपाश्च; T1 फेनपश्च. D5 चोष्मा°; G1.6 चोर्मि°; G2 औष्म°; G3 चोष्ण°; M2 सोम° (for चोष्म°). M1 तथा (inf. lin. च ये as in text). — G1 om. (hapl.) 27^{c}–29^{b}. — c) Ś1 K4 Ñ1 V1 B2–6 Dn1 सुधा°; K2 स्वधामंतो; K3 °वंतां; D1 स्वभावंतो; D4 स्वधार्वतो; G6 स्वाहावंतो. T1 सहिषदो; G1 बर्हिषाद्या. — d) S (G1 om.) मूर्तामूर्ताश्च ये स्मृ(G6 मृ)ताः.

28 G1 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) K4 D4 °चक्रं तु; G6 °चक्राच्च. Ś1 साक्षात्तु; K D4 यः (K1 यत्; K4 वै) साक्षाद्; B1 साध्याश्च. — c) A few MSS. दुःकृ° (for दुष्कृ°). G6 नराश्च ये दुष्कर्माणः; Cv as in text. — d) M1 °मृत्यपः.

29 G1 om. 29^{ab} (cf. v.l. 27). — a) = 1. 60. 15e. K2–4 B1.2.5 D4 कालस्यानयने. — b) K1.3 G1 यमश्च. — c) Ś1 शिंशपमूलाशाः; K1 D5 शंसि(D5 शिंश)पालाशाः; K2 शंशप°; B3 शैंशप°; D1 शिशप°; D3 सिशुप°; T1 G शिंश(G1 °शु)पपालाशी (G2 समित्पलाशांश्च); M1 शिंशवपालाशाः; M2 शिंशपपालाशैः. K4 यस्यां शंशपपालाशः; B1 यां तस्यां सिंहपाः पाशाः; D2 तस्यां शशपलाशाश्च. — d) Ś1

C. 2. 344 B. 2. 8. 33 K. 2. 8. 33 एते चान्ये च बहवः पितृराजसभासदः ।
अशक्याः परिसंख्यातुं नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ३०
असंबाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा ।
दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ३१
प्रभासन्ती ज्वलन्तीव तेजसा स्वेन भारत ।
तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ३२
शान्ताः संन्यासिनः सिद्धाः पूताः पुण्येन कर्मणा ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोम्बराः ॥ ३३
चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ।
सुकृतैः कर्मभिः पुण्यैः परिबर्हैर्विभूषिताः ॥ ३४
गन्धर्वाश्च महात्मानः शतशश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्रं नृत्तगीतं च हास्यं लास्यं च सर्वशः ॥ ३५
पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः ।
दिव्यानि माल्यानि च तामुपतिष्ठन्ति सर्वशः ॥ ३६
शतं शतसहस्राणि धर्मिणां तं प्रजेश्वरम् ।
उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ३७
ईदृशी सा सभा राजन्पितृराज्ञो महात्मनः ।
वरुणस्यापि वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

काशकुशोदकाः; G2 कशकुशादयः. — e) B1 उपासंते. T1 G1.4 M यमं राजन्; G2 धर्मराजन्. — f) B3.6 मूर्तिमंतं; G1 कीर्तिमंतो. Ś1 K D4 युधिष्ठिर; Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 जनाधिप (B3.6 °पाः); B1.2 D1.2 नराधिपाः (D2 °पः) (for निरामयाः). Text only in S (but note wide variations in the rest, all looking like *lectiones faciliores*).

30 30a = 1. 1. 179a; 48. 10a; 114. 61e; etc., etc. — b) Ś1 पितृराजसभास्थिताः; D3.5 °लोकसभासदः. — c) K1 D4 G2 M1 (before corr.) असंख्याः; Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1–3.5.6 G1 न शक्याः (D1 °क्या). K3 शक्त्या अपरिसंख्यातुं.

31 a) K2 असंबंधो; Cd as in text. Ñ1 समा (for हि सा). — b) M1 कामागमा. K3 तथा; K4 T1 G1.2.6 M2 शुभा; D4 मुभा (sic) (for सभा).

32 a) Ś1 K1 प्रभासती; K2 प्रवासंती; B1.2 संभाषंती; D1 M2 प्रभासंति; M1 प्रभावती. K3.4 Ñ1 B1.2 D4 S (except M2) ज्वलंती च. V1 B4–6 Dn D3.5.6 ज्वलंती भासमाना च. — b) K2 G1.6 तेन (for स्वेन). K1 पार्थिव; G2 भास्वता. — c) T1 यंति. — d) B1 T1 G3.5 सुवृत्ताः.

33 a) B1 संतः. K1 Dn1 D2.4.6 सन्यासिनः; Cd.n as in text. Ś1 K D4 राजन्; Ñ1 B4 Dn D6 G1.6 शुद्धाः; T1 G3–5 पूताः (for सिद्धाः). — b) Ś1 K D4 सिद्धाः; B6 पुण्याः; T1 G3–5 सदा (for पूताः). — c) Ś1 K3 V1 भासु(K3 °स्क)र°. — d) G1.6 वै (for च). K2 विरजोवराः; K3 चिरजांबराः; T1 (after corr.) M2 विरजांबराः; T1 (before corr.) °जोबलाः.

34 a) M1 चित्रांबराश्च. B5 चित्रतुल्याः. — b) M2 सर्वे स्वलित°. — c) K1 सत्कृतैः; K2.3 B5 T1 G1.4–6 स्वकृतैः. Ś1 K D4 दिव्यैः (for पुण्यैः). — d) Ś1 परिवारैश्च भूषिताः; K1 पारिबर्हिश्च भू°; K2–4 V1 B5.6 Dn1 D3.5 परिबर्हैश्च भू°; B2–4 Dn2 D4 T1 G1–4 पारि(G2 °र)बर्हैर्वि(Dn2 D4 श्च)भू°; D6 * * * * श्च भू°; G6 परिबार्हैर्वि°; text as in Ñ1 B1 D1.2 G5 M. Cd cites परिबर्हैः (as in text).

35 a) G2 सगंधाश्च (for गन्ध°). Ñ1 गंधर्वाश्चासते तत्र. — b) N (except Ś1) संघश(K1 संपूर्णा-; K3 संयम-; B1 सदृश-; D3 पयश)श्चाप्सरो°; T1 G3–5 शतशोप्सरसां गणाः. — c) K1–3 Ñ1 V1 B4–6 Dn2 D3–6 G1 नृत्यगीतं. B1–3 D1.2 वादित्र(B2.3 °त्रं)नृत्यगीतानि; T1 G2–6 M वादित्रनृत्तगीतं च (T1 °ताश्च). — d) D2 G1.3 हास्यलास्यं. S तथैव च (for च सर्वशः). Ś1 लास्यं हास्यं च सर्वतः.

36 a) D5 (by corr.) गंधाश्च (for च गन्धाः). K1 शब्दगंधाश्च; K2.3 गंधाः शिष्टाश्च (for गन्धाः शब्दाश्च). — b) G1.3 तस्याः (for तस्यां). G2 समन्विताः. V1 B2–4.6 D1.2 तस्यां पार्थिवसत्तम (D1 [by corr.] °माः; D2 °मः); B1 तस्यां पार्थं उपासते. — cd) Ñ1 V1 B D (except D4) चैव माल्यानि (for माल्यानि च ताम्). K1.2 M1 तानुप°; D3.5 तामुपा°; G2–5 तान्युप°; M2 तान्युपा°. K4 V1 B2–6 D (except D4) G1.2 नित्यशः (for सर्व°).

37 a) Ś1 K2–4 B1.2.6 D1.2.4 शतं शत(K3 °तं)-सहस्राणां; G2 शतशोथ सहस्राणि. — b) K1 Ñ1 धर्मिणं तं; K3 °णां च; B1 D2 धर्मिणां तु; B3 °र्मिणीं तां; T1 G1.3–5 M धर्मिष्ठं तं; G2 धर्मराजं; G6 °र्मिष्ठा जि (corrupt). B3.4 D1 G2.6 प्रजेश्वर (G6 °रः); B6 जनेश्वरं. — c) S महात्मानो (G2 तदा राजन्). — d) Ñ1 तपस्विनः; D1.2 मनस्विनं; G1 यशास्विनः. G2 रूपवंतः स्वलंकृताः.

38 a) K3 D2 इदृशी. G1.6 महाराज (for सभा

९

नारद उवाच ।

युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्य सितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥ १
अन्तःसलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्मणा ।
दिव्यरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ २
नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैः पुष्पमञ्जरिधारिभिः ॥ ३
तथा शकुनयस्तस्यां नानारूपा मृदुस्वराः ।
अनिर्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्मदा ।
वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५
यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या सह भारत ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो भूषणैरुपशोभितः ॥ ६
स्रग्विणो भूषिताश्चापि दिव्यमाल्यानुकर्षिणः । C. 2. 359 B. 2. 9. 7 K. 2. 9. 8

राजन्). — b) G3 °राजस्य धीमतः. — K3 reads 38^{cd} after नारद उ° of the next adhy. — c) M2 °णस्य च (for °णस्यापि). G4 पश्यामि (for वक्ष्यामि). — d) B (except B5) D1.2 कांचनमालिनीं; G1.6 M2 पुष्करमालिनः. — After 38, Ñ1 ins.:

96* त्वमेकाग्रमना राजन्नवधारय पार्थिव ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* N (except K1.2 B1.6) G1 M1 यम(K3 वैवस्वत)सभावर्णनं; M2 सभावर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2.3 Ñ1 V1 Dn1 S 8 (as in text); D3 7. — *S'loka no.:* K3 D1.2 40; K3 39; Dn 41.

9

1 After the ref., K3 (wrongly) reads 38^{cd} of the previous adhy. — a) K3 सभां दिव्यां; B1–3.6 D1.2 सभा रम्या. — b) Ś1 वरुणस्य मितप्रभा; K V1 B D °णस्यामितप्रभा (K3 °भो). — d) K3 शुभप्रकार°; Dn G3.5 शुभ्रप्रा°; G2.4 शुभा प्रा°.

2 b) Ś1 D4 G6 निर्मिता (for विहि°). — c) K2.3 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D3.5.6 दिव्यै रत्न°. G3 (before corr.) पुष्पैः (for वृक्षैः). — d) V1 °प्रदैर्मता; D1 °फलैर्युताः; G1.4.6 °प्रदैर्युतां (G4 °तं).

3 a) Ś1 नीलापीतासितश्यामैः; K1 G1.2 M2 नीलपीतसित° (G2 °पीतहरि°); K4 B3.6 °पीतासि(B6 °शि)तैः श्यामैः; B1 D1.3 °पीताशित(D1 °तः)श्यामैः. Cn cites सिताः (=बद्धाः), after its gloss on अवतानैः in 3^{c}; perhaps it reads as in the Bombay ed., °पीतैः सिताः श्यामैः. — b) K1 शतैर्; B1 शितैर्; Dn2 सीतैर्; G6 स्थितैर्. — c) Ś1 बहुशाखैस; Ñ1 T1 G (except G2) अवदातैस; all comm. अवतानैः (as in text). For Cn cf. v.l. of 3^{a}. — d) V1 B3–5 Dn D3.5.6 मंजरीजालधारिभिः.

4 a) B1 ततः (for तथा). M1 शकुंतयस. K1 रम्यां; K3 तस्य (for तस्यां). K4 D4 तस्यां तथा शकुनयो. — b) S नानावर्णा (G5 °र्ण-). Ś1 K1.3.4 D4 G1.4 (by corr.).6 M2 मृदुस्वनाः (K3 °स्करा:). V1 B1.5 Dn D3.5.6 विचित्रा मधुरस्वराः. — c) K1 S (except G6) अनिर्देश्य-.

5 a) K1 हिमसंस्पर्शा; M2 सुसुखंस्पर्शा. — b) S नातिशीता न घर्मदा. — c) = 2. 7. 3^{c}. Ñ1 दिव्या°; S शुभा° (G2 हैमा°). — d) K2.4 शता; B1 D3 शिता; Cd as in text. S वरुणसंमता.

6 a) T1 G1.3–6 M2 तस्यामा(G3 तस्या आ)स्ते. Ś1 K1.4 स्म; B1 D1.2 च; G6 तु (for स). K3 वरुणे. G2 तत्रास्ते वरुणो राजा. — G1.6 om. from 6^{b} up to prior half of line 2 of 97*. — b) K4 D1.2 वरुण्या. Ñ1 भारतः. V1 B3–5 Dn D3–6 वा(B5 व)रुण्या च समन्वितः. — c) Ś1 K Dn1 दिव्यरक्तांबरधरो; S (G1.6 om.) दिव्यमाल्यां(G2.3 °रत्नां)बरधरा. — d) K3 G2 भूषणैरुपशोभिता; Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–6 दिव्याभरण(Ñ1 °लंकार)-भूषितः; T1 G3–5 M दिव्यरत्नविभूषिता. — S ins. after 6 (G1.6, which om. from 6^{b} up to prior half of line 2 of the foll. passage, ins. after 6^{a}):

97* द्वितीयेन तु नाम्ना या गौरीति भुवि विश्रुता ।
पत्न्या स वरुणो देवः प्रमोदति सुखी सुखम् ।

[(L. 1) G2 वै (for या). G4 विख्याता (for विश्रुता).]

G2.4 cont.:

C. 2. 359 B. 2. 9. 7 K. 2. 9. 8 आदित्यास्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ७
वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥ ८
कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान्कुण्डलधरः कर्कोटकधनंजयौ ॥ ९
प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ।
पताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्वशः ॥ १०
एते चान्ये च बहवः सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ।
उपासते महात्मानं वरुणं विगतक्लमाः ॥ ११
बलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवींजयः ।

98* दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यालंकारभूषिता ।

7 ^{a}) B1.2.6 D1.2 सर्वे (for चापि). Ñ1 V1 B3–5 Dn1 D3.5.6 स्रग्विणो दिव्यगंधाश्च; M1 स्रग्धरो भूषितश्चापि. — ^{b}) Ś1 दिव्यमाल्यविभूषिताः; K Ñ1 D4 °माल्यप्रक(K1 °माद्या प्रक-; K4 °माल्यप्रव)र्षिताः; V1 B3–5 Dn D3.5.6 °गंधानुलेपनाः; B1.2.6 D1.2 °माल्यपरिच्छदाः; S (except G2) °माल्यानुलेपनाः. See Addenda.

8 G4 om. (hapl.) from 8^{b} up to prior half of line 2 of 99*. — ^{b}) K1 नागास्त्वैरा°; D1 भागश्चैरा°. [The reading ऐरावणस् of the Calcutta edition is nowhere recorded.]. — ^{c}) K2 कृष्णश्च; K3 वृष्णश्च. K2 लोहिताश्चैव. — ^{d}) K1.4 Dn1 D3–6 G1 पद्मचित्रश्च; K3 सद्मश्चित्र°; Dn2 G2 पद्मपत्र°; D1.2 यमश्चित्र°. B1–3.6 D1.2 भारत (for वीर्यवान्).

9 G4 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) G1–3 M1 °बलाहकौ. — S ins. after 9^{ab} (G4, which om. from 8^{b} up to prior half of line 2 of the foll. passage, ins. after 8^{a}; M1 om. line 1):

99* मणिश्च मणिनागश्च नागः शङ्खनखस्तथा ।
कौरव्यः स्वस्तिकश्चैव एलापुत्रः सुवामनः ।
अपराजितश्च दोषश्च नन्दकः पूरणस्तथा ।
अभीकः शिभिकः श्वेतो भद्रो भद्रेश्वरस्तथा ।

[(L. 1) G3 मणिनागश्च नागश्च; G5 मणिश्च माणिनागश्च. G2 मणिः (for नागः). G1 शङ्खनक°; M2 शङ्खणख°. — (L. 2) T1 G1–3 M1 कौरव्य. G1.6 एलापत्रोथ वामनः; G2 °पुत्रश्च वा°; M °पुत्र· स वा°. — (L. 3) M1 जोष°; M2 योष्य° (for दोष°). G2 अपराजो ज्योतिषश्च (for prior half). G3 पूरक°. G1 अपराजितश्च दीपानन्दः पूरणणस्तथा; G6 अपराजित ऊपा न नंदः पुरुणक(*sup. lin.* न)स्तथा. — (L. 4) G1.4 अभिकः; G2.3 M2 अहिकः. T1 शिभिकश्वेतो; G1.6 °कश्चैव; G2 रोहिकश्चैव; G3 शिशुकश्वेतो; G4 M2 शिहिक(M2 °कः)श्वेतो; M1 शुनकश्चैव.]

— ^{c}) G1 माणिमान्. K3 कुंडलधराः; Ñ1 कमंडलुधरः (hypermetric); V1 B Dn D1–3.5.6 कुं(B6 दं)डधारश्च; D4 कुंड*धरः; T1 G1.6 भिंडिकमौरः; G2 पिंडकः सारः; G3–5 भिं(G3 भं)डिकसारः; M1 गणिकस्स्वारः; M2 गंडिकस्स्वारः. — ^{d}) = 1. 31. 5^{d}: 5. 101. 9^{b}. Ś1 S (except T1 G2) कार्कोटक°; K3 कर्कोटिक°. — After 9, N ins.:

100* पाणिमान्कुण्डधारश्च बलवान्पृथिवीपते ।

[V1 कुटकश्चैव; B3.5 D6 कंडुकश्चैव; B4 कुंडलश्चैव (for कुण्डधारश्च). Ś1 एणीमान्कुंटकश्चैव; K D4 एणी मार्कटकश्चैव; Ñ1 एलावान्कटकश्चैव; B1.2.6 D1.2 एणीशो गं(B1 °शो गुं-; D1 °रा गं)टकश्चैव; D3.5 मणिमान्कुड(D5 °न्कंडु)कश्चैव. K3.4 D4 मालावान्. K4 पृथिवीपति°; B2 अवनीपते.]

10 ^{a}) K4 B3.6 Dn D1–3.5 प्रह्रादो; G1 प्रसादो. T1 G3.4 मूषिकादस्तु (G4 °दैश्च). K1 प्राह्लादो मूषकश्चैव; K2 अनुह्रादो मूषिकारस्; K3 अनुहृद्रो मूषिकादस्; B1 प्रह्लादो मूषिकश्चैव. — ^{b}) Ñ1 पिनाकिनो; D6 एताकिनो. K2 मंडिनः (sic), D1 मंडलेन; T1 मंडलीनः; G5 मंडलिना. G1 पाताकिनो मंडलीनः; G2 पाकिनो मंडलीनश्च. — ^{d}) Ś1 Dn2 D3–5 G3 फणावंतश्च; D6 फणवस्तश्च; G2 पणवंतश्च. B1.2.6 D1.2 भारत (for सर्वशः). — After 10, S ins.:

101* अर्थो धर्मश्च कामश्च वसुः कपिल एव च ।
अनन्तश्च महानागो यं स दृष्ट्वा जलेश्वरः ।
अभ्यर्चयति सत्कारैरासनेन च तं विभुम् ।
वासुकिप्रमुखाश्चैव सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
अनुज्ञाताश्च शेषेण यथार्हमुपविश्य च ।

[(L. 1) G5 आर्थो. — (L. 2) G2 अनल° (for अनन्त°). G1.6 मम; M1 यं च (for यं स). G5.6 M1 जलेश्वरं. — (L. 3) G3 विभुः; G2 भुवि; G6 प्रभु. — (L. 4) G1.6 तथा (for स्थिताः). — (L. 5) G1.6 °ज्ञाता विशे°. T1 G1 यथार्थम्.]

11 ^{b}) K2 सर्पास्त्वस्या; B1.3.4.6 D1.2 त(B1 य)स्यां सर्पा; B5 D3.5.6 M2 तत्र सर्पा; T1 G (except G5) M1 सर्पास्तत्र. — After 11^{ab}, S ins.:

102* वैनतेयश्च गरुडो ये चान्ये परिचारिणः ।

[G2 M1 चास्य (for चान्ये). G1.6 परिचारकाः; G5 °चारणः; M1 वारिचारिणः.]

— ^{d}) S विगतज्वराः.

12 ^{a}) K1 G4 चैव; K4 V1 B1.2.6 D2 राजन्; G2 तत्र (for राजा). Ś1 बडिर्वैरोचनो राजन्; K2.3 बलिर्वै(K3 °वि)रोचनश्चैव; B3 D1 बलिर्विरोचनो राजन्; T1 G1.3.5.6 M

प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च सर्वशः ॥ १२
सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः सुमनाः सुमतिः स्वनः ।
घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा ॥ १३
विश्वरूपः सुरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः ॥ १४
कैटभो विटटूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ।
दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे रुचिरकुण्डलाः ॥ १५
स्रग्विणो मौलिनः सर्वे तथा दिव्यपरिच्छदाः ।
सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः ॥ १६
ते तस्यां वरुणं देवं धर्मपाशस्थिताः सदा ।
उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ॥ १७
तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च या ।
कालिन्दी विदिशा वेण्णा नर्मदा वेगवाहिनी ॥ १८
विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती । C. 2 371 B. 2. 9. 19 K. 2. 9 23

बलिर्वैरो(G_8 °मा)चनिश्चैव. — ^{b}) G_6 सुनरः (for नरकः). $Ś_1$ K $D_{1.3.4}$ $G_{1.2.6}$ पृथिवीजयः. — ^{c}) K $B_{1-3.5}$ $D_{1.2.5}$ प्रह्रादो; $Ñ_1$ V_1 $B_{4.6}$ Dn D_4 संह्रादो; G_1 प्रस्रादो; G_3 प्रहादो. D_1 विप्रवर्तिश्च. — ^{d}) K_1 कलंकंजाश्च; K_2 कालखंगाश्च; $Ñ_1$ V_1 B (except B_4) $D_{1.2.6}$ °कंजाश्च; S °केयाश्च. $Ñ_1$ V_1 B_{3-5} Dn $D_{3.5.6}$ दानवाः (for सर्वशः).

13 D_4 om. 13^{abc}. — ^{a}) $Ś_1$ S सुमुखो; B_2 सुतनुर् (for सुहनुर्). B_5 om. from शङ्खः up to 15^{b}. K_1 $G_{1.6}$ चैव (for शङ्खः). — ^{b}) K_2 समुनाः; V_1 सुधामा; Dn_1 सुनामा (for सुमनाः). K_4 B_1 T_1 G_{2-5} M_1 सुमतिस्व(B_1 °सु)नः; D_1 शुभनिस्वनः. K_1 स्वनुः; $K_{2.3}$ पुनः; V_1 Dn(!) ततः (for स्वनः). B_3 $D_{3.6}$ सुनामा स(D_6 सं)मनिस्व(D_3 °श्व)नः; $G_{1.6}$ सुशंखः सुसुख(G_6 सुखद)स्तथा. — ^{c}) G_2 घटोदयो. K_3 महापार्श्वाः; T_1 °पार्श्वं (sic). K_1 घटोदरमहापार्श्वः. — ^{d}) K_1 क्रथनिः; K_2 °थमः; K_3 °ठनः; D_1 कुथनः; D_3 क्रु°; D_6 क°; S क्रथ(T_1 कुथ-; G_1 कथ-; G_2 क्रत-; G_4 कध)श्च. $Ś_1$ पिठिरस्; K_1 परवस्; K_3 पिवरस्; Dn_1 पठिरस्; T_1 G पितरस्; M_1 विकलस्; M_2 विरतस्.

14 B_5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) T_1 विश्वरूपा. $Ñ_1$ V_1 $B_{2.4}$ Dn $D_{3.5}$ $G_{2.3.5.6}$ स्व(B_2 वि)रूपश्च. K_3 D_4 विश्वरूपश्च रूपश्च. — ^{b}) B_2 सुरूपोथ; S वि(G_6 सु-)रूपश्च. V_1 महासुराः; $G_{1.6}$ महारथः. — ^{c}) D_4 °ग्रीवाश्च. K_3 वाल्मीको; T_1 $G_{3.4}$ शापी च; $G_{1.5.6}$ M शाली च (for वाली च). — ^{d}) K_3 मेघवासो. K_1 दसाधरः; K_2 निशाचरः; B_1 (m as in text) दशाधरः; $B_{3.4}$ दशाननः; Dn_2 दिशांबरः; D_1 दशांबरः. T_1 $G_{4.5}$ मेघ(T_1 before corr. °घा)वासश्च भारत; G_1 मेखवाहश्च मोहनः; G_2 मेघवासा विरोचनः; G_3 °वाहश्च भारत; G_6 °वाहश्च मेघनः; M_1 °वासी च भारत; M_2 °वासाश्च भारत.

15 B_5 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_1 टोभाभो; K_2 टैट°; K_3 टैट्ट°; $Ñ_1$ B $D_{2.6}$ टिट्टि°; Dn(!) टिट्टवो (Dn_2 °भो); $D_{1.3.5}$ टी(D_1 टि)टिभो; D_4 टिट्टे°; T_1 $G_{2.4.5}$ दोदुहो (T_1 °ही; G_5 °भो); G_1 दोदूहे; G_3 M गोदुहो; G_6 दोद्रुहो. $K_{1.3.4}$ विटसूदश्च; K_2 विकटस्तध्वः; $Ñ_1$ V_1 $B_{2.4}$ Dn $D_{3.5.6}$ विटभूतश्च; B_1 वीटवूत°; $B_{1m.3.6}$ $D_{1.2}$ विकटाभ°; D_4 विपाम*श्च; T_1 विगतूह°; G_1 विभ्रतूह°; G_2 विटदोह°; G_3 घटदूप°; G_4 विटदूह°; G_5 विगद्रूभ°; G_6 विभ्रूद्रू*श्च; M_1 विदतूह°; M_2 विदुहश्चैव. — ^{b}) $Ś_1$ B_4 $D_{1.2}$ प्रह्लादश् (cf. 10^{a}, 12^{c}); K_1 $Ñ_1$ V_1 $B_{3.6}$ प्रह्रादश्; K_3 संह्रादाश्; D_4 स ह्रादश्; S प्रभव(M_1 °वह)श्. K_3 B_4 D_2 चंद्रतापनः; K_4 D_1 चंड°; G_1 चैंद्रपा*कः; G_2 °वाहनः; G_6 °पातकः. — ^{d}) $K_{2.3}$ $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ °उज्ज्वलित° (for °रुचिर°).

16 ^{a}) $Ñ_1$ $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ G_{1-3} मालिनः (for मौलि°). V_1 B_5 $D_{3.6}$ स्रग्विणो मालिनश्चैव; B_4 Dn D_5 °णो मौलिनश्चैव. — ^{b}) $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ दिव्यगंधपरिच्छदाः; S सर्वे च ($G_{1.6}$ सु-) चरितव्रताः (cf. 17^{d}). — ^{c}) K_1 तत्र (for शूराः). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 G_2 विगतमन्यवः; $Ñ_1$ B_1 $D_{1.2}$ विहतमृत्यवः; V_1 $B_{2.3.6}$ समर°; T_1 $G_{1.3-6}$ M विजित°.

17 ^{a}) K_4 तस्यां ते (by transp.). S ते तत्र वरुणं पार्थ. — ^{b}) $Ś_1$ धर्मपाशहिताः; K_4 धर्मं पाशशिनाः (corr. to °नः); $Ñ_1$ V_1 B D °धरं (B_3 °करं; D_4 °सितः); T_1 M °सिताः; G_{1-4} °शा(G_3 °शं)स्थिताः. — ^{c}) K_1 उपासंते; D_1 सपा(read °मा)सते. D_4 महात्मानः. — ^{d}) S सर्वे दिव्यपरिच्छदाः (cf. 16^{b}).

18 ^{b}) V_1 B_{3-5} Dn $D_{3.6}$ च सा; $B_{2.6}$ तथा; D_5 [इ]व सा. — ^{c}) $Ś_1$ कालिनी. K G_2 विशदा (K_4 विदशा); B_5 विदिषा; D_6 दिविशा; G_1 विविशा; G_3 विरिशा. K_1 वैष्णा; K_2 $Ñ_1$ V_1 $B_{2.4.6}$ D वेणा (Dn_1 °इमा); K_3 वेण्या; K_4 वेणुः; B_3 रेवा; T_1 $G_{3.4}$ M_2 (*sup. lin.* as in text) पेण्णा; G_1 बेण्णा; G_2 बाणा; G_5 बण्णा. — ^{d}) $Ś_1$ K_4 D_4 कावेरी च सरिद्वरा ($= 20^{b}$); G_1 नर्मदा चैव वाहिनी; G_6 नर्मदायैश्चवाहिनी.

19 ^{a}) K_1 शतक्षुश्च; K_2 D_3 G_1 शतद्रू च; K_4 $D_{1.2.4.5}$ G_4 M_2 शतद्रूश्च; T_1 शतर्दश्च. — ^{c}) K_3 ईरावती; G_2 धारा°.

C. 2. 372 B. 2. 9. 19 K. 2. 9. 23 इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदस्तथा ॥ १९
गोदावरी कृष्णवेण्णा कावेरी च सरिद्वरा ।
एताश्चान्याश्च सरितस्तीर्थानि च सरांसि च ॥ २०
कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ।
पल्वलानि तडागानि देहवन्त्यथ भारत ॥ २१
दिशस्तथा मही चैव तथा सर्वे महीधराः ।
उपासते महात्मानं सर्वे जलचरास्तथा ॥ २२
गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
स्तुवन्तो वरुणं तस्यां सर्व एव समासते ॥ २३
महीधरा रत्नवन्तो रसा येषु प्रतिष्ठिताः ।
सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते ॥ २४
एषा मया संपतता वारुणी भरतर्षभ ।
दृष्टपूर्वा सभा रम्या कुबेरस्य सभां शृणु ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

— ^{d}) B (except B4) D G2 देवनदी(D1 °दीस्).

20 ^{a}) K1 कृष्णवेला; K2 कृदावेसा; K3 कृष्णवेणाः; K4 T1 G1.2.4–6 °वेणी; Ñ1 V1 B4–6 D G3 °वेणा; B2 °वेण्या; M2 °पेण्णा. — ^{b}) Ś1 K4 D4 (also as in text) नर्मदा वेगवाहिनी (=18^{d}); S कावेरी सरितां वरा. — After 20^{ab}, V1 B D ins. (cf. 105*):

103* किंपुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ।
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चापि महानदः ।
चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च महानदी ।
सरयूर्वारवत्याथ लाङ्गली च सरिद्वरा ।

[(L. 1) V1 B1.6 D2 कंपना च; D1 कंपमाना. B3 विशाला च. D1 नदी वैतरणी तदा. — (L. 2) D1 ज्येष्ठला; D5 वेष्टिला; D6 श्रेष्ठिला. B3 वामा; D1.2 रामा (for चैव). V1 B1.3 शोणश्चैव. — (L. 3) D1.2 दृषद्वती (for तथा चैव). B1 पूर्णेशा च; D1.2 फाल्गुनी च. — (L. 4) V1 B5 D2.4.5 सरयूर्वारवत्या (D4 °कथा) च; B2 °यूर्वीररम्या च; B3.4 °यूर्गंडकी चैव; B6 शरयूर्वीचिन्नपला; D1 सरयूर्वालिखिल्या च; D3 °युद्वारवत्याश्च. B5 नदिनी; D4 नागिनी (for लाङ्गली).]

— B (B1 marg.) Dn D4 (om. line 2) cont.:

104* करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः ।
लङ्घनी गोमती चैव संध्या त्रिस्रोतसा तथा ।

[(L. 1) B5 महाह्रदः. — (L. 2) Dn (!) लंघती. B3 तथान्या च सरिद्वरा; B4 संध्या त्रिस्रोतसा अपि; Dn (!) संध्या त्रिःस्रो(Dn1 °श्रो)तसी तथा.]

— On the other hand, S ins. after 20^{ab} (G1.6 ins. line 1 only; cf. 103*):

105* कम्बुद[1] च विशल्या च कौशिकी गोमती तथा ।
देविका च विपङ्का च तथा वैतरणी नदी ।
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चैव महानदः ।
चर्मण्वती श्वेतनदी फल्गुना च महानदी ।
सरयूश्चीरवल्केला कुलिश्च सरितस्तथा ।

[(L. 1) T1 G4 विशर्या; M1 विशाल्या. G1.6 कौशी च; G3 काशिकी. T1 गोमतिस्; G1.6 कुलिशा; G2 गौतमी; G4 कौमुदी (for गोमती). — (L. 2) T1 देवीका च; G2 देविकापि. G2 सुवंगा; G3 विशंका (for विपङ्का). M देविका चापि वंगा च. — (L. 3) G5 तृतीयज्येष्ठिलाश्चैव. G5 ऐण° (for शोण°). — (L. 4) G2 पशुपाला; G3 फल्गुनी च; M वद्गु(M2 °ल्गु)सा च. — (L. 5) G2 साधूश्चिरपक्केला (sic); G3.4 सरयूश्चरवल्के(G4 °कें)ला; M1 °यूश्चिश्रवल्का च; M2 °यूरेकवप्रा च. T1 कुर्याश्च; G2 लुलिश्च; G3 M1 कुल्याश्च; G5 कूलिश्च; M2 कुल्यश्च.]

— ^{c}) N राजेंद्र (for सरितस्). — After 20^{c}, N ins.:

106* सुतीर्था लोकविश्रुताः ।
सरितः सर्वतश्चान्यास्.

— After 20, S ins.:

107* ह्रदाश्च वरुणं देवं सभायां पर्युपासते ।

21 ^{a}) V1 सुप्रस्र°; D1 भद्रश्च°; D3.5 सप्रश्र°; D4 सप्रस्रवर्णा. K1–3 S कूपाः प्रस्र(K1–3 °श्र)वणाश्चैव. — T1 G1.5.6 M om. 21^{cd}. — ^{c}) Ś1 तडाकानि; G2.3 तटाकानि. — ^{d}) K1 V1 G3 देहवंति च; Dn2 °वंत्यत्र.

22 S transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — ^{a}) K4 D4 दिशः सर्वा; S दिशश्चाथ. — ^{b}) T1 G3–5 M सर्वे चैव; G1.6 तथैव च; G2 विदिशश्च (for तथा सर्वे). T1 महीरथाः. — ^{c}) K1 उपासंते. K3 महात्मानः. — ^{d}) Ñ1 V1 B3 D1.2 जलधरास्तथा; G2 °चराश्च ये.

23 ^{a}) G2 °त्रनृत्तैश्च; G5 °त्रवादाश्च. — ^{b}) Ś1 सर्वे चाप्सरसां. — ^{c}) K4 देवं (for तस्यां). S (except G2) स्तुवंतस्तत्र वरुणं. — ^{d}) Ś1 सर्व एवमुपासते; T1 G3–5 M सभायां च समा°; G1.6 सभायां पर्युपा°. — After 23, B2.6 Dn D1.2 ins. 108* (B2 Dn om. 24^{ab}).

24 G2 om. 24; B2 Dn (!) om. 24^{ab}. B6 D1.2 read 24 after 108*. — ^{a}) B6 महनीया (for मही°). M2 रत्नवहा (for °वन्तो). — ^{b}) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 B3–6 D1–4.6 T1 रसा ये च; B1 रसायां सु°; D5 धरण्यां ये; M2 अन्ये ये च (for रसा येषु). K1 प्रतिश्रुताः. — V1 B1.3–5

१०

नारद उवाच ।
सभा वैश्रवणी राजञ्शतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ १
तपसा निर्मिता राजन्स्वयं वैश्रवणेन सा ।
शशिप्रभा खेचरीणां कैलासशिखरोपमा ॥ २
गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव दृश्यते ।
दिव्या हेममयैरुच्चैः पादपैरुपशोभिता ॥ ३
रश्मिवती भास्वरा च दिव्यगन्धा मनोरमा ।
सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ॥ ४
तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः । C. 2. 387 B. 2. 10. 5 K. 2. 10. 5

D3–6 S (except G2, which om. 24) ins. after 24^ab: B3 (om. line 1).6 Dn (om. line 1) D1.2 ins. after 23:

108* कथयन्तः सुमधुराः कथास्तत्र समासते ।
वारुणश्च तथा मन्त्री सुनाभः पर्युपासते ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च ।

[(L. 1) D1 कथयंत सुमंधाराः (marg. *sec. m.* सुमंगल्याः); G1.6 °यंतश्च मधुराः. T1 G1.3–6 M कथास्ते तु. — (L. 2) B1 वरुणस्य; B3 वारुणस्य; D4 वरुणश्च. T1 G1.3–6 M वरुणस्य महामंत्री (G4 °त्रं). D4 सुनाभाः; G1.6 सुनादः. B1–3.6 D1.2 सुमहाबलः; T1 G1.3–6 M परिसेवते. — (L. 3) D3 गोम्नाम्ना; G1 गोनात्ता. V1 B1m G1.6 पुष्करेक्षणः.]

— Thereafter B6 D1.2 read 24. — ^c) K1.3 D3.4 M2 °हवंतश्च. — ^d) V1 B6 जले° (for तमी°).

25 ^a) Ś1 ते कथिता; K3 संतपना; K4 सुसंचारा; B1.2.6 D1.2 T1 संचरंता; G1 संप्रत°; G5.6 संप्रगी°. D3.5 एषा मया (D3 मय-) सभा तात. — ^b) B1 वरुणस्य महात्मनः. — ^d) Ś1 तु तां (for सभां).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K3.4 Ñ1 V1 B3–5 D (except D5.6) G1 M1 वरुण(D1.2 वारुणि)सभावर्णनं; B2 वारनीसभा (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) D3 8; K2.3 Ñ1 V1 S 9 (as in text). — *S'loka no.:* K2.3 25; Dn 29; D1.2 30; M1 35.

10

1 ^a) K2.3 वैश्रवणि. — ^b) K2 शतयोजनमायताः; K3 °मायुता; D1.2 °विस्तरा. — ^c) K1 सप्ततीश्चैव; K2 B3 D3 सप्ततिं चैव; Dn1 D1 सप्तभिश्चैव. — ^d) K4 B1.3 D1.2 G3 योजनानां. K3 शतं प्रभो; K4 शतप्रभा; B1 शित°; D3 सितः प्रभा.

2 ^a) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1.6 M2 निर्जिता; K3 निर्मितो. K4 तपसा निर्मितोग्रेण. — ^b) G4 स्वया; M2 सभा. K1–3 हि (for सा). — ^c) K1 खेचराणा; K2 °रणां; K3 °रणं; K4 T1 °रणा; Ñ1 Dn (!) D6 -प्रावरणा; V1 B D1–3.5 G3 खेचरी (B3 °रा) सा; D4 G2.4.5 °राणां; G1 व्यचीराणां; G6 भूरुचिरा; M खेचरा च (M2 सा). See Addenda. — ^d) K D6 कैलाश°.

3 ^a) K2 गुह्येकैरुह्य°; B2 गुह्यकैरुष्ट°; D3 T1 G1–4 M1 (*inf. lin.* as in text) °कैरुह्य°. D4 गुह्य * * * माना सा. — ^b) Ś1 वसंतीव; K1 विभक्तैव; K2 विवीक्तव (corrupt); V1 B1 D4 विभक्तेव; B2–4 D3 विसक्तेव (B4m विशांतीव). Cd cites विषक्ता (as in text). B1.2.4m.5.6 D शोभते (for दृश्य°). — G4 om. (hapl.) 3^c–4^d. — ^c) K1–3 Ñ1 V1 D1.2 दिव्यहेम(K3 °देह)मयैरुच्चैः; K4 Dn2 G1–3 दिव्या हेममयैरग्र्यैः (Dn2 °रंगैः); T1 G5.6 M दिव्यैर्हेममयैरग्र्यैः. — ^d) B3–6 Dn1 D3–6 G6 प्रा(Dn1 प्र)-सादैरुपशोभिता (B4 °भते); Dn2 विद्युद्भिरिव चित्रिता (cf. 109*).

4 G4 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) K1.2.4 D1.2 T1 G5 M रश्मीवती; B2.6 रश्मिमती; G1.6 °मंती; G2 अर्चिष्मती; G3 अर्चिष्मद्भिर्. Ś1 K2.3 भासुरा च; Ñ1 भास्वरी सा; B2.6 D1.2 भास्व(B2 °स्व)ती च. V1 B3–5 Dn D3–6 महारत्न(B4 °थि)वती (D4 °न्ति) चित्रा; B1 कश्मीरचित्रभानोस्तु. — ^b) K3 दिव्यगंध-. — ^c) B1.2.5 D1.2 शिताभ्रशिखरा°; S (G4 om.) सिताभ्रनिचया°. — ^d) Ñ1 V1 खे विभक्तेव दृ°; B (except B5) D1.2 हेमतोरणशोभिता. — After 4, N ins.:

109* दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता ।

[Cf. 3^cd, of which this is a variant. K2.3 दिव्यहेममयैः स्तंभैर्; Ñ1 V1 दिव्य° °यैरंगैर्; B1–4.6 D1.2 दिव्यहे(B1.3.4 °व्यैर्हे)ममयैः शृंगैर्. Dn2 दिव्यहेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता.]

5 ^b) B1 विचित्रास्तरणायुधः; G4 °त्रांबरभूषणः. — ^cd) Ñ1 V1 B3–6 Dn D3–6 स्त्रीसहस्रैर्वृ(B6 °स्रवृ)तः. D2 तेजं-

C. 2. 388 B. 2. 10. 6 K. 2. 10. 6 स्त्रीसहस्रावृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः ॥ ५
दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते ।
दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने ॥ ६
मन्दाराणामुदाराणां वनानि सुरभीणि च ।
सौगन्धिकानां चादाय गन्धान्गन्धवहः शुचिः ॥ ७
नलिन्याश्चालकाख्यायाश्चन्दनानां वनस्य च ।
मनोहृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ८
तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।
दिव्यतानेन गीतानि गान्ति दिव्यानि भारत ॥ ९
मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता ।
चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला ॥ १०
विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा ।
वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ॥ ११
एताः सहस्रशश्चान्या नृत्तगीतविशारदाः ।

(for आस्ते). K1 कलित° (for ज्वलित°). T1 G3.5 M सहित(G3 M2 °तै)स्त्रिदशैः सार्धमास्ते रुचिरकुंडलः; G1.6 सहितस्त्रिदशै रम्यै(G6 °शैः सख्यो)रास्ते रुचिर°; G2.4 सहस्रस्त्रीगणो राजन्नास्ते रुचिर°. — After 5, S ins.:

110* सह पत्न्या महाराज ऋद्ध्या सह विराजते ।
सर्वाभरणभूषिण्या पुष्पवत्या धनेश्वरः ।

[(L. 1) G6 पद्मा (for पत्न्या). G1 महाराजा राजराजो. M2 स हि (for सह). — (L. 2) M2 दिव्या° (for सर्वा°). G2.4 वपुष्मत्या (for पुष्प°). G4 सहे° (for धने°).]

6 ^{a}) B (except B5) D2 रम्ये; S दिव्ये (for पुण्ये). D1 दिव्याकरनिभे रम्यो. — ^{b}) Ś1 दिव्यास्तरणसंभृते; K2 पुण्यास्तरणसंवृते; K4 दिव्यास्तरणसंस्कृते; B1 °भरणसंवृते; M2 °स्तरणसंयुते. — ^{c}) K4 दिव्यरागो°. — ^{d}) K4 विषण्णः.

7 ^{b}) V1 B4.5 D (except D1.2) परिलोडयन्; B1-3.6 सुरभीनि च; S °भीण्यथ. K3 पवनानि सुरभीणि च (hypermetric). — ^{c}) V1 B3-5 D (except D1.2) सौगं(B5 °कं)धिकवनानां च; G1.6 °कानामादाय; M2 °काकां चादाय. — ^{d}) Ñ1 वायु; V1 B (except B3) D4-6 G5 M1 गंधं; Dn1 D3 गंध- (for गन्धान्). K1 गंधवहं. K1.4 शुभः; K2.3 शुभाः (K3 °भा); V1 B5 D3-6 वहन्; Dn (!) बहून्.

8 ^{a}) K2 नलिनाश्च; G4 नखिन्याश्च. S चारुमुख्यायाश्च (G2.6 °ख्याश्च). — ^{b}) Ś1 K V1 B5.6 Dn D3.5.6 नं(B6 सं)दनस्य; D4 नकुलस्य; G5 (corrupt) च नन्दानां (for चन्दनानां). — ^{c}) Ś1 स नो हृदय°; K3 Dn1 G1 M1 मनो(Dn1 शीतो)हृदयसंह्लादी (G1 °ह्लादो; M1 °ह्लादि); B3-5 Dn2 D4-6 G6 शीतो हृदयसंह्लादी (G6 °दो); D3 सतां हृदय°; Cnp as in text (not citing preferred reading!) Cd cites मनः and हृदयं (as in text). — ^{d}) K3 वायुस्तत्समुपसेवते (hypermetric); B1 वायुश्च तमुपासते.

9 ^{a}) S य(G2 त)त्र ते देवगंधर्वा. — ^{b}) Ñ1 °प्सरसं; D4 °प्सरसा. K1 किल; B1 गणाः; Dn1 G3 वृता. — ^{c}) K1.4 S दिव्यता(G1.2.6 °गा)नेषु; V1 B1 °तालेन; D2 नित्यतानेन. V1 B2.4.6 D1.2 G3 गायंति (for गीतानि). B3.5 Dn D3-6 दिव्यतानै(D4.6 °लै)र्महाराज. — ^{d}) G4 भांति; M2 शांति (for गान्ति). K1-3 B1 G2 गायंति (K2 °ती) भरतर्षभ; V1 B2.4.6 D1.2 G3 गी(G3 नी)तानि भरतर्षभ; B3.5 D3-6 गायंतः स्म (D4 °तश्च) समासते; Dn (!) गायंति स्म सभागताः; G1.6 भांकि(G6 गांगि)तथ्यानि भारत. See Addenda.

10 ^{a}) K3 मिश्रकेशि. — ^{b}) D6 चित्रसेनी; G2 चित्रा चैव; G4 चक्रसेना. — ^{c}) D4 चारुनेत्र-; D5 चरुनेत्रा; T1 चारुदेक्ष्णा; G1 °देष्ण-; G2 चालनेत्रा; G3.5.6 चारुदेष्णा. — ^{d}) B3.6 Dn2 पुंजि(Dn2 °ज)कस्थली; B4 पुंजिकस्तना; Dn1 D3 पुंजका(D3 °क)स्थला; D1 पूंजकस्थली. Ś1 K तथैव च तिलोत्तमा (but cf. v.l. 11^{b}).

11 ^{a}) K1 °जन्याथ. — ^{b}) D1 प्रक्षोचा (m प्रम्लोचा as in text). Ś1 मेनका मुंजिकस्थला (cf. 10^{d}); K मेनका पुंजिकस्थला (K3 °ली); T1 G3-5 M प्रम्लोचं(M2 °म्लायं)-त्युर्वशी तथा; G1.2.6 प्रम्लोचाप्यु(G2 °चा ह्यु)र्वशी तथा. — Note that Ś1 K have here a version of 10^{d} and in the following 111* a version of 11^{b}. See Addenda. — After 11^{ab}, Ś1 K (K2 om. the post. half) ins.:

111* प्रम्लोचाप्युर्वशी चैव इडा चित्रा विभावरी ।

[Cf. 11^{b}. K1.3 इरा. K1 विभाविनी.]

— K2 om. 11^{cd}. Cf. 1. 208. 19. — ^{c}) Ś1 वर्मा च; K1 वर्चाभा; K3 चर्चा च; K4 वत्सा च; B1 वंगा च; B2.3.5 वर्दा च; Dn1 वर्णा च; D4 वर्चा च; D6 वर्धा च; S दिव्या च. See Addenda. Ś1 सौरभी चैव; T1 सौरभेदी च. — After 11^{c}, S ins.:

112* देवी रम्भा मनोरमा ।
गोपाली पद्मचूडा च विद्युद्वर्णा सुलोचना ।
चित्रदेवी च नीला च.

[(L. 2) G1.6 विद्युद्वक्त्रा; G4 विद्युद्[प]र्णा. — (L. 3) G2 चित्रदेवा च लीला च.]

— ^{d}) Ś1 K3 सामीची (cf. 1. 208. 19 and v.l.); K4

उपतिष्ठन्ति धनदं पाण्डवाप्सरसां गणाः ॥ १२
अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्तैर्गीतैश्च सा सभा ।
अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ १३
किंनरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथापरे ।
मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः ॥ १४
कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ।
कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ॥ १५
वराहकर्णः सान्द्रोष्ठः फलभक्षः फलोदकः ।
अङ्गचूडः शिखावर्तो हेमनेत्रो विभीषणः ॥ १६
पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः ।
वृक्षवास्यनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत ॥ १७
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः । C. 2 390 B. 2 10 19 K. 2 10 19

सामेदी. K1 भद्रदा; D1 (corrupt) चूब्दूवा (m as in text); D3 बुद्धिदा (for बुद्बुदा). K4 D2 [अ]लसा (for लता). V1 समीची बुद्बुदानना; S काम्या च ललिता तथा (T1 काम्या च लसिता तथा; G2 क्रम्याक्रम्या च लालिता).

12 b) N (except Ś1) M2 नृत्य° (for नृत्त°). — c) Ś1 उपतिष्ठंत; K2 उपातिष्ठंत; K3 उपविष्ठंति. V1 सततं; G2 राजानं (for धनदं). T1 G1.3-6 M उपनृत्यंति राज्ञो वै. — D3 om. (hapl.) 12d-13c. — d) N (except Ñ1; D3 om.) गंधर्वा° (for पाण्डवा°). See Addenda.

13 D3 om. 13abc (cf. v.l. 12). — a) K4 अंगिशं. K2.4 S (except G1) Cv गीत° (for दिव्य°). K3 अनिसं दि * * * श्यैर्. — b) Ś1 K2 M नृ(K2 त्र)त्तैर्दिव्यैश्च; K1.4 नृत्यैर्गीतै°; K3 नृत्ते * * श्च; Ñ1 V1 B D (D3 om.) नृत्यगीतैश्च; G2 दिव्यैर्नृत्तैश्च; G3 नृत्तगीतैश्च. — S ins. after 13 (G6, after 14ab) lines 2-13 and 29-30 of a passage given in App. I (No. 3).

14 G1 M1 om. 14a-15c; G3-5 om. 14ab. — a) V1 किंनराश्च सगंधर्वा; D1.2 किंनरोरगगंधर्वा; M2 किंनराः शतशस्तत्र. — b) B1 बलवंतस्तथापरे; M2 भगदत्तपुरोगमाः. — After 14ab, Ñ1 ins.:

113* एते गायन्ति नृत्यन्ति धनदं ह्लादयन्ति च ।

On the other hand G6 (which om. 14c-15d) ins. after 14ab lines 2-13 and 29-30 of a passage given in App. I (No. 3). — M2 om. 14c-15b. — c) K1.2 B3.6 D2.3.5.6 माणिभद्रोथ; T1 G2-5 म(G4.5 मा)णिभद्रश्च. G2 धनदं; G3-5 निधनः. — d) Ś1 K1.2.4 B1 D6 श्वेतभ(K4 °रु)द्रोथ; K3 °भद्रोज-. — After 14, T1 G2-5 ins.:

114* स्थूणश्च सूर्यभानुश्च तथा शोणकतिन्दुकौ ।
[T1 शोणकातिदुकः; G5 वेणुकतिदुकौ.]

15 G6 om. 15; G1 M1 om. 15abc; M2 om. 15ab (cf. v.l. 14). — a) K1.3 कसेरको; V1 D5.6 G4 कशेरलो; B1 कसैरसो; B2.3.6 कशेरणो; B5 °रदा; Dn(!) केशेरलो; D1 केशेबओ; D2 केशेवलो; D3 कशैरलो; T1 G2.3 कुशेरलो; G5 कृशेरला. Ś1 V1 B1.2.4-6 Dn D5 गंडकंडूः; K1 °कुंडुः; K2.3 °कर्णः; Ñ1 °कंठः; B3 मंडकंडः; D1.2 गंडगंडः; D4 °केतुः; T1 G3.5 गंधप(G5 °व)णो; G2.4 गंध(G4 °ड)पिंडो. — b) T1 G2-5 वृक्षो(G2 °तो-; G5 °षो)दश्च (for प्रद्योतश्च). — G4 om. 15c. — c) K Ñ1 V1 B1.2.5.6 Dn D1(m as in text).4 कुस्तुंबरुः (K1 °स्तुंबरः; K3 °स्तंबरुः). K3 पाशाचश्च; B5 पिपाशश्च; B6 विश्वावसुं; D1.2 विश्व(D2 °श्वा)वसुर्; D4 पिशाचाश्च. T1 G2.3.5 M2 द्रुमः किंपुरुषश्चैव. — d) G1 गणकश्चोग्रवीणकः.

16 a) G6 वाराहकर्णः; M विशाल°. K1 व्याघ्रोष्ठः; K2-4 सांद्रौ°; B Dn D4-6 ताम्रौ°; S संकु(G2 साक्रु-; G5.6 संकृ)ष्टः. Ś1 °कर्णसांद्रोष्ठः; Ñ1 V1 °कर्णसांद्रो°; D1.2 °कर्णताम्रौ° (D2 °म्रो°); D3 °वर्णताम्रो°. — b) K3 B3 फलभक्तः; Ñ1 B1 G2 °कर्णः; B2 D5 °भक्ष्यः; B4 Dn °कक्षः; B5 °भक्ष्य-; D1.2 °भक्ष-; G1 °पुक्ष-; M1 °वक्षः; M2 °दक्षः. Ś1 फलादकः; B1 फलौदनः. — After 16ab, G2 ins.:

115* मुद्गरश्चमूहिलः पुष्पो हेमनेत्रप्रणालुकः ।

— c) K1 अंगस्थलः; K2 °छलः; Ñ1 °मूलः; V1 G3 M शंखचूडः (M2 °लः); B1 अक्ष°; B3 अंश°; B4.5 Dn D3.5.6 हंस°; D4 हंसवृत्तः; G1 अंगचूळः. K3 शिखावत्तो; B1 °वार्तो; D1 शखावर्तो; D4 शिवावर्तो; T1 G3.5 M शिलापुष्पो; G1 शिलापूषो. G2 अंगचूलशिखावंतौ; G4 अर्कचूलशिखावर्तौ; G6 अंगचूळशिलापूषो. — d) K3 हेमनेशो; Ñ1 °चित्रो; D4 °नेत्र-; G2.4 °चंद्रो. G3.5.6 विभूषणः. T1 हेमनेत्रोथ भूषणः.

17 a) Ś1 ऊष्माननः; B1 पुष्पासनः; T1 °नतः. G1.6 पुष्पकरः; G2 पिंगलाक्षी. — b) Ś1 K1.4 B6 शोणितादः; K3 शाणितोदः. Ś1 K प्रणा(K3 °का)लकः; Ñ1 V1 D प्रबा°; T1 G1.3-6 M प्रपालिकः (G5 °पालितः; M2 °तोलिकः). G2 शोणिताशप्रशालकः. — c) Ś1 वृक्षवास्यानिकेत°; K1-3 वृक्षपाल°; B1 वृक्षवास°; B2 वृकवास्य°; B3 D1.2 वृकवांश्चा°; S वृक्षपार्श्वो (G1.6 °पार्श्व-; G2 °वास्यो; M1 °वान्यो; M2 °पातो) निकेतश्च. — d) K3 चर°; D2 G6 वीर°; G1 धीर°; G2 चित्र° (for चीर°). S तथैव च (for च भारत).

18 c) V1 B2-6 D लक्ष्मीस् (for च श्रीस्). S उपासते श्रीश्च (G4 श्री च) सदा. — d) B2.4-6 Dn1 D3-6 तत्रैव (for तथैव). Ś1 नडकू°. — After 18, S ins.

C. 2. 400 B. 2. 10 19 K. 2. 10 20 सदा भगवती च श्रीस्तथैव नलकूबरः ॥ १८
अहं च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः ।
आचार्याश्चाभवंस्तत्र तथा देवर्षयोऽपरे ॥ १९
भगवान्भूतसंघैश्च वृतः शतसहस्रशः ।
उमापतिः पशुपतिः शूलधृग्भगनेत्रहा ॥ २०
त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्मनोजवैः ॥ २१
मांसमेदोवसाहारैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वातैरिव महाजवैः ।
वृतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृप ॥ २२
सा सभा तादृशी राजन्मया दृष्टान्तरिक्षगा ।
पितामहसभां राजन्कथयिष्ये गतक्लमाम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

lines 14–18 of a passage given in App. I (No. 3); cf. v.l. 21, 22 also.

19 a) Ś1 K4 B1 नित्यशस्; T1 शतशस् (for बहु°). S तत्र (for तस्यां; but belongs with 19c). — S om. 19bc (hapl., from स्त to स्त). — b) K4 भवत्यन्ये. — c) Ñ1 V1 B D ब्रह्म(Ñ1 B1 मह)र्षयो भवंस्तत्र. [Text confirmed by S तत्र, see v.l. of 19a.] — d) G3 यथा (for तथा). — After 19, N (K1–3 om. line 1) ins.:

116* क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्वाश्च महाबलाः ।
उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम् ।

[(L. 1) Ś1 K4 मेद(K4 °दो)मांसाशनैरुग्रैर्; Ñ1 V1 B3.6 D1.2 क्रव्यादा राक्षसाश्चान्ये; B5 क्रव्यादश्च तथै°. Ś1 K4 उग्रधन्वा महाबलः. — (L. 2) K1 उपासंति. Ś1 K4 उपास्यते महात्मासौ. Ś1 K तस्यां नित्यं धनेश्वरं (Ś1 K4 °रः).]

20 a) G2 इंद्र° (for भूत°). — b) K3 शतः (for शत-). S वृतः सततमीश्वरः. — c) D1.2 गण° (for पशु°). G1 °पतिं °पतिं. — d) Ś1 G4 (after corr.) शूलधृद्; K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 °भृद्; Dn1 G4 (before corr.) °भृग. K1–3 शूलपाणिरमित्रहा.

21 a) T1 G1.3–6 M1 त्र्यं(G6 त्रि)बको विश्वरूपश्च; G2 त्रियंबको विश्वरूपो; M2 ऽयंबकोपि विरूपाक्षो. — b) G1 विगतक्षमा. — After 21ab, S ins. lines 19–23 of a passage given in App. I (No. 3); cf. v.l. 18, 22 also. — c) T1 वाहनैर्. T1 G1.3.4.6 M विकृतैः; G5 कुमुदैः (for विकटैः). K3 कुष्टैः. — d) K3 कृतजाक्षैर्; V1 B3 D1.2 तथा यक्षैर्. Ś1 मनोजवः; V1 B1.3.5.6 महाव-(B1.3 °ब)लैः; B2.4 D T1 G महार(D1 मदार-; D4 महाज-; G5 महान)वैः.

22 K3 om. 22abcd. — a) N1 मेदोमांसावसाहारैर्; V1 B D मेदो(B1.4–6 °द)मांसाशनैरुग्रैर्; G1.6 मांसमेदोवसाभा(G6 °हा)वैर्; G2 °मेदोद्बणपरैर्. — b) K1 उग्रप्रवणदर्शनैः; K3 °श्रवणदर्शणैः; K4 °नासिकैः; V1 B3–6 D उग्रधन्वा महाबलः. — c) B3 D (except D1.2) उग्रैर् (for घोरैर्). — d) K1 वातिरिव; D3 वायोरिव. K4 T1 G1.3.5.6 M2 मनो° (for महा°). — S (except G5 M1) om. 22ef. — e) Ś1 K1 धृतः; D4 एतः. V1 B3.5.6 D1.2 वृतः सहायैस्तत्रास्ते. — f) D1 तथैव (for सदैव). B2.3 D1–3 धनदो (D3 °दै). D3 नृपं. — A passage of 30 lines given in App. I (No. 3) is ins. in V1 B D after 22. In S the same passage is split up into four groups, which are ins. at different points of the constituted text; viz., lines 2–13 and 29–30 are ins. after our stanza 13, lines 14–18 after our stanza 18, lines 19–23 after our 21ab, and finally lines 24–28 after our 22cd.

23 a) V1 B2–6 D रम्या (for राजन्). — b) B °रीक्षगा; G1 °रिक्षगाः. — c) T1 पितामहसभा; G2 पैतामहीं सभां. Ś1 K दिव्यां; D6 राजा; T1 G3–5 M2 तात; G1 तत्र; G6 तस्य (for राजन्). — d) Ñ1 B1 G2 कीर्त° (for कथ°). K3 कथयिष्ये गतक्लमः; V1 B3–6 D कीर्तयिष्ये निबोध तां; M2 कथयिष्यामि तां शृणु.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 M1 वैश्रवणसभावर्णनं; K3 V1 B3.5.6 D G1 M1 धनदसभावर्णनं; K4 B2 धनदसभा; Ñ1 B4 कुबेरसभावर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).2 Ñ1 V1 Dn1 S 10 (as in text); K3 11; D3 9. — *S'loka no.:* K2 24; K3 25; Dn D1.2 40; M1 37.

११

नारद उवाच ।

पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः ।
आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः ॥ १
चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयंभुवः ।
सभामकथयन्मह्यं ब्राह्मीं तत्त्वेन पाण्डव ॥ २
अप्रमेयप्रभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ ।
अनिर्देश्यां प्रभावेन सर्वभूतमनोरमाम् ॥ ३
श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डुनन्दन ।
दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमहमब्रुवम् ॥ ४
भगवन्द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभामहम् ।
येन सा तपसा शक्या कर्मणा वापि गोपते ॥ ५
औषधैर्वा तथा युक्तैरुत वा मायया यया ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्पश्येयं तां सभां कथम् ॥ ६
ततः स भगवान्सूर्यो मामुपादाय वीर्यवान् । C. 2. 429 B. 2. 11. 10 K. 2. 11. 10

11

1 After the ref., V1 B D S ins.:

117* पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे ।
शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत ।

[(L. 1) G1.6 तां तु (for तात). B1 निबोधय. S कथयिष्यामि तां शृणु (T1 G4.5 तच्छृ°; G1.6 ते शृ°). — (L. 2) D1.2 (both marg.) केन (for या न). S न शक्यते या निर्दे°.] — 1a = (var.) 1. 14. 5a. — ab) S तात विवस्वान् (for राजन्नादित्यो). G1 दिवा. — c) G1 अगच्छ; G3 आगच्छ; G6 M अगच्छन्. — d) Ś1 K4 दिदृक्षुर्मां (K4 °र्मां) जितक्लमः; K3 G1 °क्षुर्विगतक्लमः; D3.5 °क्षुर्मां गत°.

2 K4 om. 2–3. — a) G1.6 मानुषेणैव रूपेण; G2 स चरन्मानुषं प्राप्य. — b) Ś1 स मां; B1 मां च (for सभां). G5 दिव्यां (for दृष्ट्वा). D6 स्वयंभवः. — c) B4.5 Dn D3.5.6 स ताम् (for सभाम्). Ś1 अकारयद्; T1 G1.4–6 तां कथयन् (T1 G1 °थयं). Ś1 K1–3 दिव्यां; B2 अष्टं (for मह्यं). — d) Ś1 K1–3 मह्यं; V1 B D दृष्ट्वा; G2 ब्राह्मं; G6 ब्राह्मी-. Ñ1 V1 B1 G1.2.4.6 भारत; D4 पार्थिव.

3 K4 om. 3 (cf. v.l. 2). — a) Ś1 K3 B2–5 D M2 अप्रमेयां सभां (K3 °यसभां; D4 °यां स तां). Ś1 रम्यां (for दिव्यां). — b) B1 मानुषे; G1 आसीनां; G6 मासिनां (sic) (for मानसीं). — c) K2 अनिर्देशां; D6 °र्देश्याः; G2 °र्देश्य-. Ś1 K3 Ñ1 V1 B M2 प्रभावेण. — d) Ś1 सर्वतः सुमनो°; D6 सर्वभूतमनोरमं.

4 a) G2 गुणम् (for गुणान्). — b) V1 B D G2 पांडवर्षभ (B1 कुरुनंदन). — c) D1.2 दर्शनेपु. Ś1 K सभां; Ñ1 G2 ततो; B1 अहं; B3 D1.2 G1.3.6 M1 तदा (for तथा). — d) Ñ1 V1 B Dn D3–6 G2.6 M2 इदम् (for अहम्). D1.2 अश्रुवम्; G3 M1 अब्रवम्; G4 अध्रुवम्.

5 b) Ś1 V1 B3.5 Dn D3–6 G6 शुभां (for अहम्). — c) Ñ1 V1 B4 Dn येन वा; S केन वा. — d) K3 यापि. T1 G1.3–6 M सा द्रष्टुं केन (G6 द्रष्टुं केन च; M1 द्रष्टुं सा केन; M2 संद्रष्टुं केन) कर्मणा (G1 °णः).

6 a) K1.2 G1 ओषधैर्. M2 कथं (for तथा). B1 यज्ञैर् (for युक्तैर्). Cd cites तथा युक्तैः (as in text). — b) T1 G3–5 M कया (for यया). V1 B D उत्तमा पापनाशिनी (B1 अथ वा सा यया यया [m उत्तमा चाघनाशिनी]; B2 उत्तमा याघनाशिनी; B5.6 Dn1 °मा पापनाशनी; D4 °मा पापनाशना); G1.6 कु(G6 कृ)तो वा मायया तथा; G2 उत वा केन वा मया. — c) G1 तं (for तन्). K3 D3 भगवान्. — d) K1 निर्मिता; K4 नामदं (for तां सभां). Ś1 कथं सभां (by transp.); V1 B2–6 D सभां यथा. B1 येन पश्यामि तां सभां; S द्रष्टुमिच्छामि तां सभां (M2 तामहं). — After 6, V1 B D S ins.:

118* स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्षसहस्रिकम् ।
ब्रह्मव्रतमुपास्स्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना ।
ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ।

[(L. 1) M2 तु मह्यं (for तन्मम). T1 G M1 स मह्यं वचनं श्रुत्वा. — (L. 2) D3 G1–3 वृतं; M2 दिव्य (for व्रतं). D1.2 T1 G2–6 वर्षसहस्रकं; G1 M1 वर्षि(M1 वार्ष)सहस्र°. — (L. 3) D2 ब्रह्मव्रतमुपास त्वं; D3 °मुपाश्स्व (sic) त्व; D4 °मुपेयास्त्वं; D6 °मुपाःस त्वं; T1 G3–5 ब्राह्मं व्रतमुपास्स्व (G3.4 °स) त्वं; G1.2.6 M2 ब्रह्मन्व्रतमुपास्य त्वं (G2 °स्याम; G6 °स्स्व त्वं; M2 °स्व त्वं). — (L. 4) G2 कृत्वाहं. D1.2 हिमवत्पृष्ठं. D4 ततो हि हिमवत्पृष्ठं; G1.3 ततो हिमवतः पृष्ठे. D4 समारब्धं. S तपश्चर्यामुपागतः (G1.6 °र्यामुपागतं; G2 व्रतचर्यामुपागतः; M2 तपश्चर्यामुपागमं).]

7 a) B2 ततः स्म. V1 B1.4.6 D1.2 ततस्तपश्चारयित्वा (V1 B1 °श्चरित्वासौ). — b) G1 मा मामादाय (sic); G4.6 मामादाय स (G6 च). — c) K1–3 Ñ1 B1 D

C 2 429 B 2.11.10 K. 2 11.10 अगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपाप्मां विगतक्लमाम् ॥ ७
एवंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं जनाधिप ।
क्षणेन हि बिभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ८
न वेद परिमाणं वा संस्थानं वापि भारत ।
न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ९
सुसुखा सा सभा राजन्न शीता न च घर्मदा ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥१०
नानारूपैरिव कृता सुविचित्रैः सुभास्वरैः ।
स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ ११
अति चन्द्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ।
दीप्यते नाकपृष्ठस्था भासयन्तीव भास्करम् ॥ १२
तस्यां स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ।
स्वयमेकोऽनिशं राजँल्लोकाँल्लोकपितामहः ॥ १३
उपतिष्ठन्ति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ।

(except D3.5) T1 G5.6 M1 आगच्छत्तां; K4 अगच्छतां; V1 आगमत्तां; G1.4 आगच्छतां. K1 ततो ब्राह्मीं; S सभां तात (G2 राजन्). — d) K Ñ1 V1 D1 G3.4 विपाप्मां; B Dn D2–6 G2 विपाप्मा. Ñ1 V1 B3.5 D (except D4) G2 विगतक्लमः; B1 °ज्वरां; B2 °क्रमां.

8 ab) K2 जनाधिपः; V1 जनेश्वर; B5 D (except D1.2) नराधिप. T1 G1.3–6 M न शक्या सा वि(M2 हि)-निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत. — c) G2 बिभर्त्यन्यद्. B1 क्षणेन तु बिभर्त्युग्रम् (sic). — d) K3m V1 B3 G2 तदा (for तथा). T1 G1.3–6 M1 पुनरन्यद्वपुस्तथा (G1.5.6 °वा); M2 वपुरन्यत्पुनस्तथा.

9 K2 om. 9. — a) B2–4.6 D1.2 S जाने (for वेद). G1 परिमाणां. Ñ1 हि (for वा). — b) K1.4 V1 B1.4.5 Dn D3.6 M2 चापि (for वापि). K3.4 पांडव; V1 मानद (for भारत). Ñ1 तस्या[:] संस्थानमेव वा. — c) K1 तद्रूपं; B1 न च पूर्वं. D1.2 तात (for तादृग्). — d) B1 दृष्टपूर्वा. Ś1 K (K2 om.) B1.6 न च श्रुतं (B1 °ता); G4 कथंचन.

10 a) K1 Dn2 ससुखा; D2.4 सुसुखा. B1 साभवद्; Dn D1.3–6 सा स(D6 त)दा. G4 राज्ञो (for राजन्). — b) G3 नातिशीता न घर्मदा. — c) Ś1 K2.3 ग्लानिं वा; K1 (marg. *sec. m.*; see below) राजेंद्र; K4 D1–3 T1 G1 M1 न ग्लानिः (D1–3 °नि; G1 °नीं). B6 G2 क्षुत्पिपासे न च (G2 न) ग्लानिं. — d) K1 ग्लानिं वा (for प्राप्य तां); see above. K4 प्रपतंत्युत; B5 G1.6 प्राप्नुवंति च.

11 a) Ś1 °रूपैः कृता रूपैः; K B1 °रूपैः कृता सा तु (K4 °ता वर्णैः); G2 °रूपैरविकृता. — b) Ñ1 V1 B D मणिभिः सा (for सुविचित्रैः). K3.4 सुभासुरैः; B1 सुरासुरैः; B4.6 D6 सु(B6 स)भासुरैः; D4 सुभांबरैः. S विचित्रैरिव भास्वरैः. — S ins. (Cv glosses) after 11ab: Ñ1 V1 B D ins. after 11:

119* दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभैः ।

[S (except M1) भास्वद्भिर्; Cv भावद्भिर्. G3 M अजितप्रभैः.]

— c) G3 स्तंबैर्. K B1 विधृ(K3 °वृ)ता; B5 तु धृता. Ś1 सा च; B1 राजन्; G6 साधु (for सा तु). — d) K1 सास्वती; B1 D6 साश्वती. M2 शाश्वती सा सभाक्षरा. Cv cites न च सा क्षरा (as in text). — After 11cd, Ñ1 V1 B D ins. 119*.

12 a) G1 अग्निं (for अति). Ś1 T1 G1–5 M transp. चन्द्रं and सूर्यं. G6 अग्निं सूर्यं च नृप*. Cv cites अति सूर्यं च as pratīka; Cd paraphrases चंद्रसूर्यादीनतिक्रम्य; Cn cites अति चंद्रम् as pratīka. — b) V1 B2.3.6 D1.2 भासते सा; B1 निखिलं (m शिखिनः) च; G1 शिखाया या; G6 शिखायां * (for शिखिनं च). — c) K3 दीप्यत; V1 B2–4.6 D1.2 प्रदीप्ता. — d) K1 भासयंती च; K2 °यंति च; K3 नासती च (sic); V1 B D भर्त्से(B1 भाष)-यंतीव; G1 भासंति च (sic); G3 दीपयंतीव.

13 a) K2–4 Ñ1 B1 यस्यां; G1.6 सभां. Ś1 D2.6 भगवान्नास्ते. — b) Ś1 विधिवद्; K1 वेदभृद्; K2 विदध; K4 D1.2 विदधं; B1 विरिंचिर्; T1 G3 विदधे; G1 विधधन्; G2 विविधं; Cd.n as in text (Cn supplies लोकान्). K4 दिव्यमायया; V1 B2.5.6 D Cnp देवमानुषान्; Cd.n as in text. Ñ1 दिधक्षन्निव मायया. — D1.2 om. 13cd. — c) S (except G2) एवानिशं (for एको°). — d) Ś1 लोको[लोल]पितामहः (लोल on marg.); K1 लोकं लोक°; V1 B D (D1.2 om.) सर्वलोक°. Cd cites लोकान् (as in text).

14 a) D1.2 उपातिष्ठंति; D3 उपतिष्ठति; T1 G4.5 M उपा(G4 °प)तिष्ठंत. K1 चान्योन्यं; K4 चाप्यन्ये; T1 G3–5 M तं सर्वे; G2 तत्रैनं. G1.6 उपातिष्ठन्ततः सर्वे. — b) D4 प्रभुः; G1.6 पतिं. — d) K2 मरीचीः; G4 मरीचः. B1.4 S (except M2) काश्यपः. V1 B2–6 D प्रभुः (for तथा). — S ins. after 14 (M2, after 15ab):

120* आदित्याश्च तथा राजन्रुद्राश्च वसवोऽश्विनौ ।

[G1.6 M1 आदित्यास्तु; G4 आदित्यश्च. G6 रुद्रास्तु. T1

दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपस्तथा ॥ १४
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमश्च तथाङ्गिराः ।
मनोऽन्तरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ १५
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुवः ॥ १६
चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ।
वायवः क्रतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ॥ १७
एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः ॥ १८
आयान्ति तस्यां सहिता गन्धर्वाप्सरसस्तथा । C. 2 445 B 2 11 26 K 2. 11 26

G2-4 वसवश्चाश्विनौ (G4 °नी) तथा; G5 रुद्रा वसव अश्विनौ; M2 वसवश्च तथाश्विनौ.]
— Thereafter S ins. 121*.

15 ^{a}) D5 गुरुरत्रिर्. K1 Dn1 D3 T1 वशिष्ठश्च; K2 वसिष्ठोथ. — ^{b}) K1.4 Ñ1 V1 B D G2 गौत(K4 D4 गोत-; D8 गोतु)मोथ; K3 गोतम *. Ś1 D5 तथांगिरः; S (except T1 G2) महाकविः. — V1 B D ins. after 15^{ab}: S ins. after 120* (T1 *repeating* after 15^{ab}):

121* पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्दमस्तथा ।
[D1.3.4.6 S (except G5 M2) प्रह्रादः.]

V1 B D T1 M2 cont.: G M1 ins. after 15^{ab}:

122* अथर्वाङ्गिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपाः ।
[D2.3.6 वालिखि°; D5 वा*खिल्या; G1 वाल्खिल्य-. Dn1 मरीचयः.]

— B1 (marg.) cont.:

123* ऋषयश्च महाभागाः पितामहमुपासते ।

— ^{c}) B3.6 मनोंतरीक्षं; D1 °रिक्ष-; D2 °रीक्ष-; D4 मणोंतरिक्षं; D6 मनोंतरिक्ष्ये. K1 देवाश्च; K2 वेदाश्च; B1 वायुश्च; B6 D3 विद्या च. S मनो विद्यांतरिक्षं च (M2 °क्षश्च). — ^{d}) K2 वायू°. D3 ज्वलं; G2.4.6 बलं. B1 विद्या तेजो मही वलं.

16 ^{a}) Ś1 K1-3 B1 शब्द[:] स्पर्शस्; Ñ1 V1 B2-6 D शब्दस्पर्शौ (D8 °र्शं-). T1 G M1 शब्द[:] स्पर्शश्च रूपं च (G1 °र्शां च रूपां च; G2 °र्शौ च रूपं च; G5 °र्शश्च रूपश्च; G6 °र्शं च रूपं च). M2 शब्द[:]स्पर्शस्तथा रूपं च (hypermetric). — ^{b}) Dn1 रस-; G6 मनो (for रसो). B1 पंचमः (for भारत). — ^{c}) K2 प्रकृतेश्च; G1.6 प्राणादिभिर्. G5 M2 Cd विकाराश्च. — ^{d}) K2 *चान्यात्; V1 यत्सत्यं, D1.2 पंचान्यत्; G1.6 यथान्यत्. Ś1 T1 G1.4-6 M1 कारणं भुवि; K3 कारणप्रभुः. Cd cites यच्चान्यत्कारणं (as in text). — 16^{ab}=(var.) Manu 12. 98^{ab}. — After 16, G2 ins.:

124* क्षमा धृतिः शुचिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिः स्मृतिर्यशः ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति च भारत ।,

which is followed by 125*. — V1 B D S ins. after 16 (G2, after 124*):

125* अगस्त्यश्च महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्यवान् ।
जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्तश्च्यवनस्तथा ।
दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः ।
सनत्कुमारो भगवान्योगाचार्यो महातपाः ।
असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् । [5]
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ।
आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत ।

[(L. 1) B5 (m as in text) असतश्च (for अगस्त्यश्च). T1 G2-4 M दीप्तिमान्; G1.6 कीर्तिमान्; G5 दीप्तवान्. — (L. 2) D3 जामदग्निर्. — (L. 3) T1 महाभागा; G1.6 °भागो. D4 रुष्य°; T1 M1 ऋश्य°. — (L. 4) S (except M2) महायशाः. — (L. 5) D2 T1 जैगिषव्यश्च; D5 जैगीष*श्च; G1 जैगुषव्यश्च; G3 जिगीषव्यश्च; G4 जैगीषश्चैव. — After line 5, M2 ins.:

126* कृष्णद्वैपायनश्चैव सह शिष्यैर्महामुनिः ।

— (L. 6) S (except G1.6) ऋषभोजातशत्रुश्च. B1.5 मुनिः (for मणिः). B3 महावीर्यो महामणिः; T1 G2-5 M महावीरस्तथा मणिः (T1 G4.5 °धार°; G3 °धारु°). — (L. 7) B3 तथा प्राप्तो; D1.2 तथाष्टांगो. D1 (marg. *sec. m.* as in text).2 (m as in text) पुत्र (for तत्र). T1 G1.3-6 M वेदास्तत्र च भारत.]

17 G2 reads 17-26 after 134*. — ^{a}) K2 D6 चंद्रमा; K3 चंद्रमः. — ^{b}) Ś1 आदित्याः स; G6 आयुर्वेद-. B1.3.6 D2 गभस्तिभिः. — K1 om. 17^{c}-18^{d}. — ^{c}) Ś1 ह्रतव°; D8 कृतव°. — ^{d}) T1 संकल्प-. D4 श्राद्ध (for प्राण). — After 17, V1 B1-5 D S ins.:

127* मूर्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणाः ।
[D8 महाराज (for °त्मानो). T1 G1 °यणः.]

18 K1 om. 18 (cf. v.l. 17); Ñ1 om. 18^{ab}. — ^{b}) K2.3 V1 B1-3.6 D1.2 उपासते (for उपस्थिताः). B4.5 Dn D3-6 ब्रह्माणं समुप°; G2 स्वयंभुं समुप°. — ^{cd}) G2 धर्मो (for अर्थो). T1 G2-5 M द्वेषो (M2 क्रोधो) हर्षस् (for हर्षो द्वेषस्). K4 तथोद्यमः; V1 तथा मदः; B1 तथा यमः. G1.6 धर्मार्थकाममोक्षा(G6 °क्ष)श्च पुरुषार्था मनोरमाः.

19 ^{a}) K1 प्रयांति. G1.4 तत्र (for तस्यां). K1-3 (by transp.) सहितास्तस्यां (K3 °ताः सर्वे); T1 G2.3.5.6 M तत्र सततं. D3.5 सहसा (for सहिता). — ^{b}) K1 °प्सरसां तथा; V1 B3.4 D (except D1.2) G1.6 °प्सरसां गणाः.

C. 2. 446 B. 2. 11. 28 K. 2 11. 28 विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः ॥ १९
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥ २०
मन्त्रो रथंतरश्चैव हरिमान्वसुमानपि ।
आदित्याः साधिराजानो नानाद्वंद्वैरुदाहृताः ॥ २१
मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ।
तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ २२
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ।
अथर्ववेदश्च तथा पर्वाणि च विशां पते ॥ २३
इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च दैवतानि च सर्वशः ॥ २४
सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ।
मेधा धृतिः श्रुतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा ॥ २५
सामानि स्तुतिशस्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशां पते ॥ २६
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ।

— After 19^{ab}, G2 ins.:

128* कालिका सुरभी देवी सरमा चैव गौतमी ।
प्रपा कद्रूश्च ता देवीस्तत्र देवाः समातरः ।

— G2 om. 19^{c}–22^{b}. — ^{c}) B4 विंशश्च (for विंशतिः). Ś1 K1–3 चैव सप्तान्ये; K4 सप्त लोकान्ये; Ñ1 V1 B5 D3–6 सप्ततिश्चान्ये (V1 °श्चैव). Cd cites विंशतिः सप्त (as in text). — ^{d}) K4 D5 °पालांश्च; B3.4 °पालास्तु. — After 19, G3 reads (for the first time) 24^{cd} (with v.l.), followed by 25^{ab}.

20 G2 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{d}) K Ñ1 V1 ग्रहा वै सर्वे (K1 °हाः सर्वे स; K4 °हाश्च सर्वे; Ñ1 V1 °हाः सर्वग) एव च; G1.6 ग्रहाः सर्वे उपासिरे (G6 सर्वमुपासते).

21 G2 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K2.4 Ñ1 V1 B Dn D1.4–6 T1 G3–6 रथंतरं चैव. — ^{b}) Ś1 प्रीतिमान्; K3 B1.3 हविष्मान्; T1 G3–5 हरिवान्. B1 उष्ममानधि; D2 वसूमानपि. — ^{c}) K आदित्याश्चापि राजानो; D4 आदित्यां साधि°; T1 G3–5 M2 °त्याश्चाद्रि(T1 M2 °दि)रा°; G1 आनीतास्तु रा° (submetrical); G6 अनीतश्चेति रा°; M1 (*inf. lin.* as in T1 M2) अतीताश्चादिरा°. — ^{d}) K Ñ1 B D M1 Cd नामद्वंद्वैर् (D1.2 नानावृंदैर्). V1 B1.2.4–6 D1.2 उपाग(B1 °वृ)ताः; D3 अपाहृताः; D4 उपाकृताः; D5.6 उपाहृताः; G1.6 विनाकृताः; G3 उदाभृताः.

22 G2 om. 22^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) B6 D1.2 G3 मारुतो. V1 °कर्माथ. — ^{b}) S (G2 om.) विज्ञानानि च भारत. — After 22^{ab}, S (G2 om.) ins.:

129* सर्वे च कामप्रचुराः सभायां तत्र नित्यशः ।
[G1.6 M1 कामाः प्रचुराः.]

— Ś1 om. 22^{cd}. — ^{d}) K1 सर्वाणि हि; B1 °ण्यथ. K1.2.4 V1 B5 D4 G2 हवींषि च. T1 G4.5 M दै(M2 दे)-वतानि च मूर्तिमान्; G1.6 देवताश्चैव सर्वशः; G3 देवता निजमूर्तयः.

23 ^{a}) Ś1 ऋग्वेदोथ यजुर्वेदः; K4 ऋग्वेदः सामवेदो (submetrical); G2 °दः समवेदश्च (sic). — ^{b}) K1 भारत (for पाण्डव). Ś1 सामवेदस्तथैव *. — ^{c}) K1 अथर्वेदश्च सर्वाणि; G5 अथर्वेदश्चैव तथा. — ^{d}) K2 वेदांश्चैव; T1 G2.5 सर्वाणि च; G1.6 पूर्वमेव; M2 पुराणानि (for पर्वाणि च). Ñ1 B1–3.5.6 D सर्वशास्त्राणि चैव ह (B6 हि); M1 शास्त्राणि विविधानि च.

24 ^{a}) B3 °सोपदेशाश्च; G4 °सोपि वेदाश्च; M2 °सोपनिषदः. Cd cites उपवेदाः (as in text). — ^{b}) K1 भारत (for सर्वशः). — Ñ1 T1 G2.6 om. 24^{cd}. — G3 reads (for the first time) 24^{cd} after 19. — ^{c}) Ś1 G4.5 ग्रहयज्ञाश्च; K3 ग्रहायताश्च; G1.3 (both times) गृहयज्ञाश्च; M1 ग्रहा यज्ञश्च. Cd cites ग्रहाः. B5.6 D1.2 G3.5 M2 सोमाश्च; G3 (first time) होमाश्च. — ^{d}) Ś1 D1.2 G5 M2 देवतानि च; V1 B3–5 Dn D3–6 देवताश्चापि.

25 For sequence of 25^{ab} in G3, cf. v.l. 19. — ^{a}) D1.2 सावित्रा. D3 सर्ववेदश्च; G1.6 दुर्गातरणी (G1 °णीर्). — ^{b}) B1 सप्तविधानि च. D3 तरुणी सप्तधा तथा. Cd has सप्तविधा — °वाण्यः. — K1 om. (hapl.) 25^{c}–26^{b}. — ^{c}) K3 दधा धृती (corrupt); B3 D5 G1 मेधातिथिः (G1 °थि-); T1 मेधा धृति-. Ś1 K2.4 Dn2 D4 स्मृतिश्चैव; G2 शुचिश्चैव. — ^{d}) G1–5 M प्रज्ञा क्षांतिः (G1.4 क्षांति-; M2 शांतिः) स्मृतिर्यशः; G6 प्रज्ञा क्षांतिस्तु नित्यशः.

26 K1 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{a}) Ś1 K3 D1–3 M1 समानि; B3.4.5m सर्वाणि; G1 समानी. K2–4 V1 श्रुतिशा(V1 °श)स्त्राणि; B D2 स्तु(B1 स्मृ)तिशा°; T1 G1–5 M स्तुतिगीतानि. G6 सामान्यस्तुतिशा°. [स्तुति = स्तुत, n.; not to be emended with PW!] — ^{b}) K4 गाथांश्च; G1 गंधाश्च. S विविधा अपि (G5 *sup. lin.* °धानि च). — After 26, V1 B D ins.:

130* नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः ।
तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजकाः ।

अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षड् भारत ॥ २७
संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्राश्चतुर्विधाः ।
कालचक्रं च यद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ २८
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसा विनता इरा ।
कालका सुरभिर्देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ २९
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि । C. 2 460 B. 2. 11. 44 K. 2. 11. 44

[(L. 2) D1.2 पुण्या ये (for ते पुण्या). D3 गुरुपुत्रकाः.]

27 G2 reads 27–31 after 16. — ^{a}) T1 G1.3–6 M क्षणो लवो. G1.6 M1 मुहूर्तश्च. G2 क्षणो लवमुहूर्तश्च. — ^{b}) Ś1 K दिवारात्रं; D3 दिवा रात्री; G1 दिवारात्रः; M1 दिव रात्रिः. Ñ1 V1 B2–4.6 D1.2 S (except G1.6) च भारत (for तथैव च). — ^{c}) K1–3 Ñ1 B3.6 D2 G2 अर्धमासा(K2 स)स्तथा मासा. — ^{d}) G2 ऋतवः षड्विभागशः.

28 ^{ab}) K3 D3 संवत्सरः. K4 पंचयुगा; B1 चतुर्युगम्; G3 पंचविधास्. G2 M संवत्सरः पंचविधः (G2 °धाः). G3 तथा रात्रीश्च; G4 मासा रात्रिश्च (for अहोरात्राश्च). K1.3 चतुर्विधा (K3 °धः). Ñ1 V1 B1.5 D अहोरात्र(Ñ1 D2 मासा रात्रि-; V1 समा रात्रि)श्चतुर्विधः; B4.6 T1 G1.2.5.6 M समा (G2 मासा; G6 सम-) रात्रिश्चतुर्विधा. Ś1 B2.3 °राः पंचयुगान्यहोरात्राश्चतुर्विधाः (B2 °रात्रश्चतुर्विधाः; B3 °रात्रश्चतुर्विधः). Cd cites संवत्सर-, पञ्च, युगं, अहोरात्राः, and चतुर्विधः. — ^{c}) B1–5 D (except D1.2) तद्दिव्यं. — ^{d}) K2 अक्षय्यम्; K3 अकृतम्; G1.4.6 M2 अक्षरम्. Ñ1 G2 नित्यगं ध्रुवमव्ययं. Cd cites नित्यं, अक्षयं and अव्ययं (as in text). — After 28, K3 V1 B D G3.6 ins.:

131* धर्मचक्रं तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

[B1 °चक्रं तथास्त्राणि.]

29 ^{a}) = (var.) 1. 59. 12^{a}. Hypermetric! G1 अदितिर्दितिर्दनुश्च; G2 °तिर्दितिश्च दनुः. — ^{b}) D1.2 इला. Ś1 सरसा विनता इडा; S विनता सुरसा (M2 °ता) तथा. — ^{c}) Ś1 K1.3.4 B1.4.5 Dn D1.3 T1 कालिका. Ñ1 V1 B (except B3) Dn D3.5.6 M1 सुरभी देवी; G3 °भीर्देवी. — ^{d}) Ś1 G1 सुरसा; G6 सुरमा. Ś1 चैव; K1 या च; K4 वाथ; D1.2 साथ; G1 चापि (for चाथ). B1 M1 देव(M1 वन)माताथ गौ°. — After 29, V1 B D S ins.:

132* प्राधा कद्रूश्च वै देव्यौ देवतानां च मातरः ।
रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ।
पृथिवी गां गता देवी ह्रीः स्वाहा कीर्तिरेव च ।
सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ।
संवृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा । [5]
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम् ।

[(L. 1) V1 D3 T1 प्रभा; B1 (m as above) प्रावा; D5 G2.4 प्रधा; G1 प्रथा; G3 वृधा; G5.6 पृथा; M तथा (for प्राधा). B1 D4.6 कद्रुश्च; D3 कंदुश्च. D1.2 वे दव्यौ; S ता देव्यः. G3 om. (hapl.) from post. half of line 1 up to prior half of line 6. S (G3 om.) तत्रासन्देवमातरः. — (L. 2) D3.5.6 रुद्राणीः (D6 °णि). G5 लक्ष्मी च. B3 भद्रा श्वेता; D3.6 भद्रा षष्ठि; G1 चंद्रषष्ठी; G2.4 भद्र°; G6 चद्रा°. D6 तथारजा; T1 G (G3 om.) M1 तथा जरा (G6 °या); M2 जरा तथा. — (L. 3) T1 G2.4.5 पृथ्वी च गंगा देवी च; G1.6 भागीरथी च पृथिवी; M गंधा च पृथिवी देवी. D4 T1 G4 M1 ह्री स्वाहा; G1 ह्रःस्वाह; G6 ह्रा स्वाहा. — (L. 4) B1 स्वधा (for सुरा). G4.6 शशी (for शची). G1.6 M2 तुष्टिर्; G2 पुनर्. — (L. 5) B2 D4 संवृद्धिराशा; B6 सद्वृति°; D1.2 समृद्धि°; S (G3 om.) संपत्तिराशा (G2 °राशा; M1 संवत्तिराशा). D1 नयती; D2 नियती. V1 B दुर्गा देवी; B3 D1.2 इष्टा देवी°; B6 उमा दे°; T1 G4 M2 पुष्पदे°; G1.2.5.6 M1 पु(G5 वृ-; M1 तु)ष्टिर्दे°. — (L. 6) S (G3 om.) ता (M2 का) (for वै). G2 दिव्या (for देव्य).]

30 ^{b}) T1 G1.3–6 M [अ]थ (for च). K2.3 om. (hapl.) from [अ]श्विना° up to पितरश्च in 30^{d}. Ś1 वसवः सर्वे एव च; K1.4 G2 मरुतः सर्वे एव च (K1 हि). — G1.6 om. (hapl.) from 30^{d} up to prior half of line 5 of 133*. — ^{d}) K1 मारुतश्च (for पित°). — V1 B D S ins. after 30 (G1.6, which om. from 30^{d} up to prior half of line 5, ins. after 30^{c}):

133* पितॄणां च गणान्विद्धि सप्तैव पुरुषर्षभ ।
चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रयश्चाप्यशरीरिणः ।
वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।
गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ।
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा । [5]
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ।
एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्याय्यते पुनः ।
त एते पितरः सर्वे प्रजापतिमुपस्थिताः ।
उपासते च संहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ।

[(L. 1) G2 पितॄन्वै स- (for पितॄणां च). B3 सप्त वै; D1.2 तस्यैव; D4 तथैव. V1 B1 T1 G3–5 M भरत° (for पुरुष°). — (L. 2) V1 B5 Dn1 D3–6 transp. चत्वारः and मूर्तिमंतो वै. B2 त्रयश्चैवाश°; Dn D2.4–6 M त्रयश्चापि श°. — (L. 3) G3 वैराजश्च महाभाग. B3 अग्निस्वात्ताश्च; Dn1

C. 2 460 B. 2 11 44 K. 2. 11 44 विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ३०
राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ।
सुपर्णनागपशवः पितामहमुपासते ॥ ३१
देवो नारायणस्तस्यां तथा देवर्षयश्च ये ।
ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ३२
यच्च किंचित्त्रिलोकेऽस्मिन्दृश्यते स्थाणुजङ्गमम् ।
सर्वं तस्यां मया दृष्टं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ ३३
अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रजावतां च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ३४
ते स्म तत्र यथाकामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतियान्ति यथागतम् ॥ ३५
अतिथीनागतान्देवान्दैत्यान्नागान्मुनींस्तथा ।
यक्षान्सुपर्णान्कालेयान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३६
महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दयावान्सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ३७
प्रतिगृह्य च विश्वात्मा स्वयंभूरमितप्रभः ।

°वाताश्च. G3 °ब्वात्तादयश्च ताः. — (L. 4) B6 नमेधवाः; D8 एकचराः; S (G1.6 om.) नाम परे. — (L. 5) V1 D5 धनुर्वेदाः; S अन्वा(G5 °ना)हार्याः (for चतुर्वेदाः). G2.3 कथास्तथा. — (L. 6) D1.2 एते वर्णेषु; G1.2.6 तथा (G2 एते) न त्रिषु. D8 वेदे° (for वर्णे°). S इ(G2 M2 या-; G4 उ)ज्यंते. B1 मम (for नृप). — (L. 7) V1 Dn1 S एतैराप्यायितः (G2 °यकैः; G3 °यिताः). D3.4 चाप्यायते (for °य्यते). S सोम आप्यायते (G1 सोम आप्याययेज्; G2 सोमोप्याप्याय्यते; G3 सोम आप्याय्यते; M2 सोमं चाप्याय्यते) जगत्. — (L. 8) B2 D1.2 एते तु; G1.6 एते च (for त एते). — (L. 9) G2 उपासंते. G1 सा सृष्टा (for संदृष्टा).]

31 [b]) Ś1 गुह्यका राक्षसास्तथा. — [c]) K2.3 सुपर्णनागाः पशवः; K4 G6 M2 सुपर्णा नागपशवः (G6 °नागशर्वः, corrupt); Ñ1 T1 G3-5 सुपर्णा (Ñ1 °र्णे-) नागपतयः; B1.3-5 Dn D3-6 नागाः (B5 °काः) सुपर्णाः पशवः; G2 सुपर्णनागपाशाश्च. — [d]) T1 G1.3-6 M सर्वे गच्छं(G1.3 °र्जं)ति तत्र वै. — After 31, V1 B D S ins.:

134* स्थावरा जङ्गमाश्चैव महाभूतास्तथापरे ।
पुरंदरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यमः ।
महादेवः सहोमोऽत्र सदागच्छति सर्वशः ।
महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ।

[(L. 1) T1 G1.3-6 M स्थावरं जंगमं चैव. G1 M1 महाभूतं. — (L. 2) T1 देवेभ्यो. — (L. 3) V1 सोमो° (for होमो°). S महादेव(G3 °सेन)श्च भगवान्. G4 om. post. half of line 3 and prior half of line 4. B3.6 T1 G1-3.5.6 M पर्वसु (for सर्वशः). — (L. 4) B2 राजेंद्रं. S (G4 om.) महादेवश्च (G2 M1 °सेनश्च; G3 °देवस्तु) भगवान्. S नित्यमास्ते (for सदो°).]

32 [a]) S तत्र (for तस्यां). — [b]) T1 G3-5 M1 तत्र; G6 महा- (for तथा). Ś1 G4 ते; K4 मे; T1 वै (for ये). — [c]) Ś1 M1 ऋषयो बालखिल्याश्च; K2.3 D3.6 (*sup. lin.* as in text) °यो वालिखिल्याश्च; V1 °यश्च महात्मानो. — [d]) K4 Ñ1 V1 च ये; G1.6 अपि (for तथा). D3 योनिजायोनिजस्तथा; G4 योजितायोनिजास्तथा.

33 G1.6 M om. 33. — [a]) D1.2 एवं (for यच्च). B1 त्रिलोकेषु (for त्रिलोकेऽस्मिन्). T1 G2-5 यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु. — [b]) D1.2 दृश्यंते. Ś1 स्थास्नु°; G4 स्थासु° (for स्थाणु°). B1 G2.3 दृश्यं (G2 दृश्य-) स्थावरजंगमं. — [d]) G4 यद् (for तद्). K2.3 तद्विद्धि भरतर्षभ (= Gītā 13. 26[d]); B3-5 D (except D1.2) इति विद्धि नराधिप.

34 [a]) = 4. 65. 16[a]. B3 °सहस्राणाम्. — [b]) Ś1 B1 मुनीनाम्; B2-5 D G6 ऋषीणाम् (for यतीनाम्). — [c]) Ñ1 प्रजावृतां च; V1 B3.4.6 S (except G2) प्रजापतीनां. Cd cites प्रजावतां (as in text). — [d]) S (except G2) भारत (for पाण्डव). V1 B3.4 ऋषीणां पांडुनंदन.

35 [a]) Ś1 वसंति स्म; K1 ते स्म सर्वे; G6 ते तु तत्र. K1 तथा कामं; S (except G2) यथान्यायं. — [b]) D1.2 दृष्टाः सर्वे; T1 G1.3-6 M1 दृष्ट्वा देवं; G2 सर्वे तुष्टा. — [c]) T1 G3-5 देवं (for तस्मै). — [d]) V1 B1.2.5 D सर्वे; S पुनर् (for प्रति-). Ñ1 B1-4 D1.2 G2 यथासुखं; B6 यथायथं.

36 [a]) K2 अतिथीनागमान्; V1 D1.2 अतीतानागतान्; G1 °थीनागतं. G2 देवा. — [b]) S दैत्यानेवं (G1.6 °नपि; G2 °नेव; M1 °न्दिव्यान्; M2 °न्देवः). T1 G2-4 M transp. मुनीन् and तथा. B1.2.5.6 D तथा द्विजान्; G1.6 महामुनीन्; G5 तथा मुनिः (for मुनींस्तथा). — [c]) Ś1 तथा (for यक्षान्). K4 सुपर्णा-; B3m सुवर्णान्. — [d]) Ś1 गंधर्वाप्सरसास्तथा; K4 D6 °प्सरसांस्तथा; D1.2 °नप्सरस्तथा; D3 °प्सरसं तथा.

37 [a]) B1 °गोप्यमितधीर्; T1 °गानमितया. — [b]) K1 ब्रह्म-. D2 °पितामहं. G1 महालोकपितामहः. — M2 om. 37[cd]. — [c]) D2 यथावत्सर्व°. — [d]) B1 यथा हि. K1 यथार्हप्रतिपद्यतौ; S (M2 om.) यथार्हं प्रत्यपद्यत (G2 °र्हमतिपद्यते; G6 °र्हं प्रत्युपद्यत).

सान्त्वमानार्थसंभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ३८
तथा तैरुपयातैश्च प्रतियातैश्च भारत ।
आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ३९
सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ४०
सा सभा तादृशी दृष्टा सर्वलोकेषु दुर्लभा ।
सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ४१
एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु पाण्डव ।
तवेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा सभा ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतां वर ।
वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि वै प्रभो ॥ ४३
वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ।
दैत्येन्द्राश्चैव भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥ ४४
तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ४५ C 2 481 B 2 12 3 K 2 12 3

---

38 ^{a}) Ñ1 V1 B D तु (for च). Ś1 K1–3 V1 भूतात्मा; K4 धर्मा° (for विश्वा°). T1 G1.3–6 M तांस्तु सर्वान्स (G1 तांस्तु भगवान्स; G3 स तांस्तु सर्वान्; G4 तांस्तु स [sic]) भगवान्. — ^{b}) Ś1 B D स्वयंभूरमितद्युतिः; G1.3 °भुरमितप्रभः; G6 °भूरमितप्रभो. — After 38^{ab}, T1 G1.3–6 M1 ins.:

135* मधुरेण साम्ना भगवान्प्रतिगृह्णाति नित्यशः ।

[G1.6 साम्ना सुवाचा भग°. G1.5.6 प्रति(G1 °त्य)गृह्य च; G3 प्रतिगृह्णातु.]

— M2 om. 38^{cd}. — ^{c}) K1.4 सांत्वनामा(K4 °मानो)र्थ°; K2.3 सा च (K3 सांत) मानार्थसंयोगैर्; Ñ1 B3.6 D1–5 G4 सांत्वमाना(D4 स्वांत्वपानो)र्थसंयोगैर्; M1 सांत्वदानार्थसंभोगैर्. Cd cites सान्तं (wrong for सान्त्वं=मधुरं), मानः, अर्थः, संभोगः. — ^{d}) G1 युतया (for युनक्ति). K1 युनक्ति वसुधाधिप; Ñ1 संयोजयति सर्वशः; D1.2 G2 युनक्ति मनुजाधिपः.

39 ^{a}) K1 तथा तैरूपजापैश्च; D1 तथा तैरूपयानैश्च; G2 अपरैरुपयातैस्तु. Cd cites उपयातैः (as in text). — ^{b}) K1 प्रतिघातैश्च; K4 D6 °याञ्भिश्च; V1 °पादैश्च; Dn D1.2.5 Cd प्रति(D1.2 °ती)यद्भिश्च; D3 °पद्भिश्च; G6 प्रतीयातैश्च. T1 G1.3–6 M सर्वशः (for भारत). G2 प्रतियातैस्तथापरैः. — ^{c}) Ñ1 अनुकूला; G4 आमूला सा. G2 नित्यं; M2 तत्र (for तात). — B1 om. 39^{d}–40^{a}. — ^{d}) D6 भवतिः; T1 भवती. K2 [ए]व; K3 [ए]वं; D6 स (for स्म).

40 B1 om. 40^{a} (cf. v.l. 39). — ^{a}) D3 °जोमया. K2 विद्या; G2 शुभ्रा (for दिव्या). — ^{b}) Ś1 K1.4 ब्रह्मर्षिगणभाविनी; Ñ1 °भावना; B1 °प्रेरिता; G2 M महर्षिगणसेविता. — ^{c}) K3 D5 ब्रह्मया; T1 G5 ब्राह्म-. D1.2 दीव्यमाना. — ^{d}) Ś1 सुशुभ्रा; K1(before corr.).2 सुशुभा; K1 (by corr.) सुशुभे; K3 सुश्रुभा; K4 सुसुभ्रा; V1 शुभगा (for शुशुभे). S कांत्या चैव गतक्लमा.

41 ^{a}) T1 G1.3.5.6 M सा मया; G2 सभा या (for सा सभा). Ñ1 दिव्या (for दृष्टा). — ^{b}) Ñ1 B D (except D1.2) T1 मया; G (except G2) M सभा (for सर्व-). K1 वल्लभा (for दुर्ल°). — ^{c}) G1 सभेया. T1 °शार्दूलं. — ^{d}) V1 S (except M2) मानुषेषु. B6 तथा (for यथा).

42 ^{a}) B3 G1.2.4.6 M1 एषा (for एता). D3 G1.2.4 M1 °पूर्वा. — ^{b}) K1.2 B D भारत (for पाण्डव). — ^{c}) K2 Ñ1 V1 B D G2 सभेयं (for तवेयं). — ^{d}) K2 G3 (*inf. lin.* as in text) शुभा; Ñ1 V1 B D त(D4 भ)त्र (for सभा). G1.6 सभा श्रेष्ठतमा शुभा. — After 42, B D S Cd ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn1 S 11; D3 10).

43 ^{a}) K4 G2.3 राजलोकास्ते; T1 G4.5 देवलोकास्ते. — ^{b}) K4 T1 G2–5 कथिता. — ^{c}) Ś1 G2.4 वै; D1.2 च (for तु). K V1 °सभा नित्या (K1.3 °त्यो); G1.6 °सभां दिव्यां. — ^{d}) M2 यदा (for यथा). Ś1 K B5 D (except D1.2) G5 मे (for वै). G2.4 यथावदनुपूर्वशः; G3 यथावद्वदसि प्रभो.

44 ^{a}) Ś1 K4 G2 वै; T1 G1.3–6 M च (for तु). Ñ1 V1 वरुणस्य सभा नित्या. — ^{b}) K2 नागस्ते; K3 नागस्त्य-. B1.3.4.6 D1.2 T1 G1.3–6 M तथा नागाः (T1 G1.3.5.6 यथा नागाः; M2 तथा नाग-) सभासदः. — ^{c}) K1 दैत्येंद्रैश्. K4 Ñ1 V1 B D G1.5.6 चापि (for चैव). Ś1 K1.3 भूयिष्ठं.

45 ^{a}) T1 G5 ततो; M1 यथा. D1.2 धनपतिर्. — ^{b}) Ś1 अपि (for तथा). S राक्षसा गुह्यकाश्च ये (G2 °कास्तथा). — ^{c}) K4 °प्सरसां चैव. — ^{d}) Ś1 K1.3 B1 D4 T1 G3 M1 भगवान्वृषभध्वजः.

46 ^{a}) D1.2 पितामहं (for °मह-). Ś1 K4 ते (for तु). — ^{b}) K2 कल्पितास्ते. Ś1 तु; K4 सु-; V1 वै (for ते). — G1 om. (hapl.) 46^{c}–47^{d}. — D1.2 *repeat*

C 2 482 B 2 12. 4 K 2. 12. 4 पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः ।
सर्वदेवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव हि ॥ ४६
शतक्रतुसभायां तु देवाः संकीर्तिता मुने ।
उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ४७
एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने ।
कथितस्ते सभानित्यो देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ४८
किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रतम् ।
येनासौ सह शक्रेण स्पर्धते स महायशाः ॥ ४९
पितृलोकगतश्चापि त्वया विप्र पिता मम ।
दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं चासि समागतः ॥ ५०
किमुक्तवांश्च भगवन्नेतदिच्छामि वेदितुम् ।
त्वत्तः श्रोतुमहं सर्वं परं कौतूहलं हि मे ॥ ५१
नारद उवाच ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ ५२
स राजा बलवानासीत्सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।

46[cd] (with v.l. as in other D MSS.) after 47. — [c]) K4 Ñ1 V1 D (except D1.2) G3.5 M2 सर्वे (for सर्व-). — [d]) Ś1 Ñ1 V1 B1-5 D (except D3.4) G4.5 M ह (for हि).

47 G1 om. 47 (cf. v.l. 46). — [a]) Ś1 B1 T1 G3-5 शक्रस्य च; K3 तत्र क्रतु-; K4 Ñ1 V1 B2-6 D (except D3) G2.6 M शक्रस्य तु (for शतक्रतु-). Ś1 G3 वै; B3.4 ते; D5 नु (for तु). — [b]) K3 संकीर्तितो. Ś1 विभो; K1 पुनः (for मुने). D3 देवास्ते कीर्तिता मुने; G2 देवाः संपरिकीर्तिताः. — [c]) Ś1 विद्याधरस्तु गंधर्वा. Cd glosses उद्देशः — [d]) Ś1 विदितास्तु; K1-3 G2 विचित्राश्च. — After 47, D1.2 (which om. 48[ab]) *repeat* 46[cd] with v.l. (cf. v.l. 46).

48 D1.2 om. 48[ab]. — [a]) G3 एव (for एक). Ñ1 राजर्षे. — [b]) T1 G1.3-6 M1 कथितस्ते (G1.6 °स्तु) (for हरिश्चन्द्रो). K1 महामुनिः. — [c]) D1.2 शक्रस्य तु (cf. 47[a]); D4 कथितस्य; S (except G2 M2) हरिश्चंद्रः (for कथितस्ते). Ñ1 सभा नित्या; V1 B D सभायां वै (B1.3.6 D1.2 तु); T1 G5 सभां नित्यो; G1.6 सभां नीतो. Cv cites 48[c] exactly as in text (erroneously attributed by Sastri in part to his 2. 11. 15). — [d]) Ñ1 V1 यशस्विनः (for महा°). — After 48, T1 G2-5 ins. (cf. 60):

136* केन कर्मविपाकेन हरिश्चन्द्रो द्विजर्षभ ।
तेषु राजसहस्रेषु प्रभयाप्यतिरोचते ।;

while B4 ins. 137* (see below).

49 [a]) B5 किं कर्म तेन चरितं; G1 किं कर्तव्येनाचरितां; G6 किं कृत्वैवेह चरितं. — [b]) Ś1 K2.4 Ñ1 V1 B1.5 D5.6 नियतव्रत; B2 D1.2 नियमव्रतं; B3.4 नियतात्मना; Dn1 D3 नियतं व्रतं. T1 G3-5 M नियमो वा यतव्रत; G1.6 नियमेन यतव्रत; G2 तपो वापि व्रतोपि वा. — K1-3 V1 B1 D4 ins. after 49[ab] : B4, after 48 :

137* किंचिद्दत्तं हुतं तेन इष्टं वापि महामुने ।

— [c]) K2 येनासौ सह * * *. — [d]) Ñ1 स्पर्धेति; G2 मोदते. K4 V1 B1.2.4-6 D T1 G2 सु(V1 च; T1 G2 स)महायशाः; Ñ1 G1.3 M2 स महात्मना (G1 °मनाः); G4.5 M1 स (M1 सु-) महात्मना; G6 स महामुनां (corrupt). K2 कथं वासिम माहायशाः (sic).

50 [a]) B1.5 Dn1 D3.5.6 M चैव (for चापि). Dn2 D4 पितृलोकं गतश्चैव. — [b]) G2 तत्र (for विप्र). K3.4 पितामहाः (K4 °ह) (for पिता मम). — [c]) K3 महाराजः; K4 B3 Dn1 D1.2 G3.4 M1 महाभाग; G1.6 महात्मा तु; G2 कथं चासीन् (for महाभागः). — [d]) Ś1 चैव; K1 B2.4-6 Dn D3-6 वापि; K2.3 वासि; Ñ1 V1 B1.3 D1.2 चापि (for चासि). K2 ममागतः; B1 D6 सभां (D6 °भा-) गतः; Dn1 समागमः. T1 G1.3-6 M कथं त्वासीत्स- (G1 M चासीत्स-; G6 चापि स)मागमः; G2 महाराजसमागमः.

51 [a]) Ś1 Ñ1 वा; K1.3 स; K2 om.; V1 D1.2 त्वां; B1.6 मां; T1 G2.4.5 M मा; G3 मे (for च). K1 B6 D3 भगवान्. G1.6 किमुक्तवान्महाभाग. — [b]) Ñ1 नारद (for वेदितुम्). V1 B D तन्ममाचक्ष्व नारद (B1 पृच्छतः; B5 Dn D3-6 सुव्रत). — After 51[ab], S ins.:

138* अनागतमतिक्रान्तं तत्सर्वं त्वयि निष्ठितम् ।

[G3 अनाशितम् (for अनागतम्), and तिष्ठति (for निष्ठितम्).]

— [c]) G2 त्वत्तत् (for त्वत्तः). B1.3.6 D1-3.5 इदं (for अहं). V1 B2.4.5 Dn D4.6 सर्वमिदं (for अहं सर्वं). K3 पूर्वं; Ñ1 ब्रह्मन् (for सर्वं). Ś1 T1 G1.3-6 M त्वत्तः सर्वमहं (G1.6 M1 °मिदं) श्रोतुं. — [d]) T1 G4.5 यते; G1.6 मुने; G3 भक्ते; M महत् (for परं). B2 मम (for हि मे).

52 G4 श्रीनारदः (for the ref.). — [a]) T1 G1 यं (for यन्). Ś1 K2 T1 G2.6 M मा (for मां). S (except G2 M2) कौंतेय (for राजेन्द्र). Cd cites 52[ab]

तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥ ५३
तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् ।
शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्त नरेश्वर ॥ ५४
स विजित्य महीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।
आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ५५
तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया ।
द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन्यज्ञे च तेऽभवन् ॥ ५६
प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याजकानां नरेश्वरः ।
यथोक्तं तत्र तैस्तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ ५७
अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तथा ।
प्रासर्पकाले संप्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ५८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः ।
रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ।
तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥ ५९ C 2 496 B 2 12 17 K 2 12 22

(entire) as in text. — ^{c}) K_3 तत्ते तं; G_4 ततोहं. B_6 D_1 वै (for सं-). — ^{d}) K_3 D_6 (before corr.) महात्म्यं; S (except $G_{2,4}$) चरितं (for माहात्म्यं). — After 52, S ins.:

139* इक्ष्वाकूणां कुले जातस्त्रिशङ्कुर्नाम पार्थिवः ।
अयोध्याधिपतिर्वीरो विश्वामित्रेण संस्थितः ।
तस्य सत्यवती नाम पत्नी केकयवंशजा ।
तस्यां गर्भः समभवद्धर्मेण कुरुनन्दन ।
सा च काले महाभागा जन्ममासं प्रविश्य वै ।
कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ।
स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः ।

[(L. 1) G_2 इक्ष्वाकोस्तु. — (L. 2) $G_{1.3.5}$ M °त्रेण सुस्थितः; G_2 °त्रे सुसंस्थितः; G_6 °त्रेण धीमता. — (L. 3) M_2 सत्यरता. — (L. 5) T_1 $G_{3.4.6}$ M_1 महाभाग. T_1 जन्ममामम; G_1 राजभ्यासं; G_{2-4} M राजन्मा(G_4 °न्मां)सं; G_6 राजाभ्याशं. G_6 प्रपद्य वै. — (L. 6) M_1 दशमं (for कुमार).]

53 ^{b}) K_2 पूर्वं मही°; $G_{3.4}$ सर्वमहीभृतां. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ सर्व- (for सर्वे). — ^{d}) B_4 स्मृताः (for स्थिताः). K_1 शासनाच्च पुरः स्थिताः; $K_{2.3}$ सर्वदा शासने स्थिताः; D_6 शासनावनतः स्थितः; G_2 शासिता वंशमास्थिताः.

54 ^{b}) $Ś_1$m जेतुं हेम°; B_1 चित्रं हेम°; $D_{1.2}$ जैत्रहेम°; G_6 जैत्रं रत्न°. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 जिताः शस्त्रप्रतापेन; K_{1-3} शस्त्रप्रतापै(K_2 °प्रपातै)र्विजिता; $G_{1.6}$ °प्रतापैश्च जिता. — ^{d}) B_6 (m as in text) सर्वे; G_4 सर्वा (for सप्त). $B_{4.5}$ D (except $D_{1.2}$) S (except G_2) जने° (for नरे°). — After 54, G_6 reads 61, followed by 140*.

55 G_6 om. 55–56. — ^{a}) K_1 B D G_5 M स निर्जित्य; T_1 स हि जित्य. $D_{1.2}$ मही. B D M_2 कृत्स्नां (for सर्वां). — ^{c}) K_3 आजुहाव. $Ś_1$ महातेजा; K_3 महाराजन्; G_1 महाराजा; G_3 महाराजो.

56 G_6 om. 56 (cf. v.l. 55). — ^{d}) K_2 तस्य यज्ञस्य तेभवन्. — After 56, T_1 G_{1-5} M read 61, followed by 140*.

57 ^{a}) S (except G_2) अददाद् (for प्रादाच्च). $G_{1.6}$ राजन् (for प्रीत्या). — ^{b}) $Ś_1$ K D_4 याच(K_1 °च)केभ्यो; B Dn D_6 याचकानां (B_5 D_6 °कान्स). K_2 B_3 $D_{1.2}$ नरेश्वर; D_3 जनेश्वरः; S (except G_2) युधिष्ठिर. — ^{c}) K_1 तथोक्तं. $Ñ_1$ तैस्तत्तु; T_1 $G_{1.3-6}$ M च क्र(G_1 कृ)तौ (for तत्र तैस्). V_1 B D यथोक्तवंतस्ते तस्मिन्; G_2 यथोक्तं तत्र तैस्तैस्तु. — ^{d}) $Ñ_1$ तत्तु; G_1 स्थितः (for ततः). K_2 पंचगुणात्मकं.

58 ^{a}) K_3 अतर्पयत्सु-; T_1 °र्पयं च; G_4 समर्पय(*sup. lin.* समर्चय)च्च. T_1 $G_{5.6}$ वसुभिर्; $G_{1.3.4}$ M_2 बहुभिर्; M_1 पशुभिर् (for विविधैर्). — $Ś_1$ om. (hapl.) 58^{b}–59^{a}. — ^{b}) $Ñ_1$ B_5 Dn D_{4-6} तदा (for तथा). $B_{1.2.4.6}$ $D_{1.2}$ धनैः स (B_1 दानैः स; $B_{4.6}$ धनैः सु-; $D_{1.2}$ धनैश्च) बहुशो द्विजान्; S ब्राह्मणान्भरतर्षभ. — ^{c}) K_1 प्रासर्पि°; K_3 प्रदान°; $Ñ_1$ B_5 D_6 प्रसर्प°; V_1 B_3 प्रतर्पकाले (B_3 °प्यकाल-); B_1 (m as in text) प्रतप्य°; $B_{2.4.6}$ (m as in text) प्रसाद्य°; $D_{3.4}$ प्रासर्प्य°; **C**d as in text. T_1 G_{3-6} M यज्ञकालेथ (T_1 G_3 M_1 °ले च; G_6 °ले तु) संप्राप्तान्; G_1 यज्ञकालेथ संप्राप्ता; G_2 ये तत्र काले संप्राप्ता. — ^{d}) $D_{1.2.4}$ G_2 समागताः.

59 $Ś_1$ om. 59^{a} (cf. v.l. 58). — ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{1-4.6}$ D_4 भक्षैर्; K_4 Dn D_3 भक्ष-; $Ñ_1$ V_1 B_5 $D_{5.6}$ भक्ष्य- (for भक्ष्यैर्). T_1 G_{3-5} पानैश्च; G_1 * यैश्च; G_2 M रत्नैश्च; G_6 पेयैश्च (for विविधैर्). — ^{b}) K_1 यथाकामं पुरस्कृतैः; $Ñ_1$ °ममुपस्कृतैः; V_1 °मसमन्वितैः; B_5 °ममतर्पयत्; D_3 °र्यैपुरस्कृतैः; S यथाकाममुदा(T_1 $G_{4.5}$ °कालमुदा-; G_3 °काममुपा-; M_2 °क्रममुदा)हृतैः. — ^{c}) K_1 रत्नैः प्रत°; B_1 रत्नाढ्यैस्त°; $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ G_2 रत्नौघैस्त°; M_1 °रत्नोघत°. $G_{1.6}$ M_1 हृष्टैर् (for तुष्टैर्). — ^{d}) $B_{2.5}$ G_2 द्विजैश्च समुदाहृतः; T_1 $G_{1.3-6}$ M_1 द्विजैश्चैव(G_1 °श्वेत)मुदाहृतं. — ^{e}) B_3 D_3 तेजस्वी च नृपेभ्योसौ (D_3 °पि). — ^{f}) $Ś_1$ भवेत् (for ऽभवत्). $K_{1.2.4}$ नृपेभ्योप्यधिको भवान् (K_4 भव); B_3 सर्वेभ्योप्यधिकोभवत्; D_3 $G_{1.3.4}$ M_1

C. 2. 496 B. 2. 12. 18 K. 2. 12 23 एतस्मात्कारणात्पार्थ हरिश्चन्द्रो विराजते ।
तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ६०
समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ।
अभिषिक्तः स शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥ ६१
ये चान्येऽपि महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् ।
यजन्ते ते महेन्द्रेण मोदन्ते सह भारत ॥ ६२
ये चापि निधनं प्राप्ताः संग्रामेष्वपलायिनः ।
ते तत्सदः समासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ६३
तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ।
तेऽपि तत्स्थानमासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यशः ॥ ६४
पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः ॥ ६५
समर्थोऽसि महीं जेतुं भ्रातरस्ते वशे स्थिताः ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ६६

सर्वेभ्योभ्यधिकोभवत् (G1 M1 °को भव); T1 G5.6 सर्वेभ्यो ह्यधिको भव; G2 सर्वैरभ्यधिकोभवत्; M2 सर्वेभ्यो ह्य(भ्य)धिकोभवत्.

60 a) K1 V1 B2-6 D G6 राजन्; Ñ1 T1 G3-5 M तात; G1 राजा (for पार्थ). B1 एतस्मिन्कारणे राजन्. — b) K2 विजायते; S (except G1) युधिष्ठिर (for विरा°). — cd) B3 तं (for तद्). S तेषु राजसहस्रेषु प्रभयाप्य(M2 °या भ्य)तिरिच्यते. — 60d = Gītā 13. 26d.

61 S reads 61 after 56 (G6, after 54; M2 further transp. 61ab and 61cd). — ab) K3 समाप्ये च; B1 समाप्य तु. K4 transp. हरिश्चन्द्रः and महायज्ञं. S समाप्तयज्ञो (M2 °ज्ञे) विधिवद्धरिश्चंद्रः प्रतापवान्. — c) K1.4 Ñ1 V1 B4.5 D (except D1.2) G1.5.6 M °षिक्तश्च; K2.3 °षिक्तस्तु; G2 °युक्तश्च. — d) V1 B2.6 D1.2 साम्राज्ये वै. B2.6 D1.2.4 T1 G1.5.6 M1 नराधिपः; G4 नरर्षभः. — After 61, S ins.:

140* राजसूयेऽभिषिक्तस्तु समाप्तवरदक्षिणे ।

[G2 °सूयाभिषिक्तश्च; G3 °सूयेभिषिक्ते तु; G5.6 °सूयेभिषिक्तश्च.]

62 a) K2 V1 B1.2.4.5 D (except D1.2) T1 G1.3-6 M च (for ऽपि). G1 महाराजा; G3 महीपाल; G6 महाराज (for महीपाला). B3 ये चान्ये पृथिवीपाला; G2 ये यजंते महीपाला. — c) K1 यजंते वै; S संप्राप्तास्ते (G2 सर्वे तेन). B4.5 Dn D3.5.6 G2 सहेंद्रेण; G3 नरेंद्रेण. — d) K2 स तु भारत; Ñ1 सह वै दिवि; B3.5 D (except D1.2) भरतर्षभ.

63 Ś1 om. 63. — a) K Ñ1 चान्ये (for चापि). K3 मन्य (for प्राप्ताः). — b) M1 संग्रामेष्यपला°. — c) K4 माहेंद्रं सद आसाद्य; Ñ1 तेपि तत्सदमासाद्य; B1-5 Dn D1-3.5.6 ते तत्सदनमासाद्य; T1 G3-5 ते प्राप्तास्तां सभां राजन्; G1.2.6 M2 ते तां सभां समासाद्य (G2 °गम्य); M1 ते तां सभामासाद्य (submetrical). — d) K4 पांडुनंदन; T1 G3-5 सह भारत; G1 भरतर्षभः; G2 दिवि भारत.

64 a) D3 कालेन; G2 घोरेण (for तीव्रेण). — b) G1.6 त्यजं(G1 °ज)ति स्वकले°; G2 त्यक्त्वा जीर्णं कले°. — c) K1 ते च (for तेऽपि). K4 B2 तेपि तत्स्थानं समासाद्य (hypermetric); B5 ततः स्थानं समासाद्य; Dn D1.4-6 M2 ते तत्स्थानं समा°; D3 ते तत्सदनमा°. — d) G2 श्रीमतो.

65 a) K1.3 तवाह; B1.6 D1.2 Cd त्वामाह; B3.4 ते स हि; D3 त्वां त्वाह; G1 च तव (corr. from च तत्व); G4 ह त्वाह; Cv [आ]ह त्वा च (for च त्वाह). Ś1 कौरव्यः; K2-4 B5 D3 कौरव्य (for कौन्तेय). — b) Ś1 K2 Ñ1 V1 B1.2.4.6 D2.4 G2 कौरवनंदन; D5 पौरवनंदनः; T1 G1.3-6 M कौरववर्धनः (G3 °न). B5 शृणु त्वं पांडुनंदन; Dn(!) पांडुस्ते पांडुनंदन. — c) K2 हरिश्चंद्र°; D4 हरिश्चंद्रं. — d) T1 नृपते. G2 सर्वपूज्यतां (for जात°). — After 65, Ñ1 V1 B D ins.:

141* विज्ञाय मानुषं लोकमायान्तं मां नराधिप ।
प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेथास्त्वं युधिष्ठिरम् ।

[(L. 1) B3 D1.2 नराधिपः. — (L. 2) Dn1 प्रवणो (for प्रणतो). D1.2 वदथास्त्वं; D3 वदाशु त्वं.]

66 a) G1 समर्थोहं; G4 °र्थोपि. — b) Ñ1 V1 B (except B4) D स्थिता वशे (by transp.); G2 (*sup. lin.*) यशस्विनः. — c) K2 राजसूयं क्रतुवरम्; K3 राजन्स्वयं क्रतुश्रेष्ठम्. — d) G1 आभरस्व. — After 66, V1 B D ins.:

142* त्वयीष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ।
मोदिष्ये बहुलाः शश्वत्समाः शक्रस्य संसदि ।
एवं भवतु वक्ष्येऽहं तव पुत्रं नराधिपम् ।
भूर्लोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथाब्रुवम् ।

[Before line 3, a few MSS. ins. नारद उ°. — (L. 3) B1.2.5 D2-5 पुत्रं तव (by transp.); B3.4 पुत्रं ते च. B D2.3.5.6 नराधिप; D4 युधिष्ठिरं. — (L. 4) B1 स्वर्लोकं; B4 भूलोकं.]

67 After 67ab, G2.3 M1 ins. (cf. 67cd):

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र संकल्पं कुरु पाण्डव ।
गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम् ॥ ६७
बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यत्र हि वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६८
युद्धं च पृष्ठगमनं पृथिवीक्षयकारकम् ।
किंचिदेव निमित्तं च भवत्यत्र क्षयावहम् ॥ ६९
एतत्संचिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षमं तत्समाचर ।
अप्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
भव एधस्व मोदस्व दानैस्तर्पय च द्विजान् ॥ ७०
एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ॥ ७१

वैशंपायन उवाच ।

एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यैः समागतः ॥ ७२
गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरव ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास भारत ॥ ७३ C 2 513 B. 2. 12. 34 K. 2 12. 39

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं सभापर्व ॥

143* गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वे सर्वे पितामहाः ।
सलोकतां सुरेन्द्रस्य त्रैलोक्याधिपतेर्नृप ।
[(L. 1) G2 पूर्वे पूर्वपितामहाः.]

— G2 om. 67^{cd}. — a) Ś1 B2.4 **Cd** गंतारः स्थ; V1 B1.3.5 Dn D3–6 गंतासि त्वं; D1 (corrupt) स गंतारस्क; D2 स गंतास्थ; S (G2 om.) गंतासि वै. — d) Ś1 K Ñ1 B6 स(K1 B6 पू)र्वे एव; B1 सर्वमेव; B2 सर्वैरेव; D4 सर्वैः सह; G (G2 om.) M1 पूर्वैः सर्वैः. — After 67, B4 (cf. 143*) *repeats* 67^{cd} [with v.l. पूर्वे एव (for पूर्वैः सह).]

68 a) K1 S बहुविघ्नस्तु कौंतेय (K1 G1.2 नृपते). — b) G4 महत् (for महान्). — With 68^{cd}, cf. Rām. 1. 12. 17^{ab} (Kumbh. ed.). — c) K4 छिद्रं यत्र हि वांछंति; Ñ1 B Dn D1–3.5.6 S छिद्राण्यस्य तु (Ñ1 B3.6 D1.2 °ण्यत्र तु; D3 °ण्यस्य च; T1 °ण्यस्यं तु) वांछंति.

69 D1.2 om. 69^{ab}. — a) B1 युद्धं हि. Ś1 ध्रु(*or* पृ)ष्टगमनं; K1(orig.).2.4 Ñ1 पृष्ठ(*or* °ष्ट)शमनं; K1(*sup. lin. sec. m.*).3 B1 तु(B1 ह)ष्टशमनं; V1 दुष्टमनसः; B2–6 Dn D3–6 क्षत्र(D3 शत्रु)शमनं; G2–4 प्राणिशमनं; M पृष्ठानुगमं; **Cd** पृष्ठस्रवनं. — b) Ś1 B4.5 D (D1.2 om.) T1 G1.4 M2 °क्षयकारणं. — c) D4 किंचिदेव-; G2 किंचिदेतन्; **Cd** as in text. G6 निवृत्तं. S (except G2) तु (for च). — d) Ś1 Ñ1 भवत्येव. T1 G (except G2) M2 भया° (for क्षया°). M1 भवत्यत्रासुखा(marg. °शुभा)वहं. — After 69, S (except G2) ins.:

144* एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः करवाणि ते ।
[M1 भूयः किं (by transp.). G1.6 कथयामि (for कर°).]

70 b) K1 Ñ1 V1 B2.4–6 D (except D3) M2 यत्क्षेमं. K3 यज्ञमेतत्समाचर. — c) Ś1 °मत्तोत्थितं; K1 B3 Dn D1.2 G5.6 °मत्तः स्थितो; K2 °मत्तो * *; K3 °मेतस्थितो; B6 T1 G1.3.4 M1 °मत्तस्थितो. — d) K2 D4 G1–3 °वर्णस्य. — e) Ś1 भवस्व चैव; K1 भव एजस्व; Ñ1 भवस्वेधस्व; G1 भव सायस्व; G6 भव साधस्व. — f) V1 B2–6 D धनैस; T1 दादोस (corrupt); G3 दारैस् (for दानैस्). K1 सदानैस्तर्पय द्विजान्; K2 प्रभूतै (sic) तर्पयन्द्विजान्; K3 प्रभूतांस्तर्पय द्विजान्; B1 धर्मैश्वर्यपरो द्विजान्; G1 दाने संतर्पयन्द्विजान्; G2 सुदानैस्तर्पयन्द्विजान्; G5 धनैस्तर्पयत द्विजान्.

71 a) K2 एतत्ते विस्तरे प्रोक्तं. — b) M2 यथा (for यन्मां). K1.2 यन्मां त्वमनुपृच्छसि; K3 यन्मा त्वमनुपृष्टवान्. — c) Ś1 D4 त्वा. — d) K2.3 दशार्ह(K3 °र्हं)नगरीं; B6 Dn1 D1.2 T1 G2–6 M1 दा(T1 द)शार्हनगरं; G1 द्वारकानगरं. — **Cd** cites 71^{cd} (entire) as in text.

72 G1.6 read 72^{a}–73^{b} after वैशं° उ° of the next adhy. B1 G2 M1 om. the ref. — a) T1 G3 एतद् (for एवम्). G2 आज्ञाय (for आख्याय). **Cd** cites text. — b) Ś1 K4 D1.2 **Cd** नारदो भगवानृषिः. — c) G2 तैर्युतो. — d) K4 ऋषिवर्यैः; G1 ऋषिभिस्ते; G2 °भिर्ये; G6 °भिस्तैः. K3 समावृतः; T1 G2 समागताः; G1 महात्मभिः.

73 For sequence of G1.6 cf. v.l. 72. — a) K4 गतेथ; D5 गतेषु. Ñ1 V1 G2 राजा (for पार्थो). — b) Ś1 V1 भारत; Ñ1 B (except B3) Dn T1 G2–4 M2 कौरवः; D1.2 कौरवैः. G1.6 भ्रातृभिः परिवारितः. — G1.6 om. 73^{cd}. — c) K2 Ñ1 क्रतुवरं. — d) Ś1 K2 V1 B5 Dn D1.4–6 पार्थिवः; K1 भारतः; Ñ1 वै तदा; B6 D3 पार्थिव (for भारत).

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except K4) सभावर्णन (Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान); to it K3 V1 B1.2.6

१२

C. 2. 514
B 2. 13. 1
K 2 13. 1

वैशंपायन उवाच ।

ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः ।
चिन्तयन्राजसूयाप्तिं न लेभे शर्म भारत ॥ १
राजर्षीणां हि तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम् ।
यज्वनां कर्मभिः पुण्यैर्लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २
हरिश्चन्द्रं च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः ।
यज्वानं यज्ञमाहर्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ३
युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः ।
प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४
स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभः क्रतुम् ।
आहर्तुं प्रवणं चक्रे मनः संचिन्त्य सोऽसकृत् ॥ ५
भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुपालयन् ।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मविदां वरः ।
अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७
एवं गते ततस्तस्मिन्पितरीवाश्वसञ्जनाः ।

D add समास. — *Adhy. name:* Ñ1 पांडुसंदेशकथनं; B4 नारदयुधिष्ठिरसंवादः; M1 राजसूयोपोद्घातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2. 3 11 (as in text); Ñ1 V1 Dn S 12. — *S'loka no.:* K2 74; Dn 34; D1. 2 35; M1 39.

12

1 After the ref., G1. 6 (which om. 1^{ab}–2^{ab}) read lines 72^{ab}–73^{ab} of the previous adhy. — a) K1. 2 तु (for तद्). — b) K2 धर्मपुत्रो (for निशश्वास). — c) Ñ1 V1 B1 m. 3. 5 Dn D3–6 चिंतयन्राजसूये (D6 °यें) ष्टिं; B1. 2 D1. 2 चिंतयानस्तु (B1 °मास) राजेंद्रो.

2 G1. 6 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — a) Ñ1 V1 B1. 2. 5. 6 D G2 M च (for हि). K1–3 G2 तत्; B3 स; D3 तां (for तं). — c) K1. 4 D5 M1 यज्विनां; K2 याज्वनां; Dn2 यज्ञानां. D1. 2 कर्मनिपुणैर् (for °भिः पुण्यैर्). — d) K2 D1. 2 लोकप्रासं.

3 a) K4 Ñ1 B1–3. 6 D1. 2 G2 राजानं (for राजर्षिं). — b) G1. 6 राजसूयाद् (for रोचमानं). B1 विचिंत्य च (for विशेषतः). — c) K2. 3 B3 D1. 2 **Cd** यज्ञानां; B1 G1 यज्वनां; D6 G6 यज्वानां; G2. 4 पार्थस्तं (G4 °स्तु). Ś1 आहर्तुं च महायज्ञं. — d) B1. 2. 6 वै (for सः). B5 °सूयं विशेषतः.

4 a) S (except G2) ततः सभासदः (for युधिष्ठिरस्ततः). Ś1 K तु (K4 च) तान् (for ततः). — b) T1 G (except G2) M1 नृपोत्तमः; M2 नरोत्तमः (for सभासदः). — c) B5 अभ्य° (for प्रत्य°). K2–4 D4 तु (for च). B1 सभैः (for च तैः).

5 G1. 4. 6 om. (hapl.) 5–6. — a) D3 राजसूयं च (for स राजसूयं). K1 Dn2 T1 G5 M1 राजेंद्रः; B1 विधिवत् (for राजेन्द्र). — b) Ś1 B5 D (except D1. 2) तदा (for क्रतुम्). — c) B3 प्राहर्तुं. K3 G2. 5 प्रणवं. — d) Ś1 K4 B2–6 Dn2 D3–6 M च; Dn1 वा; T1 सा (for सः). K2 मनः सेंचिंत्य (sic) सोमकृत्; B1 संचिंत्य मनसासकृत्.

6 G1. 4. 6 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) Ñ1 V1 भूयश्चाद्भुतवीर्यो वै. — b) Ś1 K B3–6 D (except D1. 2) M2 °चिंतयन् (for °पालयन्). — c) D1. 3 विहितं; G2 किं हिताः (for किं हितं). K सर्वलोकस्य.

7 a) D1 अनुगृह्णात; G1. 3. 6 अन्वगृह्णन्; G5 अन्वगृह्णात् (for अनुगृह्णन्). — b) Ś1 K4 B1. 4. 5 D (except D1. 2) T1 G (except G2) M सर्व (G4 °र्वा) धर्मभृतां वरः; B3 °धर्मविशारदः. — After 7, V1 B2–6 D S ins. (**Cv** glosses):

145* सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन्कोपमदावुभौ ।
साधु धर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम् ।

[(L. 1) T1 G3–6 M **Cv** क्रियता; G2 दीयतां (for सर्वेषां). G2 क्रीयतां (for दी°). **Cv** cites as above; **Cn** cites दीयतां (noting an unspecified पाठांतर). B2–6 D6 मुष्ण (B5 मुंच) न्कोपमलावुभौ; T1 G M1 मुक्त (G1 तस्य; G4 अक्त) कोपैर्बलं विना; M2 मुक्तपापो बलोद्धतः; **Cv** मुक्तकोपो बलान्वितः (for the post. half). — (L. 2) B2. 3 साधुकर्मेति; T1 G5 सधर्म इति; G1 सत्वधर्मास्य; G4 सत्वधर्मेम; G6 स तु धर्मोस्य (for साधु धर्मेति). **Cv** implies as above. S **Cv** पा (M2 चा) र्थस्य (for धर्मेति). S (except G1–3) श्रूयत; **Cv** as above.]

8 a) Dn1 गते तदा; S वृत्ते जगत् (G2 गते तत्र) (for गते ततस्). D3 तेस्मिन् (for तस्मिन्). — b) K4 B1 G2 प्रजाः (for जनाः). Ś1 पितरीव स्वके यतः; T1 G1. 3–6 M °रीवान्वरज्यत. — c) K1. 4 द्वेष्यस; G1. 6 द्वेषस् (for द्वेष्टा). — d) D4 न तस्य; G6 तत्तस्य; (for ततोऽस्य). G1 °जातशत्रवः. — After 8, V1 B (B1 marg.) D S ins. a passage given in App. I (No. 4).

न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ८
स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातॄंश्च वदतां वरः ।
राजसूयं प्रति तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ ९
ते पृच्छ्यमानाः सहिता वचोऽर्थ्यं मन्त्रिणस्तदा ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ १०
येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति ।
तेन राजापि सन्कृत्स्नं सम्राड्गुणमभीप्सति ॥ ११
तस्य सम्राड्गुणार्हस्य भवतः कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ १२
तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसंपदा ।
साम्ना षडग्नयो यस्मिंश्चीयन्ते संशितव्रतैः ॥ १३
दर्वीहोमानुपादाय सर्वान्यः प्राप्नुते क्रतून् ।
अभिषेकं च यज्ञान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ १४
समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् ।
अविचार्य महाराज राजसूये मनः कुरु ॥ १५
इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् । C 2. 539 K 2. 13. 26 K 2. 13. 27

9 Before 9, Dn2 D2.5.6 वैशं° उ°. — a) B2–4 transp. स and मंत्रिणः. B1 समाहूय; D4 °भाव्य; D5 (by corr.) °नीय (for °नाय्य). — b) B1 यजतां (for वदतां). K8 वर; D4 वराः. — c) B8 यदा (for तदा).

10 a) Ś1 K4 प्रोच्यमानाः; K2.3 Ñ1 V1 B D G1.5.6 M पृच्छ° (for पृच्छ्य°). — b) Ś1 वचस्तं; Dn1 D8 वचोर्थं; D5 °र्थां (for °ऽर्थ्यं). K1.2.4 B2.4.6 D1.2 तथा (for तदा). — c) Ś1 K2.4 महाराजं; K1 °राज; K8 °त्मानं; B1 °बाहुं; B8 °प्रज्ञं; G2 °राजन्; G4 °प्राज्ञा (for °प्राज्ञं). — d) D2 G2 विवक्षुम्; D5 जिघृक्षुम् (for यियक्षुम्). G4 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). T1 अधियक्षुमिदब्रुवन् (s10); G1 इदं वचनमब्रुवन्.

11 a) Ś1 Ñ1 B6 M नृपते (for नृपतिर्). — b) K1 Ñ1 V1 T1 G2–4 M गृहम्; B1.6 पदम्; Cd गुणम् (as in text). K1 T1 G3 M2 इच्छति; K2 B1 अर्च्छति; B4 अर्हति (for ऋच्छति). G1 वारणच्छत्रमिच्छति; G5 वारणावतमि°; G6 वारणत्रौ*मिच्छति. — c) G1 एवं (for तेन). K1 सर्जि च; K2.8 राजैव (for राजापि). K1 स; K8 T1 G4 M2 सत्; K4 B2.4 तत्; Ñ1 V1 B1.8.5.6 D तं (for सन्). G4 कृत्यं (for कृत्स्नं). — d) K3 तस्माद् (for सम्राड्-). Cd cites सम्राड्गुणं (as in text). Ś1 B1 T1 G1.8–6 M अभीप्सते; D6 अभीत्सति. G2 स सम्राड्गुणमर्हति.

12 a) D8 G1.6 तस्मात् (for तस्य). K8 तस्माद् (for सम्राड्-). B4 -गुणार्हश्च; G4 (*sup. lin.* as in text) -गुहार्हस्य. Cd cites सम्राड्गुणार्हस्य (as in text). — cd) K1 सामग्र्यं; Cd समयं (as in text). B3.4.6 transp. समयं and मन्यन्ते. K4 मंत्रिणस् (for सुहृदस्).

13 a) K1 यस्य. B1 D2 समयं; Cd समयः (as in text). — b) Ś1 स्वाधीनः; K2 स्वाधीना; B1 स्वाधीनं; G1 (corrupt) स्वामिन[:]. K1 क्षत्रसंभवा; Cd as in text. — c) Dn1 सम्राट्; T1 सामा; G1 यत्ना; G3.4 M2 नाम्ना; G5.6 धाम्ना; Cd.n साम्ना (as in text). Ś1 K Ñ1 D1.2 तस्मिन् (for यस्मिन्). — d) K1 श्रीयंते; K3 G1 corrupt; K4 धी°; B1 नी°; G4 त्र° (for ची°). Ś1 K ब्रह्मवादिभिः; some MSS. शंसितव्रतैः.

14 a) Ś1 K4 D2.4 T1 G2.6 दर्विहोमान्; K1.8 हविर्होमान्; K2 हविहो°; Ñ1 दर्वीहोमाद्; B1 दर्वीहोमम्; D5 द्रव्यहोमान्; G1 दर्पि°; Cv दर्वी° (as in text). G4 (corrupt) दर्वी हि मानुपादाय. — b) K2 सर्वा (for सर्वान्). K2.8 यः प्राप्नुयात् (K2 °या); D3 यत्प्राप्नुते; T1 G1.8–6 M1 संप्राप्य च; G2 प्राप्नोति यः; M1 (*inf. lin.*).2 संप्राप्नुते (for यः प्राप्नुते). Cd cites प्राप्नोति; Cn प्राप्नुते. B1 सर्वतः प्राश्नुते क्रतून्; D1.2 सर्वतः प्राप्य सत्क्रतं. — c) K1.2 B1 D1.2 G1.6 अभिषेकस्य; K8 अभिप्ये(read षे)च र-; T1 G8–5 M अभिषेकश्च; G2 महाभिषेको (for अभिषेकं च). K1–3 यागांते; Ñ1 V1 B1.2.4.6 D (except D3.5) G1 M1 यस्यांते; B5 यस्यास्ते (for यज्ञान्ते). — d) K2.4 D1 (m as in text) सर्व(K4 मर्त्र)यत्नेन; S सर्व(G6 °र्वे)वित्तेन (for °जित्तेन). K1 योध्यते; D1.2 वाच्यते; G6 युज्यते (for चोच्यते).

15 a) K1 महाराज; S (except G2) °भाग (for °बाहो). — b) K8 वै (for ते). — After 15ab, B D (except D1) ins.:

146* अचिरात्त्वं महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ।

— c) D1 सुविचार्य; G1 अविचारं (for अविचार्य). — d) B1 कृथाः (for कुरु).

16 b) Ś1 पृथात्मजमथाब्रुवन्; K1 पृथक्पृथगथाब्रु°; K2 पृथग्वा सह वाब्रु°; K8 °ग्वा सह वाब्रुवन्; K4 °क्च सहिताब्रु°; V1 B1.2.4.6 Dn1 D1.2 G4 °ग्वचनमब्रु°; D3.5 °क्च सहसाब्रु°; G1.6 °क्त्वेन वचोब्रु°. — c) B4.6 सदृशं (for स धर्म्यं). Ñ1 तच्च; G1.6 श्रीमान्; M1 श्रुत्वा (for तेषां). B1.2 D1.2 सदस्यानां ततस्तेषां. — d) M1 तेषां (for श्रुत्वा). Ñ1 श्रुत्वा तेषां वचो नृप; G2 सर्वेषामेव भाषितं. — e) Ś1 Ñ1 दृष्टम्; B3 प्रियम्; B4.6 हृष्टम्; T1 G3.4 मृष्टिम् (G4

C. 2. 540 B. 2. 13 27 K. 2. 13. 27

स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशां पते ।
धृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसारिहा ॥ १६
श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः क्षमम् ।
पुनः पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत ॥ १७
स भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ।
धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रिभिः ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
इयं या राजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुक्रतोः ।
श्रद्दधानस्य वदतः स्पृहा मे सा कथं भवेत् ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ।
इदमूचुर्वचः काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् ॥ २०
अथैवमुक्ते नृपतावृत्विग्भिर्ऋषिभिस्तथा ।
मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ॥ २१
स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मवान् ।

°ष्टम्); G1.6 कर्तुम्; Cd. v धृष्टम् (as in text). — ^{f}) B1-3.6 D1.2 M1 (*inf. lin.*). 2 जगाम (for जग्राह). K1 G3 गिरा; V1 B (B5 marg.) D1.2 हरिं; G2 क्रतुं (for [अ]रिहा).

17 ^{a}) B1 तथ्यं; B3 तत्तु; B6 तेषां; T1 G1.3.5.6 M क(T1 G6 का)ल्यं (for तच्च). D1.2 श्रुत्वा च सुहृदस्तस्य; G4 कृत्वा सुहृज्जनः कल्यं. — ^{b}) K1 जानन्नित्यात्मनः; B1 जानन्नप्या°; B3.6 D1.2 जानानश्चा°; D3 प्रजाश्चाप्या°; D4.5 (*sup. lin.* as in text) जानंश्चाथा°; S (except M1) जानंश्चैवा° (for जानंश्चाप्या°). G3 प्रियं (for क्षमम्). — After 17^{ab}, S (G2 om. lines 4–6) ins. (Cv cites pratikas of first 2 lines):

147* संप्रशस्तः क्षमारम्भः परीक्षामुपचक्रमे ।
Colophon.
वैशंपायनः ।
चतुर्भिर्भीमसेनाद्यैर्भ्रातृभिः सहितैर्हितम् ।
एवमुक्तस्तदा पार्थो धर्म एव मनो दधे ।
स राजसूयं राजेन्द्रः कुरूणामृषभः क्रतुम् ।
जगाम मनसा सद्य आहरिष्यन्युधिष्ठिरः । [5]
भूयस्त्वद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुपालयन् ।

[(L. 1) G1.3.6 संप्रशस्त-; M2 संप्रशस्त. G2.5 क्रिया° (for क्षमा°). — (L. 3) G1 सदा (for तदा). — (L. 4) M2 राजेंद्र. — (L. 5) G3.6 जग्राह (for जगाम). — (L. 6) = (var.) 2. 12. 6^{ab}. G1 भूयस्तद्भुतवीर्यौथ (sic).]

— ^{cd}) G2 om. 17^{cd}. M1 reads 17^{cd} after line 1, M2 after line 6, of 147*. S (G2 om.) किं हितं सर्वं(G3 हितं सर्वस्य)लोकस्य धर्मराजो मनो दधे (cf. 6^{cd}).

18 ^{a}) S स मन्त्रिभिर्महाप्राज्ञैर्. — ^{b}) K1 ऋत्विग्भिः स. Ś1 समंततः; V1 महामतिः; D4 महात्मनेः (sic). — After 18^{ab}, N ins.:

148* मन्त्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

[B1 (m as in text) मुनि° (for मन्त्रि°). Ś1 K Ñ1 V1 B4.6 चैव (for चापि). Ś1 K1-3 Ñ1 V1 B (except B3.5) D1 राजसूयं (for धर्मराजो).]

— ^{c}) S धौम्यद्वैपायनमुखैर्. — ^{d}) Ś1 K संमतं; Ñ1 संमितः; V1 B D M2 मंत्रवित् (B1 भारत; B3 धर्मवित्); G2 सर्वशः (for मन्त्रिभिः, changed in N to avoid duplication of this word in 148*). — G2.3 ins. after 18: T1 G4-6, after 19:

149* भीमार्जुनयमैः सार्धं पार्षतेन च धीमता ।

T1 G M1 ins. after 18 (G2.3, after 149*):

150* विराटद्रुपदाभ्यां च सात्यकेन च धीमता ।
युधामन्यूत्तमौजोभ्यां सौभद्रेण च धीमता ।
द्रौपदेयैः परं शूरैर्मन्त्रयामास संवृतः ।

19 ^{a}) K1 इयं सा; K3 इयं हि; S Cv भवंतो (for इयं या). — ^{b}) K2.3 साम्राज्यार्हस्य; K4 सम्राडार्हस्य; G1.6 M1 सम्राट्साध्यस्य; G2 मम साम्राज्य. K2 सुक्रतौः; B1 संक्रतोः; B2.6 G6 M1 सत्क्रतोः; B3 शतक्रतोः (sic). — ^{c}) T1 G त-(G6 स)त्वेन (for वदतः). — ^{d}) S ममावाप्तिः (for स्पृहा मे सा).

20 ^{ab}) K4 ततस्; G5 तदा (for तु ते). K4 ते च; G1 केन (for तेन). K2.3 D3 transp. तेन and राज्ञा. K2 °लोचनं; D2 G5.6 M2 °लोचनः; T1 G1-4 M1 °लोचनाः. — After 20^{ab}, G1 reads 21^{cd}. — ^{d}) K1 B1.5 Dn D4-6 G6 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — After 20^{cd}, T1 G2-6 M read 21^{cd}. — G2 om. 20^{e}–21^{b}. — ^{e}) K1 राजेंद्र; M1 सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ). — ^{f}) V1 B2.4.6 D1.2 राजसूये महामतौ. — After 20, T1 G1.3-6 M read 23 (G3.4 M1 *repeating* the stanza in its proper place).

21 S om. 21^{ab} (G3.4 read it after 23; for G2 cf. v.l. 20). — ^{a}) K1 transp. उक्ते and नृपतौ. G3 उक्तो (for उक्ते). G3.4 नृपति (for नृपतौ). — ^{b}) G3.4 विद्वद्भिः (for ऋत्विग्भिः). K2.3 ब्राह्मणैस्; V1 B2-4.6 मुनिभिस् (for ऋषिभिस्). G4 तदा (for तथा). — After

भूयो विममृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया ॥ २२
सामर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ।
विमृश्य सम्यक्च धिया कुर्वन्प्राज्ञो न सीदति ॥ २३
न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविपत्तये ।
भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्यमुद्वहन् ॥ २४
स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ।
सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ॥ २५
अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं नृषु ।
पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमितैः ॥ २६
नास्य किंचिदविज्ञातं नास्य किंचिदकर्मजम् ।
न स किंचिन्न विषहेदिति कृष्णममन्यत ॥ २७
स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो युधिष्ठिरः ।
गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ २८
शीघ्रगेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् । C 2 553 B 2 13. 40 K 2. 13 46

21^{ab}, G3.4 ins. 151*. — G1 reads 21^{cd} after 20^{ab}. — ^{c}) S (except G3) ऋषयो भ्रातरश्चैव. — ^{d}) S (except G4) तद्वाक्यं. G1.6 पर्यपूजयन्; M1 प्रत्यपूज्यते; M2 °पूज्य च. — After 21^{cd}, G2 reads 23, *repeating* it in its proper place.

22 S reads 22 after 151* (G5, however, reads 22^{ab} after 23). — ^{a}) K2.3 च (for तु). S एवमुक्तस्तु धर्मात्मा. — ^{b}) K1 °रेवात्मना तदा; Dn1 °रेवात्मवांस्तथा. S पुनरा(M2 °श्चा)त्मानमात्मनि (G1 °ना). — After 22^{ab}, G5 ins. 151*. — ^{c}) Ś1 D3.5 विममृषे; B1-3.6 Dn2 D1.2.6 विमृश(B1 °श्य-; B2.6 D6 °ष)ते (for विममृशे). K G2 भूयोपि (K2 °रि; K4 °ति) म(K2 om. म)-मृशे पार्थो; G1.6 भूयोपि विमृशत्पांडो (G6 °न्पार्थो). — ^{d}) S लोकात्म(G1.6 °कस्य; G2.3 [by corr.] °कानां; G3 [orig.] °कात्मा)हितकारणात्. K1 भूतानां (for लोकानां).

23 S reads 23 after 20^{ef} (G2, after 21^{cd}); G2-4 M1 *repeat* the stanza here. — ^{a}) Ś1 K3 समर्थ्ययोगं; D6 सामर्थ्यकालं; G2 M1 (both second time) सामर्थ्ययोगौ; G3 (second time) °योगान्; G4 (second time) °योगात् (for °योगं). **Cd** cites सामर्थ्यं and योगं. Ś1 K4 संप्राप्य (for संप्रेक्ष्य). S (G2-4 M1 first time) सामर्थ्ययुक्ति(G1.6 °क्त)मुद्यम्य. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 D1.2 G2 (second time) **Cd** क्षयागमौ; K3 व्ययागतौ (for °गमौ). V1 देशकालसमागमौ. — ^{c}) Ś1 B3.6 D3.5.6 विमृष्य; D1 °स्य; G4 (second time) °ज्य (for °श्य). K1 D5 सम्यक्सु-. V1 B1 विमृश्य सर्वशश्चापि; S (G2-4 M1 first time) अवेक्ष्य (G1 °क्ष्यं) च विमृश्यं च (G1 °श्यं तु; G2 °श्यैव; G4 °ज्यं च). — ^{d}) D2 वचनज्ञो; G2-4 M1 (all second time) कुर्वन्राजा (for कुर्वन्प्राज्ञो). S (G2-4 M1 first time) संशयेषु पुनः पुनः. **Cd** has सम्यक्च and कुर्वन्. — S ins. after 23 (G3.4, after 21^{ab}; G5, after 22^{ab}):

151* सर्वैस्तैर्निश्चितमतिः काल इत्येव भारत ।

24 S (except G2-4 M1) reads 24 after 22. — ^{a}) V1 प्राज्ञसमारंभः; G1 यन्धर्मसंरम्भः (corr. from °सन्दर्भो); G3 यज्ञो महारंभः (for यज्ञसमारम्भः). — ^{b}) V1 B2.4.5 Dn D3-5 केवलात्मविनिश्चयात्; B1 D6 T1 G3.4 M केवलात्मविवृ(B1 °श्रु)द्धये; B3.6 D1.2 लोकेषु मतिनिश्चयात्; G1.5.6 केवलो (G1 °ले) नामवृद्धये; G2 काले चात्मविवृद्धये. See Addenda. — ^{c}) K1 रोचतीति समाज्ञानाद्. — ^{d}) K2-4 D3-5 उद्वहेत्; B1 उद्यतम् (for उद्वहन्).

25 ^{a}) Ñ1 कुर्वाणः; G3 (before corr.) काकुत्स्थो (for कार्यस्य). — ^{c}) V1 सर्वलोकात्मकं (for °त्परं).

26 ^{a}) S अनाद्यंतं (for महाबाहुं). — ^{b}) K1 कामज्ञानम्; G2 कामजातम्. **Cd** cites कामात् (as in text). B1.3.6 विभुं (for नृषु). — ^{d}) K2.3 हेतुभिर् (for कर्मभिर्). K1 B2.4.5 T1 G1.5 **C**n देवसंमतैः; G2.4 °निर्मितैः; **C**np °संमितैः (as in text). ❀**Cd**: देवशब्देनोपचाराद्देवानां कर्मोच्यते ।❀

27 ^{a}) G4 नह्य (for नास्य). S अविज्ञेयं (for अविज्ञातं). **Cd** cites text. — ^{b}) K1 नास्ति (for नास्य). G2 अकालजं (for अकर्मजम्). **Cd** cites text. — ^{c}) Dn2 D1.2 च (for स). K1 मया पृष्टो; V1 B3.6 D1.2 न सहते; B1 अविषहेद्; B5 D4.6 न विवदेद्; Dn (!) न विदधद् (for न विषहेद्). S नास्य किंचि(M1 कश्चि)त्त्रवेन्मोह (G1 °हाम्; G2 °घम्). **Cd** cites text. — ^{d}) K1 गोपयेदित्यमन्यते; D1 (m as in text) इति कृष्णस्य सभ्यता.

28 ^{a}) T1 स तदा; G2 सत्कृता (for स तु तां). M2 मत्वा (for बुद्धिं). — ^{b}) K3 G2 मत्वा; M2 बुद्धिं (for कृत्वा). — ^{c}) G1.5.6 गोरवाद् (for गुरुवद्). — ^{d}) T1 हतम्; G4 द्रुतम् (for दूतम्).

29 ^{a}) Ś1 K1.2 D2.4 शीघ्रगेण; K3 सीघ्रगेन. — ^{b}) S दूतः संप्राप्य यादवान् (G1.6 संप्रा[G1 °प्र]ययौ नृप). — ^{c}) D1.2 द्रष्टुं (for कृष्णं). — ^{d}) K3 द्वारावत्यां. K1 समागतं; Ñ1 V1 उपागमत्; G2 समागमत् (for °सदत्). — After 29, S ins.:

152* स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा विज्ञापयत माधवम् ।
दूतः ।

C. 2. 553 B. 2. 13. 41 K. 2. 13. 47 द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समासदत् ॥ २९
दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थं दर्शनाकाङ्क्षयाच्युतः ।
इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थं ययौ तदा ॥ ३०
व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरावान्क्षिप्रवाहनः ।
इन्द्रप्रस्थगतं पार्थमभ्यगच्छज्जनार्दनः ॥ ३१
स गृहे भ्रातृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन पूजितः ।
भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ॥ ३२
प्रीतः प्रियेण सुहृदा रेमे स सहितस्तदा ।
अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपस्थितः ॥ ३३
तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।
प्राप्यते येन तत्ते ह विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ३५
यस्मिन्सर्वं संभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।
यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विन्दति ॥ ३६

धर्मराजो हृषीकेश धौम्यव्यासादिभिः सह ।
पाञ्चालमात्स्यसहितैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वशः ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो काङ्क्षते स युधिष्ठिरः ।
इन्द्रसेनवचः श्रुत्वा यादवप्रवरो बली ।

[(L. 1) $G_{3.6}$ म प्रभुं ; G_5 स प्राह (for म प्रभुः). $G_{2.6}$ व्याजहार च; M_1 व्यज्ञापयत (for विज्ञा°). — Some MSS. om. the ref. (दूतः). M_1 इंद्रसेनः (for दूतः). — (L. 3) G_1 पांचाल्यामत्स्यमहितैर् ; $G_{3.5.6}$ M_2 पांचालमा(G_3 M_2 °म)त्स्यसहितो. T_1 G_{3-5} स्तैश्च (for चैव). — (L. 4) M_2 त्वद्दर्शनमहोत्साहः (for the prior half). M_1 मधुसूदन (for स युधि°). — (L. 5) G_4 भव° (for इन्द्र°). T_1 यादवप्रबले ; G_1 माधवः प्रवरो ; G_4 राघवाप्रवरो]

30 ^{a}) G_1 दर्शनकांक्षिणः. D_3 G_1 पार्थ; D_4 पार्थे. — ^{b}) K_3 T_1 $G_{4.5}$ M दर्शनाकांक्ष्यया; G_1 °कांक्षिणो. K_4 [अ]च्युत; D_1 (m as in text) पुनः (for [अ]च्युतः). — After 30^{ab}, S ins.:

153* आमन्त्र्य वसुदेवं च बलदेवं च माधवः ।

[$G_{1.6}$ राजन्सुहृदो ; $G_{2.3}$ वसुदेवश्च (for वसुदेवं च). $G_{1.6}$ वासुदेवश् (for बलदेवं).]

— ^{c}) G_1 दारुकेन च (for इन्द्रसेनेन). K_2 सहितं. — ^{d}) $B_{1.5}$ Dn_1 D_{3-6} अगात् (for ययौ). — Cd cites इन्द्रप्रस्थं, पार्थं, and ययौ (as in text).

31 ^{a}) M_1 अतीत्य (for व्य°). S transp. विविधान् and देशान्. — ^{b}) $B_{3.4}$ वेगवान् ; M_2 त्वरवान्. — ^{c}) D_4 T_1 इंद्रप्रस्थं. — ^{d}) K_{1-3} अरिंदमः (for जना°).

32 ^{a}) K_2 G M स्व- (for स). $Ñ_1$ $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ तदा; V_1 तथा (for गृहे). $Ś_1$ K_4 V_1 $B_{4.5}$ Dn D_{3-6} पितृवद् ; B_1 भ्रातृभिः ; $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ माधवो (for भ्रातृवद्). B_1 सार्धं ; a few MSS. भ्राता ; Cd भ्रात्रा (as in text). — ^{c}) K_2 भीमेन तु ; D_2 T_1 G_6 भीमसेनं (for भीमेन च). V_1 तथा; B_3 तदा (for ततो). V_1 $B_{2-4.6}$ $D_{1.2}$ राजन् (for ऽपश्यत्). T_1 ततोप्य*न् ; G_1 (corrupt) तितोपाम् (for ततोऽपश्यत्). — ^{d}) B_5 पितृमानपि (for प्रीतिमान्पितुः). S (except M_2) प्र(G_2 वि)भुः (for पितुः). V_1 $B_{2-4.6}$ $D_{1.2}$ अपश्यद्भगिनीं (V_1 °द्भवनं) पितुः.

33 ^{a}) N (except K_{1-3} $Ñ_1$) प्रीतेन (for प्रियेण). B_1 मनसा (for सुहृदा). S प्रीत्या (G_2 M प्रीतः) प्रियेण वै (M_2 °णैव) सख्या. — ^{b}) K_1 रामेण; $K_{2.3}$ दारेण; G_2 रेमेथ (for रेमे स). $D_{1.2}$ सह तैस् (for सहितस्). — ^{d}) $Ś_1$ V_1 $B_{4.5}$ Dn D_{3-6} पर्युपासितः ; B_1 पर्यवस्थितः ; $B_{2.3.6}$ D_2 प्रत्युपस्थितः ; D_1 पर्युपस्थितं. K_{1-3} S शिष्यवत्समुपस्थितः ($G_{1.6}$ °पासितः).

34 ^{a}) K_1 (by transp.) विश्रांतं तं. $D_{1.2}$ ते (for तं). $Ś_1$ B_1 सुखे ; S समे (for शुभे). — ^{b}) K_1 $Ñ_1$ G_2 क्षणिकं ; K_2 दक्षिणं ; B_3 Dn (for Cn see below) $D_{1.2}$ G_3 क्षेमिणं (B_3 °नं); $B_{4.6}$ D_{3-6} क्षमिणं (B_4 °नं); all comm. क्षणिनं (as in text). $Ś_1$ काल ; K V_1 D Cd कल्पम् ; $Ñ_1$ कालम् ; G_1 कार्यम् ; G_2 कालयम् ; G_4 कल्प्यम् (for कल्यम्). See Addenda. — ^{c}) V_1 B_3 स्वयं कार्यं ; D_6 समागत्य ; G_1 स धर्मात्मा (for समागम्य). — ^{d}) $Ś_1$ [अ]-ज्ञापयत ; K_3 कथयत् ; G_6 निवेद्य (for ज्ञापयत्). $Ñ_1$ $B_{1.2.4.5}$ T_1 G_5 स्व- (for स्वं). V_1 B_3 उपगम्याब्रवीदिदं.

35 $G_{1.2.6}$ om. the ref. — ^{a}) $Ś_1$ [ऽ]सौ ; B_1 वै (for मे). K_3 प्रार्थिता राजसूयो ये ; G_2 युधिष्ठिरो राजसूयः. — ^{b}) K_2 यासौ ; K_3 G_5 वा° (for चा°). V_1 B_4 केवलेच्छया (for °प्सया). — ^{c}) K_1 तत्वेन ; D_4 ते ते हि ; S केनेह (G_2 केनाहं) (for तत्ते ह). K_3 $Ñ_1$ V_1 B D हि (for ह). — ^{d}) S विदितं ($G_{1.6}$ °तस्) तव चा(G_1 सो)च्युत.

36 ^{a}) G_3 यस्मात् (for यस्मिन्). G_2 काले (for सर्वं). B_1 यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं. — ^{b}) D_6 यश्च सर्वैः प्रपूज्यते ; S यदा सर्वेश उच्यते. — After 36^{ab}, G_2 reads 38^{cd}, *repeating* it in its proper place. — ^{cd}) G_2 om. 36^{cd}. B_4 लभेत सः (for स विन्दति). T_1 $G_{1.3-6}$ M

तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ।
तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ३७
केचिद्धि सौहृदादेव दोषं न परिचक्षते ।
अर्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ३८
प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् ।
एवंप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ३९
त्वं तु हेतूनतीत्यैतान्कामक्रोधौ व्यतीत्य च ।
परमं नः क्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

श्रीकृष्ण उवाच ।
सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ।
जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १
जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ।
तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् ॥ २
कृतोऽयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।

C. 2 567
B. 2. 14. 3
K 2 14. 3

राजसूयाभिषेकाय तदा साम्राज्यमिष्यते.

37 ^{a}) G_3 स राजसूयः (for तं °सूयं). — ^{b}) $Ś_1$ समेष्य (for °त्य). $Ś_1$ K_3 च; $K_{1.2.4}$ ह (for मे). V_1 B_3 प्रासं मेने (B_3 प्राप्यं मन्ये) समेत्य ह; $B_{1.2.4.6}$ $D_{1.2}$ G_3 क्रियतामित्यथा(B_4 °त्येता)ब्रुवन्; T_1 $G_{1.2.4-6}$ M प्राप्यमाहुः समेत्य मां (G_1 मे; G_2 M_1 मा). — ^{c}) K_4 तच्च (for तत्र). T_1 G_{3-6} निश्चिता बुद्धिः; G_2 निश्चितमतं. — ^{d}) T_1 कथं तव (for तव कृष्ण).

38 ^{a}) B_3 च; B_6 वै; G_6 तु (for हि). — ^{b}) N (except $Ś_1$ K B_3) न दोषं (by transp.); G_3 न दोषान्; M_1 दोषान्न (for दोषं न). — ^{c}) $Ś_1$ K_4 B (except B_2) Dn $D_{3.5.6}$ स्वार्थहेतोस्; D_4 स्वार्थं हेतो (for अर्थ°). B_3 S च (G_3 वा) (for [ए]व). — ^{d}) G_2 एतद् (for एव). K_1 अप्रियं प्रवदंत्युत.

39 ^{a}) $Ś_1$ K_4 परीप्संति; T_1 $G_{1.3-6}$ M_2 परी(G_1 °रि)क्षंते; G_2 प्रतीक्षंते. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 T_1 $G_{2.4.5}$ M केचिन्नात्म(K_1 °ध्व)नि; B_1 (m as in text) केचिद्वाक्यानि. V_1 वर्तितं; B_3 तद्धितं. — Dn_1 om. 39^{cd}. — ^{d}) S (except G_3) जनवाद(T_1 जनवादाः; $G_{5.6}$ जना वाद)-प्रयोजनाः.

40 ^{a}) K_1 तत्; G_2 तान् (for त्वं). D_1 च (for तु). S (except G_3) सर्वान् (for हेतून्). $Ś_1$ [ए]नान् (for [ए]तान्). — ^{b}) T_1 $G_{2.4.5}$ कामं क्रोधम्; $G_{1.3.6}$ कामक्रोधम् (for कामक्रोधौ). $Ś_1$ न्युदस्य; K_{2-4} $B_{4.5}$ D (except D_2) व्युदस्य; S अतीत्य (for व्यतीत्य). — ^{c}) $Ñ_1$ परमे (for °मं). K_1 $B_{1-3.5.6}$ D यत्; G_2 ना-; G_6 च; M_2 न (for नः). D_1 कृतं (for क्षमं). S काले (for लोके). B_4 क्षेमं यत्परमं लोके. — ^{d}) $Ś_1$ क्षंतुम् (for वक्तुम्). V_1 अर्हति (for अर्हसि). G_1 त्वया वदसि माधव.

Colophon om. in B_2. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ राजसूयसत्र; K_{2-4} राजसूयमंत्र; $Ñ_1$ V_1 राजसूयारंभ; B_4 राजसूय. — *Adhy. name:* $Ñ_1$ V_1 $B_{1.5.6}$ D $G_{1.6}$ M_1 वासुदेवागमनं; $B_{3.4}$ (with श्री-) कृष्णागमनं; G_5 राजसूयाप्रसंगः; M_2 भगवदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg. *sec. m.*)$_{.2.3}$ D_3 12 (as in text); $Ñ_1$ V_1 Dn_1 13; S 14. — *S'loka no.:* $K_{2.3}$ 41; Dn 51; $D_{1.2}$ 54; M_1 32.

13

1 T_1 G_{3-5} श्रीभगवान्; $G_{1.2.6}$ M श्रीवासुदेवः (for the ref.). — ^{a}) T_1 G_4 धर्मैर् (for गुणैर्). — ^{b}) S सम्राडसि न संशयः. — **C**d cites 1^{ab} (entire) as in text. — ^{c}) $K_{1.3}$ जानान(K_3 नानाम)स्त्वेव; K_2 जानतेस्त्वेव; B_2 जानतश्चैव; Dn_2 D_1 G_2 जानतस्तव; G_4 जानंतस्त्वेन. **C**n cites जानतः (as in text). K_4 Dn_2 $D_{1.2}$ M_1 तत् (for ते). $K_{1.3}$ व्यक्तिं; K_2 $B_{1.2.6}$ व्यक्तं (for सर्वं). B_3 जानन्नपि विदित्वाहं; **C**d जानतस्ते(read स्त्वे)व तत्सर्वं. — ^{d}) B_6 मानद (for भारत). B_3 किंचिद्वेद्मि नराधिप; S व्यक्तं वक्ष्याम्यशेषतः; **C**d as in text.

2 ^{b}) K_2 यदविशेषितं; $G_{1.6}$ निरव° (for यदव°). **C**d cites अवशेषितं (as in text). — ^{c}) $D_{1.2}$ एव परे; S अराजके; **C**d अवरजं (as in text). — ^{d}) G_4 क्षत्रसंस्मृतं; G_5 °संस्थितं; G_6 °संज्ञकं.

3 ^{a}) T_1 G_{3-5} किल संकल्पः; G_1 कूरसं°; G_4 (before corr.) तव सं°; M_2 कुलसंकल्पैः; **C**d as in text. — ^{b}) $Ś_1$ S (except G_3) वसुधाधिपैः. — ^{c}) $Ś_1$ **C**np निदेशभाग्भिस्; B_5 D_5 T_1 $G_{1.4-6}$ निर्देशवाग्भिस्; **C**n.v as in

C. 2 567 B. 2. 14. 3 K. 2. 14. 3 निदेशवाग्भिस्तत्ते ह विदितं भरतर्षभ ।। ३
ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
राजानः श्रेणिबद्धाश्च ततोऽन्ये क्षत्रिया भुवि ।। ४
ऐलवंश्यास्तु ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ।
तानि चैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ।। ५
ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरोऽतिगुणो महान् ।
भजते च महाराज विस्तरः स चतुर्दिशम् ।। ६
तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ।
सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथोभेदेष्वमन्यत ।। ७
चतुर्युस्त्वपरो राजा यस्मिन्नेकशतोऽभवत् ।
स साम्राज्यं जरासंधः प्राप्तो भवति योनितः ।। ८
तं स राजा महाप्राज्ञ संश्रित्य किल सर्वशः ।
राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ।। ९
तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थितः ।

---

text. Cd cites निदेशः. Ś1 [ऽ]त्र; V1 B2.6 D2 हि; D3 G2.6 [ऽ]हं (for ह). K3 दिग्देशवासिभिस्तत्ते.

4 ^{a}) Ś1 K3.4 ऐडस्य; D4 एलस्य; G2 M1 ऐळस्य. B5 °वंश्याश्च; M1 (*inf. lin.* as in text) °वंश्यस्य. T1 एळं चेक्ष्वाकुवंश्यश्च; G1.3.4 ऐळं चै(G3 चे)क्ष्वाकुवंशं (G4 °श्यं) च. Cd.v cite 4^{a} as in text; but Cv also cites ऐलं (cf. v.l. of G1.3.4). — ^{b}) K2 प्रकृतं; V1 B3 विशेषात्; G1 प्रकृतिः; Cd.v as in text. Dn1 G1 °चक्ष्यते; D1 °वर्तते; Cd as in text. — ^{c}) B1 राजन्याः. K3 श्रेणीबंधाः; T1 G1.2.4 श्रेणि(T1 before corr. °ष्ट)-बंधाः. Cd in one MS. श्रेणिबंधाः (gloss प्रधानभूताः), but in the other °बद्धाः (as in text). — ^{d}) K1 तेभ्योन्ये; Ñ1 V1 B D G4 तथान्ये.

5 ^{a}) Ś1 K4 ऐडवं(K4 °श्यं)श्याः; K2.3 Dn D3-6 G3 ऐल(K3 °ला)वंशाः; D1.2 कुलवंशाः; T1 G4 M1 ऐळवंश्याः; G1 ऐळावंशाः; G2 ऐळं वंश्याः; Cn as in text. Ś1 तु यो; K2 G2 ततो; K4 Ñ1 V1 B1.2.5.6 D M2 च ये; T1 G3-5 तु ते; G1.6 च ते (for तु ये). — ^{b}) K4 T1 G4.5 तथैवेक्ष्वा°. K1 Ñ1 T1 G3.4 नृप; G1 नृपः.

6 ^{a}) K1 ययातिस् (for ययातेस्). B2 D1.2 चैव; G1.6 त्वथ; G2.3 तव (for त्वेव). S (except G2) वंश्या(G6 °शा)नां (for भोजानां). — ^{b}) K2 B1-3 D1.2 T1 G4.5 विस्तारो. Ś1 विहितो; K Dn1 (*sup. lin.*) G2 द्विगुणो (K4 ऽभिहतो); V1 B1.3.4 विश्रुतो; B5 Dn2 D3-6 गुणतो (for ऽतिगुणो). — ^{c}) S भ्राज° (for भज°). Ś1 स; K4 G1.6 हि; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3.5.6 [अ]थ; D4 [अ]थ; T1 G2-5 M वै (for च). — ^{d}) K1 B1 विस्तारं; K3 °स्तारः; V1 B2.4.5 D6 °स्तरं. K3 Dn1 (before corr.) D3 चतुर्दशं; Ñ1 °र्दिशः. B5 विस्तारं सर्वतो-दिशः; S चतुर्धा तथथादिशं (G1 °र्धाथ यथा भृशं; G6 °र्थान्यायधाभृशं).

7 ^{a}) Ś1 तल-; K1-3 सा (for तां). Ś1 K1-3 लक्ष्मीः. — ^{b}) K1 सर्वत्र समुपासते; V1 D1.2 सर्वक्षत्राण्युपासते; T1 सर्वक्षत्रियमुपासते (hypermetric). — After 7^{ab}, Ñ1 V1 B D ins.:

154* इदानीमेव वै राजञ्जरासंधो महीपतिः ।
अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः ।
स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्वशः ।

[(L. 1) B3.6 D1.2 राजा (for राजन्). — (L. 3) D1.2 युद्धे (for मूर्ध्नि).]

— ^{c}) K2 [ऽ]वतिं; K3 M1 [ऽ]वनिं; D3 [ऽ]वनी-; D4 [ऽ]वनां. M2 सोवनेर्मध्यमं भुक्त्वा. — ^{d}) Ś1 °वर्तत (for °मन्यत). K1 Ñ1 V1 B D (except D1.2) M2 मि(D4 मै)थोभेदममन्यत. Cd supports text.

8 ^{a}) Ś1 तुर्वसुस्त्वपरो राजा; K3 चतुर्थस्त्वपरो राजा; Ñ1 V1 B D प्रभुर्यस्तु परो (D2 °स्त्वपरो) राजा (D6m दनुर्यस्तु परो राजा); T1 G4 चतुरंतपरो (G4 °रे) राजन्; G1.5.6 चतुरंगबलो राजा; G2.3 M चतुरंतपरो (G3 °करो; M1 °वरो) राजा. Cd Cnp चतुर्जस्; Cdp चतुर्युस् (as in text) and °र्थस्. See Addenda. — ^{b}) Ś1 B1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K4 B2 S एकशतं; Ñ1 B3.4.6 D °वशे (D3 °वशं); V1 °परं; B1 °वशो; B5 एव वशे (for एकशतो). K4 B1.2 D1.2 S भवेत्; V1 B3-6 Dn D3-6 जगत् (for ऽभवत्). See Addenda. — ^{c}) G2 M Cv तत् (for स). K2 (by transp.) साम्राज्यं स. V1 B D महाराज (for जरा°). — ^{d}) Ś1 K मानद (K4 भारत); B D योगतः (B3 धर्मतः; D4 योनतः); G1 जन्मतः; G5.6 योनिजः; Cv योनितः (as in text).

9 ^{a}) G1 सन्तु (for तं स). V1 G1 राजन्; G6 राजं (for राजा). M2 राजानः (for स राजा) K3 महाप्राज्ञं; K4 V1 B D जरासंधं; S महाराज. — ^{b}) T1 संश्रुतः; G1.3-6 M संश्रितः (M2 °ताः); G2 संभूतः (for संश्रित्य). — ^{c}) Ñ1 B2-6 Dn2 D1-3.5.6 राज(Ñ1 °जा)सेनापतिर्. — ❀ Cd : तं जरासंधमाश्रित्य सेनापतिः सन् शिशुपालो राजा जातः इत्यन्वयः । ❀

10 ^{a}) D4 स साम्राज्यं (for तमेव च). G2 महाराजाः; G6 °राजन्. — ^{b}) Ś1 G2.4 समुपस्थिताः; Dn1 D6 °पास्थितः. — ^{c}) K1 Dn1 D1 चक्रः; K4 G4 वक्त्रः; V1 वज्रः;

वक्रः करूषाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ १०
अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ।
जरासंधं महावीर्यं तौ हंसडिभकावुभौ ॥ ११
दन्तवक्रः करूपश्च कलभो मेघवाहनः ।
मूर्ध्ना दिव्यं मणिं बिभ्रद्यं तं भूतमणिं विदुः ॥ १२
मुरं च नरकं चैव शास्ति यो यवनाधिपौ ।
अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १३
भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ।
स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा चैव भारत ॥ १४
स्नेहबद्धस्तु पितृवन्मनसा भक्तिमांस्त्वयि ।
प्रतीच्यां दक्षिणं चान्तं पृथिव्याः पाति यो नृपः ॥ १५
मातुलो भवतः शूरः पुरुजित्कुन्तिवर्धनः ।
स ते संनतिमानेकः स्नेहतः शत्रुतापनः ॥ १६
जरासंधं गतस्त्वेवं पुरा यो न मया हतः ।
पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ १७
आत्मानं प्रतिजानाति लोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् । C. 2. 583 B. 2. 14. 19 K. 2. 14. 19

B_3 D_{2-6} बभ्रुः ($D_{3.5}$ °भ्रूः); Dn_2 वक्रुः; G_2 बकः (for वक्रः). S (except M_2) करूशाधिपतिर्. — [d]) B_3 महीयोधो; B_6 मायायोधो; D_4 मायोपाधी (for माया°).

11 [a]) G_6 अपरेण (for °रौ च). Ś$_1$ K_4 M_2 तु (for च). V_1 महावीरौ; S °त्मानौ (for °वीर्यौ). — [b]) Ś$_1$ K_4 B_6m महात्मानं; K_2 सहात्मानौ. Ś$_1$ $K_{2.3}$ तमाश्रितौ; B_4 समाश्रिताः. S बलवीर्यपरिश्रुतौ. — [c]) B (except B_5) $D_{1.2}$ महाराज; D_3 °वीर्य; S समाश्रि(T_1 °श्रु)त्य (for महावीर्यं). — [d]) K_4 D_1 तं (for तौ). Ś$_1$ K_2 हंसडिफ(K_2 °फि)कौ; K_1 °हितकौ; K_3 D_3 °डिभिकौ; Ñ$_1$ V_1 B Dn $D_{1.2}$ G_3 °डिंभकौ; T_1 °विभकौ; G_4 °डिस्वकौ; $G_{5.6}$ M_2 °डिब(G_5 °डिबि)कौ.

12 [a]) Ñ$_1$ V_1 Dn T_1 वक्रदंतः; D_6 G_4 दंतवक्त्रः. K कुमारश्च; S (except M_2) करूशश्च. — [b]) K क(K_1 का)लिंगो; Ñ$_1$ V_1 $B_{1.2.5.6}$ D करभो (for कलभो). — [c]) D_4 मूर्ध्नो; G_{1-5} M मूर्ध्नि. Ñ$_1$ V_1 B Dn_2 D_{2-6} दिव्य-; G_1 व्योम- (for दिव्यं). K_{1-3} मूर्ध्ना बिभ्रन्मणिं दिव्यं; G_6 मूर्ध्नव्योममणिं बिभ्रद्. — [d]) $G_{1.3.6}$ यस् (for यं). Ñ$_1$ V_1 Dn D_{3-6} यमद्भुतमणिं; $B_{3.6}$ अत्यद्भुत°; $D_{1.2}$ इत्यभूत° (for यं तं भूत°). B_1 अद्भुतं मणिविंदुकः.

13 [a]) $K_{1.2.4}$ Ñ$_1$ V_1 B_{2-5} Dn D_{3-5} $G_{5.6}$ मु(K_2 D_4 म)रुं; $B_{1.6}$ पुरुं (for मुरं). B_1 तुर्वसुं; D_4 S यवनं (for नरकं). — [b]) B_3 शास्ते. T_1 $G_{3.4}$ यौ (for यो). K_1 [ऽ]यं जनाधिपौ; $K_{3.4}$ V_1 B D G_2 य(D_6 ज)वनाधिपः (K_4 °पं); $G_{1.5.6}$ यवनावुभौ; M_2 °नाधिपैः.

14 [a]) A few MSS. महाराजा. — [c]) D_3 सदा च; T_1 G_{1-5} M स चापि (for स वाचा). G_6 स जातप्रणयस्तस्य. — [d]) B_{2-4} नैव; M_1 [ए]व च (by transp.). $B_{1.5.6}$ D कर्मणा च विशेषतः.

15 [ab]) Ś$_1$ स्नेहवान्यस्तु; Ñ$_1$ °वत्वेन; V_1 $B_{2.3.5}$ D °बद्धश्च; $G_{1.2.5}$ °बंधस्तु; G_6 °बंधश्च. Ñ$_1$ विधिवन् (for पितृ°). V_1 $B_{1.2.5.6}$ D transp. पितृवत् and मनसा. — [c]) Ñ$_1$ V_1 D_1 प्रतीच्या. $K_{1.2}$ Dn_1 दक्षिणां चांतं; Ñ$_1$ दक्षिणांतं च; V_1 दाक्षिणात्याश्च; $B_{2.3}$ D_4 S दक्षिणस्यां च; B_6 दक्षिणे चांते. — [d]) Ś$_1$ B_4 D_6 पृथिव्याः प्रति यो नृपः; K_2 पृथिव्या पाति यो नृपः; $K_{3.4}$ V_1 B_5 D_1 पृथिव्याः प(K_3 पा)नयो नृपाः (K_4 °प; V_1 B_5 °पः); Ñ$_1$ D_2 पृथिव्यां (D_2 °व्याः) पति (sic) यो नृपः; $B_{1-3.6}$ पृथिव्यां (B_2 °व्याः) पार्थिवो नृप (B_3 °पः); Dn_1 D_4 पृथिव्यां (D_4 °व्या) संति ये नृपाः; D_3 पृथिव्याः पाति यो नृप; S पृथिवीं पांति (G_6 °व्यां संति; M_1 प्रथिता यांति; M_2 पृथिवीं यांति) ये नृपाः (G_1 पृथिव्यास्म; the rest broken); text as in K_1 Dn_2 D_5 (but cf. K_2 D_3). — After 15, T_1 $G_{1.3.5.6}$ ins.:

155* ते चापि प्रणतास्तस्य महात्मानो भयार्दिताः ।

16 [a]) Ś$_1$ राजा; $K_{2.3}$ राजन् (for शूरः). K_1 मातुल्याद्भजते युष्मान्; K_4 मातुलो भजते राजा. — [b]) Cf. 5. 169. 2[a]. K_1 परजित्; K_3 पुरजित्. — [c]) Ś$_1$ सह संनतिमानेकः; V_1 स तेषामति°; D_3 स ते संनध°. Cd cites संनतिमान् (as in text). — [d]) K Ñ$_1$ V_1 M_2 शत्रुबाधनः; B D °सूदनः.

17 [a]) K_1 $D_{1.2}$ $G_{3.4}$ जरामंध-; G_2 °मंधो. Ś$_1$ तत्र; Ñ$_1$ V_1 $B_{2.4-6}$ D (except $D_{2.3.5}$) S त्वेव (G_2 त्वेकः; G_3 चैव) (for त्वेवं). — [b]) T_1 $G_{1-3.5.6}$ M_1 transp. मया and हतः. Ś$_1$ मया ये (read यो) न पुरा हतः; K यः पुरा न मया हतः; G_4 M_2 पुरा यो निहतो मया. — Ś$_1$ om. 17[c]–18[b]. — [c]) K_1 -त्रिज्ञानं; K_{2-4} -विज्ञानाद्; G_1 -विज्ञाया; G_2 -विज्ञाता. T_1 $G_{4.5}$ पु(G_4 प)रुषोक्तिम-विज्ञाता; M पु(M_1 प)रुषोक्तिमविज्ञाय. Cd cites पुरुषोत्तमः and विज्ञातः. — [d]) K_1 D_4 द्वेष्टि स; $K_{2.3}$ द्वे(K_3 द्वै)ष्टि सु-; K_4 विद्वेष्टि (for चेदिषु).

18 Ś$_1$ om. 18[ab] (cf. v.l. 17). — [a]) V_1 S (except $G_{5.6}$ M_2) प्रतिजानीते; D_5 °जानामि. — [c]) T_1 G_5 M_1 आदत्त; G_2 आदत्तः (for आदत्ते). — [d]) K_4 यस्तु;

C 2. 583
B. 2. 14. 19
K. 2. 14. 19

आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नं च मामकम् ॥ १८
वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ।
पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेषु विश्रुतः ॥ १९
चतुर्युः स महाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
विद्याबलाद्यो व्यजयत्पाण्ड्यक्रथकैशिकान् ॥ २०
भ्राता यस्याहृतिः शूरो जामदग्न्यसमो युधि ।
स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ २१
प्रियाण्याचरतः प्रह्वान्सदा संबन्धिनः सतः ।
भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ २२
न कुलं न बलं राजन्नभिजानंस्तथात्मनः ।
पश्यमानो यशो दीप्तं जरासंधमुपाश्रितः ॥ २३
उदीच्यभोजाश्च तथा कुलान्यष्टादशाभिभो ।
जरासंधभयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ॥ २४
शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः ।

G2 यस्य; G4 यद्यच् (for यः स). K3 D2 G4 स; B1 तु (for च).

19 [a]) K1 चक्रपुंड°; K2 वंगपुड°; V1 अंगपुंड°; D1.2 वंगपुंठ°; T1 G1.4-6 वंकपुंड°; M1 पंगपुंड°. G2 वसन्पुंड्किलरातेषु (hypermetric). — [b]) S (except M2) राजा सबलवाहनः. — [c]) Ś1 G1.6 पुंड्को (Ś1 °के); K3.4 पौढ्को; D1.2 पौंठको. Ś1 वसु° (for वासु°). — [d]) Ś1 K4 लोकेषु पप्रथे; B (except B3.4) D1.2.4 G3 (before corr.) लोकेति(D4 देवेति)विश्रुतः; Dn D3.5 लोकेभिवि° (for लोकेषु वि°).

20 [a]) Ś1 Ñ1 V1 B D Cd चतुर्थभाङ् (D3 स च सम्राण्); T1 G चतुर्बाहुर् (G2 °भुजो); M2 चतुर्भागं (for चतुर्युः स). K1.4 चतुर्युस्त्वपरो राजा; K2.3 चतुर्थः स परो राजा. Cf v.l. 8. — [b]) T1 भाग; G1 राजन्; G4.5 भोग (for भोज). D4 भोजेंद्रेंद्र- (for भोज इन्द्र-). K1 Dn2 इंद्रसखा; G (G1 lacuna) M2 °समो (G6 °बलो) (for °सखो). — [c]) K1 B3 विद्याबलान्यो; D3 °द्यो. Ś1 K2 B3 ह्यजयत्; Ñ1 [ऽ]भिजयन्; D6 विजयत् (for व्यजयत्). V1 B1.2.6 D2 विद्याधरान्यः खचरान्; D1 विद्याधरात्रये वे च (m विद्याबलाद्योजयन्स); S विद्याभुजबलो- (M1 °बलभुजो)द्योगैः. — [d]) K1 पांड्यक्रथकैकयान् (sic); Ñ1 B4.5 Dn D3-6 स पांड्यक्रथकैशिकान्; V1 B1.2.6 D1.2 या (D1 पा)ति वै क्रथकैशिकान् (B1 °कौशिकौ; B6 °कौशिकान्); B3 पांड्यान्सक्रथकौ°; T1 अंजयन्पौंड्को°; G1.6 अजयत्पांड(G6 °ड्)केरलान्; G2.4 अजयत्पांड्यकेक(G2 °के*)यान्; G3 M अजयत्पांड्यकैशिकान्; G5 अजयन्पौंड्कै°.

21 [a]) Ś1 यस्य महा-; K1 यस्याद्रतिः; K2 यस्याहुकः; Ñ1 V1 B Dn D1.4.6 °कृतिः; D2 °हृदिः; D3 यस्य धृतिः; G2 यस्यासृतिः; G3 °स्मृतः (for °हृतिः). See on 2. 4. 27[c]; and cf. 2. 28. 39[a]. M2 भासयन्व्याग्वृतिः शूरो. — G1.6 om. 21[b]-23[a]. — [b]) Ñ1 B5 Dn D3-5 [ऽ]भवत्; D1.2 बले; D6 भवान्; G4 भुवि (for युधि). — [c]) K3 G2 मागधो; V1 B (except B4.5) G3 मागधे; T1 °धा. — [d]) K4 °वीरहः.

22 G1.6 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) K2 °ण्याचरिते; B1.3 °ण्याचरति; S (except G2; G1.6 om.) °णि चरतः (G5 °ता). K1 Ñ1 V1 G2 सर्वान्; B3 D1-3 प्रह्वः; B1 प्राज्ञः; D4 प्रहान् (for प्रह्वान्). — [b]) K3 प्रियः; T1 G (G1.6 om.) M1 अस्मान्; M2 सर्वान् (for सदा). K1 Ñ1 B2.4.5 Dn ततः; K3 सतं; B6 सुतः; D1.2 श्रुतः; D3 स्मृतः; S (G1.6 om.) तथा (for सतः). — [c]) K1 G2 Cv भजंति (for भजति). T1 M1 [ए]वं; G3 Cv [अ]स्माद् (for [अ]स्मान्). — [d]) K1 प्रियेषु न; K3 न प्रियेषु; V1 B3 योप्रियेषु; G2 प्रियेषु त्वं; Cv अप्रियेषु (as in text).

23 G1.6 om. 23[a] (cf. v.l. 21). — [a]) B1 सु-; B2.4.5 D (except D1.2) स (for the second न). D4 -कलं; G3 -कुलं (for बलं). T1 राजा (for राजन्). — [b]) K2 G3 नाभिज्ञानं; K4 नाभिजातं; Ñ1 B1.2.5 Dn D6 अभ्यजानात्; V1 B3.4 नाभिमानं; B6 नाभ्यजानात्; D1.2 अभ्यनंदत्; D3 अभ्यजानान्; D4 नाभिजानन्; D5 अभ्यजानन्; T1 G2.4.5 M2 नाभिजात्यं; M1 नापि जातिम् (for अभिजानन्). M1 अथात्मनः; M2 तथात्मना. G1.6 नाभिज्ञा(G6 °जा)ताभिथादनः. — [c]) K1 यस्य यानो; B3.4 पश्यंश्चापि (for पश्यमानो). — [d]) K3 उपाश्रिता; Ñ1 समाश्रितः; B3.5 Dn D3-6 उपस्थितः; D1.2 अपाश्रितः; G1.6 उपाश्रितं (G6 °श्रितान्).

24 [a]) K3 M2 उदीच्यभोजश्च; G5 °भोजांश्च. K3 यथा; T1 G1.3-6 M वयं (for तथा). Ś1 उदीच्यभोजः शतशः; Ñ1 V1 B D उदीच्याश्च (B3 °च्यां च) तथा भोजाः; G2 उदीच्याश्चैव भोजाश्च. — [b]) Ś1 [अ]ष्टादशापरे; K1.3 °शानि भो; Ñ1 B1.2.4-6 D °श प्रभो; V1 B3 °शानघ; T1 °शाविभो; G3 °शाहिभो; G4 °शापि भो; G5 [अ]ष्टौ दशापि भो; G6 [अ]ष्टादशानभो. — [d]) D4 G2 प्रतीच्यां. K3 आश्रितः; B1.5 Dn D3-5.6 (by corr.) आस्थिताः; D6 (before corr.) T1 G5 आस्थितः; G6 आश्रिताः (for आश्रिताः).

25 G4 om. (hapl.) 25-27. — [a]) B1 करभकाः; D1.2.6 (before corr.) G2.3.5 M1 भद्रकराः; G1 °योथाः;

सुस्थराश्च सुकुट्टाश्च कुणिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ २५
शाल्वेयानां च राजानः सोदर्यानुचरैः सह ।
दक्षिणा ये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोशलाः ॥ २६
तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयार्दिताः ।
मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २७
तथैव सर्वपाञ्चाला जरासंधभयार्दिताः ।
स्वराष्ट्रं संपरित्यज्य विद्रुताः सर्वतोदिशम् ॥ २८
कस्यचित्त्वथ कालस्य कंसो निर्मथ्य बान्धवान् ।
बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामतिः ॥ २९
अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
बलेन तेन स ज्ञातीनभिभूय वृथामतिः ॥ ३०
श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो महान् । C. 2. 596 B. 2. 14. 32 K. 2. 14. 33

G_6 °योधाः (for °काराः). — ^{b}) K_1 बौधाः; K_2 बौद्धाः; V_1 D_4 T_1 $G_{2.3.5}$ M यो($G_{3.5}$ M यौ)धाः; B_1 बोढाः; $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ चोलाः (for बोधाः). $Ś_1$ K_4 D_3 T_1 $G_{2.3.5}$ M साल्वाः; K_1 शाम्याः; B_1 शाह्लाः (for शाल्वाः). $G_{1.6}$ सागरांतपटच्च(G_1 °पदर्चे)राः. — ^{c}) K_1 सक्रूराश्च; $K_{2.3}$ सस्थूला°; K_4 सुस्थूरा°; $Ñ_1$ V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ सुस्थला°; B_1 संस्थला°; $B_{3.6}$ सुस्थूला°; $D_{3.5}$ स्वस्थला°; $G_{1.6}$ सुस्थिरा° (for सुस्थरा°). $K_{1.3}$ सकूटा(K_3 °ट्टा)श्च; K_2 सकुट्टाश्च; K_4 सुकूद्धा°; B_1 सुपुष्टा°; $B_{4.6}$ D_2 सु(B_6 म)-कुट्टा°; Dn_2 सुगुह्या°; $D_{1.4}$ मुकुंदा°; $G_{1.6}$ विघट्टा° (for सुकुट्टा°). T_1 G_2 सुस्थिरात्मनिघट्टाश्च (G_2 °कटादाश्च); $G_{3.5}$ सुस्थिराश्मनि(G_5 °वि)घट्टाश्च; M सुस्थिराश्मकघंटाश्च. — ^{d}) $Ś_1$ कुनिंदाः; $Ñ_1$ V_1 B D कु(B_3 पु)लिंदाः ($Ñ_1$ B_5 °गाः; B_6 $D_{1.2}$ °काः); $G_{1.6}$ तथा वै (for कुणिन्दाः). B_1 कृत्तिभिः; B_6 कीर्तिभिः; G_5 कुंदिभिः (for कुन्तिभिः). $D_{1.2}$ स्म ह (for सह).

26 G_4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) K_1 शाल्व°; $Ñ_1$ V_1 B D शाल्वा(D_3 साल्वा-; D_4 पांथा)यनाश्च. S (G_4 om.) साल्वे(G_1 सह्ले-; M_2 साले)यानां च राजासीत्. — ^{b}) K_4 सौदर्यानुचरैः; S (G_4 om.) सामात्यो(G_1 °न्यो)नु°. — ^{c}) $G_{3.5}$ दाक्षिणा. $Ś_1$ चैव (for ये च). $Ś_1$ पांचाल्याः. — ^{d}) $Ś_1$ K केर(K_1 °व)लाः; $Ñ_1$ कालकाः; Dn_2 कौशलाः; T_1 G_3 M माळ(M_2 °ल)वाः (for कोशलाः). B पूर्वाः कुंतिसकोशलाः (B_3 °केरलाः; B_6 °कोसलाः); $D_{1.2}$ पूर्वे(D_2 पूर्वाः)कुंतिसकोशलाः; G_1 पूर्वां * * * *ळवाः; G_2 पूर्वावंतिष्ठमालवाः; G_5 पूर्वाः कुंदिष्ठ-माळवाः; G_6 पंचकुंतीषु माळवाः.

27 G_4 om. 27 (cf. v.l. 25). The sequence of 27–28 in K_1 is: 27^{cd}, 28^{ab}, 27^{ab} and 28^{cd}. — ^{a}) S (G_4 om.) त उ(T_1 द)त्तरां (for तथोत्तरां). K_1 ततोपरां दिशं वापि. — ^{b}) $Ñ_1$ परित्यज्याश्रितार्दिताः; V_1 $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ वसंत्याश्रित्य दस्यवः; $G_{1.6}$ त्यक्त्वा पश्चिममाश्रिताः. — ^{c}) G_1 उत्साः (for मत्स्याः). $Ś_1$ K_1 G_3 M सुन्यस्तपादाश्च°; $K_{2.3}$ B_3 तु (B_3 च) न्यस्त°; K_4 समस्त्य°; G_6 संन्यस्तपास्याश्च. — ^{d}) S (G_4 om.) पश्चिमां (for दक्षिणां). K_1 T_1 दिशिम्. K_1 $D_{3.4}$ आस्थिताः; B_5 आगताः (for आश्रिताः).

28 K_3 om. 28^{ab}. For sequence of K_1, cf. v.l. 27. — ^{a}) $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ कुरवः; G_1 तथा वै (for तथैव). $K_{1.2}$ Dn_1 G_2 सर्वे (for सर्व-). — ^{c}) $Ś_1$ स्वं राष्ट्रं. V_1 B D $G_{3.4.6}$ M_2 स्व(D_4 स्वं)राज्यं. — ^{d}) B_5 D_1 G_4 विश्रुताः; D_2 °प्लुताः (for °द्रुताः). K_{1-3} B_1 T_1 G_{3-5} दिशः (for -दिशम्). — After 28, S ins.:

156* अग्रतो ह्यस्य पाञ्चालास्तत्रानीके महात्मनः ।
अनिर्गते सारबले मागधेभ्यो गिरिव्रजात् ।

[(L. 1) G_6 [ऽ]ग्रस्य (for ह्यस्य). M_1 तत्रानीकं मनस्विनः (for the post. half). — (L. 2) G_6 अनिर्गतो मारबलो (for the prior half).]

29 ^{a})=1. 123. 68^{a}: 5. 193. 30^{a}. S उग्रसेनसुतः कंसः. — ^{b}) D_1 सोति-; S पुरा (for कंसो). K_{1-3} $B_{1.3.5}$ D (D_2m as in text) यादवान् (for बान्ध°). — ^{c}) K_1 -मने देव्यौ; G_6 सुनीथः* (for -सुते देव्यौ). K_2 देव्याम्; Dn_2 देव्यान्; G_4 M_1 दिव्ये (for देव्यौ). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 T_1 G_{4-6} M उपा($G_{4.5}$ °प)यच्छद्; K_2 उपयेमे; K_4 उपायच्चद्; G_2 उपगच्छद् (for उपागच्छद्).

30 $Ś_1$ K_2 om. (hapl.) 30. — ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{4.6}$ $G_{2.4}$ अस्तिप्राप्तिश्च (G_2 °सिं च); D_3 T_1 M_1 अस्ति(M_1 °स्तिः)प्रास्तिश्च (T_1 °च); G_1 आस्तिं प्रास्तिं च; G_{2-4} अस्तिप्राप्ति (G_3 °स्तो; G_4 °प्ति) च; $G_{5.6}$ अस्तिः प्राप्तो (G_6 °स्ति) च. $K_{1.4}$ नाम्नो. $K_{1.4}$ मे; K_3 द्वे (for ते). — ^{b}) B_1 बली (for ऽबले). — ^{c}) $Ñ_1$ B Dn_1 D_{3-6} T_1 स्व-; $D_{1.2}$ G_1 सं- (for स). — ^{d}) K_3 सुदुर्मतिः; T_1 स्वथामतः (for वृथामतिः).

31 B_4 reads 31^{ab} twice in succession. — ^{a}) K_2 श्रेष्ठ-; $B_{3.4}$ (second time) श्रियं; $G_{1.6}$ ज्यैष्ठ्यं; G_3 श्रेष्ठं (for श्रैष्ठ्यं). K_{1-3} $B_{3.4}$(second time)$._6$ Dn_1 $D_{1.2}$ G_{1-3} M_1 प्राप्तस्य (for प्राप्तः स). B_4 (first time) तत्र (for तस्य). — ^{b}) $D_{1.2}$ अतीवोपचयो; T_1 $G_{4.5}$ इति चा(G_4 पा)पनयो; M_1 अतीवावनयो (for अतीवाप°). B_4 (first time) अतीव बलवान्नृपः. — ^{c})

C. 2. 596
B. 2. 14. 32
K. 2. 14. 33

भोजराजन्यवृद्धैस्तु पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३१
ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावना कृता ।
दत्त्वाक्रूराय सुतनुं तामाहुकसुतां तदा ॥ ३२
संकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३३
भये तु समुपक्रान्ते जरासंधे समुद्यते ।
मन्त्रोऽयं मन्त्रितो राजन्कुलैरष्टादशावरैः ॥ ३४
अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः शतघातिभिः ।
न हन्याम वयं तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३५
तस्य ह्यमरसंकाशौ बलेन बलिनां वरौ ।
नामभ्यां हंसडिभकावित्यास्तां योधसत्तमौ ॥ ३६
तावुभौ सहितौ वीरौ जरासंधश्च वीर्यवान् ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ ३७
न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः ।
तथैव तेषामासीच्च बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ ३८
अथ हंस इति ख्यातः कश्चिदासीन्महान्नृपः ।
स चान्यैः सहितो राजन्संग्रामेऽष्टादशावरैः ॥ ३९
हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत ।

Ś1 K2 B2.5 Dn च (for तु). K1 V1 B4.6 D1.2 भोजराजस्य वृद्धैश्च (K1 V1 °स्तु); K3 °राजन्यमंत्रैश्च; K4 °जन्मैश्च वृद्धैश्च; B1 °राजसमृद्धैस्तु. — d) B1 दुरात्मभिः. D1 पीड्यमानो दुरात्मनः.

32 a) K1 अभीप्सुद्भिर्. D1 गतित्राणमलिप्सद्भिर्. — b) Ś1 आत्म-; V1 मयि; D2 अस्य (for अस्मत्). — S transp. 32cd and 33ab. — cd) K4 D1–3 सू°; B1 स्वातंत्रं; B5 स्वतनुं (for सु°). Ś1 K2.3 B1.3 तां (B1 तं) त्वा(K2.3 चा)हुकसुतां; S (except G5.6) आहुकस्य सुतां (for तामाहुक°). K1 (corrupt) दत्वाक्रूरा- (added in marg. यसु)तनुं तामाहुकस्य सुतां तदा.

33 a) G2 सक्षणद्वितयेनैव. — b) S (except M2) °त्राणं (for °कार्यं). Ś1 K transp. मया and कृतं. — c) K3 हतः कंसः सुनामासौ; K4 G2.3 हतौ कंससुदामानौ. Cd cites सुनामा. — d) K1.4 G3–5 चा(K1 वा)च्युत; K2 चाष्टुत; V1 चानघ; T1 चाच्युतौ; M चाह वै (for चाप्युत). — After 33, T1 G (except G2) ins.:

157* हत्वा कंसं तथैवाजौ जरासंधस्य बिभ्यता ।
मया रामेण चान्यत्र ज्ञातयः परिपालिताः ।
[(L. 1) G1.3.6 °वादौ (for °वाजौ).]

34 a) Ś1 क्षत्रे तु; V1 B1.3.4 कंसे च; B6 उभये; G4 भयेन (for भये तु). K2–4 च (for तु). Ś1 समनुक्रांते; K4 Ñ1 V1 B D समतिक्रांते (D3 °नुप्राप्ते); G1.2.5 समुपा° (for समुप°). — b) K3 T1 G3 जरासंधः. Dn2 समुद्यमे — d) K1 भोजैर् (for कुलैर्). G2 अष्टादशापरैः; Cd as in text.

35 a) V1 अविश्रम्य विनिघ्नंतो; B1 अनस्यौत च निघ्नंतो; B3.6 अविश्रांतं विनिघ्नंतो (B6 °तौ); B4 अनेन मंत्रो विघ्नंतो; Dn1 D3.4 अनारभंतो नि(D4 वि)घ्नंतो; Dn2 D1.2 अनारतं विनि°; G1 अनामतोभिनि°; G3 अरमंतो विनि°; G6 अरममंतानि°. — b) Ś1 K1.2.4 शतपा(K1 °या)तिभिः; K3 शस्त्रपा°; Ñ1 शरघा°; B1 शतपत्रिभिः; B2 Dn D3.4 G1.3.6 M2 शत्रुघातिभिः; B5 D1 G2 शस्त्रघा°. B3 महाशस्त्रैः पतत्रिभिः. — c) Ś1 G2.4 नि- (for न). Ś1 Ñ1 V1 B (except B3.6) D (except D2.4) M2 हन्यामो; G3 निहन्या. K1.3 S (except M1) बलं (for वयं). — d) G1.6 वर्षैः पुनर्; G4 वर्षगतैर् (for वर्षशतैर्). K1–3 Ñ1 V1 B4 M2 अपि; T1 G M1 वयं (for बलम्).

36 a) V1 च; S[अ]पि (for हि). K2 तस्या ह्यमर°. — c) K1–3 नामतो; D6 नामस्यां. Ś1 K3 हंसडिफकौ; K1.2 D3 T1 G1 °डिभिकौ; K4 °डिकभौ; Ñ1 B Dn D2.4 G3 °डिंभकौ; V1 °तिभकौ; G2.6 °डिबकौ; G4 °डियुकौ; G5 °डिबिकौ. — d) Ś1 आसते (for इत्यास्तां). T1 G3.4 यौध° (for योध°). Ñ1 V1 B D अशस्त्रनिधनावुभौ.

37 a) D1.2 संहतौ (for सहितौ). — d) G1.5.6 पर्याप्त. G1 नो (for मे).

38 b) K2–4 V1 B3.6 D1.2 G2–5 M1 [ऽ]पि; G1 lacuna; G6 ह्र (for च). — c) Ś1 K Ñ1 V1 B4 एषैव (K1 एषा हि) (for तथैव). B4 आसीत्त. — d) T1 G4 युद्धं; G3 युधि (for बुद्धिर्). A few MSS. वरः, वरं. — After 38, S (except M2) ins.:

158* अष्टादश मया तस्य संग्रामा रोमहर्षणाः ।
दत्ता न च हतो राजञ्जरासंधो महाबलः ।
[(L. 1) G2 संग्रामो रोमहर्षणः (for the post. half). — (L. 2) T1 G4 तु (for च). G4 राजा (for राजन्).]

39 a) G5 अतो (for अथ). D1 अंस (corr. to हंस). — b) K1–3 D4.5 महा- (for महान्). D4.6 नृप. S आसीत्कश्चिन्नराधिपः (M2 °प); Cv (?) आसीत्कश्चिन्नराभिधः (uncertain). — D1 ins. marg. sec. m. 39cd–40. — c) K स चाप्य(K3 °न्यो)भिहतो राजन्; Ñ1 B1.2.4–6 D रामेण स हतस् (B6 सहितस्) तत्र; V1 B3 ततो रामेण स हतः (B3 निहतः); S (and Cv? uncertain) नरोम्यः

तच्छ्रुत्वा डिभको राजन्यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ४०
विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितुमुत्सहे ।
इत्येतां मतिमास्थाय डिभको निधनं गतः ॥ ४१
तथा तु डिभकं श्रुत्वा हंसः परपुरंजयः ।
प्रपेदे यमुनामेव सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४२
तौ स राजा जरासंधः श्रुत्वाप्सु निधनं गतौ ।
स्वपुरं शूरसेनानां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४३
ततो वयममित्रघ्न तस्मिन्प्रतिगते नृपे ।
पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे ॥ ४४
यदा त्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना ।
कंसभार्या जरासंधं दुहिता मागधं नृपम् ॥ ४५
चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता ।
पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिंदम ॥ ४६
ततो वयं महाराज तं मन्त्रं पूर्वमन्त्रितम् ।
संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ४७
पृथक्त्वेन द्रुता राजन्संक्षिप्य महतीं श्रियम् ।
प्रपतामो भयात्तस्य सधनज्ञातिबान्धवाः ॥ ४८
इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । C. 2. 614 B. 2. 14. 41 K. 2. 14. 5

(G2.3 °न्य-; G1 lacuna after °न्य) स हत(T1 G3 सहित)स्तस्य. — ^{d}) Ñ1 V1 B D S **Cv** अष्टादशावरे (M1 [*inf. lin.*] **Cv** °वृतः; G2.5 M2 °परे); **Cd** as in text.

40 D1 ins. 40 marg. (cf. v.l. 39). — ^{a}) Ś1 K1 ततो (for हतो). S (except G6) transp. हतः and हंसः. K4 G2 प्रोक्तः (for प्रोक्तम्). — ^{b}) Ś1 इति; K4 कथं (for अथ). — ^{c}) Ś1 K1 डिंफको (K1 marg. *sec. m.* डिंभिको); K2.3 डि(K3 डिं)फिको; K4 Ñ1 B Dn D1.2.4.6 T1 G3 डिंभ°; V1 तिभ°; D3 डिभिकौ; G1 विबुको; G2 डिंब°; G4 डिबु°; G5.6 डिबि°. D4 G1.6 राजा (for राजन्).

41 G4 om. (hapl.) 41–42. — ^{a}) Ś1 K1-3 हंसं नृलोके; D4 [अ]हं तेन लोके; T1 corrupt. Ś1 [ऽ]पि (for ऽस्मिन्). — ^{b}) Ñ1 V1 नाहं जीवितु मन्महे. — ^{c}) Dn1 एनां; G1.2 एव; G6 एवं (for एतां). — ^{d}) Ś1 डिंफको; K1 (marg. *sec. m.*) डिंभिको (orig. हंस°); K2.3 डि(K3 डिं)फिको; K4 Ñ1 B Dn D4.6 डिंभ°; V1 तिभ°; D1.2 डिंभं°; D3 G1 डिभि°; G2 डिंब°; G5.6 डिबि°. G2 धनदं (for निधनं).

42 G4 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^{a}) D2 तथापि (for तथा तु). Ś1 डिफकं; K1.4 Ñ1 V1 B Dn D1.2.4 M2 डिंभ°; K2.3 डिफि°; D3 डिभि°; G1 विबु°; G2 डिंब्र°; G5.6 डिबि° (for डिभ°). — ^{b}) Dn1 G6 पुरपुरंजयः; D3 परपुरंजय. — ^{c}) B1 चैव (for एव). — ^{d}) K1.2 निमज्जत (K2 °तः); K4 Dn1 व्यम°; D3.5 G2 M2 अम° (for न्यम°).

43 ^{a}) S ततो (for तौ स). — ^{b}) K1 B1 तु; K2 Ñ1 V1 B4 Dn च; B3.6 D1.2 [अ]थ; S तौ (for [अ]प्सु). — ^{c}) K तत् (for स्व-). B1-3.6 D1.2 शूरसेनायां (B1 °या; B3 °याः); B4 सर्वसैन्येन; T1 G3.4 शूरशून्यं वै; G1.2.5.6 M शूरसेनेभ्यः. Ñ1 V1 B5 Dn D3-6 पुरं शून्येन (B5 पुरमन्येन) मनसा. — ^{d}) K1.4 पुरुषर्षभ (K4 °भः).

44 ^{a}) K1 T1 G4.5 अमित्रघ्नास्; K4 D4 अमित्रे तु. — ^{b}) D4 प्रतिगृहे; G3 °हते (for °गते). D3 G6 नृप; G2 नृपः. — ^{c}) Ś1 नरा (for पुनर्). Ś1 K B5 Dn D3.5 M2 आ(Ś1 सा)नंदिनः; D4.6 आनंदितः.

45 ^{a}) K1 त्वभेत्य; K2 चभ्यत्य (sic) (for त्वभ्येत्य). S यदा तु पुनरेवैनं. — ^{b}) S राजन् (for सा वै). D3 राजीवलोचनं; G (except G3.4) °लोचन. — ^{c}) K3 कंसभार्यां. K3 D4 T1 G (except G3) जरासंध-.

46 ^{a}) K2 नोदयत्येव. K3 राजेंद्रं. B1 चोदत्येवं हि राजेंद्र. — ^{b}) K3 प्रति- (for पति-). K4 G1.6 °कर्शिता; Ñ1 °कर्षिता. — ^{c}) K4 तं (for मे). B6 D1.2 S (except G1) एव (for एवं). — ^{d}) Ś1 D1.2 °दमं.

47 ^{a}) S कुरुश्रेष्ठ (for महा°). — ^{b}) D1.2 तत् (for तं). K2 पूर्वमित्रतं. K1 मंत्रपूर्वमतंद्रिता; B1 G3 मंत्र-(G3 °त्रं)-पूर्वममंत्रितं; G1 मंत्रपूर्व * * * *; G5.6 तं(G6 मं)-त्रपूर्वं सुमंत्रितं. — ^{c}) B6 तं; D5 स (for सं-). K4 व्यमनसो; D4 विमनसं. — ^{d}) K1 D1.2 व्यपजाता; M2 [ऽ]प्यपयाता. K4 नराधिपाः; S (except G5) च (G1.6 M1 स्म) सर्वशः (for नरा°).

48 ^{a}) D1.4 पृथा(D4 °थ)क्तन; G2.4 पृथक्ते(G4 °के)न (for °क्त्वेन). Ś1 श्रुता राजन्; K3 द्रुतो रा°; K4 कृता रा°; Ñ1 V1 B D महाराज. — ^{b}) Ś1 संश्रित्य (for संक्षिप्य). S विपुलां (for महतीं). — ^{c}) K1 अपेताम; K2.4 प्र(K2 प्रा)पताम; K3 व्यपयाताः; Ñ1 V1 B1.6 प्रपलामो; B2.4.5 Dn D3-6 पलायामो; B3 (conflated) प्रपयामो; D1.2 प्रयतामो; S अपयाता (G2 अपवाद-). B6 बलात्तस्य; G3

C. 2. 614 B. 2. 14. 50 K. 2. 14. 53 कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ४९
पुनर्निवेशनं तस्यां कृतवन्तो वयं नृप ।
तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥ ५०
स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुंगवाः ।
तस्यां वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ५१
आलोक्य गिरिमुख्यं तं माधवीतीर्थमेव च ।
माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ५२

एवं वयं जरासंधादादितः कृतकिल्बिषाः ।
सामर्थ्यवन्तः संबन्धाद्भवन्तं समुपाश्रिताः ॥ ५३
त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनादधि ।
योजनान्ते शतद्वारं विक्रमक्रमतोरणम् ।
अष्टादशावरैर्नद्धं क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ५४
अष्टादश सहस्राणि व्रातानां सन्ति नः कुले ।
आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिशतावरः ॥ ५५

भयार्तस्य; M1 भयात्तस्मात्. — [d]) K4 सधना ज्ञाति°; Ñ1 V1 B2-6 Dn D3-6 ससुतज्ञाति°; B1 D2 ससुहृज्ज्ञाति°; D1 ससुद्रं ज्ञाति°; G1. 5. 6 सबलज्ञाति°.

49 [a]) Ś1 K4 संमंत्र्य; Ñ1 V1 °मंत्र्य (for °चिन्त्य). D1 सर्वेपु (for सर्वे स्म). — [b]) Ś1 K2 Dn1 D4 प्रतीची-. — [c]) Ś1 कुशस्थलं पुरीं; K1. 2. 4 कृत्वा कुशस्थलीं; D1 कुशस्थलिपुरी. S शून्यां (for रम्यां). B6 °स्थली पुरी रम्या. — [d]) K2. 3 [उ]पलक्षितां; S निवेशितां (for [उ]पशोभिताम्).

50 [a]) K4 ततो (for पुनर्). Ś1 K1-3 B1-5 D ततो नि(B1. 3 D1. 2 पुनर्नि)वेशं तस्यां च (K1 °स्याश्च); S पुनर्नि(T1 G2 पुरं नि)वेश्य नंदामो. Cv pratīka cited as पुनर्निवेश्य, but gloss cites पुरं (as accusative of पूर्), as in T1 G2. Text as in Ñ1 V1 B6; but cf. K4. — [b]) D1. 2 नृपाः. S जरासंधभयार्दिताः. — [c]) T1 G1. 3 °संस्कारान्; M1 °संस्काराद्. B1. 3. 6 D1. 2 ततो वयं महाराज. — [d]) K3 दुरासहं; B6 M1 °सदाः; D1. 2 °सदः; D3 T1 G3 M2 °सदां; G1 °सदान्.

51 [a]) Ś1 T1 युध्येरन्; K यु(K3 बु)ध्यंते (for °ध्येयुः). — [b]) G4 °वृष° (for °वृष्णि°). V1 B D किमु वृष्णिम(D1. 2 °मै)हारथाः. — [c]) K2 D4 तस्या; K3 यस्यां (for तस्यां). S ते (M2 के) वयं सजना (G1. 6 विज्वरा) राजन्. — [d]) K3 न्यवसामो (for निव°).

52 [a]) K3 Ñ1 V1 B1. 4. 5 D (except D2. 3. 5) M2 आलोच्य. Ś1 दर्विमुख्यं तु (for गिरिमुख्यं तं). — [b]) K3 माधवं तीर्थम्; Ñ1 V1 मागधीतीर्थम्; B1 D1. 2 मागधं द्रुतम्; B2-5 Dn D3-6 (D5 before corr.) मागधं तीर्णम्; B6 मागधं तु तम्. S अलभाम (G6 वसाम सु-) सुखं नृप. — [c]) K3. 4 माधवां (K4 °वः); B1 यादवाः; B4 मागधं; B6 मागधः; Dn1 D1. 2 मागधाः (for माधवाः). S माधवा माधवीतीर्थम्. — [d]) K2 D1. 2 अवाप्नुवत्; K4 B6 °सवान्; B3 °प्नुयुः; D4 °प्नुयात् (for अवाप्नुवन्). S आसाद्य सुखिनो-(G2 °खिता)भवन् (M2 °वसन्).

53 [a]) K1 वरं (for वयं). G6 जरासंधे (for °संधाद्). K4 G2 एवं (G2 वयं) जरासंधभयाद्; V1 जरासंधेन च वयं. — [b]) K3 आदिभिः; Ñ1 B2-6 D M2 अभितः; V1 पुरैव; T1 आदिताः; G1. 2. 4. 6 अ(G6 ना)र्दिताः (for आदितः). D4 कृतकिल्बिषात्. — [c]) K2-4 D4 G2. 3. 6 M1 सामर्थ्य-वंतं. B5 संनद्धाद्; G2 संबंधं; G6 संबंधान्. — [d]) B1m. 2-5 D गोमंतं (for भवन्तं). K2. 3 समुपस्थिताः; T1 समुपाश्रुताः.

54 [a]) Ś1 त्रियोजनमयं; G3 (before corr.) °जनादिकं. Cv pratīka cited as in text, but gloss cites °जनायुतं. Ś1 वर्ष्म; B1 (m as in text) सक्ष्यं; B3. 5. 6 सद्मं; Cv सद्म (as in text). — [b]) Ś1 त्रिस्कंदं; B2 त्रिक्षंधं; D1. 2 त्रिष्कंधं; S विस्तीर्णं. Cd cites स्कंधः (=परिखा). K1 D3 योजनादपि; K2 om. (hapl.) योजनादधि; K3 N1 V1 B2. 4 D1. 2. 6 योजनावधि; B6 °नादिविं; S °नाधिकं (G3 °नायितं; M1 *inf. lin.* °नायुतं); Cd as in text. — M1 om. 54[cd]. — [c]) B2 D1. 2 योजनांत-; Cv °नान्ते (as in text). T1 G2. 3. 5 कृतद्वारं; G4 तु तद्वारं; M2 शतद्वार-; Cv °द्वारं (as in text). Ś1 योजनांतां शतद्वारां; B1 योजनांतर्गतं द्वारं. — [d]) G5 व्युत्क्र° (for विक्र°). K4 Ñ1 V1 B1. 2. 4-6 Dn D3-6 वीर(Dn1 °रं)विक्रमतोरणं; B3 वीरविद्रुम°. — [e]) K2 अष्टादशाचरैर्; K3 °दशैर्वरैर्; Ñ1 B3. 5. 6 D1. 2 S °दश(B5. 6 °दशा)कुलैर्; Dn1 °दशावरे; D3. 5 °दशवैरैर्; Cd as in text. Ś1 K3 Cd नद्धां; D4 युद्धं; D6 (before corr.) न त्वं; G6 युक्तं (for नद्धं). — [f]) Ś1 मद° (for युद्ध°).

55 [b]) K1 व्रजानां; K2 B3 व्रता°; K3 वाता°; Ñ1 B1. 2. 4-6 D भ्रातॄणां; V1 रथानां; T1 G3-5 भ्रातरः; G1. 6 वृती(G6 °ता)नां; G2 M2 पुत्राणां; Cd व्रातानां (=समुदायानां) as in text. — [c]) G4 आहुः ससशतं पुत्राः. — [d]) B1 S एकैकं (G6 °के; M2 °क) (for एकैकस्). K1 B5 D2 त्रिदशां वरः (D2 °राः); K2 त्रिदशद्वरः; K3 च शतावरः; Ñ1 Cd त्रिशतावराः; V1 B1. 2. 4. 6 Dn D1. 4. 6 त्रिदशावरः

चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च रौहिणेयश्च साम्बः शौरिसमो युधि ॥ ५६
एवमेते रथाः सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ।
कृतवर्मा अनाधृष्टिः समीकः समितिंजयः ॥ ५७
कह्वः शङ्कुर्निदान्तश्च सप्तैवैते महारथाः ।
पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश ॥ ५८
लोकसंहनना वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये गतव्यथाः ॥ ५९
स त्वं सम्राड्गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ।
क्षत्रे सम्राजमात्मानं कर्तुमर्हसि भारत ॥ ६० C. 2. 626 B. 2. 14. 61 K. 2. 14 66

(Dn2 D1 °वराः); S त्रिदशोपमाः.

56 a) K1.2 -भ्राता. Ś1 चारुदेष्णस्तव भ्रा*. — b) Ś1 D4 T1 G2–5 M2 वक्रदेवो; K1 बभ्रुदेवो; G1.6 चारुदेहो (G1 °भो) (for चक्रदेवो). — c) Ś1 रोहिणीयश्च. — d) B3.4 Dn1 D1.2.5 शांबः; B5 शाल्व-; D3 सांब-; D6 शाश्वः. K3 शौरिः समो; K4 B1.5 Dn1 D4 सौरिसमो; T1 G6 शौर्य(G6 °र्यो)समो; G1.3.4 शौर्ये समो (G3 °मे); G5 M2 शौर्य(M2 °रे)समा; Cd as in text. K2 सांबसौरीसमा युधि; Ñ1 सांबः शौरेः समो भुवि; V1 B2.6 D1.2 शांबः (V1 D2 सांबः; B6 शाल्वः) प्रद्युम्न एव च; B1 सांबः सूरस्तथाकृतिः; M1 सांबश्चैव महारथः.

57 a) Ś1 एवमति- (for °मेते). K3 G1 रथा; T1 G3 तथा; Cv रथाः (as in text). — b) G1 कृतकर्मा. Ś1 K B1 अ(K2.4 त्व)नावृष्टिः; Ñ1 V1 B2–5 D ह्यनाधृष्टिः; T1 न्यनादृष्टिः; G M [अ]प्यनाधृ(T1 G2.3 °दृ-; G5 °धि)ष्टिः. — d) K2 Dn2 शमीकः; D1.2 समिकः; G1.6 समीपः.

58 a) K1 कंकच; K3 कंकस; K4 B3 D4 कंकुः; Ñ1 V1 B1.2.4–6 Dn D1.2.5.6 M2 कंकः; G3 कंह्वः; G4.5 कंसः (for कह्वः). See Addenda. K1.3 शकुनिदांतश्च; Ñ1 शंकुर्निदाघश्च; V1 B (except B1) Dn D5.6 T1 शंकुश्च कुंतिश्च; D1.2 शकुनिहंता च; G2 शकुंतिदांतश्च; G3.4 M शंकुर्नि(G4 °न्नि)नादश्च; G5 शंकुनिरादश्च (for शङ्कुर्निदान्तश्च). K2 कंकशकुनिदानश्च; D3 ककन्शकुश्च कुंतिश्च; G1 कश्च शत्रुन्निनादश्च; G6 कंवः शत्रुनिनादश्च. — b) Ś1 सप्तैवेते; K1 B1 सप्तैते च; K2 सप्त वै ते; K3.4 V1 S सप्त (V1 सर्वे) चैते; Ñ1 B2.5.6 Dn D1.2.6 सप्तैते वै; B4 सप्तैरेते; D4 (corrupt) स(स्व)प्तैत्ते वै; text as in B3 D3.5. — After 58ab, S ins.:

159* प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भानुरक्रूरसारणौ ।
निशठश्च गदश्चैव सप्त चैते महारथाः ।
वितद्रुर्झल्लिबभ्रू च उद्धवोऽथ विदूरथः ।
वसुदेवोग्रसेनौ च सप्तैते मन्त्रिपुंगवाः ।
प्रसेनजिच्च यमलो राजराजगुणान्वितः । [5]
स्यमन्तको मणिर्यस्य रुक्मं निस्रवते बहु ।

[Cv cites part of line 5. — (L. 1) T1 सुदेष्ण° (for प्रद्युम्न°). T1 G5 सानुरक्रूर° (for the post. half). — (L. 2) G4 निशमश्च. T1 G4 गत° (for गद°). — (L. 3) T1 G4 वितद्रूशिलिबभ्रश्च; G1 वितद्रुबालिबभ्रश्च; G2 विकद्रुर्झलिकभ्रू च; G3 वितद्रज्झलिबभ्रू च; G6 विकद्रुश्चैव बभ्रुश्च; M1 वितद्रुशिलिबभ्रू च; M2 बभ्रुर्वकद्रुर्बाह्लीकः (for the prior half). T1 उत्तवोपि; G4 °द्धवोपि; G6 दुर्गदोथ (for उद्धवोऽथ). G6 विदू°; M2 विगू° (for विदू°). — (L. 4) G3 वासु° (for वसु°). — (L. 5) G3 यमजो (for °लो). T1 G4.5 M1 प्रसेनो यदुशार्दूलो महेंद्रसदृशः प्रभुः (G5 °भो). — (L. 6) G6 च स्रवते (for निस्र°).]

— c) G2 M2 पुत्राश् (for पुत्रौ). Ś1 K पुत्रौ चांधकराजस्य (K3 °राज्ञश्च); T1 G3–5 पुत्रा(T1 °त्र)श्चांधकभोजानां; G1 पुत्राश्च वकभोजस्य; G6 अत्र चांधकभोजाश्च. Cv cites as a *variant* अन्धकभोजस्य.

59 a) Ñ1 लोह°; V1 B D G3 वज्र°; M2 दिव्य° (for लोक°). — b) B2.5 D (except D1.2) T1 G3–6 महारथाः (for °बलाः). — c) B3 स्मरंतं (for °तो). S (except G2) संस्मरंतो मध्यदेशं (G1 °शे). — d) K3 D3 °मध्य-. Ś1 K B2–6 D (except D1.2) व्यवस्थिताः (for गतव्यथाः). S वृष्णिवीरा गतज्वराः (G1.6 सहस्रशः). — G1.2.6 M1 ins. an addl. colophon after 59; T1 G3–5 M2, after 160* (*adhy. no.*: 15). G1.2.6 M1 ins. after the above colophon: T1 G3–5 M2, after 59:

160* श्रीभगवान् ।
पाण्डवैश्चापि सततं नाथवन्तो वयं नृप ।
[G2 M श्रीवासुदेवः (for श्रीभगवान्).]

60 ab) K1–3 त्वं तु (for स त्वं). D1.2 °सत्तमः. S सर्वसंपद्गुणैः (M1 °द्गुणेः) सिद्धे (G2 M2 °द्धैः) तस्मिन्नेवं व्यवस्थिते. — c) K1.2 क्षात्रे; B3 D3 क्षेत्रे; T1 G3–5 क्षितौ (for क्षत्रे). Ñ1 V1 B1 Dn2 D1.2 G3.4 M2 सा(B1 Dn2 स)म्राज्यमात्मानं; G1 समाजमा°; G2 साम्राज्यमास्थातुं; M1 साम्राज्यसंस्थानं. — d) Ñ1 मंतुम्; B1 योद्धुम्; D1.2 योक्तुम्; T1 G2–5 कथम् (for कर्तुम्). G1.6 नार्हसि; M2 इच्छसि (for अर्हसि). D1.2 भारतः. — After 60, S ins.:

161* दुर्योधनं शांतनवं द्रोणं द्रोणायनिं कृपम् ।
कर्णं च शिशुपालं च रुक्मिणं च धनुर्धरम् ।

C. 2. 626 B. 2. 14. 62 K. 2. 14. 72

न तु शक्यं जरासंधे जीवमाने महाबले ।
राजसूयस्त्वया प्राप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ६१
तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
कन्दरायां गिरीन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः ॥ ६२
सोऽपि राजा जरासंधो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ।
आराध्य हि महादेवं निर्जितास्तेन पार्थिवाः ॥ ६३
स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
पुरमानीय बद्ध्वा च चकार पुरुषव्रजम् ॥ ६४
वयं चैव महाराज जरासंधभयात्तदा ।
मथुरां संपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥ ६५
यदि त्वेनं महाराज यज्ञं प्राप्तुमिहेच्छसि ।
यतस्व तेषां मोक्षाय जरासंधवधाय च ॥ ६६
समारम्भो हि शक्योऽयं नान्यथा कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य कार्त्स्न्येन कर्तुं मतिमतां वर ॥ ६७
इत्येषा मे मती राजन्यथा वा मन्यसेऽनघ ।
एवं गते ममाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एकलव्यं द्रुमं श्वेतं शल्यं शकुनिमेव च ।
एतानजित्वा संग्रामे कथं शक्नोषि तं क्रतुम् ।
अथैते गौरवेणैव न योत्स्यन्ति नराधिपाः ।
एकस्तत्र बलोन्मत्तः कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
योत्स्यते स बलामर्षी दिव्यास्त्रबलगर्वितः ।

[(L. 3) T1 G1.4 शैब्यं (for शल्यं). — (L. 5) G1.6 तथैते; G2 अथ ते (for अथैते). — (L. 6) G6 एकानस्तु (for °स्तत्र). — (L. 7) G1 स परामर्षी; G2.4 परमा°; G3 परबला°; G6 समरा° (for स बला°).

61 a) K1–3 D4 G2 शक्यो; M2 शक्या. S महाराज (for जरासंधे). — b) S जरासंधे (for जीव°). V1 तस्मिञ्जीवति दुर्जये. — c) B3 D (except D4.6) S (except G1.2 M2) राजसूयं (for °सूयस्). B D (except Dn1 D4) G5.6 [अ]वाप्तुं (for प्राप्तुं). — d) S तस्मिञ्जीवति (G1 °ञ्जपति) पार्थिवे.

62 a) G2 युद्धाद्धि (for रुद्धा हि). — b) T1 G2–5 M जित्वा (G2 जिताः) सर्वे (by transp.); G1.6 जित्वा तस्मिन्. — c) S नगें(G1.6.महें)द्रस्य (for गिरीन्द्रस्य). K4 Ñ1 V1 B1.2 D1.2 कंदर्यां पर्वतेंद्रस्य; B3–6 Dn D3–6 कंदरे पर्वतेंद्रस्य. — d) T1 G2 सिंहेनैव. Ś1 G1 °गजाः (for °द्विपाः).

63 a) N स हि (V1 स तु) (for सोऽपि). K4 राजन्. — b) G4 M1 इयक्षुर्. — N ins. after 63^{ab}: G2.3, after 163*:

162* महादेवं महात्मानमुमापतिमरिंदम ।

[K1 D1.2 अरिंदमं. Ñ1 तंडुलप्रस्थके राजन्महादेवमुमापतिं.]

On the other hand, T1 G2–6 M ins. after 63^{ab}:

163* अभिषिक्तैश्च राजन्यैः सहस्रैरुत चाष्टभिः ।

[G5 तु (for the first च). T1 वा° (for चा°).]

Thereafter G2.3 ins. 162*. G1 om. from 63^{cd} up to the prior half of line 2 of 168* (cf. v.l. 2. 14. 9). — S (G1 om.) transp. 63^{cd} and 64. — c) K (except K2) Cd आशा(K1 °सा)स्य (for आराध्य). G2 M2 च (for हि). B D तपसोग्रेण (for हि महादेवं). — After 63, N ins.:

164* प्रतिज्ञायाश्च पारं स गतः क्षत्रियपुंगवः ।

[V1 प्राप्तः (for गतः). Dn D3–6 पार्थिवसत्तम (for क्षत्रिय°).]

64 G1 om. 64 (cf. v.l. 63). — a) B1.3.6 T1 G2.4–6 स वि(G4 अपि)निर्जित्य (for स हि नि°). B1 नृपतीन्; B3.6 तान्सर्वान् (for the *second* निर्जित्य). K2.3 स विजित्य महीपालान्; B2 D1.2 पार्थिवान्स विनिर्जित्य. — b) K2.3 संग्रामे; B1.2 D1.2 सर्वांश्च (for पार्थिवान्). V1 B3.6 पार्थिवान्सर्वतोदिशं; G2 सर्वान्वै पृथिवीश्वरान्; M1 पार्थिवान्पृथगागतान्. — c) B4 पुनराणीय (for पुरमा°). K4 बद्धौ; D3 रक्षां (for बद्ध्वा). — d) K2 D1.3 पुरुषं व्रतं (K2 व्रजं; D3 वृतं); K3 B2.3.6 Dn D2 पुरुषव्रतं; Cv °व्रजं (as in text).

65 G1 om. 65 (cf. v.l. 63). — a) D4 ते च (for चैव). — b) K1 ततः; B6 तथा (for तदा). T1 G3–6 °भयार्दिताः. — c) G3 मधुरां (for मथु°). — d) T1 G3.4 M1 गत्वा (for गता). K3 D3.5 द्वारावतीं (K3 °ती-). — After 65, S ins.:

165* निवसाम तथाद्यापि सधनज्ञातिबान्धवाः ।
कंसहेतोर्हि यद्वैरं मागधस्य मया सह ।
पारं गत्वा स तस्याजौ यियक्षुर्देवमुत्तमम् ।

[(L. 1) M1 निवसामस्. — (L. 2) M1 कस्य (for कंस-). — (L. 3) G2 सदस्यापि; M स तस्याजा (for स तस्याजौ). G2 देवसत्तमं.]

66 S transp. 66^{ab} and 66^{cd}; but G1 om. 66

१४

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्यो वक्तुमर्हति ।
संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि ॥ १
गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियंकराः ।
न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट्शब्दो हि कृत्स्नभाक् ॥२
कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति ।
परेण समवेतस्तु यः प्रशस्तः स पूज्यते ॥ ३
विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता ।
दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ४
शममेव परं मन्ये न तु मोक्षाद्भवेच्छमः । C 2 639 B 2 15.5 K 2 15.5

(cf. v.l. 63), and M2 om. 66^{ab}. — ^{a}) K3 त्वेयं; Ñ1 D5 त्वेतं; V1 त्वेव; B1.5.6 Dn1 D1–3.6 त्वे(B1 ह्ये)तन्; B3.4 त्वेवं (for त्वेनं). S (G1 M2 om.) यदीमं (G2 यदीहं; G5 यदि त्वेमं; G6 यदीव) नृपते यज्ञं. — ^{b}) V1 यष्टुम् (for प्राप्तुम्). Ñ1 V1 B (except B3.6) Dn D3–6 अभीप्स(Dn2 °प्स्य)सि (for इहेच्छसि). S (G1 M2 om.) प्राप्तुमिच्छसि भारत (M1 पार्थिव). — ^{c}) S तेषां मोक्षाय कांक्षस्व. — ^{d}) Ś1 °भयाय (for °वधाय).

67 G1 om. 67 (cf. v.l. 63). — ^{a}) B (except B3.4) D न (for हि). K3 जरासंधाद्विशंक्योहं; T1 G3–6 M न ह्येषोद्या(G3 °षोद-; G4 °पाद्या-; M2 °पा ह्य)न्यथा शक्य[:] (G5 °क्या); G2 न ह्येपो*न्यथा शक्यो. — ^{b}) B (except B3) D अन्यथा (for नान्य°). S (G1 om.) आ(G2 ह्या)रंभो भरतर्षभ. — ^{d}) G3 शक्यं (for कर्तुं). — After 67, S (G1 om.) ins.:

166* जरासंधवधोपायश्चिन्त्यतां भरतर्षभ ।
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सकलं पार्थिवं बलम् ।

68 G1 om. 68 (cf. v.l. 63). — ^{b}) S (G1 om.) यद्वा (M2 यथा) त्वं (for यथा वा). B2 D1.2 S (G1 om.) नृप (for ऽनघ). — ^{c}) K1.2 B2.3.6 Dn2 D4 ममाचक्ष्व (for ममा°). — ^{d}) K1–3 हेतुम(K1 °व)त्; B6 भारत (for हेतुभिः).

Colophon om. in G1. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K3.4 Ñ1 राजसूयमंत्र; V1 राजसूयारंभ; B3 जरासंधवध; B4 राजसूय; T1 मंत्र. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णवाक्यं; B3.5 D1.2 M1 वासुदेववाक्यं; B4 भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*).2 D3 13 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 14; S (G1 om.) 16. — *S'loka no.:* K2.3 Dn D1.2 69; M1 16.

14

1 G1 om. 1–9 (cf. v.l. 2. 13. 63). — ^{b}) T1 G2–5 M त्व(G2 त्वा)न्नान्यो (for यन्ना°). A few MSS. अर्हसि (for अर्हति). V1 नान्यो वक्तुमिहार्हति. — ^{c}) B1.2.6 D1.2 समुच्छेत्ता; D3 न मे वक्ता; D5.6 m न निर्मोक्ता; T1 G3–5 M विनि°; G2 विनिर्णेता (for हि निर्मोक्ता). — ^{d}) Ś1 त्वं; Cd त्वन (as in text). D3.5.6 अन्यो (for नान्यो). K1–3 जनः; Ñ1 विभो (for भुवि). V1 B3 त्वत्तोन्यो विद्यते न मे; B1.2.6 D1.2 नान्यः कश्चिद्भवेन्म(D1.2 °वे म)म; T1 कोन्यस्त्वत्तो भवेन्मम; G2–6 M कोन्यस्त्वत्तोस्ति(G2 हि) नः पुमान्.

2 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K B6 च (K4 तु) (for हि). — ^{b}) V1 B4 प्रियंवदाः (for °कराः). — ^{c}) B6 साम्राज्यमापुस्ते; D3 °मान्यास्ते; D4 °प्राप्तास्ते. — ^{d}) B1 सम्राड्लब्धो; G4 °ट्छंदो; Cd as in text. Ś1 कृष्णभाक्; K V1 B3–6 D (except D2) G6 M1 कृच्छ्र° (for कृत्स्न°).

3 G1 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K3 पराणां भावज्ञः; G4.6 पुरानु°. — ^{b}) K1 त्वं (for स्वं). K2 स्वं प्रशंसंतुम्; T1 G2.3 M1 स्वयं (G3 कथं) शंसितुम्; G4–6 स्वयं संशितुम्. K1–3 Ñ1 V1 T1 G4.6 अर्हसि (for अर्हति). — ^{c}) G3.4 वरेण (for परेण). G4 समुपेतस् (for समवेतस्). — ^{d}) Ś1 K V1 B3–5 Dn D3–6 प्रशस्यः (for °स्तः). K2 प्र- (for स). K1 पार्थिवः (for पूज्यते).

4 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 B1 विशाल-; V1 B3 विपुला; D1.2 विस्तीर्णा; G4 विरला (for विशाला). T1 G3–5 M विमला (for बहुला, which G6 om.). — ^{b}) D3 °समन्विता; D4 °समाचिता; M1 °समाकुला; Cd.v as in text. — ^{c}) V1 तान्निर्जित्य; B3.4 तां विजित्य; Cd दूरं गत्वा (as in text). V1 B3 विजानामि; T1 G3–6 वि(G5 [अ]पि)जानंति. — ^{d}) G3 दूरं; Cd.v श्रेयो (as in text). K4 वृत्ति- (for वृष्णि-). B2 °कुलोद्भवः. — After

C. 2. 639
B. 2 15. 5
K 2. 15 5

आरम्भे पारमेष्ठ्यं तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५
एवमेवाभिजानन्ति कुले जाता मनस्विनः ।
कश्चित्कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६
भीम उवाच ।
अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ७
अतन्द्रितस्तु प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यङ्नयो राजन्नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ ८
कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनंजये ।
मागधं साधयिष्यामो वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ९
कृष्ण उवाच ।
आदत्तेऽर्थपरो बालो नानुबन्धमवेक्षते ।

4, 8 (G1 om.) Cv read 11, followed (except in T1) by 171*.

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 यत्नमेव; K8 सममेवं (for शममेव). Cd cites शमं (as in text). M1 वरं (for परं). — ^{b}) G5.6 नित्यं (for न तु). K2 मोहाद्; G2 वाचा; M [अ]मोक्षाद् (for मोक्षाद्). K1.8 श्रमः; K2 समः (for शमः). N1 V1 B1.2.5.6 D T1 G8 श(G8 क्ष)मात्क्षेमं (T1 °मो; B1 यतो मोक्षो) भवेन्मम; B3.4 भवे(B4 शमा)त्क्षेमं शमान्मम; G4 स च मोक्षो भवेच्छमात्. — After 5^{ab}, T1 ins. 171*. — Before 5^{cd}, G3.4.6 M1 ins. भीमः. — ^{c}) K3 आरंभ्य. T1 G4–6 M पारमेष्ठ्ये तु (G6 तन्). V1 G3 आरंभः परमो (G8 प्रथमो) ह्येष; B6 प्रारंभे पारमेष्ट्यंति. K2 corrupt. Cd cites आरम्भे and पारमेष्ठ्यं (as in text). — ^{d}) Ś1 T1 G4.6 M1 नाप्राप्यम्; G8 न प्राप्य (for न प्राप्यम्). Cn seems to read दुष्प्रापं!

6 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ñ1 V1 B (except B8) D G2.8 M एते (for एव). V1 G2 विजानंति; B4.5 Dn D8.5.6 हि जानंति; D4 हि धावंति; G8 M न जानंति (for [अ]भिजा°). — ^{c}) B1 (m as in text).8 D3 G2 कच्चित् (for कश्चित्). K1 एवैषां; K8 एषां तु (for एतेषां). — ^{d}) B3 भवेच्छ्रेयो; T1 G4–6 M1 °ज्येष्ठो; G3 M2 भावश्रे(G2 °ज्ये)ष्ठो (for भवेच्छ्रेष्ठो). Some MSS. जनार्दनः. — After 6, K2.3 (both om. line 1) Dn D1.2 (both marg. *sec. m.*).3.4 ins.:

167* वयं चैव महाभाग जरासंधभयात्तदा ।
शङ्किताः स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ।
अहं हि तव दुर्धर्ष भुजवीर्याश्रयः प्रभो ।
नात्मानं बलिनं मन्ये त्वयि तस्माद्विशङ्किते ।
त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च माधव । [5]
अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ।
एवं जानन्हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः ।
त्वं मे प्रमाणभूतोऽसि सर्वकार्येषु केशव ।
तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 2) K2 शंकितोसि (for शङ्किताः स्म). — (L. 3) Dn1 D1.2 प्रभोः. — (L. 4) K2.3 तस्य (for तस्माद्). — (L. 6) K2.3 वा (for वै). — (L. 7) K2 एवं जानामि; K3 एतज्जानामि (for एवं जानन्हि). K2.3 विमृश्य च; Dn2 विमृश्यामि. — (L. 8) K3 D2–4 त्वमेव (D4 त्वं हि मे) प्राणभूतोसि (for the prior half).]

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — T1 G4–6 M1 om. the ref. B1.3.4.6 D4 भीमसेन (for भीम). — ^{a}) B2 अनारंभोत्सुको राजा. — ^{b}) Ś1 (by corr.) K2 D1.2 G2 वाल्मीक. — ^{c}) S (G1 om.) दुर्बल(T1 दुर्लभ)श्चाप्युपायेन. — ^{d}) K8 G2 बलिना (for °नं). D3.5 योधिगच्छति; T1 G2–5 M योधयिष्यति; G6 योधीर्बलः (sic) (for योऽधितिष्ठति).

8 G1 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1 उपायतस् (for अतन्द्रितस्). V1 B2–5 D (except D1.2) च (for तु). — ^{b}) K8 B5 D1.5 बलिनां (for °नं). D1 रिपुः; Cd as in text. — ^{c}) Ś1 K4 सम्यङ्न्याद्राजन् (Ś1 °द्राज); K1 °ङ्नयो राज्ञाम्; K2.3 V1 °ङ्न्याद्राजा; Ñ1 B D °क्प्रयोगेण(Dn D3 °न; D4 °क्प्रयाणेन); G3 °ङ् यो राजन्; G6 °ङ्नो राजन्; Cv °ङ्नयो राजन् (as in text). — ^{d}) K B2 D2.4 Cd नी(K1 इ-; D4 नि)त्यर्थानात्मनो हितान् (Cd: नीत्यर्थान्नीतिमुख्यान्); V1 बलिनोप्यात्मनो हितान्; D8 नीहार्थावात्मनो हितान्; T1 G2.4.6 M इत्यर्थे हि (G4 भि-) प्रवर्तते; G3.5 नित्यत्वे (G5 नीत्यर्थे) हि प्रवर्तते.

9 G1 om. 9 (cf. v l. 1). — ^{a}) K3 जयो; B1 योगो (for नयो). — ^{c}) Ś1 D4 साधयिष्यामि. — ^{d}) Ś1 K3.4 B3–6 D इष्टिं; K1 यज्ञे; K2 इष्टं (for वयं). — S ins. after 9 (G1, which om. from 63^{cd} of adhy. 13 up to the prior half of line 2, ins. after 63^{ab} of that adhy.):

168* त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य सर्वं प्राप्स्यति धर्मराट् ।
जयोऽस्माकं हि गोविन्द येषां नाथो भवान्सदा ।

[(L. 1) G3 प्राप्स्यसि. — (L. 2) G2 transp. भवान् and सदा.]

10 Ś1 K (except K2) Dn1 श्रीकृष्णः; T1 G2–3 श्री(G5.6 om. श्री)भगवान्; M वासुदेवः (for कृष्ण उ°).

तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १०
हित्वा करान्यौवनाश्वः पालनाच्च भगीरथः ।
कार्तवीर्यस्तपोयोगाद्बलात्तु भरतो विभुः ।
ऋद्ध्या मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राज इति शुश्रुमः ॥ ११
निग्राह्यलक्षणं प्राप्तो धर्मार्थनयलक्षणैः ।
बार्हद्रथो जरासंधस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १२
न चैनमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः ।
तस्मादेतद्बलादेव साम्राज्यं कुरुतेऽद्य सः ॥ १३
रत्नभाजो हि राजानो जरासंधमुपासते ।
न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ १४
मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषं बलात् ।
आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः पुरुषतः क्वचित् ॥ १५ C. 2. 654 B. 2. 15. 21 K. 2. 15. 22

— [a]) K1 °र्थं (for °र्थ-). V1 B3–6 Dn D3–6 अर्थानार- (Dn1 °ल)भते बालो; B2 आदत्तेऽर्थेऽनपरः (sic) बालो; D1.2 आदत्तेर्थान्परो बा°; S आत्मनोर्थपरो बा°. — [b]) K1 उपेक्षते; B3.6 अपे° (for अवे°). — [c]) K4 न मृष्येह; Cd as in text. S तं (G3 ता) विपक्तमथो (T1 विषन्नमथो; G1 विविक्त°; M विषक्तद्विषो) घ्नंति. — [d]) Ś1 बलम्; Dn1 बाला (for बालम्). — After 10, S ins. (Cv glosses):

169* सर्वान्वंश्यानमुमृशन्नेकमेव सतां युगे ।

[Cf. 171*, which is a variant of this, *repeated* in S. G2 तस्माद् (for सर्वान्). G4 वध्यान् (for वंश्यान्). G1 चैवम्; Cv एवम् (for एकम्). G2 सदा युगे; G3 तु संयुगे; Cv युगे युगे (for सतां युगे).]

11 G1 om. 11. T1 G2–6 M Cv read 11 (followed, except in T1, by 171*) after 4. — [a]) Ś1 K1 जित्वा; K4 हृत्वा; Cd हित्वा (as in text). Cn जित्वा जययान्, but Cnp हित्वा करान् (as in text). Ś1 यो * * *; Dn D1.3 यौवनाश्विः. G2 इष्ट्वा क्रतून्यौवनाश्विः. — [c]) Ś1 कार्तवीर्यात् (for °वीर्यस्). Ñ1 V1 B D G2.4 तपोवीर्याद् (for °योगाद्). — [d]) K1–3 D6 च (for तु). K3 विदुः; Ñ1 मुनिः; G3.5.6 भुवि (for विभुः). — [e]) K1 (*sup. lin.* as in text) सध्या (for ऋद्ध्या). Ś1 मरुतस्; K1.2 D1.2 मरुंतस् (for मरुत्तस्). K2.3 त्यागाच्च; B1 आढ्यश्च; B3 तान्सर्वान् (for तान्पञ्च). — [f]) Ś1 समाज; K1 सम्राजम्; B1 साम्राज्यं (for सम्राज). Ś1 K4 इति शुश्रुम (K4 °मुः); K1 अनुशुश्रुम; K2.3 इति सुश्रुमः; Ñ1 V1 B D त्वनुशुश्रुम (B1 नाभिशुश्रुम; D2.3 त्वनुशुश्रुमः). G2.3 M Cv साम्राज्येनेति (G3 °ज्ये इति) शुश्रुमः (M1 °म). — Ñ1 V1 B D ins. after 11 (B3, after 171*):

170* साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकारं युधिष्ठिर ।

B2 Dn2 cont.: Ś1 K B3 D4 S ins. after 11 (T1, after 5[ab]):

171* सर्वान्वंशाननुमृशन्नैते सन्ति युगे युगे ।

[This is merely a variant of 169*, being *repeated* in S. Nīl. notes it as a variant version (इति पठन्ति), reading as in Dn2. Ś1 सर्वानंशान्; K1–3 B2.3 D4 G2 सर्वान्वश्या(K3 °शा)न्; Dn2 मंत्रान्वश्यान्; T1 सर्वाण्यंशान् (for °न्वशान्). G3 सर्वान्दृश्याननुदृशन् (for the prior half). T1 चैते; G3 नैके (for नैते). Ś1 K2.3 एवमेव महाद्युते (K3 °त); K1 एवमेव च संयुगे; K4 B2.3 Dn2 एवमेव (K4 °वं) सतां युगे; D4 एवं तिष्ठत्सतां युगे; G2 नेति शांति युगे युगे (for the post. half).]

12 [a]) K1 न ग्राह्य-; G2 M2 Cv संग्राह्य- (for निग्राह्य-). K4 D3 Cn प्राप्तिः; D5.6 °प्तं; Cnp °प्तो (as in text). T1 G1.3–6 M1 निग्राह्यं (G1 निगृह्य-; G3 विग्राह्यं; M1 *inf. lin.* संग्राह्यं) लक्षणप्राप्तौ (T1 °प्राप्ता; G1 -लक्षप्राप्तौ स; G4 -लक्षणप्राप्तं; M1 *inf. lin.* वात्तं). Cd निग्राह्यलक्षणं (as in text). — [b]) B1 धर्मार्थकामलक्षणैः; D4.6 धर्मानुनय°; G1 ममार्थास्तु न लक्षणैः; G4 धर्मार्थनवलक्षणैः; Cnp धर्मास्तिनय°; Cd.v as in text. — [c]) S बार्हद्रथं (M2 °थ-) जरासंधं. — [d]) = Gītā. 13. 26[d]. T1 त्वं; G (G1 om.) M2 Cv तं (for तद्). M1 (hypermetric) तं विद्धि त्वं भर°.

13 [a]) B2 चैवम् (for चैनम्). Ś1 अनुबुध्यंत; B1.6 अनुरुध्यंति; T1 G1.3.4.6 प्रत्ययुध्यंत (G1 °तं; G3 °रुध्यंत); G2.5 M प्रतियुध्यंत (M1 °रुध्यंति; M2 °बुध्यंति). — [b]) G4 °न्येकशता नृपाः. — [c]) K1–3 यस्माद् (for तस्माद्). V1 B D इह (for एतद्-). Cv cites एतद्बलाद् (as in text). B1.2.6 D1.2 एतत्; D4 corrupt (for एव). — [d]) G2 च कुतो (for कुरुते). V1 B D हि (for ऽद्य). Ñ1 नः (for सः).

14 [a]) K2.3 T1 G3.5.6 M रत्नभाजं; K4 °भागं; G1 °भाजा. G4 °भाजार्ह- (for °भाजो हि). K2.3 S राजन्या (for राजानो). K1 रत्नभागं च राजभ्यो. — [b]) K1 जरासंध (for °धम्). Ś1 K उपाहरन् (K1 °ददत्) (for उपासते). — [d]) K3 आश्रितः (for आस्थि°). S (except M1) बलेना(T1 G6 M2 °न)नयमास्थितः (G1 °तियमांस्थितः; G4 °यमथोज्झितः; G6 °नियमोस्थितः).

15 [a]) K1–3 S (except G3 M1) मूर्धावसिक्तं (K1 °क्तो); K4 मूर्द्धाभिषिक्तो; Cv मूर्धाभिषिक्तं (as in text). K1.4 नृपतिः; G3 (before corr.) राजन्यं (for नृपतिं).

C. 2. 655
B. 2. 15. 22
K. 2. 15 23

एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासंधः शतावरान् ।
तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ १६
प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।
पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ १७
क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।
ननु स्म मागधं सर्वे प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ १८
षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।
जरासंधेन राजानस्ततः क्रूरं प्रपत्स्यते ॥ १९
प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।
जयेद्यश्च जरासंधं स सम्राण्नियतं भवेत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

— b) K3 V1 B5 प्रधानपुरुषो; Dn1 G (except G6) M °नं पुरुषं; Cv °नपुरुषं (as in text). K2 Ñ1 D2 S कुलात् (G1 कुले; G2 किल) (for बलात्). — c) K1 आदित्ये (for °दत्ते). D3 स च; G6 (by transp.) च न. K3 ततो; D2 वरो (for च नो). K2 मे; S (except G1.2) यो (for नो). K3 पृष्ठो; D2 दृप्तो; M1 [ऽ]भागो; Cv द्रष्टा (for दृष्टो). — d) M1 दृष्टः; Cv भागं (for ऽभागः). Cd cites पुरुषनः (as in text). Ś1 भागशः पुरुषः क्वचित्; G2 भागार्हः पुरुतः क्वचित्.

16 a) Ś1 सर्वान्वशी-; D4 सर्वानुगे. Ñ1 S एवं सर्वानतीत्यै(Ñ1 °वे-; T1 G2 °त्ये)को. — b) K3 B2.6 Dn D2 m 4 Cdp प्रतापवान्; V1 B3 नराधिपः (B3 °पान्); G2 शतापरान्; Cd.n as in text. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 तं दुर्बलः (K1 °ल-) परो; Dn2 तं दुर्बलतमो; G2 न दुर्बलबलो; M सुदु(M1 तद्दु)र्बलपरो. — d) K2-4 पार्थम् (for पार्थ). Ś1 K2.3 D6 T1 G3-6 उपेष्यति; K1 °पेक्षसि; K4 °पाश्यति; B1 G1 M1 °पेक्ष्यते; B3 °पैष्यसि; G2 °पेक्षति; M2 °पेक्षते. — After 16, S ins. (Cv glosses):

172* तण्डुलप्रस्थके राजा कपर्दिनमुपास्त सः ।

[G1 °प्रास्तके; G2.4 M Cv °प्रस्थको (Cvp as above). G1 कापर्दन; G5.6 कर्मान्निम् (for कपर्दिनम्). G1.2.6 M उपासते; G3.4 उपासित सः (for उपास्त सः).]

17 a) K1.3 V1 D2 G1.4.6 Cd प्रो(K3 यो)षि° (for प्रोक्षि°). D1 प्रवृद्धानां; D2 T1 G1.3.4.6 प्रहृष्टानां; G2 प्रकृ°; G5 M Cd प्रसृ° (for प्रमृ°). — d) Dn2 जीवने; G1 जीवितो (for जीविते).

18 a) K1 सत्वमरणो; K3 शास्त्र°; K4 G2 शस्त्रमरणे; Cd.v as in text. — b) B2 D2 यथा; Cd (?) जेता (for यदा). B6 यदा स्यात्सत्कृतस्तदा. — c) K1 Ñ1 B2.4-6 D ततः; K3.4 T1 न तु; V1 न च; G6 तस्माद् (for ननु). K1 B1 तं; B6 D1 च; G6 हि (for स्म). Ś1 K4 V1 B2-5 D (except D1.2) संख्ये (for सर्वे). G1 (submetrical) तस्मान्मागधा (sic) सर्वे. — d) Ś1 प्रतियुध्येम; D1-3 °बाधेन; G1.4.6 °योधेम; Cd as in text. G1 ता; G3.4 M1 तद्; G5.6 M2 तं; Cd यद् (as in text). B2.3.6 D1.1 संगताः (for यद्वयम्). K प्रतिबाधामहे वयं; T1 प्रतिबोधेमहद्वयं (sic). Cd cites प्रतिबाधेम (as in text); Cv cites (? glosses) युध्येत.

19 a) K2 G1 षडशीती; G4 °तः; G6 M2 °ति; Cv as in text. Ś1 K2.4 D3 G1 समानीता; G2 ममानीताः. — b) S Cv चान्ये (for राजन्). — d) B1 तदा; B6 तथा; G1.6 तत्र (for ततः). Ś1 K4 प्रवत्स्यति; K1 °वक्ष्यति; K2.3 Ñ1 V1 B5 Dn D4.5.6 (by corr.) M2 °वत्स्यते (K3 °ति; D4 °से); B1 °पश्यति; B4 °पत्स्यति; D3.6 (before corr.) °वत्स्यते; G2 M1 °वर्तते.

20 b) Ś1 त्वत्र (for तत्र). — c) K1 जयेत यश्च (hypermetric); B6 Dn1 जयेयुश्च; D1 °द्यस्तु (for °द्यश्च). — d) B6 transp. स and सम्राट्. K1 निश्चयं; K4 G1.6 नियतो (for नियतं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K2 राजसूय; K2-4 राजसूयमंत्र; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B2.3.5 जरासंधवध; B4 राजसूय and जरासंधोपाख्यान; D1.2 जरासंधोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णवाक्यं; G1 धर्मपुत्रभीमकृष्णवचनं; M1 भगवद्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).2.3 D3 14 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 D2 15; S 17. — *S'loka no.:* K2.3 25; Dn 26; D1.2 21; M1 23.

१५

युधिष्ठिर उवाच ।

सम्राड्गुणमभीप्सन्वै युष्मान्स्वार्थपरायणः ।
कथं प्रहिणुयां भीमं बलात्केवलसाहसात् ॥ १
भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ।
मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २
जरासंधबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम् ।
श्रमो हि वः पराजय्यात्किमु तत्र विचेष्टितम् ॥ ३
अस्मिन्नर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ।
यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावच्छ्रूयतां मम ॥ ४
संन्यासं रोचये साधु कार्यस्यास्य जनार्दन ।
प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुरासदः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ C 2 665 B 2 16. 6 K 2 16. 6

15

1 ^{a}) D_8 आर्थाद्; G_2 साम्राड्- (for सम्राड्-). K_2 समीप्सन्; G_1 अवैप्सन् (for अभीप्सन्). — ^{b}) Ś$_1$ मुक्त-परायणः; K_2 सार्थं°; K_3 सार्थे प°; D_8 पार्थं°; D_5 स्वार्थ-परायणैः; G_2 स्वर्थपरायणः. — ^{c}) K_1 $G_{5.6}$ प्रहिणुयाद्; K_2 °या; K_3 हिमनुयां (sic); D_8 हिप्रणुयां (sic); G_1 M_2 प्रतिणु-(G_1 °ण)यां. V_1 B D (except $D_{1.2}$) T_1 कृष्ण; $G_{5.6}$ M_1 भीम (for भीमं). — ^{d}) K बाल्या(K_2 °ला)त्; $\tilde{N}_1$ B_1 $D_{1.2}$ G_4 बालं; V_1 B_{2-6} Dn D_{3-6} सोहं; G_5 बालान् (for बलात्). Ś$_1$ केवलमाप्नुयात्; K_1 केशव साहसात; G_6 केवल-साहसान्.

2 In V_1 B_{2-4} $D_{1.2}$ this stanza is *repeated* after 2. 18. 12. — ^{a}) B_6 G_2 M_1 उभे (for उभौ). $\tilde{N}_1$ भीमसेनार्जुनौ नेत्रे. — ^{b}) K_{1-3} V_1 $B_{3.4}$ मनो मे त्वं (V_1 मनस्तन्मे; $B_{3.4}$ °स्त्वं मे; so also $B_{3.4}$ in the *repetition*) जनार्दन (V_1 B_4 °नः). — ^{c}) Ś$_1$ मनश्च चक्षुर्हीनस्य. — ^{d}) G_2 transp. कीदृशं and जीवितं.

3 ^{a}) T_1 जरासंधे. $D_{1.2}$ °वधं (for °बलं). — ^{b}) $\tilde{N}_1$ विष्पारं (for दु°). G_1 अभिविक्रमं (for भीम°). — ^{c}) K_1 यमः; **Cd** श्रमः (as in text). Ś$_1$ कः; K_3 वा; G_2 नः (for वः). K_1 पराजस्या; K_3 पराजय्थत् (sic), K_4 पराजय्याः; T_1 G_5 M_2 परो ज(M_2 °ह)न्यात्; G_2 परो हि स्यात्; G_4 परं जन्यात; M_1 वरो जन्या(*inf. lin.* °ह)त् (for पराजय्यात्). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.4}$ Dn $D_{3.5}$ यमोपि न विजेताजौ; B_1 स मे श्रमः पराजह्यात्; B_3 श्रमो हि विजयेताजौ; $B_{5.6}$ $D_{1.2.6}$ G_3 यमोपि (D_2 °मो वै) विजयेन्नाजौ; D_4 यमो हि न विजातारौ; $G_{1.6}$ श्रमो वः परमो जन्यात. **Cd** श्रमो — पराजयेत्; **Cn** cites विजेता; **Cnp** ("गौडपाठे") श्रमोपि विजयेताजौ; **Cv** समा[read समो?] हि यः परोक्ष[:] स्याद्. — ^{d}) V_1 $B_{2.5}$ Dn D_{3-6} तत्र वः किं (for किमु तत्र). $B_{3.4.6}$ $D_{1.2}$ G_3 तत्र वः किमु (G_3 किं तु) चेष्टितं. **Cd** cites (as in text) विचेष्टितं (=विक्रांतं). — After 3, V_1 ins. 174*; while T_1 $G_{4.5}$ ins.:

173* कथं जित्वा पुनर्यूयमस्मान्संप्रतियास्यथ ।

4 V_1 om. 4^{ab}. — ^{a}) B_4 यस्मिन्; D_2 G_1 तस्मिन् (for अस्मिन्). $\tilde{N}_1$ B D त्वर्थांतरे (for अर्थान्त°). **Cd** gloss अर्थच्छिद्रे. D_6 (*sup. lin.* as in text) मुक्तं; D_6 m उद्युक्तं; **Cv** युक्तं (as in text). — ^{b}) B_1 $G_{1.5}$ **Cv** अनर्थं; G_6 °कं (for अनर्थः). Ś$_1$ K_2 अर्थं मे प्रत्य(K_2 °ति)पद्यत; $K_{1.3.4}$ अर्थमप्रतिपद्यतः (K_1 °ते); T_1 $G_{2.4}$ M_1 अनर्थं प्रतिपद्य च. **Cv** cites प्रतिपद्य. — B_1(marg.)$._{4.5}$ Dn D_{3-6} M_2 ins. after 4^{a}: V_1 (which om. 4^{ab}) ins. after 3:

174* तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मता मम ।

[V_1 B_4 नस्मि° (for नस्मा°). D_4 कार्य- (for कार्या). B_4 मतिर् (for मता).]

— ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ यथाहं; G_5 यथावद् (for यथाहं). Ś$_1$ विमृष्याम्येकः; Dn_2 $D_{5.6}$ (before corr.) °षाम्येकः (for °शाम्येकः). B_1 यथा विमृश्य रक्षेहं. — ^{d}) D_4 क्रियतां (for श्रू°). K_4 V_1 इति; B_3 हि मे (for मम).

5 ^{ab}) K_3 मनासं; B_1 (m as in text) अभ्यासं; **Cd** संन्यासं (as in text). K_1 रोचते; B_3 रोचयेन; T_1 °येः. **Cv** cites संन्यासं रोचये (as in text). K_1 साधुः; $G_{1.6}$ सोहं (for साधु). A few MSS. जनार्दनः. V_1 तच्च ते रोचतां वीर कार्ये ह्यस्मिञ्जनार्दन. — ^{c}) T_1 °हंतु (for °हन्ति). K_3 सद्यो (for मेऽद्य). — ^{d}) $K_{2.3}$ $\tilde{N}_1$ $B_{4.5}$ D_{3-6} T_1 G_{2-6} M_2 **Cv** दुराहरः; K_4 G_1 °वहः (for °सदः).

6 =2. 23. 1. G_6 om. the ref. — ^{a}) K_4 transp. पार्थः and प्राप्य. M_1 (before corr.) मनुः (for धनुः-). — ^{b}) =1. 216. 7^{d}: 5. 166. 32^{b}. Ś$_1$ B (except B_5) D_{3-5} M_2 अक्षय्ये; $D_{1.2}$ °ये (for °य्यौ). — ^{c}) T_1 रथ-

C. 2. 666 B. 2. 16. 7 K. 2. 16. 7 धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७
कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिष्ठिताः ।
बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ॥ ८
कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिः पराजये ॥ ९
सर्वैरपि गुणैर्हीनो वीर्यवान्हि तरेद्रिपून् ।
सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ १०
द्रव्यभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ।
जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवं च संश्रितम् ॥ ११
संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते ।
तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः ॥ १२
दैन्यं यथाबलवति तथा मोहो बलान्विते ।
तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ १३
जरासंधविनाशं च राज्ञां च परिमोक्षणम् ।
यदि कुर्याम यज्ञार्थं किं ततः परमं भवेत् ॥ १४

(for रथं). G5 हयान् (for सभां). G1.6 रथध्वजहयांश्चैव.

7 = 2. 23. 2. Before 7, Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4.5 (marg.) D4.6 G3 ins. अर्जुन उ°. — a) V1 B (except B3) D शस्त्रं; Cd.v अस्त्रं (as in text). M1 (by corr.) शरान् (for शरा). — b) M2 वक्षो; Cd पक्षो (as in text). — c) G1 एतं (for एतन्). K2-4 V1 B1 T1 G1.6 महाराज (T1 °जं) (for मया राजन्). — d) K3 दुष्प्राप्यं यदभाषितं; G3 दुष्प्रापं यदिहेप्सितं. Cv cites इह (as in G3).

8 K3 om. 8. — b) Ś1 बुधाः; B1.5 Cd विद्याः; Cv वैद्याः (as in text). Ś1 K2.4 विनिश्चिताः; B4 सुनिश्चि°; M1 सुशिक्षि°; Cv as in text. K1 तज्ज्ञा रणविशारदाः; Ñ1 V1 B3 वैद्या वै साधु निष्ठिताः; B6 D1-6 G1.5.6 वै(D1.2 G1 वि)द्या साधुषु निष्ठिताः. — c) V1 कुलेन (for बले°). — d) K2 B2.6 D1.2 च (for तु). V1 B3 मह्यं वीर्यं तु रोचते; G3 वीर्यवंतमरो°.

9 a) K1 हतवीर्यकुले; S (except G3) कृतविद्य: (T1 कुलवीर्यः; G4-6 कृतवीर्यः) कुले. Cd explains कृतवीर्यकुलं. — 9b = 10d. Dn om. (hapl.) from 9b up to the prior half of 175*. — After 9ab, V1 B D (Dn om. the prior half) ins.:

175* निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ।

[D2 निर्वीर्यो (for °र्ये). B1.3.6 D1.2 [ऽ]पि; B5 च (for तु). D3 (by corr.) जाते (for जातो). B1.3.6 D1.2 प्रश(B3 °शं)स्यते (for विशिष्यते).]

— G1.6 om. (hapl.) 9c-10d. — c) Ś1 Dn2 T1 G3-5 सर्वतो; K4 स वरो; B6 स वृथा (for सर्वशो). — d) K3 B1 वृत्तिं; D1 वृद्धि-; G3 पत्तिः; M2 [अ]वृत्तिः (for वृत्तिः). V1 B3-5 D3.5.6 द्विषज्जये; D4 विसज्जये. Cd cites text.

10 G1.6 om. 10 (cf. v.l. 9); Ñ1 B1 om. (hapl.) 10ab. — a) K4 एव (for अपि). B3 हीत्वा (sic) (for हीनो). V1 B3-5 D (except D1.2) सर्वैर्गुणैर्विहीनोपि. — b) Ś1 निहनेद्; K1 G4 हि जयेद्; B3 निर्जयेद्; G2 वितरेद्; M1 (*inf. lin.*) हि हरेद् (for हि तरेद्). B2.6 D1.2 वीर्यवान्दुस्तरो रिपुः; T1 G5 वीर्यवान्निस्तरेद्रिपून्. — K1 om. (hapl.) 10cd. — d) = 9b. Ś1 करोति च (for करिष्यति).

11 G4 om. 11ab. — a) K1 प्रत्युद्भूता; V1 B2-6 D गुण(V1 B3.4 Dn2 °णी)भूता; T1 G5 द्दश्यभूता; G3 द्रव्यभूत-; Cd.v as in text. G2 द्रव्यभूतगुणैः सर्वैस्. — b) D3 M1 [ह्]ह; G1.6 च (for हि). D1.2 पराजये; Cd °क्रमे (as in text). — c) K3 स यस्य हेतुः सिद्धेर्हि. Cd implies text. — d) Ś1 चैव; K4 दैवे; G2.4.6 देवं (for दैवं). Ś1 K2-4 G6 हि (for च). G2 संश्रुतं (for °श्रितम्). K1 कर्म दैवे हि संसृतं; G1 कर्मन्दैवं हि संश्रितं; Cd as in text. Cv seems to cite all the words in 11d as in text.

12 a) Ś1 B1.2.6 D1.2 [ऽ]पि; T1 [ऽ]भि- (for हि). K4 M1 बले; B2 (m as in text).6 D1.2 गुणैः (for बलैः). — b) Ś1 प्रमादान्नोत युज्यते; K2 B6 D1.2 प्रमादेनो(K2 °दोन्नो)पयुज्यते; B1 °देनोपपद्यते; S प्रमादेनेह (G1.6 °देन हि; G3 °दो नेह; G5 प्रमदा नेह) युज्यते. Cd implies text. — c) M2 ननु (for तेन). G5 चारेण; Cd द्वारेण (as in text). — d) A few MSS. क्षियते. D1.2 प्रबलो (for स°).

13 a) K3 दैत्ये; B3 दैवं (for दैन्यं). Ś1 बलैर्हीनं; K1 तु भवति (for [अ]बलवति). T1 G1.4-6 M2 अबले विक्रमो यादृक्; G3 अबलेपि क्रियायुक्तं; G3 सबले विक्रमे यादृक्; M1 अबलो (*inf. lin.* °ले) विक्रमो (*inf. lin.* °क्रिया) यादृक्. Cv cites अबले विक्रिया. Cd as in text. — b) G2 मोघ-; M2 मोघो (for मोहो). Cv cites text; Cd implies text. — c) S एतावुभौ महादोषौ (G4 M1 [after corr.] °दौषौ; M1 before corr. °वीर्यौ). — d) K4 राजन्; B6 राज्ञां; S नित्यं (for राज्ञा). B1 त्यज्या (for त्याज्यौ). Ś1 जयार्थिनौ; B6 °नां; M1 जयैषिणा.

14 a) D1.2 जरासंधवि(D1 °नि)नाशाय. — b) Ñ1 V1 B2.4 Dn M2 परिरक्षणं; B1 D1.2 °मोक्षणे; B6 °रक्षणे; G4

अनारम्भे तु नियतो भवेदगुणनिश्चयः ।
गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १५

काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ।
साम्राज्यं तु तवेच्छन्तो वयं योत्स्यामहे परैः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वासुदेव उवाच ।
जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च ।
या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १
न मृत्योः समयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
न चापि कंचिदमरमयुद्धेनापि शुश्रुमः ॥ २
एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ।
नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३
सुनयस्यानपायस्य संयुगे परमः क्रमः । C. 2. 679 B. 2. 17. 1 K. 2. 17 4

रिपुमोक्षणं. — °) K1 कुर्याश्च (*sup. lin.* °च्च) (for °म). K2 याज्ञार्थं; S यज्ञार्थे. — ᵈ) Ś1 K (except K3) त्वतः; B1.3.6 न्वतः (for ततः). S तदा(G1.2.4 M1 °था)रंभो महान्भवेत्.

15 ᵃ) Ñ1 V1 B5 D (except D1.2) M1 हि (for तु). Cv cites text. V1 B3 नियतं; G1.2.6 M2 Cv °र्युक्तो; G3 °र्यातो; G4 °र्याते (for °यतो). — ᵇ) Ś1 भवेदगुणचिंतकः; V1 B4 भवेद(V1 °वत्य)गुण एव नः; B3 भवे हि गुणनिश्चयः; G1.6 भवेन्न गुण°; Cv as in text. Cd cites अगुणनिश्चयः (as in text). — °) K1.3 D1.2 गुणा[:]; K4 गुणे; Ñ1 गुणैर्; all comm. गुणात् (as in text). K3 निःसंशया; D1.2 °यं; Cd.v as in text. V1 हित्वा (for राजन्). — ᵈ) K4 वैगुण्यं; V1 अगुणान्; Dn2 G1 नैगुण्यं; Cd.n नैर्गुण्यं (as in text).

16 ᵃ) K1.3.4 D2.3.5 कषायं; Ñ1 उपायं; B1 कामये; S (except M2) Cv कालेयं; Cd as in text. Ñ1 S Cv सुलभः (G1.6 °भगः); B4 सुलभे. — ᵇ) Ś1 K3 मुनिना; G1.6 मानिनां (for मुनीनां). K4 शतम्; G1.4–6 M शुभम्; G2 समम्; Cd शमम् (as in text). Ś1 K3 G3 इच्छता (for °ताम्). Cv cites 16ᵇ as in text. — °) B3 साम्राज्ये. Ś1 (corr. to) न (orig. तु as in text); K1.3 च. Ś1 भवेच्छांतो; Ñ1 V1 भवेच्छत्रोर्; B1.3.6 भवाञ्शक्तो; B2.4.5 D भवेच्छक्यं; G1 तवेत्स्यंतो; G3 °जंतो; G4 °प्संतो (for °च्छन्तो). — ᵈ) K2 परौ; B (except B1.3) D परान् (for परैः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K1 B4 राजसूय; K2–4 राजसूयमंत्र; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B1–3.5.6 Dn D5.6 जरासंधवध (B5 om. वध); D1.2 जरासंधोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 जरासंधवधमंत्रणं; B4 मंत्रिणे (sic); G1 M1 धर्मपुत्रा(M1 युधिष्ठिरा)र्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2.3 D3 15 (as in text); Dn1 16; S 18. — *S'loka no.:* K2.3 M1 16; Dn D1.2 17.

16

1 Ś1 K1 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); K4 G2 श्रीवासुदेव उ° (G2 om. उ°); T1 G4.5 श्रीभगवान् (G5 °वानुवाच). — D1 reads 1ᵃᵇ marg. *sec. m.* — ᵃ) Dn1 D2.3 भरते. — ᵇ) Ś1 V1 B6 तत्र; B1 G1.2 यथा (for तथा). B6 कुंती- (for कुन्त्याः). — °) G1 यथा (for या वै).

2 ᵃ) K1.4 विद्मो; K3 विद्म; M2 विद्मा. Ś1 न मृत्योर्मेमयं विद्मो; Ñ1 V1 B2–6 D न स्म मृत्युं वयं विद्म (B3.6 D2–4 विद्मो; Dn1 °द्मो; D5.6 विप्र); D2 न स्म मृत्युमयं विद्मो; G1 न मृत्युः समयं वेद्मि; G2 न मृत्युसमयं विद्म. — ᵇ) G3 रात्रिर्वा. — °) D3 वापि; T1 G3–6 चैव; Cv as in text. K2.3 B3 Dn1 D2.3 G1.2 किंचिद्. B1.3 D1.2 अपरम्; G4 आरंभं; Cv अमरम् (as in text). — ᵈ) Ś1 K1 V1 B3 D6 T1 M1 शुश्रुम. K4 न दृष्टं नापि शुश्रुमः; Ñ1 B2.4–6 Dn D1–5 अयुद्धेनानुशुश्रुम (D1–3 °मः); B1 °नाथ शुश्रुम; G2 न युद्धेनेति शुश्रुमः; G4 युद्धेनापि न शुश्रुम.

3 G2 om. 3ᵃ–4ᵇ. — ᵃ) Ś1 K2.3 एतावत्त्वेव (K2 °त्वे च; K3 °त्त्वेन); K1 *तावत्त्वेव. — ᵇ) K1 हृदयपोषणं. — °) G1 युद्धेन (for नयेन). Cv नयेनाबाध-. — ᵈ) K3 नरान्; B4 भवान्; D1.2 परः (for परान्). Ś1 यदपक्रमते परं.

4 G2 om. 4ᵃᵇ (cf. v.l. 3). B4 Cn (see below) read 4 twice. — ᵃ) K3 सुनयस्यानुपायस्य; V1 B (B4 second time) Dn D1.2.4–6 M अनयस्यानुपायस्य; D3 सुनयस्या * * यस्य; T1 G4.5 °स्यानयो यस्य; G1 अनयस्य

C. 2. 680 B. 2. 17. 5 K. 2. 17. 5 संशयो जायते साम्ये साम्यं च न भवेद्द्वयोः ॥ ४
ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ।
कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ।
पररन्ध्रे पराक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ५
व्यूढानीकैरनुबलैर्नोपेयाद्बलवत्तरम् ।
इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ६
अनवद्या ह्यसंबुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत् ।
शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ७
एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्ति पुरुषर्षभ ।
अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षये वै बलक्षयः ॥ ८
अथ चेत्तं निहत्याजौ शेषेणाभिसमागताः ।
प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ ९

न योगस्य; G3.6 सुनयस्य नयो यस्य; Cv as in text. — b) K Ñ1 V1 B4 (first time) D8 G1.6 M Cv संयोगे (K4 °गः). Ś1 S (G2 om.) परमक्रमः (Ś1m परमक्रमः; G4.5 M °मः क्रमः); V1 B1.2.6 D1.2 च (B1 न) पराक्रमः; B3.4 (second time).5 Dn D4–6 परमः (Dn2 D4–6 °म-) क्षयः; M1 (*inf. lin. sec. m.*) सुपराक्रमः; Cv (apparently) नापराक्रमः; Cd as in text. — M1 reads 4[cd] twice in succession. — c) D1 संश्रयो; D4 संशये; Cd as in text. K3 सौम्य; B1.6 शाम्ये; B2.4 (second time).5 Dn साम्यात्; D4–6 सम्यक्; Cd साम्ये (as in text). B4 (first time) D8 M1 (first time) संगत्या जायते साम्यं. Cv cites 4[c] as in text. — d) B1.2.4 (both times).5 Dn D1–6 जयश्च; B6 शाम्यं च; S (except M1 first time) Cv साम्यं तु. K1 om. न. K1 श्रियः; V1 त्रयोः; Cd.v द्वयोः (as in text). — Cn reads the entire verse first as in B4 (first time); then again as in Dn2.

5 a) S यत्नम् (for नयम्). — b) K3 S (except M2) शत्रुदेश°. Cv cites 5[cd] as in text. — c) K1 कथमंतो; B6 कथमंतर्. Cd cites अन्तं (as in text). K1 गच्छाम; G2 M1 (*inf. lin.* as in text) गच्छामो. — d) M2 कुवृक्षस्ये° (hypermetric). K1 D1.2 G1–3 नदीरयः. — e) K2 परं रंध्रे; K4 पररंध्र-. Ś1 समाक्रांताः; B3 T1 G3.5 पराक्रांतः. — f) K1 स्वरंध्रावरण-. B3 G3.5 स्थितः.

6 a) Ś1 व्यूढानकैरल्पबलो; K4 B1 Cd °नीकैरनुबलो (Cd gloss हीनबलः); Ñ1 V1 B2–6 D °नीकैरतिबलैर्; T1 G2–5 M व्यूढानीकस्तु (T1 °ढोनीकस्तु; M °ढानीकस्त्व-) बलवान्; G1.6 °नीकं बलवतां. — b) K2.3 उपेयाद् (for नोपे°). V1 B2–6 D न युध्येदरिभिः सह. Cd cites बलवत्तरं (as in text). — d) B1 ममापदि (corrupt); B4 मयापीह; G3 ममापि हि. B3 तन्ममापि वचः शृणु.

7 Cv seems to have read 7 twice in succession with variants in 7[a]! — a) V1 B3.4.6 प्रतिच्छन्नाः; M1 (*inf. lin. sec. m.*) अभिव्यक्त; M2 असंव्यूढाः (for अनवद्याः). Ś1 ह्यसंबद्धाः; K4 (also as in text) ह्यप्रबुद्धाः; V1 च संनद्धाः; B1.2.6 Dn2 D1 ह्यसंमूढाः; B3 D6 च संबुद्धाः; D2 असंबुध्य; D8 G1.6 ह्यसंबंधाः; T1 G5 ह्य(G5 ह)संबाधं; G3.4 M1 °ह्यसंबाधाः. K1 G2 अनवद्यास्य संबुद्धाः (G2 °बाधाः). B5 अनवद्यां ह्यसंरुध्यां; Cv (first time) अनभिव्यक्तसंबंधाः, and (second time) अनवद्यानसंबंधान्; Cd as in text. — b) K1 D4 प्रतिष्ठाः; D6 प्रविष्टां. K1 G1.6 शत्रु(G1 °स्त्र)संमताः; K2.3 °संसदि; B1.6 D1.2 °सद्मनि (for शत्रुसद्म तत्). T1 G2–5 दृष्ट्वा शत्रुस(G2 °त्रून्स-; G5 °त्रुं स)मीपतः. — c) V1 B4 शत्रुमेकम्; S Cv (second time; no citation first time) °देशम्. Ś1 K1 B1 S (except T1 G2.6) उपक्रम्य; B3 उपागम्य; B6 अपक्रम्य; Cv (second time; no citation first time) as in text. — d) Ś1 ते कामं; G2 किं कामं; G3 तं देशं; Cv (both times) तं (gloss, जरासंधं) कामं.

8 a) B3 ह्येवं. T1 G4.5 बलं; Cv श्रियं (as in text). — b) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn2 D1.3–5 G6 पुरुषर्षभः (K4 °भं); D6 T1 G1–5 M भरतर्षभ. — c) K2 D3.5 G1–3 अंतरात्मैव; K3 °त्मयव-. V1 देहानां; Cd भूतानां (as in text). Cv cites 8[c] as in text. — d) Ś1 तत्क्षमं; K2–4 Ñ1 V1 B1.2.5 Dn2 D4.5 Cd.n तत्क्षयं; B4 तत्स्वयं; Dn1 D1.6 तज्जयं; D3 संक्षयं; Cv as in text. Ś1 B3.5.6 D1.2 चैव लक्षयेत्; K1 च बलक्षयः; K2–4 चोपलक्षये; Ñ1 V1 B2 D3–5 Cn नैव लक्षये; B1.4 Dn D6 Cnp चैव लक्षये; G1–3.5.6 वै बलक्षयं (G5 °या). Cd cites लक्षये; Cv cites बलक्षयः. See Addenda. — After 8, K1 (marg.) ins.:

176* चतुःकिकु (sic) चतुर्दंष्ट्रो द्विशुक्तो दशपद्मवान् ।
पडुन्नतैर्दश बृहन्त्रिभिर्व्याप्नोति पार्थिवः ।

9 a) Ñ1 V1 B1.3 Dn D3.5 चैनं; B2.4–6 D1.2.4 वैनं (for चेत्तं). G1 न जेष्यामो; G2 निवृत्याजौ. — b) Ś1 शेषेणाभिसमागतः; K3 B3 M2 °णाभिसमाह(K3 °हि)ताः; Ñ1 V1 B2.4–6 Dn D1.2.4.5 T1 G1.2.4–6 M1 °णापि समाहताः (Ñ1 G1.2.6 °गताः; B4 °हिताः); B1 शेषानपि समाहतान्; D8 शेषेणापि क्षमाहताः; G3 °णोपि समाहताः.

युधिष्ठिर उवाच ।
कृष्ण कोऽयं जरासंधः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥ १०
कृष्ण उवाच ।
शृणु राजञ्जरासंधो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ।
यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः ॥ ११
अक्षौहिणीनां तिसृणामासीत्समरदर्पितः ।
राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिः पतिः ॥ १२
रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ।
नित्यं दीक्षाकृशतनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ १३
तेजसा सूर्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
यमान्तकसमः कोपे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १४
तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ।
व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ १५
स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ।
उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसंमते ॥ १६
तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः ।
नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां संनिधौ तदा ॥ १७
स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां मनुजाधिप ।
प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ १८ C. 2. 691 B. 2. 17. 19 K. 2. 17. 19

Cn. v cite शेषेण (glosses imply °हताः). — c) Ś1 K4 B1.3.6 D3 प्रामुयामस. B1 तथा (for ततः). — d) G1.6 जातिधर्मपरायणाः. — After 9, G2 ins. line 2 of 191*, followed by 8^{a}–20^{a} of the next adhy.

10 G2 om. 10–28; Ñ1 om. 10. — b) = 3. 258. 4^{b}. G4 किं वीर्यं कः परा°. — D1.3 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. — c) Ś1 त्वा (for त्वां). D2 G3 दृष्ट्वा; D4 G4 पृष्ट्वा. K4 °संकाशं (for °सदृशं). — d) M1 (*inf. lin.* as in text) शरभो; Cv as in text.

11 G2 om. 11; D1.3 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). Ś1 K1 Dn1 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); T1 G3–5 M2 श्रीभगवान् (G5 M2 om. श्री-); G1.6 M1 वासुदेवः. — b) G6 यद्विधो (for यद्वीर्यो). — c) S (G2 om.) यथा ह्यु(G1.6 -भ्यु)पे°. B1 राजन् (for ऽस्माभिर्). — d) K2 कृतविप्रयः; B1 °विग्रहः; B2 D4 °विक्रमः; B3 D6 S (G2 om.) °किल्बिषः; D3 °वितिप्रयः.

12 G2 om. 12 (cf. v.l. 10). — a) G4 M2 अक्षो°. Dn2 D1.2 तिसृणाम्; T1 G4 (before corr.) तिस्राणाम्. Cv cites 12^{a} as in text. — b) Ñ1 V1 B (except B5) D1.2 पतिः (for आसीत्). Ś1 D6 T1 G1.5.6 M परमदर्पितः; K2 क्रमरदर्पितः; K4 परमदुःखितः; G4 सममदर्पितः. — c) V1 B2–4.6 D1.2 आसीद् (for राजा). B4 राजा (for नाम). — d) Dn1 D3 T1 मागधा°. Ñ1 Dn D6 बली; V1 प्रभो; B1.4.5m पुरा; B2.3 D1.2 G1.6 नृपः; B6 T1 G3–5 M नृप; Cn पतिः (as in text)!

13 G2 om. 13 (cf. v.l. 10). — a) K2 M1 वीर्यवान्रूपसंपन्नः; B1 बलवान्वीर्य°; G4 स रूपवीर्य°. — After 13^{ab}, S (G2 om.) ins.:

177* स्वराज्यं कारयामास मगधेषु गिरिव्रजे ।
[M1 स (for स्व-).]

— c) K T1 G1.3–5 M नित्यदीक्षा(K1.2 °दीक्षो; K4 °दक्षो)कृश(M1 °त)तनुः; Ñ1 B D G6 नित्यं दीक्षांकिततनुः; V1 नित्यं दक्षो बहुधनः. — d) G1 मूर्तक्रतु°.

14 G2 om. 14 (cf. v.l. 10). — a) = (var.) 1. 94. 12^{c}. Ś1 Ñ1 B1.2.5.6 D (except D6) M2 सूर्यसंकाशः. — b) = 1. 94. 12^{f}; = (var.) 5. 154. 2^{b}; = Rām. 1. 1. 18^{b} (Kumbh. ed.). B4 क्षमया च क्षमासमः. — c) B2 यमांतकोपमः; B4 °कः समः; D1.2 °को यमः; S (except G3; G2 om.) यश्चांतकसमः. K1 V1 B D (except D6) क्रोधे (for कोपे).

15 G2 om. 15 (cf. v.l. 10). — a) V1 तस्याभिजनसंपन्नैर्; D3 °गुणसंयुक्तैर्; D6 °जनसंयुक्तो. — b) D4 गुणो. K1 °सत्तमः. S (G2 om.) गुणैश्च भरतर्षभ. — G6 om. (hapl.) 15^{c}–17^{b}. — c) G1 व्याप्तेव.

16 G2.6 om. 16 (cf. v.l. 10, 15). — b) V1 B3.4 पुरुष° (for भरत°). — d) K1.3 °संमिते; V1 B3–5 Dn D3–5 M1 °संयुते; T1 °संवृते; G1 °सत्कृते.

17 G2 om. 17; G6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 10, 15). — b) T1 G3.4 च (for स). K1 G1.4 M2 भरतर्षभ; K2.3 B5.6 D1.2 T1 G3.5 पुरुषर्षभ (D1.2 °भं). B1 मिथः पुरुषसत्तम. — c) G3 नातिवर्तेव; Cd as in text. K1 T1 G4.5 इत्येव. — d) Ś1 सदा (for तदा). V1 B2.3.6 D1.2 समक्षं (B2 °मक्ष-; B6 °मयं; D1.2 °मग्रं) श्रेष्ठभार्ययोः.

18 G2 om. 18 (cf. v.l. 10). — a) G (G2 om.) M1 ताभ्यां स (by transp.); M2 सभाभ्यां. K1 B6 D1.2 राजन् (for राजा). — b) Ś1 D3 वसुधाधिप; Ñ1 V1 B3 मगधाधिपः; B1.2.4–6 Dn D1.2.4 वसुधाधिपः; D5 वसुधाधि*; D6 मनु * * *; S (G2 om.) सहितस्तदा. — K3 om. (hapl.) 18^{c}–19^{b}. — d) G1 करिणी° (for करेणु°).

C 2. 695 B. 2. 17. 19 K. 2. 17. 19 तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ॥ १९
विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमत्यगात् ।
न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ॥ २०
मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ।
नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्धनम् ॥ २१
अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ।
शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम् ॥ २२
यदृच्छयागतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् ॥ २३
तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः ।
परितुष्टोऽस्मि ते राजन्वरं वरय सुव्रत ॥ २४
ततः सभार्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः ।
पुत्रदर्शननैराश्याद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २५

---

19 G_2 om. 19 (cf. v.l. 10); K_3 $G_{3.4}$ om. 19^{ab} (for K_3, cf. v.l. 18). — ^{a}) K_4 तयोरंतर्गतश्चापि; B_1 तयोर्मध्ये गतश्चापि. — ^{b}) K_2 सशुभे (for रराज). K_1 °धिप.

20 G_2 om. 20 (cf. v.l. 10). — ^{a}) Ś$_1$ K D_6 प्रसक्तस्य (K_1 D_6 °श्च); B_3 विमग्नस्य. — ^{b}) K_1 तथा (for तस्य). Ś$_1$ K_{1-3} N_1 V_1 B (except B_3) Dn (Dn_2 also as in text) $D_{1.2.5}$ G_6 °मभ्यगात्; D_4 °म*गात्; G_5 °मन्वगात्. — ^{cd}) B Dn_2 D_{1-5} वंशधरः पुत्रस्. S (G_2 om.) न च वंशकरं पुत्रमासादयत (G_6 M_2 °ति) पार्थिवः.

21 G_2 om. 21 (cf. v.l. 10). — ^{a}) M_1 मंगल्यैर्. Dn_2 °भिर्यज्ञैः. — ^{b}) K_3 पुत्रकामादिरि°; B_1 °भिरिष्टितः; G_3 पुत्रकामकरीष्टिभिः; G_4 °काम्याभिरि°. — ^{c}) $B_{1.2.6}$ D_{1-5} मनुष्येंद्रः (for नृप°). — ^{d}) $B_{1.2.6}$ D_{1-4} सुतं (for पुत्रं). D_3 किल (for कुल-). — After 21, S (G_2 om.) ins.:

178* स भार्याभ्यां सह तदा निर्वेदमगमद्भृशम् ।
राज्यं चापि परित्यज्य तपोवनमथाश्रयत् ।
वार्यमाणः प्रकृतिभिर्नृपभक्त्या विशां पते ।
[(L. 3) G_4 नृपपत्न्या (for °भक्त्या).]

22 G_2 om. 22 (cf. v.l. 10). — ^{a}) G_3 om. from तः पुत्रं up to °ष्टश्च in line 2 of 179*. V_1 B_1 $D_{1.2}$ कांक्षीवतः; D_4 $G_{3.5.6}$ कक्षी°; G_1 *क्षी°. — ^{b}) K_2 गोतमस्य. K_1 महाबलं. — ^{c}) B_6 $D_{1.2}$ तपसा युक्तम्; Dn_1 D_4 तपसी श्रांतम्; T_1 $G_{1.4}$ M तपसि श्रेष्ठम्. B_1 सुतीव्रतपसा श्रांतम्. — ^{d}) Ś$_1$ नृपतिश्चंड°.

23 $G_{2.3}$ om. 23 (cf. v.l. 10, 22). — ^{a}) Ś$_1$ K D_6 Cd यदृच्छापतितं तत्र (K_1 यदृच्छया [hypermetric] for यदृच्छा-; Cd does not cite तत्र); B_2 $D_{1.2}$ $G_{1.6}$ °च्छयागतं त(D_1 °तस्त)त्र. — ^{b}) D_4 G_1 उपश्रितं. — ^{c}) T_1 $G_{4.5}$ राजन्. — ^{d}) K_3 V_1 B_6 Dn $D_{2.6}$ $G_{1.4}$ M सर्वयत्नैर्. But Cn: रत्नैः मुनियोग्यैः उत्कृष्टद्रव्यैः. — S (G_2 om.) ins. after 23 (G_3, which om. from तः पुत्रं in 22^a up to °ष्टश्च in line 2, ins. after अथ काक्षीव in 22^a; Cv comments on line 9):

179* बृहद्रथं च स ऋषिर्यथावत्प्रत्यनन्दत ।
उपविष्टश्च तेनाथ अनुज्ञातो महात्मना ।
तमपृच्छत्तदा विप्रः किमागमनमित्यथ ।
पौरैरनुगतस्यैव पत्नीभ्यां सहितस्य च ।
स उवाच मुनिं राजा भगवन्नास्ति मे सुतः ।
अपुत्रस्य वृथा जन्म इत्याहुर्मुनिसत्तमाः ।
तादृशस्य हि राज्येन वृद्धत्वे किं प्रयोजनम् ।
सोऽहं तपश्चरिष्यामि पत्नीभ्यां सहितो वने ।
नाप्रजस्य मुने कीर्तिः स्वर्गश्चैवाक्षयो भवेत् ।
एवमुक्तस्य राज्ञा तु मुनेः कारुण्यमागतम् ।

[(L. 1) T_1 $G_{4.5}$ चापि (for च स). G_1 बृहद्रथं च * * *; M_1 °थं चापि स ऋषिर् (hypermetric); M_2 °थश्च तमृषिर्. G_1 यथावच्चाप्यनंदत; G_6 °चाभ्य°; M_2 यथावत्प्रति°. — (L. 2) G_1 स (for च). T_1 ह्यनु° (for अनु°). G_1 °त्मनः. — G_4 om. lines 3–6. — (L. 3) G_1 पप्रच्छ (for अपृच्छत्). — (L. 4) T_1 $G_{3.5}$ M °गतस्येह. — (L. 5) M_2 उवाच च (for स उवाच). — (L. 6) G_3 नापुत्रस्य. $G_{1.6}$ M तु (G_6 नु; M_2 च) राज्येन (for वृथाजन्म). $G_{1.6}$ M om. the post. half of line 6 and the prior half of line 7. G_5 °सत्तम. — (L. 8) G_5 मुने (for वने). — (L. 9) G_3 स्वधा° (for स्वर्ग°). — Before line 10, $G_{1.4.6}$ ins. वैशं°; M_1 वासुदेवः; M_2 कृष्णः. — (L. 10) G_5 एवमुक्ते तु राजेंद्रे.]

24 S om. 24^{ab}. — Before 24^{cd}, T_1 G_{3-5} M_1 ins. चंडकौशिकः; $G_{1.6}$ M_2 कौशिकः. — ^{c}) Ñ$_1$ V_1 $B_{1.2.5.6}$ D (except D_6) राजेंद्र (for ते राजन्). — In K_3, the portion from रं in 24^d up to संधि in 6^c of the next adhy. is lost on a missing fol. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Ñ$_1$ D_6 पार्थिव (for सुव्रत).

25 K_3 missing (cf. v.l. 24). G_2 om. 25 (cf. v.l. 10). — ^{a}) G_1 सभार्याः. Ś$_1$ ततस्संभार्यो नृपतिस्. — ^{c}) $K_{2.4}$ पुत्रादर्शन°; G_1 पुरत्रदर्शने नाराश्याद् (corrupt).

बृहद्रथ उवाच ।
भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ २६
कृष्ण उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ २७
तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल ॥ २८
तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च ।
राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारकम् ॥ २९
उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्त मनुजाधिप ॥ ३०
यथासमयमाज्ञाय तदा स नृपसत्तमः ।
द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात्पत्नीभ्यां भरतर्षभ ॥ ३१
ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यात्तथा मुनेः ॥ ३२ C 2 709 B 2 17 33 K. 2 17. 44

— ^{d}) V1 B D (except D6) बाष्पसंदिग्धया गिरा; G1 corrupt.

26 K8 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 26 (cf. v.l. 10). Ś1 K1.4 Dn2 M om. the ref. Ñ1 V1 B D (Dn2 om.) राजोवाच (for बृहद्रथ उ°). — ^{b}) Ñ1 प्रस्थितोस्य; V1 B D (except D6) प्रस्थितोहं. G5 तपोवने. — ^{c}) V1 B6 D1.2 किं दारैरल्प°; B1 किं राज्येनाल्प°; G1 किं वरेणाल्पभोगस्य. — ^{d}) K4 वरेणा°; B1 दारैर°; D4 राज्ये वा° (for राज्येना°). K1 D1.2 च (for मे).

27 K8 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 27 (cf. v.l. 10). Ś1 G1 श्रीकृष्णः; K1 Dn1 श्रीकृष्ण उ°; T1 G3–5 श्रीभगवान्; M1 वासुदेवः. — ^{b}) K1 अगच्छत्. K4 क्षुधितेंद्रियः. Cd supports text. — ^{c}) Ś1 (corrupt) तस्यैक चाम्र-; K4 तस्यैव चाम्र. — ^{d}) K1.2 छायायामुपविष्टवान्.

28 K8 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 28 (cf. v.l. 10). — ^{c}) Ś1 अवातमशुकैर्दष्टम्; V1 B1.3 वृक्षस्याम्राच्छुकाद्र(B1 °काद-; B3 °कभ्र)ष्टम्; B2.4 Dn (!) अवानमशुकादष्टम्; D6 (marg. *sec. m.* as in text) शुकदष्टं महारम्यम्; G1.3.5.6 M अमारु(G3 °नावृ)तमनाविद्धम्. Cn cites अवानं; Cd.np as in text.

29 K8 missing (cf. v.l. 24). G2 reads 29^{a}–47^{b} after line 1 of 191* (cf. v.l. 2. 17. 7). — ^{a}) Ś1 नरश्रेष्ठो. — ^{b}) D1.2 राज्ञो. B1 राज्ञे ददावभिप्रीतः; G2 राज्ञेददस्वप्रतिमं. — ^{d}) B (except B8) D1–5 पुत्रसं(D1.2 °स)प्राप्तिकारणं; G1.6 °संपादकारकं.

30 K8 missing (cf. v.l. 24). — ^{b}) Ś1 महागतिं; D1.2 °मुनिं. — ^{d}) Ś1 V1 B2–5 D (except D2.6) निवर्तस्व नराधिप; T1 G3–5 °तेस्व जना°. — After 30, S ins. (Cv comments on line 3):

180* एष ते तनयो राजन्मा तप्सीस्त्वं तपो वने ।
प्रजाः पालय धर्मेण एष धर्मो महीक्षिताम् ।
यजस्व विविधैर्यज्ञैरिन्द्रं तर्पय चेन्दुना ।
पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य तत आश्रममाव्रज ।
अष्टौ वरान्प्रयच्छामि तव पुत्रस्य पार्थिव ।
ब्रह्मण्यतामजेयत्वं युद्धेषु च तथा रतिम् ।
प्रियातिथेयतां चैव दीनानामन्ववेक्षणम् ।
तथा बलं च समुहल्लोके कीर्तिं च शाश्वतीम् ।
अनुरागं प्रजानां च ददौ तस्मै स कौशिकः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्तस्व जनाधिप ।
अनुज्ञातः स ऋषिणा पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
पौरैरनुगतश्चापि विवेश स्वपुरं पुनः ।

[(L. 1) G1.3.6 मा तप त्वं (G3 °पस्त्व). G4 निवर्तस्व तपोवनात् (for the post. half). — (L. 3) T1 इज्यां सर्पय (for इन्द्रं तर्पय). G3 M1 चाध्वरैः (for चेन्दुना). — (L. 4) G2 तत्र (for तत). — (L. 6) G1 ब्राह्मणत्वम् (for ब्रह्मण्यताम्). G1 मति; M2 धृतिः (for रतिम्). — (L. 7) M2 प्रयातिदेयतां. — (L. 8) G1 त्रिलोकं चापि शाश्वतीम् (for the post. half). — (L. 10) = (var.) 30^{cd} | G1 नराधिप. — After line 10, G3 ins. 181*. — (L. 12) M1 ततः (for पुनः).] — On the other hand, V1 B D ins. after 30: G3 (om. line 2) ins. after line 10 of 180*:

181* एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स नृपः स्वगृहं गतः ।
[(L. 2) B1 पुनः (for मुनेः).]

31 K8 missing (cf. v.l. 24). — ^{a}) B6 D1.2 तथा (for यथा-). K2 अज्ञाय; G1 आज्ञा च. — ^{b}) T1 G4–6 M ततः (for तदा). — ^{c}) K2 Dn1 D3.4 T1 G4–6 एक- (for एकं). Ś1 दद्यात् (for प्रादात्). A few MSS. °तर्षभः. — After 31, S ins.:

182* मुनेश्च बहुमानेन कालस्य च विपर्ययात् ।

32 K8 missing (cf. v.l. 24). — ^{a}) V1 B3 ते तदा तं; S ततश्चाम्रं. G6 द्विधाकृत्य. — ^{c}) G3 °त्वात्तस्य. — ^{d}) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–5 सत्यवाक्यतया (D3 °क्यस्य

C. 2. 710 B. 2. 17. 34 K. 2. 17. 45 तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसंभवः ।
ते च दृष्ट्वा नरपतिः परां मुदमवाप ह ॥ ३३
अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
प्रजायेतामुभे राजञ्शरीरशकले तदा ॥ ३४
एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्फिजे ।
दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपाते उभे भृशम् ॥ ३५
उद्विग्ने सह संमन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाबले ।
सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदुःखिते ॥ ३६
तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते कृत्वा ते गर्भसंप्लवे ।
निर्गम्यान्तःपुरद्वारात्समुत्सृज्याशु जग्मतुः ॥ ३७
ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ३८
कर्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ।
संघट्टयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ३९
ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
एकमूर्तिकृते वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ४०

वै) मुनेः.

33 K8 missing (cf. v.l. 24). — b) K2 प्रजाप्राशन°. — c) B4 तु (for च). B (except B8) D (except D6) स नृपतिः (for नर°). S दृष्ट्वा नरपतिः श्रीमान्. — d) G1.6 M सः (for ह).

34 K8 missing (cf. v.l. 24). — a) K4 °प्राज्ञे. S काले तु समनुप्राप्ते. — b) M2 याते समयमंगने. — c) K4 D1 प्राजा°; D4 प्रजामे°; Cv प्रजायेथम् (so, repeated !, gloss प्रजनयेताम्). K1 B1 शुभे (for उभे). — d) G6 शकले मांसळे तथा. Cd cites शरीरशकले (as in text).

35 K8 missing (cf. v.l. 24). — ab) D1 एकाक्ष°. K2 चार्धोदर°; Ñ1 V1 B D1-3.5 अर्धोदरमुखस्फिचे (D3 °चौ); T1 G4-6 अ(G4 द्व)र्धोदरमुखस्फिजौ; G3 अर्धोद्दमपि स्फिजौ. G1 एकाक्षिबाहुशरणात्वर्धोदरमुखस्फिजौ; M1 °बाहु-चरणेथार्धोदरमुखस्फिजे. — d) Ś1 D1 प्रावेपाते; K4 B Dn D2-4 प्र(B1 प्रा)वेपतुर्; Ñ1 V1 प्रवेपेताम्; D5 प्रावेपेते; D6 प्रावेयाते (*sup. lin.* °वतु). T1 G M1 दुःखेनापततां (M1 °पेततुः) स्त्रियौ; M2 दुःखेनापतितां स्त्रियौ (sic).

36 K8 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 G5.6 सहसामंत्र्य; T1 G1-4 M सहसा तत्र. — b) D6 भगिन्यौ ते (by transp.). K1 महाबले; V1 B1.3.6 Dn2 D1.2 तदा किल; B4 तदा नृप; G1 * * बलेः; G3 तदापले. Cv cites अबले (as in text). — c) G1 प्राण°. — d) Ś1 तत्राजाते; B3 G5 तस्य जाते; Dn1 तत्प्रजाते; T1 तत्याजाते; G1.6 M1 दृष्ट्वा जाते; M2 स त्यजाते; Cv as in text. D3.5 तस्याजातेतिदुःखिते.

37 K3 missing (cf. v.l. 24). — b) K1 कृत्वासौ; B (except B4) D3.4 ते कृत्वा (by transp.); D1 ते गत्वा; D5 ते * त्वा. B1 गर्भसंभवे; B5 °संपुटे; Cd as in text. — c) S निष्क्रम्यांतःपुर°. — d) B D (except D6) G3 °त्सृज्याभि°; G2 °त्सृज्याथ. — After 37, S (G4 om. lines 2-3) ins.:

183* दुकूलाभ्यां सुसंछन्ने पाण्डराभ्यामुभे तदा ।
अज्ञाते कस्यचित्ते तु जहतुस्ते चतुष्पथे ।
ततो विविशतुर्धात्र्यौ पुनरन्तःपुरं तदा ।
कथयामासतुरुभे देवीभ्यां तु पृथक्पृथक् ।

[(L. 1) G1 स (for सु-). — (L. 2) G5 आज्ञाते; M1 अज्ञाना. T1 G8 °चित्त्वेव जह°. — (L. 4) G3 पत्नीभ्यां (for देवी°).]

38 K8 missing (cf. v.l. 24). — a) K1 °पथि. B1 चतुष्पथविनिक्षिप्ते. — c) K2 जग्राह; G3 जगृहे. V1 B3 पुरुषव्याघ्र; T1 G3.4 मनुजव्याघ्रं (T1 °घ्री).

39 K8 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 भोक्तुकामा. G1 अत्तुं°; G5.6 योक्तु°; M2 कर्तुकामाः. K2 मुखवहे; K4 मुखे चोभे; Cd as in text. — b) D1.2 ते तु; T1 G2.5 M2 साथ; G4 साधु; G6 सा च. — c) K1 योजयामास च; K2 संघटयामास; K4 Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1m.3-5 G5.6 संयोज°; D1 संनद्ध°; T1 G4 M2 Cd संघाट°; (Cd v.l. संघात°; gloss संघाते चक्रे [both MSS.]); G1 सुयोज°; G2 M1 संघात°. V1 तदा ते घटयामास; B3 तदा संघट्टयामास. Text as in Ś1 B6 D2(orig.).6 G3. See Addenda. — d) Ś1 कृतांतबलचोदिता; K1.4 B1 विधानबलनो°; K2 Dn2 G6 विधातृबलचो° (K2 °नो°); T1 विधानाबल-चोदिते; G1.4.5 विधिना ब(G1 °धानफ)लचो°.

40 K8 missing (cf. v.l. 24). — a) D3 °नीयमात्रे तु; T1 G °नीयमात्रेण. Cd cites समानीतमात्रे (as in text). — b) Ś1 V1 B3.4 S (except M1) भरतर्षभ (G1 °भः); D1.2 पुरुषर्षभः. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 D5 एकमूर्ति(K1 °र्तिः)कृतो; V1 B1.2.6 Dn D1-5.6m °र्तिधरो; B3 °र्तीकृते; T1 G2-5 M1 °र्तिगते; Cd as in text. K2 वीरा; B6 राजन्; S (except M1) तत्र (for वीरः). — d) Ś1 समुपद्यत; K2 समपद्यते.

41 K8 missing (cf. v.l. 24). — c) Ś1 समोद्वोढुं; S समुद्धर्तुं. — d) Ś1 G2 वज्रसारसमं; Cd as in text.

ततः सा राक्षसी राजन्विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ४१
बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः ।
प्राक्रोशदतिसंरम्भात्सतोय इव तोयदः ॥ ४२
तेन शब्देन संभ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः ।
निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परंतप ॥ ४३
ते चाबले परिग्लाने पयःपूर्णपयोधरे ।
निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४४
अथ दृष्ट्वा तथाभूते राजानं चेष्टसंततिम् ।
तं च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ४५
नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः ।
बालं पुत्रमुपादातुं मेघलेखेव भास्करम् ॥ ४६
सा कृत्वा मानुषं रूपमुवाच मनुजाधिपम् ।
बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मद्दत्तः प्रतिगृह्यताम् ॥ ४७
तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् ।
धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः ॥ ४८
ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे ।
तं बालमभिपत्याशु प्रस्नवैरभिषिञ्चताम् ॥ ४९
ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च ।
अपृच्छन्नवहेमाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ॥ ५०
का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी ।
कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ५१ C. 2 728 B. 2. 17. 52 K. 2. 17. 65

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

K1 वपुः; K2 Dn1 D1.2 G3 शुभं (for शिशुम्).

42 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 ताम्रकरं; D4 °तरं; S (except G2) °तलां. — b) S कृत्वास्ये तु (M1 च). K1 च (for सः). — c) K1 Ñ1 V1 प्राक्रोशदभि°; K4 D6 आक्रोशदति°; B1.2.4–6 Dn D1–5 प्राक्रोशदति(B6 °भि)संरब्धः; M2 °ति सारंभात्. Cd cites संरंभः (gloss प्रयत्नः कोपो वा). — d) G1 सतोयध्वनितोयदः.

43 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) D6 नादेन (for शब्देन). Ñ1 T1 G5 संत्रस्तः; G1.3.4.6 M वित्रस्तः (for संभ्रान्तः). — c) V1 B3.4 नरश्रेष्ठ; S (except M2) महाराज (M1 before corr. °वीर्य). — d) Ś1 सह राज्ञा (by transp.).

44 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B5 ते चापले; T1 ते च बाले; G1.2.5.6 M तेबले च; G3 ते चापरे; G4 ते बाले च. K1 Ñ1 V1 B (except B6) Dn D5.6 परिम्लाने (K1 °न); K2 D3.4 G1.6 परिज्ञाने (G6 °ते); T1 G2 °श्रांते. — c) S वि(G5 स)फले (for निराशे). G5 पुत्रलाभेन; G6 °लोभेन.

45 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B2 D3 S ते च दृष्ट्वा; B4 ते तु दृ°; B5 Dn D4.5 तेथ दृ°; D1 अथादृ°. Ś1 तथाभूतं; K2 °त. — b) Ś1 D3 राजानं नष्ट°; T1 G2–5 M राज्ञस्तस्येष्ट°; G1.6 राज्ञश्रेष्टां तु संततिं (G1 संत मे).

46 K3 missing (cf. v.l. 24). — b) D3.4 G1 वसती. Ś1 पुत्रगृद्धिणः; K2 °गृध्निनः; K4 °गृध्नितः; D3 °गृर्धिनः; D4 °गृद्धिनाः; T1 G4.5 °गार्धिनः; G6 °गंधिनी. — After 46^{ab}, K4 V1 B2–6 D G3 ins.:

184* बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः ।

[B3 उपादातुं (for इमं हन्तुं). K4 सुतं हर्तुं महाभागं; D6 बालपुत्रमिम हर्तुं.]

— c) K2 बालपुत्रम्. K1.4 उपादाय; Cd as in text. V1 B2–6 D G3 सा तं बालमुपादाय.

47 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B2–5 Dn D3–5 कृत्वा च (for सा कृत्वा). — b) Ś1 B1.2.4.5 Dn D3–5 G2 वसुधाधिपं. — Before 47^{cd}, V1 B D G3 M1 ins. राक्षस्युवाच (D4 G3 M1 om. उवाच); while G2 ins. राक्षसी च नराधिपम्. — c) G3 बृहद्बल. — d) M2 मद्दत्तं. K1 परिगृह्यतां. B D (except D6) G2 मया (G2 मम) दत्तः प्रगृह्यतां.

48 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) K2 °द्वयो; G2 °चयो (sic). Ś1 m (by corr.) तव पत्नीद्वयाज्जातो. — b) D6 द्विजातिवरदानतः; G6 ऋषेस्तु वरशासनात्. — c) D1.2 धात्रिजन°; G1 धात्रीपरिजनत्यक्तो; G4.5 धात्रीजनपरिक्षिप्तो.

49 K3 missing (cf. v.l. 24). Before 49, V1 B3.4.6 ins. वैशं° उ°; B1 (marg.).2 Dn2 D1–5 कृष्ण उ° (D4 om. उ°); B5 Dn1 D6 श्रीकृष्ण उ°. — a) Ś1 पुरुषश्रेष्ठ. — b) K1 कासि°; T1 G2 काशी°. T1 G2–6 उभे (for शुभे). B1 काशिपुत्रसुते शुभे; B5 Dn2 D3–5 काशिराजस्य ते सुते (B5 शुभे). — c) Ś1 °पत्याथ; B Dn D1.2 G1 °पद्याशु (B3 °थ); T1 G4.5 °चित्याशु. — d) Ś1 D1.2.5.6 (before corr.) प्रश्रवैर्; K1 D4 प्रश्नवैर्; K2.4 Ñ1 V1 B Dn D3.6 (by corr.) M1 Cd प्रस्नवैर्;

१७

C. 2. 729
B. 2. 18. 1
K. 2. 18. 1

राक्षस्युवाच ।

जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १
साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयन्त्यनिशं नृप ।
तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ २
संश्लेषिते मया दैवात्कुमारः समपद्यत ।
तव भाग्यैर्महाराज हेतुमात्रमहं त्विह ॥ ३

कृष्ण उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स गृह्य च कुमारं तं प्राविशत्स्वगृहं नृपः ॥ ४

T1 G2 प्रस्तवैर्. K2.4 Ñ1 V1 B D T1 G5.6 M अभ्यषिंच- (D1 °षिच-; D2 °षिंच्य-; D3 °षिच्य)तां; G3 अभिषिच्यतां.

50 K3 missing (cf. v.l. 24). — [a]) B1 ततस्तु. — [b]) G2 तमुप°. S वै (for च). — [c]) K2 अप्रच्छन्नवहेमाभ्यां; Ñ1 संपृच्छन्नवहेमाभां; V1 B3.4.5 Dn D1m.3–5 अपृच्छद्धेमगर्भाभां; B3 अथापृच्छत हेमाभां; G2 अपृच्छन्वै महाभागां. — After 50[d], G2 ins. ताम्रचक्षुर्षी (which is, no doubt, a *lect. fac.*, incorporated from marginalia of exemplar of G2).

51 K3 missing (cf. v.l. 24). Before 51, K1 V1 B D G1.2 M2 ins. राजोवाच; K2 बृहद्रथ उ°. — [a]) K4 कमलपत्राभे. — [b]) Ś1 K1.4 B2.4–6 D3.6 G4–6 °प्रदायिनि. — [c]) For कामया, cf. 1. 10. 6[c], and v.l. Ś1 कस्य वा ब्रूहि; K4 काम्यया ब्रूहि; V1 B2 कामतो ब्रूहि; B3.6 कामगा ब्रूहि; Dn1 D6 T1 G3–5 कामं मे ब्रूहि; D1.2 कामतो ब्रुव; D3 कामाया ब्रूहि; D4 काम्यया प्रति; G1.2.6 कामं प्रब्रूहि. Cn cites कामया (as in text). — [d]) G1.6 प्रतिभाति. G1.6 M2 मां (for मे).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K2 B2.3.5 D6 जरासंधवध (B5 om. वध); Ñ1 V1 D1 राजसूयारंभ; B4 राजसूय. — *Adhy. name:* Ś1 K4 Ñ1 V1 B4 D1–5 G1.5 M2 जरासंधोत्पत्तिः (M2 °त्तिवर्णनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) 15; K2 D3 16 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 17; S 19. — *S'loka no.:* K2 51; Dn D1.2 52; M1 66.

17

1 K3 missing (cf. v.l. 2. 16. 24). — [a]) K2 T1 G3 नाम्ना (for नामा). — [d]) D3 [अ]भ्यवसं; G2 न्यवसत्; G4 न्यवसन् (for °वसं). — After 1, V1 B D ins.:

185* गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठति राक्षसी ।
गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंभुवा ।
दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
यो मां भक्त्या लिखेत्कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ।
गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् । [5]
त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताहं सदा विभो ।
लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता ।
गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता ।

[(L. 1) V1 B2.4 Dn D1.2.4 तिष्ठामि (for तिष्ठति). — (L. 4) B1.4–6 D3–5 तां; B3 D6 त्वां (for मां). D3 पुत्रिणीं; D4 सपुत्रो; D5 पुत्राणां (for सपुत्रां). — (L. 6) B3 स्व- (for त्वद्-). Dn(!) [अ]ह (for तु). — (L. 7) D3 अर्चिता (for आवृता). — (L. 8) B1.3.4 भक्ष्य-; B2.5.6 D2 भक्षैर्; Dn(!) भक्ष- (for भक्ष्यैर्). B1 D6 च (for सु-).]

2 K3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) V1 D1.2 प्रत्युपकाराय (for °रार्थं). — [b]) K2.4 Ñ1 V1 B D चिंतयाम्य° (D6 °यत्य°) (for °यन्त्य°). Ś1 K4 B D तव (for नृप). — [c]) V1 तदेमे; D6 (before corr.) तवैमे (for तवेमे). A few MSS. पुत्रसकले. — [d]) K4 D1 T1 धार्मिकः (D1 °के; T1 °कं); B2 M2 पार्थिव (for धार्मिक).

3 K3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 तथा (for मया). — [b]) S कुमारस्त्वमुपागते. — [c]) Ñ1 V1 B D (except D6) भाग्यान् (for भाग्यैर्). Ś1 D6 महाभाग (for °राज). — [d]) K2 S त्वहं (K3 M1 अहं) नृप (for अहं त्विह). — After 3, Ñ1 V1 B D ins.:

186* मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् ।
गृहसंपूजनात्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव ।

[(L. 1) B1.3.4 च (for वा). B2.6 D1.2 शक्ताहं खादितुं मेरुं. — (L. 2) B1.2.6 D2 गृहसंपूजने (for °नात्).] — On the other hand, T1 G3.5 M1 ins. after 3:

187* तस्य बालस्य यत्कृत्यं तत्कुरुष्व नराधिप ।

T1 G3.5 M1 cont.: G1.2.4.6 M2 ins. after 3:

188* मम नाम्ना च लोकेऽस्मिन्ख्यात एव भविष्यति ।

4 K3 missing (cf. v.l. 1). — M2 om. the ref. Ś1 K1.4 Dn1 D2 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); T1 G3–6 श्रीभगवान् (G5 om. श्री); G1 श्रीभगवानुवाच; M1

तस्य बालस्य यत्कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा ।
आज्ञापयच्च राक्षस्या मागधेषु महोत्सवम् ॥ ५
तस्य नामाकरोत्तत्र प्रजापतिसमः पिता ।
जरया संधितो यस्माज्जरासंधस्ततोऽभवत् ॥ ६
सोऽवर्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
प्रमाणबलसंपन्नो हुताहुतिरिवानलः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपाः ।
मगधानुपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ ८
तस्यागमनसंहृष्टः सामात्यः सपुरःसरः ।
सभार्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः ॥ ९
पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत ।
स नृपो राज्यसहितं पुत्रं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः ।
उवाच मागधं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११
सर्वमेतन्मया राजन्विज्ञातं ज्ञानचक्षुषा ।
पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ १२ C. 2 745 K 2. 19. 5 K. 2 19. 5

वासुदेवः (for कृष्ण उ°). — [a]) K1.2 महाराज; S जरा राजन् (for तु सा राजन्). — [b]) G4 तथैव (for तत्रैव). — [c]) Ś1 K1.4 V1 B3.4 संगृह्य च; Ñ1 B2.5.6 D स संगृह्य; B1 संप्रगृह्य; S सोपि (G1.6 स प्र-) गृह्य (for स गृह्य च). See Addenda. Ś1 B1.6 D1.2 स्वं; D3 तु (for तं). — [d]) K1 D6 स्वं गृहं; V1 B3.4 G (except G4) M स्वपुरं (for स्वगृहं). D6 T1 G3.5.6 नृप (for नृपः). K4 (corrupt) प्रावशष्यद्गृहं नृप; Ñ1 B1.2.5.6 Dn D1-5 प्रविवेश गृहं नृपः.

5 K3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ś1 K (K3 missing) D6 प्रहृष्ट(Ś1 °हर्ष)वान् (for नृपस्तदा). — [c]) K1 तु (for च). B3 राजासौ; G1 राजन्यां (for राक्षस्या). — [d]) K4 Ñ1 V1 B D (except Dn1 D6) G2 मगधेषु (for माग°).

6 K3 missing up to संधि in 6[c] (cf. v.l. 1). — [a]) V1 B (except B4) Dn D3-5 चैव; D1.2 चैकः (for तत्र). — [b]) B (except B4) Dn D1-5 पितामहसमः; D6 (before corr.) प्रजापतिसमाः (for °समः). — [d]) Ś1 K B4.5 Dn D3-6 भवत्वयं; B1 D1.2 इति स्मृतः; B2.6 ततस्मृतः (for ततोऽभवत्).

7 [a]) B3.4 D6 महाराज (for महातेजा). — [b]) K3.4 B (except B3.4) Dn2 M मागधाधिपतेः. — [d]) D5 घृता (marg. added for orig. omission) हुतिः. — After 7, K3 reads 8[ab] (for the first time), followed by (accidental) *repetition* of most of 7[cd]:

189* मागधो बलसंपन्नो * * हुतीरिवानलः ।
[K3 cont. with 8.]

V1 B D ins. after 7 : G3, after 191*:

190* मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ।
[V1 B1 D1.2 G3 जरासंधो महातेजाः (for the prior half). Cn cites नंदिकरः as above.]

— Thereafter B5 Dn (!) D3-6 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn1 18; D3 17). — After 7, G3.4 read 16-17. S ins. after 7 (G3.4 ins. after 17 transposed; G2 ins. line 2 after 2. 16. 9):

191* एवं स ववृधे राजन्कुमारः पुष्करेक्षणः ।
कालेन महता चापि यौवनस्थो बभूव ह ।
[After line 1, G2 reads 29[a]-47[b] of the previous adhy.]

8 For the sequence of 8[a]-20[a] in G2, cf. v.l. 2. 16. 9. — Before 8, B5 Dn D3-6 G1.2 ins. कृष्ण उ°. — [b]) Ś1 महाबलः (for °तपाः). — [c]) K3 G1.3.4.6 M2 मागधानु°; V1 B2.4 Dn D3-5 म(D3.5 मा)गधेषू°; B1.5.6 D1.2 म(D1 मा)गधायो° (for मगधानु°). Ñ1 मगधोपरि चक्राम.

9 [a]) K3 °संकृष्टः; G1 °संसृष्टः. — [b]) G4 om. सामात्यः. K1-3 Ñ1 B2.6 Dn2 G2 M2 सपुरोहितः; V1 B3.4 ससुहृज्जनः (for सपुरः°). — [d]) D6 गृहान्नृपः (for बृहद्रथः).

10 [a]) K2.3 B3-5 D4 पाद्यार्घाचमनीयैस्तम्; B1.2.6 D1.2 पाद्यार्घादीन्समानी(D2 °दा)य; D6 पाद्यार्घ्याचमनीयेन. — [c]) D6 सन् (for स). S राष्ट्र(G5 °ज)सहितं. — [d]) S (except G2.3) राज्यं (for पुत्रं). K1 V1 B Dn D1-5 G3 तस्मै; K4 D6 G1.5.6 अस्मै (for चास्मै).

11 [a]) K1.2 Ñ1 B2-4 D G2 M2 च; V1 स (for तु). G1 तं (for तां). — [b]) G1.6 पार्थिवं (for °वाद्). — [c]) Ś1 K2-4 D6 तत्र (for राजन्). S (except G2) उवाच नृपतिं विप्रः. — [d]) T1 [अं]तरात्मनः.

12 [a]) T1 G1 एतं (for एतन्). K4 V1 B3-5 Dn D3-5 मया ज्ञातं; Ñ1 B1.2.6 D1.2 G2 महाराज (for मया राजन्). — [b]) Ś1 ध्यान°; G4 दिव्य° (for ज्ञान°). K4 V1 B3-5 D (except D1.2.6) राजन्दिव्येन (K4 °न्विज्ञान-) चक्षुषा. — [c]) Ś1 K2.3 पुत्रं (for पुत्रस्). Ś1 च; K4 Ñ1 B1.4 ते; D6 [अ]यं (for तु). S (except

C. 2. 747 B. 2. 19. 7 K. 2. 19. 7

अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ।
देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते ।
न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ १३
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्ध्नि ज्वलिष्यति ।
सर्वेषां निष्प्रभकरो ज्योतिषामिव भास्करः ॥ १४
एनमासाद्य राजानः समृद्धबलवाहनाः ।
विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ १५
एष श्रियं समुदितां सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति ।
वर्षास्विवोद्धतजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १६
एष धारयिता सम्यक्चातुर्वर्ण्यं महाबलः ।
शुभाशुभमिव स्फीता सर्वसस्यधरा धरा ॥ १७
अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १८
एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् ।

G2) तव (for शृणु). D5 तां पूजां (for राजेन्द्र). K1 पुत्रं शृणुष्व राजेंद्र. — After 12ᶜ, D5 *repeats* 11ᵇ–12ᶜ [v.l. वदामि तव (for पुत्रस्तु शृणु)]. — ᵈ) Ś1 ते; D6 वै (for ऽयं). — After 12, Ś1 K B1(marg.).2 Dn D4–6 ins.:

192* अस्य रूपं च सत्त्वं च बलमूर्जितमेव च ।
एष श्रिया समुदितः पुत्रस्तव न संशयः ।
प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः ।

[(L. 2) K1 एकः (for एष). — (L. 3) K4 एष प्राप्स्यति (for प्रापयिष्यति).]

13 ᵃ) D1 यस्य; D2 तस्य (for अस्य). K2.3 नित्यं (for वीर्यं). S (except G2) अ(G1 य)स्य वीर्यं प्रभावं च. — ᵇ) G3 °पश्यंति (for °यास्यन्ति). Ś1 मानवाः; V1 B3.4 भूमिपाः; G2 पार्थिवः (for °वाः). — After 13ᵃᵇ, Ś1 K B1(marg.).2.4 Dn D1.2.4.6 ins.:

193* पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगाः ।

[B4 पतितो; Cd पततो. K1 D6 (*sup. lin.*) गतिर् (for गतिम्). K3 मन्ये (for अन्ये).]

— B1.2.4 Dn D1.2.4 cont.: Ñ1 V1 B3.5.6 D3.5 S ins. after 13ᵃᵇ:

194* विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ।
[T1 G4 चान्ये (for चास्य).]

— ᶜ) K1 न स्पृष्टानि; K2 विहृष्टानि; K3 निसृष्टानि. — ᵈ) K1 विशां पते; K2 महिमते; K4 D1.2 G3 (before corr.) M1 महीपतेः (for °पते). — ᵉ) Ś1 न भयं; G2 नाकुलं (for न रुजं). — ᶠ) D3 G6 नदीरयः; T1 °रदः; G1 °रया (for °रयाः).

14 ᵃ) K1–3 S (except G2) सर्वे(M1 राज्ञा)-मूर्धावसिक्तानां; K4 एष मूर्द्धाभिषिक्तानां. — ᵇ) K4 राजन्; T1 एव; G1.3 एको (G1 °क-) (for एष). B3 बुद्धिर् (for मूर्ध्नि). K4 भविष्यति; B1 विराजते; B2.6 Cdp विराजिता; Cd ज्वलि° (as in text). — After 14ᵃᵇ, G3 *repeats* 13ᵃᵇ, followed by 194*. — ᶜ) K3 B1 निष्प्रभाकारो (B1 °री) (for °भकरो). V1 B3–5 Dn D3–5 प्रभाहरोयं सर्वेषां.

15 ᵃ) K1 (*sup. lin.* as in text) एषम् (for एनम्). D1.2 मागध- (for आसाद्य). K5 D6 राजानं. — ᵇ) K4 G6 °बलवाहनं; G1 °बलिवाहनाः.

16 G3.4 read 16–17 after 7. — ᵃ) K2–4 श्रियः; D1 श्रेयः; G2 श्रियां. Ś1 प्रज्वलितां; K1 समुज्जित्य; K2.3 प्रज्वलिताः; K4 समुदितः; D1 समुदितं; G2 °युक्तां. Ñ1 B5 Dn D3–6 एष श्रि(B5 स्रि)यः समुदिताः. — ᵇ) K1 हरिष्यति; K2.4 Dn1 D1.3.6 (before corr.) गृही°; K3 गृहि°; Ñ1 ग्रसि°. — ᶜ) Ś1 K4 °घ्नतजला; K1 °द्धुतजलो; K3 V1 °द्धतजलो; B1 °दीर्णजलं; B2.4.5 Dn D3–5 °दीर्णजला; B3.6 D1.2 °दीर्णजलो; D6 °घ्नतबलो; T1 G3.4 °द्धतजलां; G2 °स्थितजलां; G6 °द्धतजलान्; M1 °द्धतबलाः. K2 वर्षास्विवद्धेतजलो; G1 वर्षाद्धि चोद्धतजलां. — ᵈ) K1 G6 नदी; B1.3.6 D2 यथा; T1 G3.4 नदीं (for नदीर्). V1 नदीर्नदपतिर्यथा; D1 यथा नंदं नदीपतिः; G1 नदी नदनुदीपतिं; G2.5 नदीमि(G5 °रि)व नदीपतिः.

17 ᵃ) B1 पालयिता (for धार°). V1 B3.4 धारयिष्यत्ययं सम्यक्. — ᵇ) G1.2.4 चातुर्वर्णं. K1 नराधिपः (for महा°). — K3 om. 17ᶜ–18ᵇ. — ᶜ) Ñ1 T1 G2–4 M1 शुभाशुभवर्ती (Ñ1 °ती); G1.6 शुभां शुभवती (G6 °तीं); G5 M2 शुभां शुभपतिं (G5 °मति) (for शुभाशुभमिव). Cd शुभा धराया विशेषणं । शुभं कल्याणं (surely wrong!). K4 D1 स्फीताः; S (except G1.5.6) स्फीतां. — ᵈ) T1 सर्पसर्वधरां धारां; G M सर्वसस्यधरां (G4 °रा-) धरां (G1 °तां). — After 17, G4 ins.:

195* श्रियं समुदिताः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।

18 K3 om. 18ᵃᵇ (cf. v.l. 17). — ᵃ) D3 यस्य (for अस्य). G2 अत्यंतं वशगाः; G4 असि ते वशगाः (for अस्याज्ञाव°). — ᶜ) K3 सर्वभूतात्मभूतश्च; B5 °त्मभावस्य; D5m °धिभूतस्य.

19 ᵃ) Ś1 भद्रं (for रुद्रं). B1 महावीर्यं; D1.2 °देव (for °देवं). — ᵇ) G4 (before corr.) हरिं (for हरम्). G3 तृपुरांतकसंहरं (sic). — ᶜ) K2[अ]तिबलाः; T1 G2.4

सर्वलोकेष्वतिबलः स्वयं द्रक्ष्यति मागधः ॥ १९
एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्यार्थं विचिन्तयन् ।
विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ २०
प्रविश्य नगरं चैव ज्ञातिसंबन्धिभिर्वृतः ।
अभिषिच्य जरासंधं मगधाधिपतिस्तदा ।
बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ ॥ २१
अभिषिक्ते जरासंधे तदा राजा बृहद्रथः ।
पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनरतोऽभवत् ॥ २२
तपोवनस्थे पितरि मातृभ्यां सह भारत ।
जरासंधः स्ववीर्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥ २३
अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनगतो नृपः ।
सभार्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ २४
तस्यास्तां हंसडिभकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ युद्धशास्त्रविशारदौ ॥ २५ C. 2 765 B. 2 19 26 K. 2. 19. 26

°बलं; G1.6 °रथः (for °बलः). B1 सर्वलोकेप्रतिबलः. — d) V1 B2-5 Dn D3.5 साक्षाद् (for स्वयं). G1 M1 यक्ष्यति (for द्र°). Ñ1 शंकरं (for मागधः).

20 a) K3 एष (for एव). D3 मुनिं; G3 तदा (for मुनिः). — b) K1 स कार्यार्थम् (for स्व°). K1 Ñ1 G3 अचिंतयत् (Ñ1 °न्) (for विचिन्तयन्). V1 B Dn D1-5 स्वकार्यमनु(V1 B3-5 Dn D4 °मिव)चिंतयन्; T1 G1.3-6 M आह्निकार्थं महातपाः. — c) D2m मुनिं (for नृपं). — d) B3.4 अथार्हयन्; S अनामयं (G2 अथोरिहन्) (for अथारिहन्). B1 बृहद्रथ उपाविशत्; D1.2 स तु (D2 तु) राजा बृहद्रथः.

21 a) K4 Ñ1 V1 B5 D (except D1.2) G1-3 नगरीं (for °रं). B1.5.6 D (except D6) चापि (for चैव). — b) K2 हताः (for वृतः). — c) M2 अभ्यषिंचज्. — K3 om. 21d–22b. — d) K4 B5.6 D5.6 T1 G3-5 M °पतिं (for °पतिस्). K1 B2 T1 G1.2.6 तथा; B3.4 नृप; D1 नरः (for तदा). — e) D1 (marg. *sec. m.* as in text) न विद्यते ततोत्पत्तिः. — f) K4 Dn1 T1 निर्वृत्तिम् (for °र्वृतिम्). B1 परां प्रीतिमुपाययौ.

22 K3 om. 22ab (cf. v.l. 21). — b) Ñ1 ततो; T1 G1.5.6 M स्वथ; G3 अथ; G4 ह्यथ (for तदा). D4.6 महाराजो (for तदा राजा). — d) K3 V1 T1 G1.3-6 M तपोवनगतो; B D (except D6) °चरो (for °रतो). K2 भवान् (for ऽभवत्). G2 तपोवनमुपागतः.

23 a) K4 Ñ1 V1 B D G2 ततो (for तपो°). — b) T1 भार्याभ्यां (for मातृभ्यां). Ś1 मात्रोश्च स विशां पते; K4 स मातृभ्यां विशां पते; Ñ1 V1 B D (except D6) मात्रोश्चैव विशां पते (V1 B3-5 वनस्थयोः). — c) K1 च; S (except G2) तु (for स्व-).

24 Before 24, V1 B (B1 marg.) D ins. वैशं° उ°. — a) B1.6 ततो (for अथ). Ś1 कालस्य दीर्घस्य (by transp.); K1 G3.4 दीर्घेण कालेन. — b) V1 B D तपोवनचरो (D6 °रतो) नृपः. — c) K1 सभार्याः. S (except G2) पत्नीभ्यां सहितश्चापि. — d) D1.2 तेपे; D4 तप्ता (for तप्त्वा). S (except G2) दिवं ययौ (G1 गतः) (for बृह°). — After 24, V1 B D S ins.:

196* जरासंधोऽपि नृपतिर्यथोक्तं कौशिकेन तत् ।
वरप्रदानमखिलं प्राप्य राज्यमपालयत् ।

[(L. 1) D6 [ऽ]थ (for ऽपि). D1 जरासंधः पितृपतिर् (for the prior half). B1.2.6 D1.2 यदुक्तं (for यथोक्तं). — (L. 2) S (M1 *inf. lin.*) अकारयत् (for अपालयत्). M1 (orig.) प्राप राजा बलोद्धतः.]

— V1 B D cont.: S (T1 G1-5 M om. lines 1–2; G6 om. lines 1–3) ins. after 199*:

197* निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ ।
जातो वै वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य वै ।
भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं येन भारत ।
गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ।
तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्मणः । [5]
एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ।
दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता ।

[(L. 2) D1.2 जातो वैरविनिर्बंधः (for the prior half). — (L. 3) B3 येनैकेनैव; B5 एकोनं सह; D3 एको न येन; T1 G1-5 M एकपाते(G2.5 °दे)न (for एकोनं येन). — (L. 4) G1 मगधानां (for मागधेन). — (L. 5) M1 तिष्ठनां (for °तो). T1 G3.5 मम च; G1.6 (before corr.) कृत्स्नस्य (for कृष्ण°). — (L. 6) D3.5.6 एकोने योजनशते (for the prior half). G3 तदा गदा (for गदा शुभा). — (L. 7) S न हि (for दृष्ट्वा). M1 यौधेम् (for पौरैस्). M1 तस्य (for सम्यग्). B1 गत्वा; B6 D6 अथवा (for गदा). B1 निवेदिनं; B6 °तः (for °ता). S अथवा तस्य (G1.5.6 गत्वा तस्य; M1 सम्यगथवा) निवेदितः.]

— V1 B D further cont.:

198* गदावसानं तत्ख्यातं मथुरायां समीपतः ।

25 S reads 25 after 196*. — a) Ś1 हंसडिफकौ; K2.3 D6 °डिफि° (D6m °डिप°); Ñ1 V1 B Dn D2.4 G1 M °डिंभ°; D3 T1 °डिभि°; G2.3.6 °डिब°; G4 °डिबु°; G5 °डिवि°. — b) V1 अशस्त्रौ निधनं गतौ; D3 अशस्त्रनिधना

C. 2. 766 B. 2. 19. 27 K. 2. 19. 27 यौ तौ मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ २६

एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः ।
वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ समाप्तं मन्त्रपर्व ॥

१८

वासुदेव उवाच ।
पतितौ हंसडिभकौ कंसामात्यौ निपातितौ ।
जरासंधस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १

न स शक्यो रणे जेतुं सर्वैरपि सुरासुरैः ।
प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ २

मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जुनः ।

उभौ; D4 °धनीवुभौ; D6 अमात्यौ तद्धिते रतौ; G2 अशस्त्रीनि°. Cd implies text. — c) K3 मंत्रौ मतिमतां; K2 मंत्रमेति°; D3 मंत्रमति° (for मन्त्रे मति°). — d) Ñ1 V1 नीतिशास्त्रे; B1.2.6 D1.2 G1.2.6 M युद्धनीति-; B3-5 Dn D3-5 नीतिशास्त्र-; T1 G4.5 युद्धे त्वति-; G3 युद्धे शस्त्र-. — After 25, S ins.:

199* हते चैव मया कंसे सहंसडिभके तदा ।
जरासंधस्य दुहिता रोदते पार्श्वतः पितुः ।
ततो वैरं विनिर्बद्धं मया तस्य च भारत ।

[(L. 1) G1 हतश्च (for हते). T1 सहंसडिभिके; G1.5.6 तौ हंसडिबि(G1 °भि)कौ; G2.3 सहंसडिभगे; G4 M2 °डिबके. — (L. 3) G2 सुसंबद्धं; G4 M1 महद्बद्धं; M2 विनिर्बंधं. G1 ततो वैरनिर्बंधं (submetrical); G6 ततो वैरविनिर्बंधं. T1 G3.4 मम (for मया).]

26 a) Ñ1 G2 एते मया ते कथिताः; T1 G1.3-6 M मया तौ कथितौ (M2 ते कथिता) राजन्. — b) Ś1 महामते; Ñ1 G2 °बलं; G4 °सुतौ (sup. lin. °नरौ); M2 °बला: (for °बलौ). — c) G3 अथ (for त्रयस्). — d) K3 पर्यस्ता; G3 पर्युप्ता (for पर्याप्ता). Ś1 K1 D2 M1 इव; G2 एव (for इति). Ś1 शुश्रुम; K4 D6 G1.2.6 M भारत (for मे मतिः).

27 a) T1 G3 M2 एवमेव (for °ष). K1-3 तदा वीरैर् (K1 वीर्यैर्); B1.2.6 D2 महावीर; B5 त्वया वीर; G2 महाराज (for तदा वीर). — b) B (except B2) Dn कुकुरांधकैः. — c) Ś1 G2 महा(G2 °या)राजन्; D6 °जा. — d) B1.2.6 D1.2 जरासंध; G4 भीतिहेतोर्; Cv नीतिहेतोर् (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan:* K2 B1-3.6 जरासंधवध; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B4 राजसूय (followed by जरासंधोपाख्यान); T1 मंत्र. — *Adhy. name:* Ś1 K B3.5 D जरासंधोत्पत्तिः; Ñ1 V1 जरासंधप्रशंसा; G1 जरासंधाभिषेकः; G5 जरासंधबलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*).2.3 17 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 19; D3 18; S 20. — *S'loka no.:* K2.3 30; Dn 28; D2 40; M1 36.

18

1 K1.4 G2 श्रीवासुदेवः; T1 G3-6 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — a) K4 यौ तु तौ; G3-5 M1 निहतौ; Cv पतितौ (as in text). T1 (corrupt) हरिस- (for हंस-). Ś1 K1 हंसडिफकौ (K1 *sup. lin. sec. m.* as in text); K2.3 °डिफिकौ; B Dn D1.2.4 M °डिंभकौ; D3 °डिभिकौ; D6 °डिफं(m °प)कौ; G1.5 °डिबिकौ; G2 °डिबकौ; G4 °डिबुकौ; G6 हंससिब(*sup. lin.* °बि)कौ. — b) Ś1 K D6 सामात्यौ (Ś1 स * *; D6 अमात्यौ) विनिपातितौ; Ñ1 V1 B Dn D1-5 T1 G3 कं(D3 कौं)सश्च सगणो हतः (B1 हंसपुत्रौ निपातितौ); G1 कंसामात्य°; G5 M1 सुनामा कंस एव च; G6 कंसोमात्यौ निपा°; M2 कंसामात्यौ महाबलौ. Text as in G2.4; see Addenda.

2 a) K1.2 D6 न हि; K3 स हि; G1.3.6 स न (by transp.). Ś1 शक्तो (for शक्यो). Ñ1 V1 B (except B3.4) Dn D1-5 G6 न शक्योसौ (for न स शक्यो). — b) M2 दिव्यैरस्त्रैः सुरैरपि. — c) K2 T1 G (except G1.6) M1 बाहु° (for प्राण°). Cd cites text. — d) B6 इह (for इति).

3 G1.6 M om. (? hapl.) 3ab. — b) Ś1 K1 (after corr.).2 Ñ1 B2-6 Dn2 D1-3.5 Cn.v चावयोर्जयः; V1 वौ (sic) तथार्जुनः; G2 चाचरोर्जुनः; G3 चावयोर्जनः. See Addenda. — c) B3 G3 (before corr.).6 साधयिष्यामि. Ś1 K2-4 B4.5 Dn D3-6 G6 मागधं साधयिष्यामः. — d) Ś1 K B4.5 D G6 इष्टिं (K1 यज्ञं) (for वयं).

साधयिष्याम तं राजन्वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ३
त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाभ्युपयास्यति ॥ ४
अवमानाच्च लोकस्य व्यायतत्वाच्च धर्षितः ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ५
अलं तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६
यदि ते हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
भीमपार्थौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ८
अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ९
यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ॥ १०
निहतश्च जरासंधो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११
क्षिप्रकारिन्यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ।
मम कार्यं जगत्कार्यं तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२
त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दुर्गतः ॥ १३ C. 2. 780 B. 2. 20. 13 K. 2. 20. 13

B_2 तन्त्र (for त्रय). — Cf. 2. 14. 9.

4 ^{a}) G_2 °साधितो; G_4 °साद्यतो; M_2 °सादिते; **Cv** as in text. — ^{b}) D_4 G_3 विजये (for °ने). G_3 जना° (for नरा°). — ^{c}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ T_1 G (except G_2) M_1 युद्धे (for युद्धम्). — ^{d}) $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ एक एकेन यास्य(B_1 योत्स्य)ति; B_{3-5} Dn D_{3-5} एकेनाप्युप°.

5 K_1 V_1 om. (hapl.) 5. — ^{a}) $B_{3.6}$ अप°; G_3 कंप°; **Cd** अव° (as in text). $Ñ_1$ B_{2-6} D (except D_6) लोभाच्च (for लोकस्य). — ^{b}) G_2 हर्षितः (for ध°). K_3 वियतत्वाच्च धर्मतः; $Ñ_1$ B D (D_6 marg. *sec. m.*; orig. as in text) बाहुवीर्याच्च दर्पितः; T_1 G_{3-5} M व्यायामाच्चैव हर्षितः (G_3 भारत); $G_{1.6}$ माना(G_1 °न्वा)च्चैव विभीषितः (sic). **Cv** cites व्यायामात्; **Cd** व्यायतत्वात् (as in text). ❀**Cd**: धर्षितः अभिभूतः आहतो वा.❀ — ^{c}) S (except $G_{2.5}$) भीमेन सह (for भीमसेनेन). — ^{d}) B_3 वयम् (for ध्रुवम्). B_{3-5} Dn D_{3-5} अप्युप° (for अभ्युप°).

6 ^{a}) D_6 अस्य (for तस्य). — ^{d}) Dn निधाना°! B_5 अंतको निधने यथा; G_1 निधने चांतको यथा.

7 ^{a}) B D T_1 G (except G_4) मे (for ते). K_2 चेत्ति; K_3 वेति; B (except B_3) D S (except G_4 M_2) वेत्सि (for वेत्ति). See Addenda. — ^{b}) K_3 वा (for ते). $G_{1.6}$ प्रणयः; **Cd** प्रत्ययः (as in text). $Ś_1$ भवेत् (for मयि). — ^{c}) B_1 मह्यं (for शीघ्रं). — ^{d}) $Ś_1$ न्यासी°; D_2 न्यस्त°; M_2 न्यासभूमौ; **Cv** as in text.

8 G_4 om. the ref. — ^{c}) $B_{1.2.5.6}$ D (except D_6) T_1 $G_{5.6}$ भीमार्जुनौ (for भीमपार्थौ). — ^{d}) $D_{1.2}$ समं हृष्ट° (for संप्रहृष्ट°). K_3 °मुखोत्थितौ; T_1 °मुखस्थितौ. V_1 $B_{3.4}$ प्रहृष्टवदनौ (B_3 °सुमुखौ) स्थितौ.

9 Before 9, K_1 $B_{3.5.6}$ D G_{1-4} ins. युधिष्ठिर उ°. — ^{a}) K_1 मैवं त्वं; D_3 मामेव; D_4 G_2 मा मैव; D_6 मामेवं (for मा मैवं). K_3 अच्युतानागमामैवं (sic). — ^{b}) G_1 व्यहर. K_1 °कर्शिन; $K_{2.3}$ $G_{1.6}$ °कर्शनः; K_4 B (except B_3) D (except D_4) T_1 G_{2-5} M °कर्शन (for °कर्षण). — ^{d}) $B_{3.5}$ $D_{1.2}$ G_6 वाश्रिता; G_4 चापिधा (sic); G_6 चापि यद् (for चाश्रिता).

10 ^{a}) K_4 यच्चा-; B_1 यत्त्वं; B_2 यद्यद्; B_5 D_1 यदा; B_6 यद्वा (for यथा). — ^{b}) V_1 G_2 तथा (for सर्वं). K_4 V_1 B (except $B_{4.5}$) $D_{1.2}$ त्वय्युपपद्यते; T_1 G (except G_2) तदुपपत्स्यते; M_1 तदुपवत्स्यते. — ^{c}) **Cv** त्वदग्रतः. — ^{d}) G_2 एषां (for येषां). A few MSS. लक्ष्मी. — After 10, T_1 G_{3-5} ins.:

200* येषामभिमुखी लक्ष्मीस्तेषां कृष्ण त्वमग्रतः ।

11 ^{a}) Dn_1 विहतश्च; Dn_2 निहित°. — ^{b}) $D_{1.2}$ मोचिताश्च (for मोक्षि°). $Ś_1$ राजानश्च विमोचिताः. — ^{c}) $Ś_1$ °सूयो मया; G_6 °सूयं च मे (for °सूयश्च मे). $Ñ_1$ प्राप्तो; $D_{1.2}$ तद्यो; D_4 लब्धौ (for लब्धो). — ^{d}) K_4 B_6 D_5 G_6 निर्देशे; **Cd** as in text. $Ś_1$ lacuna for तत्र तिष्ठतः. $K_{1.2.4}$ D_6 तिष्ठता; D_4 °त; G_6 निष्ठितः (for तिष्ठतः).

12 ^{a}) $Ñ_1$ V_1 B_{2-6} D (D_6 m by corr.) क्षिप्रमेव; B_1 S °कारी (for °कारिन्). $Ś_1$ क्षिप्रकारिण्यथा. $G_{1.6}$ यथा तत्तत्; G_4 यथार्थंतत् (for यथा त्वेतत्). — ^{b}) G_1 क्षिप्रं (for कार्यं). — ^{c}) K_2 न च कार्यं विनश्येत्तु; V_1 B_{2-6} Dn $D_{1.2}$ (m as in text).$_{3-5}$ अप्रमत्तो जगन्नाथ; **Cd** as in text. — ^{d}) $Ś_1$ D_2 m.$_4$ नृपोत्तमः; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ (orig.) जनार्दन (for नरोत्तम). — After 12, V_1 B_{2-4} $D_{1.2}$ *repeat* 2. 15. 2 (v.l. $B_{3.4}$ मनस्त्वं मे जनार्दन for मनो मन्ये etc.).

13 ^{a}) K_4 D_6 रहितो; V_1 $B_{2.3}$ D_2 विहीनो; B_1 वै हीनो; D_1 विहितो; T_1 $G_{4.5}$ न विना; G_2 हीनो वै; G_6 ह

C. 2. 781
B. 2. 20. 14
K. 2. 20. 14

न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना ।
नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ १४
अयं च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः ।
युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्यान्महायशाः ॥ १५
सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।
अन्धं जडं बलं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ १६
यतो हि निम्नं भवति नयन्तीह ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीधना बलम् ॥ १७
तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् ।
वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्यसिद्धये ॥ १८
एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम् ।
पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्णं कार्यार्थसिद्धये ॥ १९
एवमेव यदुश्रेष्ठं पार्थः कार्यार्थसिद्धये ।
अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनंजयम् ।
नयो जयो बलं चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २०
एवमुक्तास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।

विना (for हि विना). — ^{b}) T1 G4.5 [अ]प्यहं (for नाहं). — ^{c}) Ś1 K4 D6 G2 धर्मार्थकामर(Ś1 G2 °स)हितो; D1 धर्मकामार्थसंहत्यो; D8 धर्मश्रीकीर्तिरहितो. — ^{d}) K1-3 M1 दुर्बलः; K4 दुर्गतिः; B6 Dn D3-5 दुःखितः; D6 दुर्मतिः; **Cv** as in text. — After 13, G3 *repeats* 12^{ab}.

14 ^{ab}) K1 B4 सौरिणा and सौरिः (for शौरिणा and शौरिः). G1 पांडवा (for °वं). — ^{c}) D1.2 G1.2.6 M2 तु (for [अ]स्ति). K2 [अ]यनं (for [अ]नयोर्). — ^{d}) Ś1 अस्ति (for इति).

15 ^{a}) D1 बलवतां (for च बलिनां). S मुख्यः (for श्रेष्ठः). — ^{b}) V1 अत्र (for अपि). — ^{c}) S (except G2; G6 om.) पार्थः (for वीरः). — ^{d}) Ś1 B3 Dn2 M2 किं नु कुर्यात्; K4 किं न कुर्यां; D3 किमकुर्यात्; T1 G4.5 न किं कु°. S (except G2) परंतपः (M1 °रं तव) (for महायशाः). — After 15, K3 reads 18^{e}–19^{b}.

16 ^{a}) T1 सुप्रणीत-. V1 बलौघेन; B1 D5 बलो (D5 °लौ) यो हि. K2 सुप्रणितौ बलौ तौ हि; G M सुप्रणी(G1 °ण-; G2 °ही)तबलो यो हि. **Cv** cites सुप्रणीतबलः. — ^{b}) D2 क्रियते (marg. *sec. m.* as in text). — ^{c}) D8 अंध- (for अन्धं). Ñ1 बलं जलं; V1 जनं जलं; Dn (!) बलं जडं (by transp.); G2.3 M1 जळं बलं; G4 जळं धलं; **Cd. v** as in text. B1 अज्ञं जलं वलं प्राज्ञः; G1 अंधळैव जळं बालं; G6 युद्धं चैव बलं बालं. — ^{d}) Ś1 विचक्षणाः. S **Cv** प्रणीतमविचक्षणैः (G1 °णं; G6 °ते). **Cd** cites प्रणेतव्यं (as in text).

17 ^{a}) G4 यथा (for यतो). G1 निम्ने; M2 नम्नं (for निम्नं). V1 G2 यतो निम्नं भवति वै (G2 हि). — ^{b}) K2 D2 M2 नयंति ह; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D1.3-6 नयं(B2.5 °य)ति हि; B3 पततीह; G1 जनह (corrupt); G5 नयतीह; G6 न गच्छति (for नयन्तीह). T1 G1 बलं (for जलम्). — ^{c}) D4 तपश्छिद्रं. — ^{d}) K1 G1.2.6 M नयंति (G6 °तु) विदुषो बलं; K2 वयंते धीचरा बलं; K3.4 Ñ1 B1-5 Dn D3-5 नयंते (K3 om. ते) धीवरा जलं (K4 बलं; B1 वणं); V1 सर्वं वै धीवरा जलं; B6 नयंति धीवरा व(m ज)लं; D1.2 नयंति विधिना बलं (D1m धीवरा जलं); T1 G3-5 नयते पंडितो बलं; **Cd** (apparently) नयंति धीवरा बलं; **Cn** (apparently) नयंति धीवरा जलं. See Addenda.

18 S (except G2) transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) B1 अस्मिन् (for तस्मान्). D5 नयं; G1 नव-; G4.5 प्रिय- (for नय-). — ^{b}) Ś1 बल° (for लोक°). — After 18^{ab}, Ś1 K4 read 19^{cd}, K1.2 read 19^{ab}. K3 reads 18^{e}–19^{b} after 15. — ^{c}) K4 एवम् (for वयम्). G2 गोविंद. — ^{d}) K2 यजामः; G2 यावता; G3 वर्तामः (for यतामः).

19 For the sequence of 19, cf. v.l. 18. G1.6 M om. 19^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 यथा (for एवं). Dn1 D3.5.6 G2 °बल- (for °बलं). — ^{b}) K2 प्रियोपाय°; Ñ1 क्रियादान°; S (G1.6 M om.) क्रियो(G4.5 क्रीडो)पायविशारदं (G2 °दः). — ^{c}) Ś1 पुनः कुर्वीत; V1 पुरस्कृत्य हि; B6 पुरस्कृत्येह; D1.2 पुरस्तुवीत; D3 G1.6 पुरस्कुर्वंति; D6 M पुरः कुर्वीत; T1 G2-4 पुरा कु°; G5 पौराः कु°. — ^{d}) Ś1 कृष्णा; K2 Ñ1 V1 B D (except D4) G1.2.5 कृष्णं; G6 कृष्णः; **Cv** as in text. K1 कार्याणि सि°.

20 G2 om. (hapl.) 20^{ab}. B2 *repeats* 19^{cd} instead of 20^{ab}. — ^{a}) Ñ1 एवमाह. Ś1 K3.4 V1 Dn2 D1-4.6 G4 M2 यदुश्रेष्ठ; Dn1 °श्रेष्ठं. — ^{b}) Ś1 K2.3 B5 D1.2 G1.3.6 पार्थ-; K4 V1 B1 Dn D3-6 यावत् (for पार्थः). — ^{d}) G1 ins. विजयो after अन्वेतु. — ^{e}) Ś1 चैवं (for चैव). — ^{f}) Ś1 K (except K3) B4.5 Dn1 D4 T1 G2-4 **Cd** विक्रमः; Ñ1 V1 B3 **Cv** (!) °माद्; D3 °मं. Ñ1 V1 B3 T1 G2-4 M **Cv** वृद्धिम्; D3.4 सिद्धम्; G1.6 सिद्धिर्; G5 बुद्धिर् (for सिद्धिम्).

21 Before 21, all MSS. except Ś1 ins. वैशं° उ° (or वैशं°). — ^{a}) Ś1 K B3 Dn D2.3 G1 उक्त्वा (sometimes written उक्का) (for उक्तास्). — ^{b}) Dn2 D4.6

वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१
वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदान् ।
आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ २२
अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यवाससाम् ।
रविसोमाग्निवपुषां भीममासीत्तदा वपुः ॥ २३
हतं मेने जरासंधं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ ।
एककार्यसमुद्युक्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४
ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्वकार्यप्रवर्तने ।
धर्मार्थकामकार्याणां कार्याणामिव निग्रहे ॥ २५
कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६
गण्डकीयां तथा शोणं सदानीरां तथैव च ।
एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्य व्रजन्ति ते ॥ २७
संतीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोसलान् । C. 2. 795 B. 2. 20. 28 K. 2. 20. 28

(before corr.) T_1 G भ्रातरौ. K_1 D_1 विमलौजसः; K_2 विपुलौजसा; T_1 $G_{1-3.5.6}$ °लौजसौ; G_4 °लोजसं. — ^{c}) $K_{2.4}$ वार्ष्णेय-. $B_{3.4}$ पांडवौ चैव (for °वेयौ च). — ^{d}) G_6 प्रतस्थौ; M_1 प्रतस्थे (*inf. lin. sec. m.* as in text). $Ś_1$ K T_1 $G_{4.5}$ मा($Ś_1$ K_1 म)गधान्; G_1 मागधः; G_2 मगधं. B (except $B_{3.5}$) $D_{1.2}$ $G_{1.6}$ M पुरं (for प्रति). — Cf. 2. 19. 12.

22 ^{ab}) K_1 वर्चस्विनौ; D_3 वर्चेस्विनं (sic); Cv वर्षास्विनां (!). B_3 T_1 $G_{3.4}$ स्नातकानां ब्राह्मणानां (by transp.); B_4 स्नातकानां परिगृह्य. $Ś_1$ T_1 G_{3-6} M परिच्छदैः; $B_{1.5.6}$ D_{1-6} $G_{1.2}$ Cn (!) °च्छदं; Cd as in text. Cv (?) वलिच्छेदैरलंकारैः. — ^{c}) B_6 आश्वास्य; Cd आच्छाद्य (as in text). K_2 $D_{1.2}$ सुहृदा; $B_{3.6}$ °दो (for °दां). — ^{d}) K_1 मनोंतरभिनंदितं. — After 22, S ins.:

201* माधवः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्व्रतधारिणः ।

[G_3 M_2 °वश्चैव (for °वेयौ च).]

23 ^{a}) $D_{1.2}$ आमर्षाद्. T_1 अपि तप्तानां. — ^{b}) K_1 G_2 ज्ञात्यर्थे; K_4 M_2 अत्यर्थं; D_4 Cd जात्यर्थं; M_1 चात्यर्थं. $Ś_1$ मुक्तवाससां; K_1 V_1 B D S मुख्य(D_3 °ख)तेजसां; K_2 मुखवाससां; $Ñ_1$ मुख्यमेधसां; Cd as in text. See Addenda. — ^{c}) K_1 रविः सोमोग्नि°; K_4 °ग्निसदृशां; D_5 रविसोम्यग्नि°; G_1 °माग्निवपुषा. — ^{d}) $Ś_1$ सौम्यम्; B (except B_4) D दीप्तम् (for भीमम्).

24 ^{b}) S राजा (for दृष्ट्वा). $Ś_1$ भीमपुरःसरौ; $G_{2.3}$ M °पुरोगमैः; G_4 °पुरोगमः; Cv as in text. — ^{c}) K_1 एकवीर्य-; T_1 $G_{2.4-6}$ M_1 एककार्ये; G_1 एजकाये (sic). $Ñ_1$ V_1 $B_{4.5}$ Dn D_{3-6} -समुद्यंतौ. — ^{d}) K_1 महीतले (for ऽपराजितौ). T_1 G_{3-5} दृष्ट्वा कृष्णौ विनिर्ग(G_5 °र्जि)तौ; G_1 दृष्ट्वा कृष्णावनिष्ठितौ; G_2 दृष्ट्वा कृष्णधनंजयौ; G_6 M दृष्ट्वा कृष्णावनिर्जितौ.

25 ^{a}) K_2 ईशौ ह तौ; V_1 हितौ हि तौ; $B_{1.6}$m इमौ हि तौ; B_5 ईदृशौ तौ; T_1 G_{3-5} अंशौ हि तौ; $G_{1.6}$ M_2 सुशोभितौ; G_2 ईशौ भीमो; Cv as in text. Cd understands हि तौ as one word (gloss अनुकूलौ). — ^{b}) $K_{2.3}$ V_1 B D G_2 Cd °प्रवर्तिनौ (D_1 °प्रवृत्तिनौ); $G_{1.6}$ °प्रवर्तनौ; M_2 °प्रवर्तकौ. — ^{c}) $Ś_1$ धर्मार्थकार्यकार्याणां; $K_{1.4}$ धर्मकामार्थ°; $Ñ_1$ Dn D_{3-6} धर्मकामार्थलोकानां; V_1 $B_{4.6}$ $D_{1.2}$ धर्मकामार्थमोक्षाणां; $B_{2.3.5}$ G_3 M_1 (*inf. lin.*) Cv धर्मार्थकाममोक्षाणां; T_1 $G_{1.2.4-6}$ M_1 °काम(G_6 °कार्य)-लौक्यानां; M_2 धर्मकामार्थलौक्यानां; Cv धर्मार्थौ काम-मोक्षाणां; Cd as in text (gloss: धर्मार्थकामा एव कार्याणि प्रयोजनानि येषां). — ^{d}) $K_{1.2}$ B_1 लोकानाम्; Cd.v कार्याणाम्;(as in text). $Ś_1$ इति विग्रहे; $K_{1.4}$ च विनिग्रहे; K_3 इव निग्रहः; $Ñ_1$ $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ इव विग्रहौ; V_1 B_{3-5} Dn D_{3-6} च प्रवर्तकौ; T_1 G अपि निर्णये (G_2 °ग्रहैः); M_1 इव सश्रये (*inf. lin.* as in text); M_2 इव संग्रहे; Cd.v as in text. See Addenda. — After 25, G_2 *repeats* 201*!

26 ^{a}) D_3 कुरुभिः; G_6 आरुह्य (for कुरुभ्यः). — ^{b}) $K_{1.4}$ $Ñ_1$ $B_{1-4.6}$ °जंगलं (B_1 °ले) (for °जाङ्गलम्). — ^{c}) K_1 रम्यां; $D_{3.4}$ रम्य- (for रम्यं). $Ś_1$ K पद्मसरो; D_5 पद्यसरो. — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_3) B_5 $D_{5.6}$ कालकूटीम्. — After 26, S reads 28^{ab}.

27 ^{a}) G_2 शोणां (for शोणं). $Ś_1$ K_{1-3} गंडकीयं ($Ś_1$ गणकीयां) तथा शोणं (K_1 शोणां; K_2 श्रोणं); $Ñ_1$ V_1 $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ गंडकीं च तथा शोणं; K_4 गंडकीयांस्तथा शोणं; $B_{1.4.5}$ Dn D_{3-6} गंडकीं च (B_1 °कीयं) महाशोणं (D_3 °णां); B_2 सदानीरां तथा शोणं; T_1 $G_{1.3-6}$ M गंड(G_1 कंट-; G_6 कंठ)कीमनुरागां च. — ^{b}) $Ś_1$ K सदा(K_2 °स)नीरं; G_2 तथा नीरां. V_1 $B_{1.5}$ D_1(*sup. lin.*)$._{3-6}$ शर्करावर्तमेव च; $B_{2.6}$ D_1(orig.)$._{2}$ कर्करावर्तमेव च. Cd cites सदानीरा. — ^{c}) $Ś_1$ एका; G_1 एकं (for एक-). B_1 °पर्वतको. V_1 B_3 चैव; G_4 सद्यः (for नद्यः). — ^{d}) $Ś_1$ $G_{1.6}$ अथ; K_4 अथ; $Ñ_1$ अन्ये; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ G_2 अनु-; T_1 M_2 अग्र; $G_{4.5}$ M_1 अति- (for एत्य). $Ś_1$ G_6 व्रजंत; $Ñ_1$ V_1 $B_{4.5}$ Dn(!) [अ]व्रजंत (B_5 °तु); $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ व्रजंश्च (for व्रजन्ति). B_1 च (for ते). $D_{5.6}$ (before corr.) व्रजंतु मे (D_5 °स्तु ते); G_2 M_2 [अ]व्रजंस्तथा (M_2 °दा) (for व्रजन्ति ते). B_3

C. 2. 795 B. 2. 20. 28 K. 2. 20. 28 अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालां चर्मण्वतीं नदीम् ॥ २८
उत्तीर्य गङ्गां शोणं च सर्वे ते प्राङ्मुखास्त्रयः ।
*कुरवोरश्छदं जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ २९
ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वासुदेव उवाच ।
एष पार्थ महान्स्वादुः पशुमान्नित्यमम्बुमान् ।
निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ १
वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।

नदीवत्य व्रजश्च ते (sic); G8 क्रमेणातीत्य यांति ते.

28 S reads 28[ab] after 26. — [a]) Ñ1 V1 B (except B3. 4) D (except D4) उत्तीर्य (for सं°). Dn2 D5. 6 शरयूं. — [b]) T1 G4. 5 ततः (for दृष्ट्वा). Ś1 B6 D2 पूर्वां च; K3 पूर्वांश्च; K4 संतीर्य; D6 स(m पू)र्वांश्च; G1 पूर्वं च; M2 पूर्वान्स- (for पूर्वांश्च). Ś1 कोसलां; K B1. 3. 5. 6 Dn D3-6 कोश(B1 °ष)लान् (B6 °लां); D1. 2 कौशलां; G1 कौसलं. G3 दशार्णांश्च सकौसलान्. — [c]) T1 G1. 3-6 M मिथिलां जग्मुः (by transp.); G2 विपुलां जग्मुः. — [d]) B1. 2. 6 तथा; D1. 2. 6 तदा (for नदीम्). S पश्यंतो विपुला (G4 विविधा) नदीः (G1-3 विपुलां नदीं).

29 [a]) Ś1 K संतीर्य; Ñ1 B D अतीत्य (for उत्तीर्य). K1-3 D3. 4 गंगाशोणं; G1 भंगशोणं; G3. 5 M2 गंगां शोणां; G6 गंगां शोणीं. — [b]) Ś1 K4 V1 B4-6 Dn D3-6 त्रयस्ते; K2. 3 तदा ते; B1. 2 D2 सर्वे वै; B3 ते तदा; B6m अच्युताः (for सर्वे ते). Dn1 D1 [ऽ]वाङ्मुखास्. Ś1 K4 Ñ1 V1 B4-6 Dn D3-6 तदा; G4 स्त्रियः (for त्रयः). — [c]) Ś1 कुरवोरच्छदं; K Ñ1 V1 B4. 5 Dn D1m कुशचीरच्छदा (K3 °च्छिदा; V1 °हृदं); B1-3. 6 कुश(B1. 2 °शा)म्बोरस्थलं; D1. 2 कुशस्थोरस्थलं; D3-6 कुशांबोपस्थलं (D3 °लीं) (for *कुरवोरश्छदं). S रम्यं जनपदं (G2 °दो; G6 °द-) स्फीतं. See Addenda. — [d]) B4. 6 क्षत्रम्; S जग्मुर् (for क्षेत्रम्). Ś1 G2 अच्युतः; K1 Ñ1 D4 अच्युतं; V1 अव्यथाः; B4 अक्षताः; B5. 6 D3. 5 अच्युत; Cd अच्युताः (as in text).

30 [a]) K1 B1 ते सम्यग्; T1 G1. 3. 4-6 M देशं च (G3 M तं) (for ते शश्वद्). K1 योजना° (for गोधना°). — [b]) K4 अंबुवंतं; Ñ1 B (except B4. 5) D1. 2 पशुमंतं; S मधुमंतं (G6 M2 °रं तं) (for अम्बुमन्तं). D3 शुभप्रदं; D4 शतद्रुमं; G6 शुभं ततं. — [c]) B4(m as in text). 5. 6m D3-6 जा(B5 गो)रूथं; S गोव्रजं (G3 °वृकं) (for गोरथं). Ś1 K Ñ1 V1 B3. 4 आरुह्य (for आसाद्य).

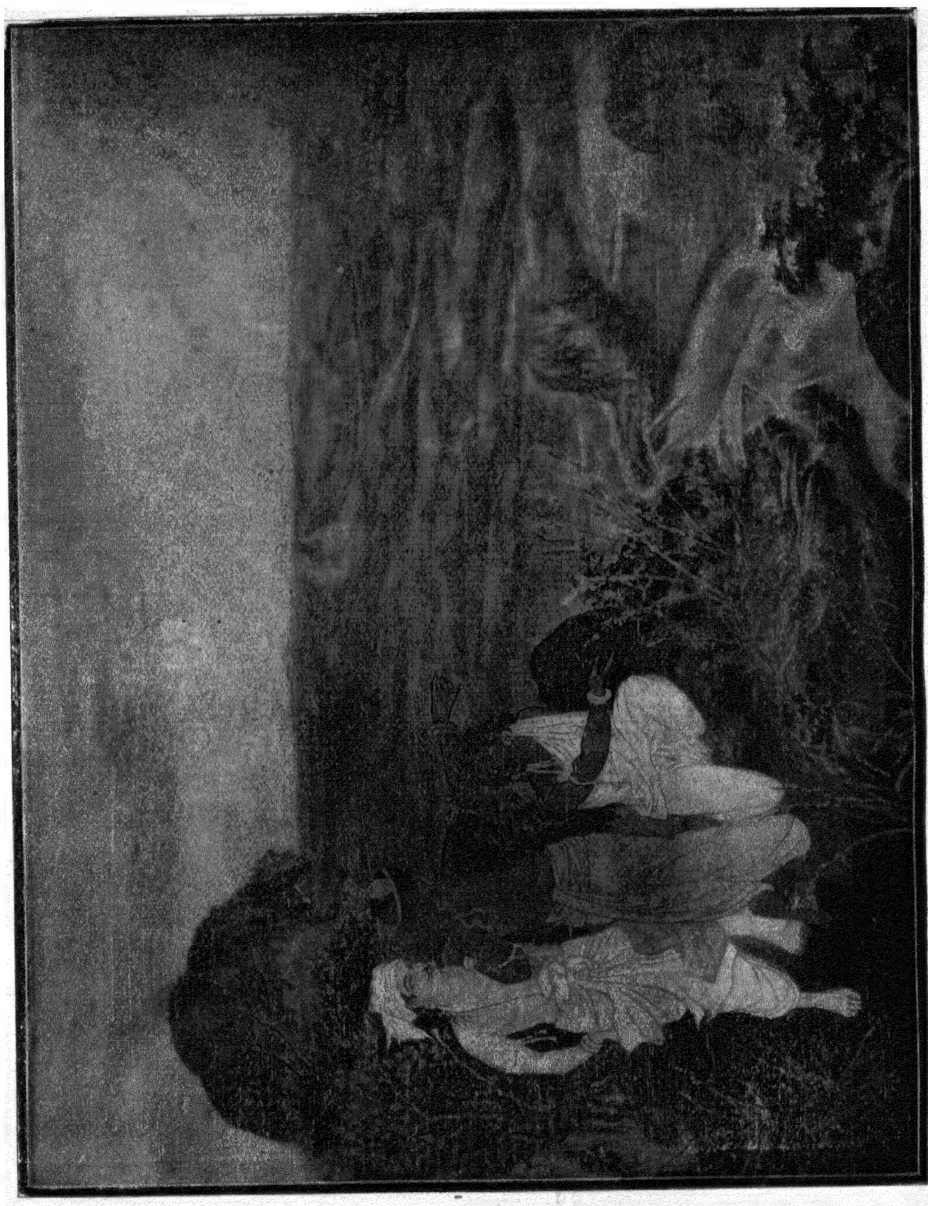
Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ1 V1 B1-3. 6 D1. 2. 4 G5 M2 जरासंधवध (K1 om. वध); B4 राजसूय and जरासंधवध. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णपांडवमागधयात्रा; G1 जरासंधो मागधपुरदर्शनं; G5 गिरिव्रजप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. sec. m.). 2. 3 18 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 20; D3 19; S 21. — *S'loka no.:* K2. 3 Dn 30; D1. 2 32; M1 39.

19

1 Ś1 K4 श्रीवासुदेवः; K1 G4 श्रीकृष्ण उ°; T1 G3 श्रीभगवान्; G5 भगवान् (for वासुदेव उ°). — [a]) K महाबाहो; Ñ1 V1 B D महान्भाति; G1. 6 M महास्वादुः. — [b]) K2 इत्यमंशुमान् (sic); K4 इति बंधुमान्; B1 नित्यमंशुमान्; D2 °मंबुवान्. — [c]) D1. 2 निरामय-; S अनामयः. V1 प्रवेश्माढ्यो; B5 सुवेशाढ्यो; Dn1 D2. 5. 6 सुवेश्माद्यो; G1. 2. 6 M1 °द्यैर्; G4 सुवेषाढ्यो. — [d]) D1. 2 मागधे. — After 1, Ñ1 ins.:

202* पुष्पौषधिफलोपेतो धनधान्यसमृद्धिमान् ।

2 [a]) Ś1 विहारैर्विमलैः; K1 B1 विहारो विपुलः; Dn2 वैहारविपुलः; D3 स वै सो विपुलः; G3 वैराहो वि°. — [b]) Ś1 K1-3 वरोयं; K4 Ñ1 V1 वराह-; D1. 2 वेगहा; G1-3 वाराहो; G6 वराहौ (for वराहो). Ś1 K Ñ1 V1 ऋषभस्तथा. — [c]) Ś1 तथैवर्षगिरिस्तात; Ñ1 तथैवार्षगिरि°; B1. 4. 5. 6m Dn D3-6 तथा ऋषिगिरि°; B2. 3. 6 तथैव गिरय°; D1. 2 तथैव निरय°; T1 G2-5 तथा वर्षगिरि° (G2 °गिर°); G1. 6 M तथैवर्क्ष- (G6 °क-; M1 °क्ष)गिरि°. — [d]) Ś1 G5 °पंचकाः (for °पञ्चमाः).

तथैवर्षिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २
एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ।
रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३
पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोरमैः ।
निगूढा इव लोध्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ॥ ४
शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।
औशीनर्यामजनयत्काक्षीवादीन्सुतानृषिः ॥ ५

गौतमः क्षयणादस्मादथासौ तत्र वेश्मनि ।
भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहात् ॥ ६
अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ७
वनराजीस्तु पश्येमाः प्रियालानां मनोरमाः ।
लोध्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ८
अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ । C. 2. 806 B. 2. 21. 9 K. 2. 21. 9

3 ᵃ) Ś1 -शती- (for महा-). — ᵇ) G2 शीतमारुताः (for शीतलद्रुमाः). — ᶜ) B5 D6 क्षरंति (for रक्षन्ति). K2.3 D1 T1 G2.4 M1 रक्षंति चाभि(K2 °पि)संह(K3 °हु-; M1 °ग)त्य; Dn1 रक्षंतो वाभिसं°; D3 रक्षंति वार्भिः सं°; D4 रक्षंति वाभि (om. संहत्य); G1.6 रक्षंति तात संभू(G6 °बृ)त्य; M2 रंक्षंति च आहत्य (submetrical). — ᵈ) K3 संहतांगो; K4 संहितांगा; B3 संहताश्च; B6 D2 संहतास्ते; G1.3.5.6 M स(G3.5 सं)हिता वै; G2 संगताश्च (for संहताङ्गा). Ś1 संहता गिरिषु व्रजं.

4 ᵃ) D6 °शाखाग्रैर्. — ᵇ) K1 B (except B3) D °हरैः (for °रमैः). — ᶜ) B2 D1.2 निगूढम्; G1 निगूढान्; M2 निग्रन्थ-. K4 रोध्राणां. — ᵈ) Dn1 बलैः (m as in text); D1.2 वनं (for वनैः). — After 4, S ins.:

203* यत्र दीर्घतमा नाम ऋषिः परमयन्त्रितः ।
[G6 तत्र (for यत्र). G4 ऋक्षः (for ऋषिः).]

5 ᵃ) K2 शूद्राणां; B1 शूद्रां तु. T1 G2-5 M समु(G3 तस्यो)त्पन्नस्तु (T1 °स) शू(M1 भ)द्रायां; G1.6 समुत्पाद्य स्वमा(G6 °जा)यायां. — ᵇ) T1 G2-5 M1 गौतमः; G6 M2 गौतमान् (for महात्मा). K2.4 D4.5 शंसित(K2 °ते)व्रतः; Dn1 संश्रित°; G6 सुशुभ°. G1 गौतमाद्याञ्छुभावृताः. — ᶜ) K1 D2 T1 G2-5 M उशी° (for औशी°). G1.6 उशीर्यां-अनयामास. — ᵈ) K2 काक्षिवादीन्; K4 कापीवादीन्; B D का(D3.5 क)क्षीवाद्यान्. B (except B3.4) D मुनिः (D4 प्रतिः) (for ऋषिः). S पुत्रान्क(G2.3 °न्का)क्षीवदा(G1.5.6 °ता)दिकान्.

6 See 1. 98. 27 ff. for the story referred to here. — G1.6 M om. 6. — ᵃ) Ś1 गौतमो क्षयणाद्; K1 Ñ1 D1.2 °मक्षयणात्; K2.4 °मः कारणात्; K3 °मः कृपणात्; V1 B Dn D3-6 °मस्य क्षयात्; T1 G2.4.5 °मः (G4 °म-) प्रणयात्; G3 °मस्याज्ञया (for गौतमः क्षयणाद्). N (except Ś1) G3 तस्माद् (B5 तस्या) (for अस्माद्). — ᵇ) K4 यथावत्; B D (except D2) यथासौ; G2 अयासीद्; G4.5 अथासीद् (for अथासौ). D3.5 भत्र-; G2.4.5 अत्र (for तत्र). Ñ1 V1 B1-3.6 m D G3 सद्मनि; B5 स मुनिः (for वेश्मनि). — ᶜ) B3.5 (m as in text) D1-6 Cn मानवं; T1 माधवं (for मागधं). K2 वंशे. G3 वर्धते मागधो वसः. — ᵈ) N (except Ś1 K3) अनुग्रहः; G3 °ह्वाः (for °ग्रहात्).

7 Ñ1 om. 7-8. — ᵃ) K2 B5 D2 अंगा (for अङ्ग-). S (except G2) °वंग(G5.6 °वंक)मुखा° (for °वङ्गादय°). — ᵇ) S (except G2) भूमिपाः (for राजानः). Ś1 सुप्रकास्तथा; B4 सुमहद्बलाः; G2 च महाबलाः. — ᶜ) V1 B3.6 T1 G1.3-6 M आसाद्य (for अभ्येत्य). G2 गौतमक्षमयत्यत्र. Cd.n explain क्षयं by गृहं. — ᵈ) V1 रमंते हि; B1 रमंति स्म; G2 रमंतेत्र; G3 रमंतोत्र. Ś1 S सदा(G3 ततो-; M2 सदा)र्जुन; V1 मुदार्जुन.

8 Ñ1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ᵃ) K2 G3.5.6 M1 वनराजिः. Ś1 K4 तु पश्यामः; K1-3 च पश्येमाः; S प्रियाला-(or °ला)नां (G2 च पश्याम). — ᵇ) V1 B D पिप्पलानां; S (except G2) सालानां च (for प्रियालानां). G5 M2 °रमा (for °रमाः). — ᶜ) D1.2 लोध्राणि. D3 शुभः; D4 क्षुभां; G3-5 शुभा (for शुभाः). G1.6 महापाकं (G6 °र्थं). — After 8ᶜ, T1 G2-5 ins.:

204* राजन्राजीवलोचन ।
पुंनागानां नगानां च.

— ᵈ) Ś1 D3.5 G1.6 गौतमोकः-; K2.4 G2 °मौक-. K1 V1 -समीपगाः; S (except G2) -समीपतः.

9 ᵃ) Ś1 मर्बुदः; G1.2 अंबुदः (G2 °दाः) (for अर्बुदः). Ś1 शत्रुवापी; K2 D4 शत्रुतापी (K2 °पि); K3 Dn1 m D2 शक्रतापी; K4 शत्रुताही; D1 शक्रत्रापि; T1 शुक्रवापी; G1 शक्रवासी; G2 चक्रवापी; G6 चश्शवापी (for शक्रवापी). — ᵇ) K1 Ñ1 G2 शक्रवाहनौ; K4 शत्रुतापिनौ. — ᶜ) D1 स्वस्तिकः इयालयश्च; G1 °कार्येलयश्च; G2 °कस्तबकश्च; G3.4 M1 (*inf. lin.* as in text) °कश्चालयश्च. Ś1 तत्र; B3 चाथ; G1.6 चायं (for चात्र). — K1 om. 9ᵈ-10ᵃ. — ᵈ) D1 माणिनागस्य; D6 मणिनामस्य (m °नागस्य as in text). D1

C. 2. 806 B. 2. 21. 9 K. 2. 21. 9

स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९
अपरिहार्या मेघानां मागधेयं मणेः कृते ।
कौशिको मणिमांश्चैव वव्रधाते ह्यनुग्रहम् ॥ १०
अर्थसिद्धिं त्वनपगां जरासंधोऽभिमन्यते ।
वयमासादने तस्य दर्पमद्य निहन्म हि ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ १२
तुष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यजनाकुलम् ।
स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ॥ १३

मनागस्त्वस्य चोत्तमः.

10 K1 om. 10^abc (cf v.l. 9). — ^a) Ś1 परिहाय न; K2 V1 B3 D1.2 M2 अपरि(D2 °री)हार्यो; K3 अपरिहर्ये; B1.2.4–6 अपरि(B2 °री)हार्ये; D3 अपरिहार्याश्च (hypermetric); T1 G1.3–6 M1 अवा(G1 M1 °पा)रिहार्यो; G2 अपरिहार्यौ च (hypermetric); M1 (*inf. lin.*) सपारिहार्यौ; Cv स पारिहार्यो (for अपरिहार्या). G3 ननु गां; M1 (*inf. lin.*) Cv मेध्यानां (for मेघानां). — ^b) K2 मागधेय-; V1 B2.3.6 D1.2 G1.3–6 M मा(V1 म)गधोयं. Cv cites मागधो [देशः]. Ś1 मनः कृते; K3 G3 मणे कृते (G3 °तेः); K4 मणिकृते; V1 B3 महीपतेः (B3 °ते); B2.6 D1.2 महीपतिः (for मणेः कृते). Cv cites मणेः (as in text). Ñ1 B1.4.5m Dn (Dn1 orig.) D5.6 मा(D5.6 म)गधा मनुना (Dn1 after corr. मुनिना) कृताः; B5 D3 मा(D3 म)गधो मनुना कृतः (D3 °ताः); D4 मनुना मागधाः कृताः; T1 माधवो धर्मणेः कृते; G2 मागधौ यमलौ कृते. — ^c) B1.3.4 कौशिको हि मणि(B3 मुनि)श्चैव; B6 °को मणिमांश्चापि; S शेषज(G6 °ज्ञ)श्च मणिश्चैव. — ^d) Ñ1 V1 B1.3–5 D3–6 चक्राते चाप्यनुग्रहं; B2.6 D1.2 विदधाते (D2 °तो) अनु°; S कृतवंताव(G1 °म)नु°. — After 10, V1 B D ins.:

205* एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः ।;

while S (G6 om. line 1) ins.:

206* पाण्डरे विपुले चैव तथा वाराहकेऽपि च ।
चैत्यके च गिरिश्रेष्ठे मातङ्गे च शिलोच्चये ।
एतेषु पर्वतेन्द्रेषु सर्वसिद्धिसमालयाः ।
यतीनामाश्रमाश्चैव मुनीनां च महात्मनाम् ।
वृषभस्य तमालस्य महावीर्यस्य वै तथा ।
गन्धर्वरक्षसां चैव नागानां च तथालयाः ।
कक्षीवतस्तपोवीर्यात्तपोदा इति विश्रुताः ।
पुण्यतीर्थाश्च ते सर्वे सिद्धानां चैव कीर्तिताः ।
मणेश्च दर्शनादेव भद्रं हि शिवमाप्नुयात् ।

[(L. 3) G6 सर्वे (for सर्व-). G1 °मद्दा° (for °समा°). — (L. 4) G2 M2 °गाणां च; M1 °मास्तत्र (for °माश्चैव). — (L. 6) G4 °र्वाप्सरसां (for °र्वरक्षसां). M1 पन्नगानां (for नागानां च). G2 गंधर्वराक्षसानां च सिद्धानां च महालयः. — (L. 8) G2 M2 प्रसिद्धाश्चैव (for सिद्धानां चैव). — (L. 9) G1.3.6 M1 शिवमवा° (for हि शिवमा°).]

11 ^a) S दैव° (G1 इष्ट°; G2 देव°) (for अर्थ°). Ś1 K4 च परमां; K1 त्वनमां (sic); K2 धनवरं; K3 तनुवरां; Ñ1 V1 B D त्वनुपमां (for त्वनपगां). [Ś1 K do not support Vulgate; S reading more recherché, less like *lect. fac.*] — ^b) V1 [ऽ]त्र मन्यते; B1.2.6 [ऽ]नुम°; B3.4 हि म°; D1 न म°; D2 न्वम°; T1 विपद्यते; G1.4–6 [ऽ]भिपद्यते; G2 M2 [ऽ]पि म°; M1 [ऽ]भि- (corr. *pr. m.* from पि)पत्स्यते (for ऽभिमन्यते). — ^c) Ś1 °साधने (for °सादने). V1 B3.4 वयमासादयिष्यामो; D3 G6 °मासाद्य चैतस्य; G1.3 °मासाद्य वै तस्य; G2 °मप्यासने तस्य; M1 °मासाद्य ते सर्वे. — ^d) G4 पदम् (for दर्पम्). K1.4 T1 G (except G1.3) M2 अस्य; M1 तस्य (for अद्य). Ś1 [अ]पहर्महि; K [अ]पहन्महि (K4 °हे); B2.4 M1 निहन्महे; B5 D हरेम हि; G2 निहन्म्यहं; G3 निहन्मि हि (for निहन्म हि). V1 दर्पास्त्रिर्मथ्य वै त्विह.

12 K4 G6 M2 om. the ref. — ^a) G1.6 °मुक्तौ; G2 °मुक्तास् (for °मुक्त्वा). D6 नताः; G3 M1 तु ते (for ततः). G1.6 सद्यो (for सर्वे). — ^b) Dn2 D4 T1 G भ्रातरौ. T1 G विपुलौजसौ. — ^c) K4 D1 वार्ष्णेय-; T1 G1–4 M कृष्णश्च. B1.5 Dn D3–5.6 (before corr.) G1.6 पांडवौ (G6 °वाश्) चैव. — ^d) B3 प्रस्थितौ; B4 प्रस्थिता (for प्रतस्थुर्). K4 वरं (for पुरम्). — Cf. 2. 18. 21.

13 ^a) Ś1 तुष्टपुष्य-; K2.3 B3.5 D (except D1.2) G2.3 हृष्टपुष्ट-; K4 हृष्टदुष्ट- (for तुष्टपुष्ट-). G2.4 -जनाकीर्णं (for -जनोपेतं). — ^b) Ś1 K °जनावृतं; V1 B4 °विभूषितं; B1–3.5.6 D S (except G2 M1) °समाकुलं. — ^c) G2 स्थिरो°; G4 स्थितो° (for स्फीतो°). — ^d) S °स्ते (for °श्च). D1 °दुश्चरितव्रजं. — After 13, G2 ins.:

207* पुरद्वारमपास्य स्वमद्वारेण प्रविश्य ते ।

14 ^a) Ñ1 V1 B D ततो (D6 *sup. lin.* ते त[द्]; T1 ते तं; G3–5 M2 ते च; M1 ते वै (for तेऽथ). K2–4 B6 समा° (for अना°). G1.6 ते तदा द्वारमासाद्य; G2 पुरमध्यं समासाद्य. — ^b) K4 °मुज्झितं; D1 °पूजितं (for °मुच्छ्रितम्). — ^c) K3 बार्हद्रथं; T1 °द्रथे; G1.2 बृहद्रथैः (for बार्हद्रथैः).

तेऽथ द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ।
बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः ॥ १४
यत्र माषादमृषभमाससाद बृहद्रथः ।
तं हत्वा माषनालाश्च तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ १५
आनह्य चर्मणा तेन स्थापयामास स्वे पुरे ।
यत्र ताः प्राणदन्भेर्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १६
मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन् ।
शिरसीव जिघांसन्तो जरासंधजिघांसवः ॥ १७
स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहान्तं पुरातनम् ।
अर्चितं माल्यदामैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ १८
विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ।
ततस्ते मागधं दृष्ट्वा पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १९ C. 2. 817 B. 2. 21. 21 K. 2. 21. 25

G_4 पूज्यमाना. — ^{d}) S (except $G_{5.6}$) नरैर् (for तथा). — After 14, Dn reads 17^{ab} (with v. l.), *repeating* it in its proper place (**Cn** also; see on 17^{b})!

15 ^{a}) K_3 मच्छादम्; K_4 मासादम्; $\tilde{N}_1$ V_1 B D मांसादम् (for माषादम्). K_2 $G_{1.2}$ M_1 (before corr.) **Cv** माषा(G_1 °सा)दवृषभम्; D_6 (marg. *sec. m.*) मांसादमसुरम्. — ^{c}) K_1 माषनाभोश्च (sic); K_{2-4} माष- (K_3 मांस)तालाश्च; $\tilde{N}_1$ V_1 D_1 मां($\tilde{N}_1$ मा)सनालाभिस् (called गौडपाठ by **Cn**); B $D_{3.4.6}$ मांसताला($B_{2.3}$ °नाना-; D_4 °लाला)भिस्; Dn (!) $D_{2.5}$ मासतालाभिस्; T_1 मांषनाशश्च; G_1 माषनालेभ्यस्; G_2 माषनामानं; G_3 मांस- नाळीभिस्; G_4 M माषनाळा(G_4 °शा-; M_2 °ला)श्च; $G_{5.6}$ मांसनाळे(G_5 °ले)भ्यस् (for माषनालाश्च as in $Ś_1$). **Cd** explains मास- and ताल: (cf. Dn $D_{2.5}$ above). For **Cv** and general discussion see Addenda. — ^{d}) G_1 त्रयो भेर्यश्; G_6 (and **Cv**?) त्रिस्रो भेर्यश् (for तिस्रो भेरीर्). S (except G_3) चकार ह ($G_{1.2}$ सः). **Cv** cites चकार.

16 G_3 om. 16–18. — ^{ab}) $Ś_1$ K_3 G_1 आनाह्य; K_1 विनह्य; T_1 अ(ड)वनह्य (sic); $G_{4.5}$ अनडुच्-; G_6 आनस्य; M_2 अवनह्य; **Cd.v** as in text. G_1 कर्मणा; **Cv** as in text. G_2 अवनह्य च नादेन (for ^{a}). $B_{3.4}$ $G_{2.5}$ वै (for स्वे). T_1 G_4 वै पुरा; $G_{1.6}$ चैत्यके (for स्वे पुरे). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.2.5.6}$ D स्वपुरे ($D_{1.2}$ स पुरा) स्थापयामास तेन चानह्य (Dn_1 चानघ; $D_{1.2}$ संनह्य) चर्मगा. — ^{c}) K_3 यतताः; $G_{1.4}$ यत्र तान् (G_4 तां). K_3 $G_{2.5}$ M_2 प्रगदन्; K_4 प्रणुदन्; D_3 प्राणदं; **Cv** as in text. — ^{d}) V_1 $B_{3.4}$ °पुष्प- विभूषिताः; B_1 °पुष्पाववर्णिताः; $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ °पुष्पावगुंठिताः; D_4 °पुष्पैश्च चूर्णिताः; T_1 $G_{2.4.5}$ M °पुष्पाभि(M_1 °व)पूजिताः; $G_{1.6}$ °पुष्पावधूळिताः. **Cd** cites अवचूर्णिताः (as in text). — After 16, Dn (!) D_{3-6} T_1 ($D_{5.6}$ om. line 1) ins.:

208* भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन् ।
द्वारतोऽभिमुखाः सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा ।

[(L. 1) For line 1, T_1 subst.:

209* घोरनादं नदन्त्येते परचक्रागमे सदा ।
श्रुत्वा नाद महाघोर गिरिव्रजनिवासिनः ।

— (L. 2) $D_{3.4}$ नानाविधास्; T_1 आत्तायुधौ (for नानायुधास्).]

17 G_3 om. 17 (cf. v.l. 16). Dn **Cn** read 17^{ab} (for the first time) after 14, *repeating* it here. — ^{a}) B_1 च सुचिरं; Dn (first time) तु (for सु-). — ^{b}) K_3 $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.3.5}$ D_{3-6} चैत्यकं तं (K_3 च); B_1 चैत्रकांतं; B_6 D_2 $G_{1.4-6}$ M चैत्यं कांतं; Dn (second time) चैत्यकं ते; D_1 चैत्यं केतुं; G_2 चैत्यकाभ्रं (for चैत्यकान्तं). **Cn** cites चैत्यकं both times; **Cd** cites चैत्यं; **Cv** perhaps चैत्यकं ते. See Addenda. $Ś_1$ अपाद्रवन्; S (G_3 om.) महाद्रुमं (for समाद्रवन्). K_2 चैत्यैरुच्चसमाद्रवत् (sic); B_4 चैत्रकं समुपाद्रवन्; Dn (first time) चैत्यकांतरमाद्रवन्. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 शिरांसीव; $D_{1.2}$ शरसीव; G_6 जरसीव; **Cv** as in text. $Ś_1$ K $B_{1.4.5}$ D (except $D_{1.2}$) समाघ्नंतो; G_2 तदा जघ्नुर्; **Cv** as in text. — ^{d}) B D (except D_4) $G_{1.2}$ M जरासंधं जि°; **Cv** as in text.

18 G_3 om. 18 (cf. v.l. 16). — ^{a}) G_2 स्थितं (for स्थिरं). G_2 लिंगं (for शृङ्गं). $G_{1.6}$ सुस्थिरं विपुलं शृंगं. — ^{b}) $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ V_1 B D G_2 सुमहत्तत्पुरा°. — ^{c}) $B_{4.5}$ अंचितं (for अर्चितं). $Ś_1$ K_4 माल्यगंधैश्च; B_{3-5} Dn D_{3-6} गंधमाल्यैश्च; G_2 गंधपुष्पाद्यैः; **Cv** as in text. — ^{d}) V_1 सुकृतं (for सततं).

19 ^{a}) $D_{1.2}$ बहुभिर्. D_4 वारास्; D_6 चारास् (for वीरास्). — ^{b}) V_1 $B_{2.3.6}$ D_2 T_1 G_4 निहत्य; **Cv** as in text. $Ś_1$ K_4 न्यपातयन्; V_1 B_3 [अ]भिदार°; B_2 $D_{1.2}$ [अ]भिपात°; M_2 [अ]भ्यपालयन्; **Cv** as in text. G_2 ते बलादभ्यताडयन्. — ^{c}) $B_{3.4}$ विविशुर्; G_1 मागधान् (for मागधं). $\tilde{N}_1$ वीराः; V_1 B Dn_2 D_{2-6} हृष्टाः; S (except $G_{1.2}$ M_2) द्रष्टुं (for दृष्ट्वा). — ^{d}) T_1 G_{3-6} M हृष्टाः; G_1 हृष्ट्वा (for पुरं). K B_6 $D_{1.2}$ तद्विविशुस्; V_1 $B_{3.4}$ दैववशात् (for प्रविविशुस्). B_3 च ह (for तदा). G_2 प्रहृष्टा राजमार्गतः. — S ins. (**Cv** glosses) after 19: Dn (!) D_4 (transposing the padas!) ins. after 20^{a} (see variants below):

C. 2. 818 B. 2. 21. 22 K. 2. 21. 26 एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधं समर्चयन् ।
पर्यग्नि कुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः ॥ २०
स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ।
युयुत्सवः प्रविविशुर्जरासंधेन भारत ॥ २१
भक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ।
स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीम् ॥ २२
तां तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ।
राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनंजयाः ॥ २३
बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः ।
विरागवसनाः सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः ॥ २४
निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीमतः ।
गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा ॥ २५
शैलस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुभूषिताः ।
अशोभन्त महाराज बाहवो बाहुशालिनाम् ॥ २६

210* दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तं तद्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
[G3 [अ]थ (for तु). Dn D4 G2.8 दुर्निमित्तानि; Cv °त्तं तं (for °त्तं तद्).]
— G3 cont.:
211* शान्तिदानजपैर्होमैर्देवानप्रीणयंस्तदा ।

20 [b]) Ś1 K1–3 Cd समर्थयन् (Cd gloss: समर्थं कुर्वन् मंत्रक्रियासामर्थ्यात्); Ñ1 G6 °र्पयन्; B1.2.5 Dn D3–6 अदर्शयन् (for समर्चयन्). V1 B3.4.6 D1.2 जरासंधः प्रतापवान् (D2 marg. *sec. m.* जरासंधं समर्थयन्); G3 जरासंधपुरोहिताः. — V1 B2.3.6 D1 om. 20[cd]; B4 reads it after 213*; D2 reads it in marg. *sec. m.* — [c]) Ś1 damaged. Ñ1 B4 Dn D4–6 M पर्यग्न्यकुर्वन्; Cd.v as in text. K1 स नृपः; B4 च तदा; T1 G1.3.4.6 M नृपतिं (for च नृपं). B1 पर्यकर्पत नृपते; G2 आरोप्य द्विरदश्रेष्ठं. — [d]) K1 D2 समंत्री सपुरोहितः; K2.4 द्विरद(K3 °दे)स्थं पुरोहितः; K3 समंत्रिसपुरोहितं; D3 दिरस्थं ते पुरो°; T1 द्विरथस्थं पुरो°; G3 गंधमाल्यैरलंकृतं. — After 20, Dn (!) D4 ins.:

212* ततस्तच्छान्तये राजा जरासंधः प्रतापवान् ।
— Dn D4 cont.: V1 B2–4.6 D1 ins. after 20[ab]: D2, after 20[cd]:

213* दीक्षितो नियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् ।
[B2.3.6 D1.2 °स्थश्च (for °स्थोऽसौ).]
On the other hand, G3 ins. after 20:

214* नीराजयन्ति दीपैस्तं कालमृत्युहरैर्जपैः ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णभीमधनंजयाः ।

21 [a]) G1 स्नातका (for °क-). G3 स्नातकप्रतिलिंगास्ते. Cd cites text. — [b]) K2 M2 बहु°; G1 बाहुशास्त्रं. — G2 ins. after 21[ab]:

215* पश्यन्तः पुरसौभाग्यमूर्जितां च पुरश्रियम् ।
— G2 om. 21[cd]. — [c]) B1.2.6 D1.2 महासत्वा; B3 महाराज (for प्रविविशुर्). — [d]) G1.5.6 पालिताः (for भारत).

22 [a]) K3 Dn1 D2 भक्षमाल्या°; B1.3.6 भक्ष्यमाल्य(B1 °ल्या)फलानां; D3 °माल्यापनानां; T1 भक्ष्या माल्या°; G2 भक्ष्यभोज्या°; Cd as in text. V1 B1–3.6 D1.2 तु (for च). — After 22[a], G2 ins.:

216* विपणिं रत्नवाससाम् ।
दिव्यनानापणानां च.

— [b]) G1.6 रत्नानां (for ददृशुः). K2.4 D6 M1 श्रि(K4 प्रि)यमुत्तमं. — [c]) G3 पुरीं; M2 स्थितां (for स्फीतां). Ś1 K Ñ1 °गुणैर्युक्तां; Dn1 °गणो° (for °गुणो°). — [d]) K4 °समृद्धिभिः; D1 °विवर्धितां; D2 °विवर्धिनीं.

23 [a]) K3 ततो दृष्ट्वा; V1 तां च दृष्ट्वा; D1.2.5 तं (D5 तां) तु दृष्ट्वा; D3 G1.6 तां दृष्ट्वा सु- (G6 स-); G2 दृष्ट्वा पुर-. D1.2 समृध्यंते. — [b]) T1 वीर्यां (for वीथ्यां). K3 तस्य; D4 G1 तस्या (for तस्यां). G3 मेनिरे बलभित्पुरीं. — [c]) K4 गच्छेतः; D1 गच्छंत. — [d]) G2 पश्यंतः परितः पुरीं.

24 [a]) B1.3.6 D1.2 संगृह्य (for गृहीत्वा). T1 G2–5 M गृह्य माल्यापणान्मा(G3 °णा मा)ल्यं; G1.6 संगृह्य त्वापणा (G6 °णं) माल्यं. — [b]) K1–3 D6 माल्या(K3 D6 °ला)-गारान् (for मालाकारान्). Ś1 च सर्वशः (for महाबलाः). S बलाद्बलवतां वराः. — After 24[ab], S ins.:

217* कर्पूरशृङ्गं कोष्टं च सफलं चान्तरापणे ।
वैश्याद्बलाद्गृहीत्वा ते विहृत्य च महारथाः ।
[Cv cites from line 1. — (L. 1) G3 °भृंगं (for °शृङ्गं). G3 M2 कुष्टं (for कोष्टं). G6 M1 °पणात् (for °पणे). G2 कस्तूरी कुंकुमं तथा (for the post. half). — (L. 2) G4 तु (for ते). G1 महापलं; G2 M2 °बलाः; G6 M1 °पथात् (for °रथाः).]

— [d]) T1 G3.5 मणि° (for मृष्ट°).

25 [a]) G2 °मथो जग्मुर्. — [b]) G2 पार्थिव (for धीमतः). — [c]) K2 T1 G2–5 गो(K2 गौ)वाटमिव; G6 गोवाससह; M2 गोलाटमिव. Cd cites गोवासं (as in text). Ś1 K V1 B3.4 D6 पश्यंतः. — [d]) K1 हैमवतस्तथा; K2 G3 °वता तथा; B1.5 °वतांस्तथा; G6 °वतं यथा. Cd implies text.

26 [a]) K1 शिल-; Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–6 शा(B3

तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्शालस्कन्धानिवोद्गतान् ।
व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समजायत ॥ २७
ते त्वतीत्य जनाकीर्णास्तिस्रः कक्ष्या नरर्षभाः ।
अहंकारेण राजानमुपतस्थुर्महाबलाः ॥ २८
तान्पाद्यमधुपर्कार्हान्मानार्हान्सत्कृतिं गतान् ।
प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ॥ २९

उवाच चैतान्राजासौ स्वागतं वोऽस्त्विति प्रभुः ।
तस्य ह्येतद्व्रतं राजन्बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ३०
स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्ताञ्श्रुत्वा स समितिंजयः ।
अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत ॥ ३१
तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा नृपतिसत्तमः ।
उपतस्थे जरासंधो विस्मितश्चाभवत्तदा ॥ ३२ C. 2 835 B. 2 21. 37 K. 2. 21. 43

सा)ल- (for शैल-). Ś1 -सकाशास्ते; G2 -निभैस्तेषां. — b) K2 Dn1 D3.5.6 T1 G4–6 चंदनागरु-. K4 B3–5 Dn D3.4.6 (before corr.) T1 G -रूषिताः. — c) G2 अशोभंताद्भुताकारा. — d) Ñ1 B4–6 D (except D1.2) युद्धशालिनां; S परिघोपमाः (for बाहु°).

27 a) Ś1 विप्रप्रतिमान् (for द्विरद°). — b) Ś1 B2.3 S (except G3) साल°; Cd as in text. K1 °द्रुमान् (for °द्रुतान्). — d) K4 Ñ1 B1.2.5 D (except D6) T1 G3.4 M °पद्यत (for °जायत). — After 27, S ins.:

218* अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विविशुर्मागधालयम् ।

[G4 °ण ह्यव° (for °णाभ्यव°). G1 °धाश्रयं (for °धालयम्).]

28 a) K2 न्वतीत्य; D1 त्वमात्य-; D6 G4 ह्यतीत्य. — b) K1.2 D6 तिस्रः कक्षा; Ñ1 V1 B Dn D1–5 G3 कक्षा(D3 °क्ष्या-; D5 °क्ष्य)स्तिस्रो. Cd कक्ष्या [v.l. °क्षा], gloss द्वाराणि; Cn cites कक्षाः. Ś1 तिस्रः कक्ष्यौ नरोत्तम. — c) B2–5 अपद्वारेण; T1 G2–5 M1 अद्वारेण तु (G2 M1 °णैव) (for अहंकारेण). — d) Ś1 K B5 D (except D1.2) गतव्यथाः; G3 महारवाः (for महाबलाः). — After 28, S ins.:

219* भोशब्देनैव राजानमूचुस्ते तु महारथाः ।

[M2 तु (for [ए]व). G2 °स्तेन (for °स्ते तु). T1 G6 M1 महाबलाः; G2 शुभाशिषा (for महारथाः).]

— G2 cont. (with the gloss):

220* आयुष्मान्भव सौम्येति वदेद्विप्राभिवादने ।
विजयं बाहुजं ब्रूयाद्वैश्ये नष्ट इतीरयेत् ।
आरोग्यं पादजे ब्रूयाच्छत्रौ नोशब्दमीरयेत् ।
राजदत्तेष्वनर्घ्येषु न निषेदुस्तदासने ।
पादेनासनमाकृष्य तस्मिन्नुपविशेद्रिपुः । [5]
भूतले वाप्यनास्तीर्णे शत्रुवेश्मन्ययं क्रमः ।

[(L. 3) Read भो° (for नो°)?]

29 a) Ś1 damaged. K2 °पर्काभ्यां; K3 पर्कार्हन्; V1 °पर्कार्घैर्; B6 °पर्कार्घ्य-; D2 °पर्काढ्यं; S °पर्केण (for °पर्कार्हान्). D1 तानर्घमधुपर्काघ-. — b) Ś1 damaged. K1 गामर्हान्; K2.4 B6 महार्हान्; Ñ1 समहान्; B1.2.4.5 Dn D3.5 गवार्हान्; D4 lacuna (for मानार्हान्). T1 सुकृतिं ग°; G1.6 सद्गतिं गतान्; G2 सत्कृतिद्विजान् (for सत्कृतिं गतान्). K3 V1 B3 D1.2 महा(K3 गोर्हां)सत्कृतितां (K3 V1 °मा-) गतान्; D6 दृष्ट्वार्हान्गृहमागतान्. — c) Ś1 इत्यु° (for प्रत्यु°). Ñ1 महाराजा (for जरासंध). — K4 om. (hapl.) 29^{d}–32^{c}.

30 K4 om. 30 (cf. v.l. 29); D1 om. 30^{ab}. — a) Ś1 T1 G1.3–6 M2 चैनान् (for चैतान्). M2 वै (for [अ]सौ). G2 उपस्थाय च राजासौ. — b) G2 यो (for वो), and ब्रुवन् (for प्रभुः). — After 30^{ab}, Dn (!) D3.4 ins.:

221* मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ।
तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्नियमस्थयोः ।
अर्वाङ्निशीथात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यतः ।
यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः । [5]
ततोऽर्धरात्रे संप्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ।

— G1.6 om. 30^{cd}. — c) G2 एतद्व्रतं सदा तस्य. Cv cites तस्य ह्येतद्. — d) K2 बलस्य (for बभूव). Ś1 K (K4 om.) D6 किल; D1 मुनि- (for भुवि). G2 M2 विश्रुतः. — After 30, V1 B D1.2 ins.:

222* बार्हद्रथो वै राजेन्द्रो महाबलपराक्रमः ।

31 K4 om. 31 (cf. v.l. 29). — a) Ś1 K1.2 D6 प्रा(K2 प्र)ज्ञान्; K3 B1.2.6 S ज्ञा(G2 म)त्वा (for प्राप्तान्). — b) K1 ज्ञात्वा स; B1.2.6 सदा स; T1 G2 संप्राप्तान्; G1.3.5.6 M प्राप्तान्स; G4 प्राप्तवान् (for श्रुत्वा स). — c) G6 अप्युत्तरात्रे. — After 31^{c}, G2 ins.:

223* योपित्संघगतोऽपि वा ।
श्रुत्वा समागतान्विप्रान्.

— d) G2 सादरः (for भारत).

32 K4 om. 32^{abc} (cf. v.l. 29). — a) Ś1 B D5 वेशेन; G2 संदृष्ट्वा (for वेषेण). — b) K3 B (except B3) D (except D6) T1 G1.3–6 M1 स नृप° (for नृपति°). G2 गांभीर्यात्सागरोपमः. — G3 om. 32^{c}–33^{a}. — d) B6 G1.6 सोभवत् (for चाभवत्).

33 G3 om. 33 (cf. v.l. 32). — a) K2.3 तं (for

C 2 835 B 2 21 38 K 2 21. 44 ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासंधं नरर्षभाः ।
इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ ३३
स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति सर्वे व्यवस्थिताः ।
तं नृपं नृपशार्दूल विप्रेक्षन्त परस्परम् ॥ ३४
तानब्रवीज्जरासंधस्तदा यादवपाण्डवान् ।
आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् ॥ ३५
अथोपविविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ।
संप्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः ॥ ३६
तानुवाच जरासंधः सत्यसंधो नराधिपः ।
विगर्हमाणः कौरव्य वेषग्रहणकारणात् ॥ ३७
न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ॥ ३८
ते यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याघातलक्षणैः ।
बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ ३९

ते). G2 [ऽ]पि (for तु). — b) D3 नरर्षभ; G1.6 नराधिप (G6 °पाः). G2 निस्तरंगमिवार्णवं. — After 33ab, G2 ins.:

224* सत्वं तेजो बलं धैर्यं गाम्भीर्यमिव मूर्तिमान् ।

— d) K1.3 D1.2 T1 °सत्तमाः; D5 G1 °सत्तमः. G2 त्रयो यादवकौरवाः. — After 33, K3 Dn2 D4 ins. (cf. 226*):

225* राजन्विद्ध्यतिथीनस्मानर्थिनो दूरमागतान् ।
तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ।
किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किमदेयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ।
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ।
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः ।
व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ।

34 b) Ñ1 V1 B D (except D6) इति तत्र; S इत्युक्त्वा ते (for इति सर्वे). — c) Ś1 K2-4 D6 ते (for तं). S पुरुषव्याघ्रा (G1 °घ्र; G2 विस्मयाविष्टा) (for नृपशार्दूल). — d) Ś1 B1 G6 विप्रेक्षं(B1 °क्ष)त; K1 विप्रैक्षंत; K2 विप्रैक्षंतं; Ñ1 B2 D1.2 G3 M2 विप्रेक्षंतः; V1 B3-5 Dn D3-5 प्रेक्ष(D3 °क्ष्य)माणाः; G1 विप्रक्षंत; G2 प्रपश्यंति (for विप्रैक्षन्त). Ś1 K2-4 D6 नरर्षभाः (for परस्परम्).

35 G1.6 om. (hapl.) 35b–37a. — b) K4 B1.5 D (except D6) तथा (for तदा). Ñ1 V1 B2-6 D (except D6) पांडवयादवान् (by transp.). G2 पश्यन्नापादमस्तकं. — c) K2.3 T1 G (G1.6 om.) राजेंद्रो. — d) Dn2 ब्राह्मणान् (for ब्राह्मण-).

36 G1.6 om. 36 (cf. v.l. 35). — b) Ś1 K D6 ततस्ते (K4 °स्तु); B2 यत्र ते (for त्रयस्ते). K2.3 T1 G3.4 भरतर्षभ (K2.3 °भाः); G2 केवले स्थले; G5 पुरुषर्षभ. — c) Ś1 संप्रदीप्तास्त्वयो लक्ष्म्या; K4 त्रयो लक्ष्म्या संप्रदीप्ता; B1.6 D1.2 °प्तास्त्रयो देवा; T1 G4.5 M1 °प्ताः समं (G4 समा) लक्ष्म्या; G2 सहैव दीक्षितं लक्ष्म्या; M2 °प्ताः समालक्ष्या. — After 36, K3 Dn2 D4 ins. (cf. 225*):

226* स्वैरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।
राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ।
बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितता दिक्षु सर्वतः ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितश्चापि विप्रव्याजेन विष्णुना ।
श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ।
विजिता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः क्षत्रबन्धुना ।
देहेन तपमानेन नेहेत विपुलं यशः ।
इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रीयतां कामो ददाम्यात्मा शिरोऽपि च ।

37 G1.6 om. 37a (cf. v.l. 35). — b) G1 M2 जनाधिपः. G2 सत्यसंधा जयं मृधे. — After 37ab, G2 ins.:

227* हरिमिन्द्रं समीरं च लीलामानुषविग्रहान् ।

— c) K4 कौरव्यं; D4 °व्यः; G1.6 °व्ये; G3 °व्यान्. — d) K3 वेस-; M2 वेग-; a few MSS. वेश-. K1.4 G1.6 M °धारणं; K2 °कारणं; K3 °कारकं; Ñ1 V1 B3-5 Dn D3-6 G3 °वैकृतान् (B5 °तात्); B1 °संभृतान्; B2.6 D1.2 °संवृतान्; T1 G4.5 °धारणां; G2 वेषविग्रहधारणं.

38 Before 38, K3 ins. जरासंध उ°. — a) D3 °व्रते (for °व्रता). — b) K1 बर्हमा° (for बहिर्मा°). — Ś1 om. (hapl.) 38c–40b. — c) K1-3 त्रिलोकेस्मिन्; D4 नृपो लोके (for नृलोकेऽस्मिन्). G2 तथाभूता हि लोकेस्मिन्; G3 क्षत्रिया इव लोकेषु; G4 क्षत्रिया एव लोकेस्मिन्; G6 भवंतीतींद्रलो°. — d) G3.4 विदिता (for °तं). G2 सांप्रतं (for सर्वशः).

39 Ś1 om. 39 (cf. v.l. 38). — a) B D (except D6) G3.4.6 M1 के (for ते). K1-3 D6 वै वपुष्मंतो; V1 B3.4.6 माल्यवंतश्च; T1 पुष्पमंतश्च. — b) K °र्ज्यायतलक्षणैः; Ñ1 B5 Dn D3-6 °ज्याकृतल°; V1 B3.4.6 °ज्याघात(V1 °ज्याकिण)कर्कशैः; B2 °ज्यातललक्षणैः; G2 भुजा ज्याघातलक्षणाः. — After 39ab, G2 ins.:

एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ॥ ४०
चैत्यकं च गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिव सद्म नः ।
अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ॥ ४१
कर्म चैतद्विलिङ्गस्य किं वाद्य प्रसमीक्षितम् ।
वदध्वं वाचि वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ४२
एवं च मामुपस्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ।
प्रणीतां नो न गृह्णीत कार्यं किं चास्मदागमे ॥ ४३
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४४
स्नातकव्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ॥ ४५ C 2 849 B 2. 21. 50 K. 2 21. 57

228* कृतश्मश्रुमुखा रक्ता रक्ततीक्ष्णनखाङ्कुराः ।
रक्तोष्णीषधरा रक्तदन्तपङ्क्तिविराजिताः ।

— G2.3 om. 39^{c}–40^{b}. — ^{c}) D3 G6 M2 बिभ्रंतः. K1 (by corr.) क्षत्रम्. — ^{d}) V1 °ण्यमिह संशयं; B4 °ण्यमिह शंसथ.

40 Ś1 G2.3 om. 40^{ab} (cf. v.l. 38, 39). — ^{b}) K1 बर्हमा°; K2 बार्हिमा° (for बहिर्मा°). D1.2 °लेपनैः (for °लेपनाः). — After 40^{ab}, T1 G4.5 ins.:

229* क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदिता मम सर्वशः ।

— ^{d}) = 1. 187. 6^{b}. V1 B2.4 D1.2 साधुषु (for राजसु). B1.2 D1.2 शोभनं; G3 सेवते (for शोभते). B6 सत्यं नाम सुशोभनं. — After 40, G2 ins.:

230* इयं वसुमती सत्यं सत्यरूपा महीक्षितः ।
सत्ये स्थितो वदेत्सत्यमन्यथा विनशिष्यति ।

41 Ś1 D6 read 42^{cd} *before* 41^{ab}; while K Ñ1 V1 B1.2.6 D1.2 G1–3.6 M2 read it *after* 41^{ab}. — ^{a}) V1 B D (except D6) T1 G3–6 चैत्य(B1.4 °त्र)कस्य. G2 गिरौ (for गिरेः). — ^{b}) Ś1 छित्वा; G1.6 क्रांत्वा (for भित्त्वा). Ś1 समुपसर्पथ; K1 किमिव सर्पथ; K3 Ñ1 V1 B Dn D1–5 किमिह (K3 B2.3 °व) छद्मना; K4 D6 किमुपसर्पत; S किं मम सद्मनि (G1.6 M2 °गाः; M1 °नः). — ^{c}) K2 अध्वेरण (for अद्वारेण). K1 B6 च; K4 स्थो; D1.2 तु; G2 हि (for स्थ). — After 41^{c}, G2 ins.:

231* प्रवेष्टव्यं रिपोर्गृहम् ।
सोऽहं न भवतां शत्रुर्ब्राह्मणा मम देवताः ।
अताडयत किं भेरीर्युद्धसंनाहलक्षणाः ।
यूयं मया न योद्धव्या.

— ^{d}) G1 निर्बंधा; G2 निर्भयं. G1 राजकिल्बिषं. Cd cites किल्बिषात्.

42 B3–5 Dn D3–5 M1 transp. 42^{ab} and 42^{cd}. — ^{a}) Ś1 B1.2.4.5 Dn D3.5.6 कर्मचैत(D3 °व)द्विलिंगस्थं (Ś1 °स्वं); K2 V1 D1.2 कर्म वैतद्वि(V1 °चैतद)लिंगस्य; K3 कर्म चैतद्विलंध्यं वः; T1 G4–6 कर्मे(G6 किमे)त(T1 °तं)द्विजलिंगस्य; G1 कर्म चैतद्विजालिंगस्य (hypermetric); M कर्म चैतस्य लिंगस्य. Cd cites विलिंगस्थं; Cv cites 42^{a} as in text except °द्विलिंगस्य (gloss द्वयोः ब्रह्मक्षत्रयोर्लिंगं यस्य तस्य). — ^{b}) K2.3 G3 चाद्य; K4 मेद्य; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3–5 M2 वोद्य; B2.3.6 D1.2.6 चा(D6 वो corr. to वा)न्यत्; G3 वात्र (for वाद्य). D1 समभाषितुं; D2 प्रसमीक्षिते; T1 G2.4 °मीक्ष्य तं; M1 पृथिवीक्षितः. K1 किमु वोथ समीक्षितं. — Ś1 D6 read 42^{cd} before 41^{ab}; Cv reads it before 42^{ab} (at least, no citation of 40–41); and, finally, K Ñ1 V1 B1.2.6 D1.2 G1–3.6 M2, after 41^{ab}. — ^{c}) K3 अवधू; D2 वद त्वं; D6 वदस्व. V1 बाहुवीर्यं; B (except B5) D2 क्षात्रवीर्यं (B3 °र्याश्); D4 वा विचार्यं; G3 वाचा वीर्यं. Cv cites वरध्वमविचार्यं! S (except M2) हि (for च). — ^{d}) K1 D8 ब्राह्मण्यस्य; B2.3 D2 ब्राह्मण्यं च. Ś1 विनिश्चितं; G2 च नो हृदि.

43 K2 transp. 43 and 44. — ^{a}) Ś1 समुपस्थाय; K4 Ñ1 V1 B Dn G5 मामुपा°. T1 G1–4.6 M एवं मां समुप(G6 °पा)स्थाय. — ^{b}) Ś1 K1.2 D6 °स्त; D1.2 °त्तु; T1 G (except G3) M2 °द्वा; M1 °द्वै (for °च्च). See Addenda. Ś1 °र्हणात्; K B6 D1–4.6 °र्हणं; Cd as in text (Cd v.l. °णं). — ^{c}) Ś1 K3.4 प्रणीतां (K3 °तं) मे न (K4 -नु-) गृह्णीत (Ś1 °थ); K1.2 °तमेतद्गृह्णी(K2 °ही)त; Ñ1 V1 B1–5 Dn D3.5 °तां नानुगृह्णीत (B3 °ध्वं); B6 D1.2 °तं नानुगृह्णीथ; D4 प्रीणतां नानुगहीत; D6 प्रणीतमेमन्गृह्णीत; G1.4.6 M °तां नोप(G4.6 °व)गृह्णीत. — ^{d}) K3 om. च. K2 B1.2.4.5 Dn D3–6 वा; G1 तु; G6 नु (for च). V1 B3.6 कार्यमागमने च (V1 °नेन) किं. Cd. v cite अस्मदागमे.

44 K2 transp. 43 and 44. — ^{a}) Ñ1 V1 B3–6 Dn D3–5 °मुक्ते ततः; G6 °मुक्तवतः (for °मुक्तस्ततः). — ^{b}) K Ñ1 B1.2 Dn2 D1.2.6 त(K3 त्व)मु° (for प्रत्यु°). S °यशाः (for °मनाः). — ^{d}) G1 °विशारदं.

45 Before 45, B2.3.5.6 Dn D3–6 ins. कृष्ण उ°. — B1.4 D1.2 G3 ins. after 44: B2.3.5.6 Dn D3–6, after कृष्ण उ°:

232* स्नातकान्ब्राह्मणान्राजन्विध्यस्मांस्त्वं नराधिप ।

— ^{a}) K3 G6 स्नातका व्र°. S संति (for राजन्). — ^{c}) D1 विशेषा (for विशेष-). D1.2 चैवम् (for चैषाम्).

C. 2. 849 B. 2. 21. 50 K. 2. 21 57 विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमर्छति ।
पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् ॥ ४६
क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।
अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्बार्हद्रथे स्मृतम् ॥ ४७
स्ववीर्यं क्षत्रियाणां च बाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ।
तद्दिदृक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ ४८
अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहम् ।
प्रविशन्ति सदा सन्तो द्वारं नो वर्जितं ततः ॥ ४९
कार्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् ।
प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

जरासंध उवाच ।
न स्मरेयं कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १
वैकृते चासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ।

— d) G1 विशेषांश्चेह (for अविशेषाश्च). K2 स च्युतः; G6 संतत (for सन्त्युत). G4 विशेषाश्च भवंत्युत. Cd cites अविशेषाः (as in text).

46 a) S विशेषतश्च (G1.6 °स्तु). T1 G4.5 नियतं; G1.6 नियमं (for सततं). Cd cite विशेषवान् (as in text). — b) Ś1 Ñ1 V1 Dn G2 °मृच्छति; B1 T1 G1.3–6 M °मिच्छति (M2 °सि); B2–6 °मर्हति; text (°मर्छति) as in K D1–6 (epic form, see Whitney, Roots). — c) V1 B3.4 माल्य° (for पुष्प°). K4 B2.6 Dn2 D1.2 लक्ष्मीः (for श्रीश्च). — d) V1 B3.4 माल्य° (for पुष्प°).

47 a) Ñ1 °र्येश्च; B5 °र्यो हि; G2 °र्यं तन्. — b) M वाचि (for वाक्य-). K4 न तु वाक्ये स वीर्यवान्; V1 B3.4 वाक्यवीर्यो न वै तथा. — c) D6 अप्रगल्लं; G1 अप्रलंभ-; G6 अप्रलंभं; Cd.v as in text. — d) Ś1 G1.4 (after corr.).6 °द्रथे स्थितं; K4 °द्रथे श्रुतं; Ñ1 V1 °द्रथेप्सितं; B D G3 Cv °द्रथेरितं.

48 a) K3 B (except B3) Dn D3–5 M2 तु (for च). T1 G3–5 स्वयं वीर्यं क्षत्रियाणां. — b) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्). D1.2 न्यवेशयन्; M2 °दयत्. — c) K1 तद्य-द्रक्ष्यसि; T1 G3–5 तन्नो द्रक्ष्यसि (for तद्दिदृक्षसि). V1 चेदद्य (for चेद्राजन्). G2 तन्द्रक्ष्यचेतद्राजन् (corrupt). — d) K2 दृष्टास्यद्य; K4 दक्ष्यस्यद्य; V1 B3 द्रष्टासीह; B5 °स्येह; Dn2 °स्याद्य; T1 दृष्टा सद्य; G1 मष्टा ह्यत्र; G4 द्रष्टा ह्यद्य; G6 नृत्ता ह्यत्र (sic) (for द्रष्टास्यद्य). K1 -संशयं.

49 a) Dn1 अवारेण. D6 गृहं. — b) Ś1 B1.2.5.6 D (except D3) गृहान् (for गृहम्). — c) Ś1 नरा द्वारं; K1 Ñ1 V1 D6 नरा वीरा; K2–4 B Dn D1–5 नरा धीरा; M2 सदा द्वारं (for सदा सन्तो). — d) M2 om. द्वारं. G1.6 ते (for नो). G3 तदा (for ततः). Ś1 damaged; K1 द्वारमात्मन वेश्म हि; K2.4 द्वारमा(K2 °मारु)जनयन् स्म हि; K3 द्वारमारुजय स्म हि; Ñ1 V1 B D द्वाराण्येतानि धर्म(B1 सर्व)तः (D6 नीतिशास्त्रविशारदाः); G5 द्वारं नोपजितं ततः.

50 a) B3.4.6 गृहान्येत्य (B4 °ता); D1 ग्रहाण्येत्य; D2 गृहाण्ये°; D4 गृहाणे°. — b) K3 G5 नार्हणा; D1–3 T1 G1 M2 °णं. — c) S प्रतिगृह्णी(G1.6 °ह्णा)महे (or °म हे) राजन्. — d) Ś1 ह्येतन्नः; K1 राजन्नः; G3 M2 नैतन्नः (for एतन्नः).

Colophon. — *Sub-parvan*: N G1 M1 जरासंधवध (K1 om. वध). — *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णजरासंध-संवादः; G5 कृष्णार्जुनभीमसेना जरासंधनिकेतनप्रवेशः; M2 जरासंधदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).3 18; K2 19; Ñ1 V1 21; D3 20; S 22. — *S'loka no.:* K2.3 60; Dn 54; D1.2 52; M1 47.

20

1 Before the ref., G2 ins.:

233* वैशंपायनः ।
एवमुक्तो भगवता बृहद्रथसुतो बली ।
आत्मन्यौत्सुक्यमालोक्य कृष्णमाह नृपोत्तमाः ।

— a) Ś1 K B (except B2.6) D (except D1.2) स्मरामि; Ñ1 स्मरेहं (for स्मरेयं). — b) T1 om. इति. K3 G2.6 °रप्युत; Ñ1 B1.4 G1.3.4 M2 °रच्युत; D4 °रित्यतः (for °रित्युत). — c) K2.3 (by transp.) °यञ्च च (for °यंश्च न). — d) Ś1 K1.3 Ñ1 D6 भवतः; V1 भवंतं

अरिं विब्रूत तद्विप्राः सतां समय एष हि ॥ २
अथ धर्मोपघाताद्धि मनः समुपतप्यते ।
योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियोऽपि न संशयः ॥ ३
अतोऽन्यथाचरँल्लोके धर्मज्ञः सन्महाव्रतः ।
वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४
त्रैलोक्ये क्षत्रधर्माद्धि श्रेयांसं साधुचारिणाम् ।
अनागसं प्रजानानाः प्रमादादिव जल्पथ ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

कुलकार्ये महाराज कश्चिदेकः कुलोद्वहः । C. 2 860 B 2. 22. 7 K. 2 22. 7
वहते तन्नियोगाद्वै वयमभ्युत्थितास्त्रयः ॥ ६

(for भवतां). K4 वैकृतं प्रति (by transp.).

2 ^{a}) B1 विकृते. Cd cites वैकृतं. K2 Ñ1 V1 B (except B8) Dn2 D1-6 G1-4 वा; Cv च (as in text). — ^{b}) T1 G4.5 मन्यध्वे (for °ध्वं). Ś1 मामनागतं (*sup. lin.* as in text); S मां (G1 M मा; G2 वा) कृतागसं. — ^{c}) B1 अथ; V1 B3 (m as in text). 6 D1.2 सत्यं (D1.2m as in text) (for अरिं). K1.2 Ñ1 B4.5 Dn D1.3.5 वै (for वि-). Cn cites ब्रूत; Cd as in text. K1 ब्रुवतो विप्राः (for -ब्रूत तद्विप्राः). K4 विप्राः स्मो (for तद्विप्राः). K2.3 मां; Ñ1 V1 B1.4 Dn D1.3-5 ह्दे; B2.3.5.6 D2 वै; Cn(?) तद् (as in text). S अरिवद्ब्रूत यद् (M मा) विप्राः. — ^{d}) Ś1 स्यान्मे; K4 [ऽ]सतां (for सतां). Ś1 संशय; G1 असम (for समय). K2.3 Ñ1 V1 B1.6 D2 S (except G2.3 M2) एव (for एष). G2 किं (for हि). Cv cites 2^{d} entirely as in text.

3 ^{a}) Ś1 K4 B5 D4.6 T1 G4-6 M Cv अर्थ-; K2 अथा-; G1 अर्धे-; G2 कथं (for अथ). D3 धर्मोपघाताद्धि. — G1.6 om. (hapl.) 3^{b}-5^{a}। — ^{b}) Ś1 K4 मनः संपरि-(K4 समनु)तप्यते; V1 G2 (before corr.) मनः समुपपद्यते; B2 (m as in text) D1.2 अनर्थ उप(B2 °र्थमुप)पद्यते; B6 अनर्थः समुपद्यते; Cv as in text. — ^{c}) K2 नायोगसि; D3 येनागसि; T1 एनागसि; G3 योगसिद्धिं; Cv as in text. Ś1 जने विप्राः; K3 प्रसृजसि; B1.2.4.6 T1 Cn प्रसजति; D6 प्रमृजति; G4.5 प्रतिसृजेत्; Cd.v as in text. — ^{d}) B1.2.5.6 D (except D6) G3 हि; M [ऽ]सौ (for ऽपि). M2 धार्मिकः (for संशयः). T1 वीर्यैऋद्धितः; G2 स विनश्यति; G4.5 वीर्यमुत्थितः (for ऽपि न संशयः). — After 3, G2 ins.:

234* क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ।

4 G1.6 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) V1 ततो (for अतो). K1.3 D4 °चरं लोके. Cv cites आचरन् (as in text). — ^{b}) V1 धर्मतश्च; T1 धर्मजः स (for धर्मज्ञः सन्). Ś1 सु-; K1.2 B6 D1.2 G3-5 M2 स (for सन्). Cv seemingly reads सन् as in text ["सत्पुरुषः"]. K3 महाव्रतं; V1 B D T1 G (G1.6 om.) M1 महारथः (B6 G3°थाः); M2 महाबलः; Cv (with Ś1 K Ñ1) as in text. — ^{c}) D6 वृजिनं सोपि संप्राप्य. — ^{d}) Ś1 K4 D4.6 श्रेयांस्यभ्यु(Ś1 °भ्य-; D4 °प्यु)पहंति च; Ñ1 V1 B2.6 D1-3 T1 G3.5 M श्रेयसो ह्य(V1 D3 G5 M °भ्यु-; T1 °नु-; G3 ह्यु)पहंति च (M3 यः); G2 °प्युपहन्यते.

5 G1.6 om. 5^{a} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K3 D1 त्रैलोक्य-. Ś1 क्षत्रधर्मांश्च; Ñ1 क्षात्रधर्मांद्धि; V1 B1.2.4.5 Dn D3-6 क्षत्रधर्मो हि; Cd as in text. Cv probably intends text: क्षत्रधर्मा नि[read °र्मा ?]मित्तात्. G2 क्षात्रधर्मे वर्तमानः. — G2 om. 5^{b}-7^{a}. — ^{b}) K1 B1 श्रेयसां; Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D3-5 श्रेयान्वै; Cv as in text (gloss supplies मां). Ś1 K D6 धर्मचारिणां (K2.4 D6 °णं); B6 साधु चारिहन्; D2 °चारिणः; T1 G4-6 M °चा(G6 M2 °का)रिणं; G1 °नाकरं. — After 5^{ab}, V1 B D G3 ins.:

235* नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ।
तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ।

[(L. 1) G3 क्षत्र- (for ये च). — (L. 2) B4 मे सुस्थि°; B5 सत्ये स्थि° (for मेऽद्य स्थि°). D3 G3 स्वधर्मनियता°.]

— ^{c}) K1 V1 B D2 अनागसि; Dn1 D1.3-6 °सः; Cv as in text. K1 V1 B1.3 प्र(K1 प्रा)युंजानाः (V1 °नः); Ñ1 B2.5.6 Dn D1.3-5 प्रजानां च; D6 °नाश्च; T1 G3-5 M Cv °नंतः; G1 °नाथं; G6 °नां हि; Cd as in text (with Ś1 K B4). ❀ Cd: प्रजानाना इति मौलिकः पाठः । प्रजानन्यामिति (810) पाठे तु प्रजानन्निति मां ब्रूथेति शेषः। ❀ — ^{d}) K4 प्रमदादिव. B1 मन्यथ (for जल्पथ). Cd cites प्रमादाद् and जल्पथ (as in text).

6 G2 om. 6 (cf. v.l. 5). D1.2 om. the ref. K1 Ñ1 V1 B Dn D3-5 G4 कृष्ण (B2.5 Dn1 with prefixed श्री) उ° (G4 om. उ°); K4 श्रीवासुदेव उ°; T1 G3.5 श्रीभगवान्. — ^{a}) Ś1 कुले कार्ये (for कुलकार्ये). B4.5 Dn D3-5 महाबाहो; T1 G1.3 °राजः (for °राज). — ^{b}) K1 °देप (for °देकः). B3 कुरूद्वह; D6 कुलोद्वहं. — ^{c}) V1 B3 बिभर्ति (for वहते). G4 तान्(for तन्-). K1 V1 D3 °गाच्च; B3 °गार्थं; B6 D1.2 °गाद्धि (for °गाद्वै). Ś1 अहते त्वयि नियोगाद्; K2 च हतोतस्तन्नियोगाद्; K3.4 Ñ1

C 2 861 B. 2 22 8 K. 2 22. 8 त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किं त्वनागसम् ॥ ७
राजा राज्ञः कथं साधून्हिंस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञः संनिगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ८
अस्मांस्तदेनो गच्छेत त्वया बार्हद्रथे कृतम् ।
वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ ९
मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन ।
स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शंकरम् ॥ १०
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यति ।
कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः ॥ ११
ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ।
ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनियन्तुमिहागताः ॥ १२
नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव यत् ।
मन्यसे स च ते राजन्सुमहान्बुद्धिविप्लवः ॥ १३
को हि जानन्नभिजनमात्मनः क्षत्रियो नृप ।
नाविशेत्स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १४

$B_{1.2.4.5}$ Dn D_{4-6} वहते नस्त(K_3 यस्त्व-; $Ñ_1$ $B_{1.3.4}$ Dn यस्त)स्नियोगाद्. — ^{d}) K_3 °मप्युच्छ्रितास्; $Ñ_1$ V_1 B_{1-5} Dn D_{3-5} G_6 °मभ्युद्यतास्; B_6 $D_{1.2}$ °मभ्युद्गतास् (for °मभ्युत्थितास्). $Ś_1$ $Ñ_1$ B_1 $D_{1.2}$ ततः; V_1 B_{2-6} Dn $D_{3.5}$ त्वयि; D_4 युधि (for त्रयः).

7 G_3 om. 7^a (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_3 वयं; $Ñ_1$ V_1 सर्वे (for त्वया). $Ñ_1$ V_1 $G_{1.6}$ चापहृता; B_5 चापहृता; D_5 चोपहता. Cd cites उपकृताः. — ^{b}) $G_{1.6}$ °विश्रुताः (for °वासिनः). — ^{c}) K_4 तदाग्रे (for °गः). K_3 °मासाद्य (for °मुत्पाद्य). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 Dn $D_{1m.6}$ M_1 किमनागसं; K_{1-3} $Ñ_1$ V_1 B $D_{1-3.5}$ किं न ($K_{1.2}$ $Ñ_1$ V_1 $B_{1.4.6}$ नु) मागध (K_3 °धः); G_6 किं कथंचन (for किं त्वनागसम्).

8 G_6 om. 8^a–10^b. — ^{a}) D_3 राजन्; G_4 राज्ञा (for राजा). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 $B_{1.6}$ $D_{1.2}$ G_2 °सत्तमः; K_4 °सत्तमान्. T_1 $G_{1.4.5}$ वि(G_1 अ)हिंस्यान्नृपसत्तम (T_1 °मः); G_3 damaged. — ^{c}) T_1 G_2 M तान्राज्ञः. — ^{d}) T_1 G_{3-5} °जिहीर्षसे.

9 G_6 om. 9 (cf. v.l. 8); G_1 om. 9^{ab}. — ^{a}) G_2 अस्मात्; G_3 अस्मत्; Cv as in text. K_3 तु (for तद्). $Ś_1$ गच्छेत्तु; $Ñ_1$ Dn(!) D_4 °च्छ्रि; V_1 $B_{2.3}$ $D_{1.2}$ °द्वै (for °त). K_4 अस्मांस्तदागो गच्छेयत्; $B_{1.4.5}$ $D_{3.5}$ अस्मांस्त(B_1 तस्मात्त)देनोपगच्छेत्; B_6 अस्मांस्तथान्ये गच्छेयुः. Cd cites अस्मान्, तदेनः and गच्छेत्. Cn cites एनोपगच्छेत् (: संधिरार्षः). — ^{b}) $Ś_1$ $Ñ_1$ V_1 B D (except D_6) कृतं बार्हद्रथ त्वया. Cv cites बार्हद्रथे. — ^{c}) K_1 च शक्ता; K_2 हि शक्त्या; K_3 शक्ता हि; D_5 तु शक्ता; G_2 शक्ताः स्म (for हि शक्ता). K_1 धर्मज्ञ (for °स्य). — ^{d}) $Ñ_1$ धर्मकारिणः; S (G_6 om.) दंडधारिणः. — After 9, T_1 G_{2-5} M_1 ins.:

236* तस्मादद्योपगच्छामस्तव बार्हद्रथेऽन्तिकम् ।

[$G_{3.4}$ M_1 °दद्यैव (for °दद्योप-). G_3 तं वै (for तव).]

10 G_6 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_4 मानुषाणां. $Ś_1$ M_2 समारंभो; Cd.v as in text (but Cd v.l. as in $Ś_1$ M_2). Cv gloss हिंसा. — ^{b}) T_1 G (G_3 damaged; G_6 om.) M_1 हि (for च). K_2 G_1 M_2 कथं° (for कदा°). — ^{c}) G_6 सु- (for स). K_3 मानुषे लोके (for मानुषैर्देवं).

11 ^{a}) D_3 om. हि. G_1 सुवर्णोपि विवर्णानां; G_2 M_1 सवर्णोपि हि (M_1 स-) वर्णानां; G_4 सवर्णो हि सुवर्णानां; Cv सवर्णोपि विवर्णानां. — ^{b}) $D_{1.2}$ °यज्ञं (for °संज्ञां). $Ś_1$ $Ñ_1$ V_1 B (except B_3) Dn D_3 °ष्यसि (for °ष्यति). S कथं कुर्याद्विहिंसनं. Cv paraphrases: हिंसनं न कुर्याद् etc. — ^{c}) B_4 कोर्थ (for कोऽन्य). $K_{2.3}$ D_4 एव (for एवं). S यो न (G_{1-3} येन) स्यात्त्वमिवानार्यो (G_3 °साधो). — ^{d}) B_5 यथामतिः; D_6 वृथामते. — After 11, V_1 B D ins.:

237* यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समवाप्नुयात् ।

[cf. Manu 12. 81. $D_{1.2}$ om. (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2.]

12 ^{a}) $Ś_1$ ये त्वा; D_6 मत्वा; $G_{1.2}$ M Cv ते त्वा. — ^{b}) $Ñ_1$ वयमत्रानु°; S वयं मार्गानुसारिणः (T_1 °णं); Cd as in text. — ^{c}) $Ś_1$ °वृद्ध°; $D_{3.5}$ °वृत्ति° (for °वृद्धि°). S ज्ञातिक्षयनिवृत्त्यर्थं. — ^{d}) B D (except D_6) °हंतुम् (for °यन्तुम्). S परीप्सामो विशेषतः.

13 ^{b}) K_1 °यो वेत्ति (for °येष्विति). K_2 वै च (for चैव). K_1 B_3 तत्; V_1 हि (for यत्). S (G_3 damaged) क्षत्रियोस्मानतीत्य च. Cv cites अस्मानतीत्य. — ^{c}) K_1(*sup. lin.*)$._3$ G_6 मन्यते (for °से). — ^{d}) Dn_1 (by corr.) महान्बुद्धिविपर्ययः.

14 ^{a}) K_4 यो हि जानात्यभि°; Cd as in text. — ^{b}) K_1 G_1 M_2 आत्मानः; $B_{1.5}$ Dn D_{3-5} आत्मवान्; D_6 T_1 आत्मानं (for आत्मनः). K $B_{1.2}$ नृपः; G_1 [ऽ]त्रव; M_1 भुवि (for नृप). — ^{c}) K_4 स विसत्; D_4 नाविक्षेत्;

स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ।
यजन्ते क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मगधाधिप ॥ १५
स्वर्गयोनिर्जयो राजन्स्वर्गयोनिर्महद्यशः ।
स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मार्गः सोऽव्यभिचारवान् ॥ १६
एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणो नित्यं समाहितः ।
येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १७
स्वर्गमास्थाय कस्य स्याद्विग्रहित्वं यथा तव ।
मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितैः ॥ १८
मावमंस्थाः परान्राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ।
समं तेजस्त्वया चैव केवलं मनुजेश्वर ॥ १९
यावदेव न संबुद्धं तावदेव भवेत्तव ।
विषह्यमेतदस्माकमतो राजन्ब्रवीमि ते ॥ २०
जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पं च मागध ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ २१ C 2 876 B. 2. 22. 23 K. 2. 22 23

G1.2 न विशेत्; M1 न गच्छेत् (for नाविशेत्). Ś1 दुर्गम् (for स्वर्गम्).

15 a) Ś1 D6 T1 G2 स्वर्गमेव; K2.3 स्वर्गं ह्येवं; V1 B (except B5) D1.2 स्वर्गे मनः; M1 स्वर्गयोनिं (for स्वर्गं ह्येव). T G2–6 M1 समुद्दिश्य; Cd समास्थाय (as in text). G1 स्वर्गहेत्वसमुद्दिश्य; M2 स्वर्गे हि वासमुद्दिश्य. — b) B1.3 दीक्षितः. — c) Ś1 B5 G2 यजंति; K2.4 G3 M1 Cv जयंते; Ñ1 V1 B4 Dn D3–6 जयंति (D6 °ती) (for यजन्ते). K2 G1 क्षत्रियो. K3 M2 लोके; D4 T1 G1 लोकास्; G4 लोकात् (for लोकान्). — d) Ñ1 V1 B2.3 D1.2 T1 G Cv तान् (for तद्). K1 क्षत्रियर्षभ; K2.3 B6 मनुजाधिप; Ñ1 V1 B1–5 D (except D6) मनुजर्षभ; T1 G मगधेश्वर. M तानस्मान्विद्धि मागध.

16 a) K1 महान्ब्रह्म; Ñ1 V1 B D (except D6) महद्ब्रह्म; T1 भयो राजन्; G2 जयो राजा; G3 damaged; Cv तपो युद्धे. Cd cites जयः (as in text). — b) K2 D4 स्वर्गयोनि; G1 स्वर्गयोगं (for °योनिर्). K2 महेश्वरः (for महद्यशः). — c) D6 लयो (for तपो). Ś1 युद्ध-; K3 लोके; D6 बुद्धिर्; T1 युद्धो (for युद्धे). — d) Ś1 damaged; V1 B5.6 D (except D6) मृत्युः (for मार्गः). B1 सत्यश्चैव विचारितः; B3.4 मृत्युश्चैवाविचारितः (B3 °तं); T1 G4.5 मार्गस्त्वव्यभि°; G1.2 मार्गः सोप्यभि°; G3 मार्गस्याव्यभि°.

17 a) S Cv वैजयिको; Cd as in text. — b) Ñ1 V1 B D G3.4 गुणैर् (G4 °णं) (for गुणो). K3 M2 नित्य- (for नित्यं). — c) Ś1 K1 परित्यज्य (for पराजित्य). — After 17, G3 ins.:

238* येन सर्वान्पराजित्य विजयस्त्वभिपादितः ।

18 a) Ñ1 V1 B1.2.6 Dn D1.2.4 स्वर्गमार्गाय; B3.4 °मार्गे हि; D3.5 °मार्गाच्च; Cd °मास्थाय as in text (with Ś1 K B5 D6). Cn paraphrases स्वर्गमार्गहेतोः. T1 स कस्माद्दृढमास्थाय; G1.6 तस्य स्याद्गर्वमास्थाय; G2–5 M Cv कस्य (G5 स कः; Cv अस्य in pratīka citation, but यस्य in gloss) स्यात्स्वर्ग(G3 °स्सर्गं; G4.5 °द्गथ)-मास्थाय. — b) K1–3 विग्रहस्त्वं; V1 B1–5 Dn D1–5 विग्रहो (D4 °हे) वै; T1 G5.6 विगृहीतुं; G1 विग्रहीतुं; G2 निग्रहीतुं; G3 damaged; G4 विग्रहीतं; M विग्रहस्तु (M1 *inf. lin.* °हीतुं as in G1); Cv निगृहीतुं; Cd as in text. Cn cites विग्रहो. G4 कथं बलं; Cv यथा तव (as in text). — c) Ś1 K1.2.4 D6 बहुलैः; K3 B3.4 बहुभिः (for विपुलैः). — d) S बाहुल्याद् (G4 बाल्यात्त्वं) (for बाहुल्य-). B5 Dn D3.4 T1 G1.3.5.6 बलदर्पितः; G4 बहुदर्पितः; M2 अतिदर्पितैः.

19 a) G1 नाव° (for माव°). B4 D6 (before corr.) मावसंस्थाः. — b) Ś1 K1 B5.6 Dn1 D3–6 अस्ति (for नास्ति). Cd cites नास्ति (as in text). K1.4 नरेश्वरे; B2.6 D1.2 जने जने; T1 G नरेश्वर (for नरे नरे). — c) G1.5.6 तथा (for त्वया). Ś1 देवः; S लोके (for चैव). Cd cites text. — d) V1 B1.4–6 Dn1 D3–5 विशिष्टं; Dn2 वरिष्ठं (for केवलं). Ś1 V1 B2.5 Dn D3–5 वा (Ś1 वै) नरेश्वर (for मनुजे°). S बलं च (G4 तु) मनुजर्षभ (G1 °भः).

20 a) B5 तावदेव; T1 G1.4–6 M1 यावदेतन्; M2 °देवं; Cd as in text. D6 संयुद्धं; G1.5.6 संविद्धि; G2 संबंधस्; G4 संबद्धं (for संबुद्धं). Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn1 D1–5 यावदेतदसंबु(D1 °ब)द्धं; G3 यावदेतौ समबुद्धन्. — b) D1.2 तावदेवं; S तावद्दर्पो. — c) B3.6 D3–5 विसह्यम्; M2 विपस्यम्; Cd.v as in text. Cd gloss on एतत् : तव वीर्यं. K4 विषहेदेतमस्माकम्; D6 अविषह्यं तदस्माकम्. — d) K1 ततो; K2.3 इतो (for अतो). B6 ब्रवीहि मे (for ब्रवीमि ते).

21 a) K2 न हि; M2 जनिस् (for जहि). K4 D4 सदृशेश्चैव; D6 जनितं मानं. — b) D1.2 मानदर्पं; D6 दर्पं मोहं; T1 G2.5.6 दर्पं मानं (by transp.); G1.4 M1 दर्पमानं; G3 damaged. — cd) D2 G2 M2 मागधः

C. 2. 877 B. 2. 22. 24 K. 2. 22. 24

दम्भोद्भवः कार्तवीर्य उत्तरश्च बृहद्रथः ।
श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २२
मुमुक्षमाणास्त्वत्तश्च न वयं ब्राह्मणब्रुवाः ।
शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ॥ २३
त्वामाह्वयामहे राजन्स्थिरो युध्यस्व मागध ।
मुञ्च वा नृपतीन्सर्वान्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ २४

जरासंध उवाच ।

नाजितान्वै नरपतीनहमादद्मि कांश्चन ।
जितः कः पर्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः ॥ २५
क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनम् ।
विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ २६
देवतार्थमुपाकृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुञ्चेयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ २७
सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ।
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा जरासंधः सहदेवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ २९

(G2 °ध) (for मा गमः). K1.2 सबलामात्यः; D4 त्वं सुता°; G2 स्वसुता°; M1 सहिता° (for ससुता°). K1.3 ससुतश्च; G1.6 सुहृद्भिस्तु (for सबलश्च). K3 मा गमंस्ते च सबलामात्यास्तव यमक्षयं; D6 ससुतामात्यसबलो मा याहि त्वं यमक्षयं. G3 damaged.

22 a) T1 G1-5 M1 डंभो(G2 डिंबो)द्भवः; G6 सिंभोद्भवत् (sic). K3 कार्यवीर्यः. — b) B2.3.6 D1.2 मरुत्तश्च; T1 G1 उत्तरं च; G4 ह्युत्तरश्च. Ś1 जयद्रथ; T1 बृहद्रथ. — c) Ś1 श्रेयसोप्यवमन्येह; K2 °सो ह्येवम°; K4 श्रेष्टानप्यवम°; D6 श्रेयसोथावम°; S (G3 damaged) °सो ह्यवमत्येह (G1.6 °त्यैव; G2 °त्येव). Cv cites श्रेयसः (as in text). — d) K4 G4.5 सकला; G1 सबलान्; G2 सबलं (for सबला). Ś1 Ñ1 G6 नृप; K2 नृपः (for नृपाः).

23 a) Ñ1 B5 Dn D1-5 Cn युयुक्ष° (D2m Cnp as in text); V1 B1-4.6 D6 युयुत्स°; G1.4-6 बुभुक्ष°; Cd मुमुक्ष° (as in text). B1.4.5 Dn D3-5 °त्तो हि (for °त्तश्च). — b) K1 ब्राह्मणव्रताः; K3 ब्राह्मणसत्तमाः (hypermetric); K4 ब्राह्मणा ध्रुवाः; V1 B D (implied in Cn) ब्राह्मणा ध्रुवं (D6 नृप); Cd.np ब्राह्मणब्रुवाः (as in text). — c) K1.4 सौरि° (for शौरि°). — d) D4 नृवरौ (for नृवीरौ). K4 °रौ पांडवा वयं; S इमौ भीमधनंजयौ. — After 23, B5 Dn D3-6 ins.:

239* अनयोर्मातुलेयं च कृष्णं मां विद्धि ते रिपुम् ।
[D4 जानीहि; D6 वै विद्धि (for मां विद्धि).]

24 b) Ś1 स्थितौ; B5 स्थित्वा (for स्थिरो). Ś1 K1 मागधः; D4 भारत; G4 भारतं (for मागध). — c) B2 D1.2 मुंचैतान्; T1 G1.4-6 मुंचेमान् (for मुञ्च वा). — d) K1 मा वा गास्त्वं; K2.3 मा गास्त्वं वै; Ñ1 V1 B1.3-6 Dn D3-5 गच्छ वा त्वं; B2 D1.2 मा च (D2 मात्र) गास्त्वं (for मा गमस्त्वं). G3 damaged. — After 24, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 5).

25 B3 om. 25. — a) B1.2.6 D3-5 नाजित्वा; D1.2 नाजितो; S Cv नाजितं (for नाजितान्). D3 वैरिनृपतीन्; S वै नरपतिम्. — b) Ś1 °माहन्मि; K3 °मादास्मि; Cv as in text. B4 D1.2 G2 किंचन; M1 कंचन (for कांश्चन). B1 न ददामि कथंचन; T1 G1.4-6 अहं पश्यामि कंचन; G3 अहं वेद्मि कथंचन. — c) K1 यतः कः; K4 जितः स; Ñ1 V1 B (B3 om.) D (except D6) अजितः (D6m अतः कः) (for जितः कः). Cv cites जितः (as in text). T1 G1.5.6 प्रत्यव°; Cd पर्यव° (as in text). — d) Ś1 K1.2 जितो मया (by transp.); D2 पराजितः. K3 को नृपो न जितो मया; K4 कोत्र न विजितो मया; D6 कोत्र यो नाजितो मया; S को मया न पराजितः.

26 b) Dn1 कर्म; Dn2 D6 G4.6 धर्मं; D3 धैर्यं; Cd धर्म्यं (as in text). K1.4 G3.4 कृष्णोपजीविनं; Ñ1 क्षत्रोपजीवनं; G1.2.6 कृष्णोपजीविनः; Cv as in text. — c) Ñ1 V1 B6 च समा° (for वशमा°). — d) K1 यः (for यत्).

27 a) K2-4 B D (except D1.2) G4.5 °हृत्य; Cd °कृत्य (as in text). G3 damaged. — b) T1 कृष्णः. G2 धनं (for कथं). K3 भवान्; D3 भवेत् (for भयात्). — c) Ñ1 V1 B Dn D3-5 G6 M2 विमुच्येयं (for °ञ्चेयं). — d) D2 क्षात्रं वृत्त°; D3 क्षात्रव्रत°; D4 क्षत्रं व्रत°; T1 G क्ष(G2 क्षा)त्रधर्म°; M क्षात्रं धर्म°.

28 ab) K1-3 B6 सैन्येन सैन्यं (by transp.). K1.3 D4 व्यूहेन; B2 व्याहन् (sic) (for व्यूढेन). Ś1 सैन्यांकः सह सैन्येन; K4 व्यूढेन सैन्येन सैन्यं; B3.4 सैन्यं व्यूढेन सैन्येन; D3 सैन्येन सह व्यूढेन; D6 सैन्येन सैन्यव्यूहेन. K3 एकमेकेन; B3 एकमेकोपि (for एक एकेन). B1

स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ३०
ययोस्ते नामनी लोके हंसेति डिभकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३१
तं तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनां वरम् ।
स्मृत्वा पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३२
सत्यसंधो जरासंधं भुवि भीमपराक्रमम् ।
भागमन्यस्य निर्दिष्टं वध्यं भूमिभृदच्युतः ॥ ३३
नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः ।
ब्रह्मणोऽऽज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ३४ C 2. 869 B 2. 22. 36 K 2. 22. 46

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(corrupt) सैन्येन सैन्यं व्यूहमेकेन वा पुनः. — ^{c}) K1 बहुभिर् (for त्रिभिर्वा). — ^{d}) D6 च (for वा).

29 G1.6 om. the ref. — ^{c}) K4 D1.2 राजन् (for राजा). B6 आज्ञापयामास तदा; D6 आज्ञापयच्च विप्रान्वै. — K8 om. (hapl.) 29^{d}–30^{a}. — ^{d}) D1.2 T1 G2.4.5 °र्भीमविक्रमः (G2 °मैः); D6 मंत्रिवृद्धान्पुरोहितान्; G1.6 °रथ कर्मभिः.

30 K8 om. 30^{a} (cf. v.l. 29). — ^{a}) Ś1 K4 स तौ; D6 ततः; Cv तौ तु (for स तु). Ñ1 V1 D (except D3.4) G6 M2 सेनापतिं; Cv as in text. G3 damaged. Ñ1 G2.4 राजन् (for राजा). — ^{b}) K8 सस्मरे (for सस्मार). Ś1 K4 D6 पुरुषर्षभः (K4 °भ); B3 मनुज° (for भरत°). — ^{d}) K4 D2 (before corr.) युद्धमुप°.

31 ^{a}) Ś1 B2 D2 तयोस्ते; D6 ययोस्तन्-; T1 G3–5 ययोस्तु (for ययोस्ते). Ñ1 V1 B D (except D6) राजन् (for लोके). G1.2.6 M तौ (M2 यौ) तु सेनापती लेभे (G2 काले; M1 लोके). — G1 om. 31^{b}; G6 om. 31^{bc}. — ^{b}) Ś1 D5 K2 डि(Ś1 डिं)फकेति (D6 *sup. lin.* as in text); K8 डिफिके°; Ñ1 V1 B Dn D1.4 M2 डिंभके°; D8 T1 डिभिके°; G2 डिंबके°; G4 डिम्बके°; Cv डिभगे°. — ^{c}) K1 पूर्वसंकथिते; K3 B (except B3.5) Dn2 पूर्वं संकथितं; D6 पूर्वं संकथ्यते; T1 G1–5 M1(*inf. lin.*).2 पूर्वं स्तः (G1.2 तौ) कथितौ (T1 °तं); M1 पूर्वं नः कथितौ. Cv cites पूर्वं, काले (? for पुम्भिर्), and कथितौ. G1 पूर्वौ; G4 पुड्भिर् (for पुम्भिर्). — ^{d}) K1 °संस्कृते (sic); K4 °सत्कृतः; T1 G1–5 M1 °सत्कृतौ. G6 लोके त्रैलोक्यसत्कृतौ. — After 31, D3–5 ins.:

240* निशश्वास जरासंधो दिष्टं संचिन्तयंस्तदा ।
[D3 दिष्टमेवानुचिन्तयन्.]

32 Before 32, G5.6 ins. वैशं°. — ^{a}) K2 ते तु; K4 ते स; B2 ते च; D4 तत्तु (for तं तु). K1.4 सौरी. — ^{b}) K2 बलिनं. — ^{c}) Cv कृत्वा; Cd स्मृत्वा (as in text). Ś1 K1.2 B D6 G2 °शार्दूलः; D1.2 G5 M2 Cv °शार्दूलं; G1 °ला. — ^{d}) K4 T1 G1.2.6 M °विक्रमः; B2 °विक्रम. G3 damaged.

33 D1 om. (hapl.) 33^{ab}. — ^{a}) K2.8 जरासंधो (for °धं). — ^{c}) V1 B2.6 D1.2 भीमस्य (for अन्यस्य). — ^{d}) K1–8 B1 वध्यं सू(K2.3 भू)रिभिरच्युत (B1 °रच्युतं); K4 वध्यं (sic) इति विचिंत्य तु; Ñ1 V1 B2–6 D (except D6) G3 अवध्यं मधु(D1.2 भूरि-; D4 यदु-; G3 रिपु)भिर्मृधे; T1 G1.5.6 वध्यं मत्वा तदाच्युतः; G2.4 मन्यमानो हि चा(G4 वा)च्युतः; M वध्यं भू(M2 सू)रिभिरच्युतः.

34 G1.6 om. 34^{ab}. — ^{a}) Ś1 श्रेष्ठ; B8 मुख्यम् (for मुख्य). — ^{c}) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) ब्राह्मीमाज्ञां; K2.8 T1 G3–5 M1 Cv ब्राह्मणाज्ञां. — ^{d}) K2 °ग्रजः; G4 °युधः (for °नुजः).

Colophon. — *Sub-parvan:* N G1 M जरासंधवध (K1 om. वध); G3 संभव! — *Adhy. name:* Ñ1 V1 G5 जरासंधयुद्धो(G5 °वधो)द्योगः; G1 वासुदेववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(*marg. sec. m.*).3 20 (as in text); K2 26; Ñ1 V1 22; D3 21; S 23. — *S'loka no.:* K3 33; Dn D1.2 36; M1 46.

☞ After adhy. 20, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 6).

21

1 G4.5 om. the ref. — ^{a}) B1 सु-; D2 T1 G1.3.4 सु (for तं). — ^{b}) Ñ1 मधुसूदनः; G1 यदुनंदन; G2 यदुपुंगवः.

2 Before 2, B D (except D6) ins. कृष्ण उ° (Dn1 श्रीकृष्ण उ°). — ^{a}) K (except K8) कं नु; G1.6 येन (for केन). — ^{b}) K2 योधं. K1 वितनुते; K2 विरमते; K4 हि रमते; N1 B2 D1.2 वै रमते; V1 B1.4–6 Dn D3–5 उत्सहते; G1.6 हि लभते; G4.5

२१

C 2. 890
B 2. 23. 1
K. 2. 24. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः ।
उवाच वाग्मी राजानं जरासंधमधोक्षजः ॥ १
त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुं वितरते मनः ।
अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २
एवमुक्तः स कृष्णेन युद्धं वव्रे महाद्युतिः ।
जरासंधस्ततो राजन्भीमसेनेन मागधः ॥ ३
धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ।
उपतस्थे जरासंधं युयुत्सुं वै पुरोहितः ॥ ४
कृतस्वस्त्ययनो विद्वान्ब्राह्मणेन यशस्विना ।
समनह्यज्जरासंधः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५
अवमुच्य किरीटं स केशान्समनुमृज्य च ।

M1 वि(G5 वै)कुरुते (for वितरते). B8 योद्धुं समनुसृज्य च. G8 damaged. — c) K2 यस्मद्-; D3 अस्माद् (for अस्मद्-). T1 M1 °तमस्त(M1 तमस्त्व)त्र; G1.6 °तमेनैव; G2 °तमो राजन्; G4.5 °तमो(G5 °तमे)थेह (for °तमेनेह). — d) K4 सो (for को). — After 2, K2 ins. (cf. 242*):

241* त्वया मायाविना कृष्ण न योत्स्येऽहं कदाचन ।
भयेन मे योजितानां यदूनां च पलायतः ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा न च तुल्यबलो मम ।
भीमः क्षणं क्षणार्धं वा क्षमः स्यादिति मे पुरः ।

3 a) Ñ1 T1 G4 M1 तु (for स). Ñ1 V1 B Dn D2-5 नृपतिर्; D1 नृपते (for कृष्णेन). — b) Ś1 K D1.2.6 (after corr.) G1.6 °मतिः; Ñ1 °रथः; D6 (before corr.) °मुनिः (for °द्युतिः). — c) V1 B8 G1 M तदा (for ततो). B4.5 Dn D3-5 G1.3-5 M राजा (for राजन्). — d) G1.6 °सेनं तु (for °सेनेन). — After 3, D4 ins. (cf. 241*):

242* न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ।
अयं तु वयसातुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
अर्जुनो नो भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ।
इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रदाय महतीं गदाम् । [5]
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ।

B2-4.6 D ins. after 3 (D2, after 4; D4, after 242*): B5, after 4^{ab}:

243* आदाय रोचनां मालां माङ्गल्यान्यपराणि च ।

4 B3 D6 om. 4^{ab}. — a) K D3-5 धारयन्नंगदान्; B2 °यंस्तान्गदान्; B6 °यंस्तां गदां; S °यंतं गदां (for °यन्नगदान्). Cd cites अगदान् (as in text). V1 तस्य; B2 मुख्यं; B6 मुख्यां; G1.6 M2 श्रुत्वा; G2 M1 दिव्यां; T1 G3-5 दृष्ट्वा; Cd मुख्यान् (as in text). D2 अगदान्निर्वृतीश्चैव. — b) K1 निघृत्ती; D2 ऋचस्ता; D3 निवृत्तिं; D4 निवृती (for निर्वृतीर्). K2 नव्यतीर्थोदकानि च; V1 B3.6 विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्; S बलं श्रुत्वा च निर्वृतः (G2 निवृत्तिं च जनाधिपः). Cd (corruptly): निर्वृताः वेदनानि च ऋग्मंत्रविशेषं । अथ वा निर्वृतीराह्लादकानि ...; Cn cites text. — After 4^{ab}, B5 ins. 243*; while S ins. (in G3 line 2 damaged):

244* अर्जुनं वासुदेवं च वर्जयामास मागधः ।
मत्वा देवं गोप इति बालोऽर्जुनमिति स्म ह ।

— c) B1.4.6 जरासंधो; G2 °ध. — d) K1 B1.4.6 युयुत्सुर्वै पुरोहितं (K1 °तः); D2 मुख्यान्कृत्वा पुरोहितः. — After 4, B4 *repeats* 2. 19. 20^{cd}, with v.l. in the first half as in B4 there; in second half corruptly विवादस्थं पुरोहितः. After 4, D2 ins. 243*, followed by a *repetition* of 4^{cd} (with v.l. जरासंधो, and युयुत्सुर्).

5 a) K2.3 B1-3.5 D (except D1.2) G3 राजा (for विद्वान्). — b) Ś1 K D6 तप° (for यश°). — c) K2 D3-5 समनह्य; B1.2.6 D1.2 स (B1 सु-) संनह्य; S संनह्यत (for समनह्यज्). B4 स गाढं वसनं बद्धा (sic). Cd cites समनह्यत (probably intending °त्). — d) = 5. 130. 10^{d}. Ś1 B1.5.6 Dn D5 M1 क्षात्रं; K3 क्षेत्र-; B3 D3 क्षात्र- (for क्षत्र-). Ś1 K B2.5 D (except D1.2) °स्मरन् (for °व्रतः).

6 G1.6 om. 6–7. — a) Ś1 अवमृष्य (*or* °मथ्य); V1 B4 अनुबध्य; Dn1 अवमुंच्य; G2 अविमुच्य. Ś1 V1 B3.4 च (for स). — b) Ś1 समनुसृज्य; K1 °नुमृद्य; K2 सम#सृज्य; K3 °वसज्य; K4 °वसृज्य; Ñ1 B5 Dn D3-6 °नुगृह्य; V1 B3.4 गाढं निबध्य; B1.2.6 D1.2 G3 संयम्य चैव; Cd समनुसृत्य (gloss बद्ध्वा) (for समनुमृज्य). B1 D1.2 ह; B2.6 G3 हि (for च). — c) T1 G3-5 M उपा°; G2 उप° (for उद°). — d) V1 वेलातीत. G3 damaged.

उदतिष्ठज्जरासंधो वेलातिग इवार्णवः ॥ ६
उवाच मतिमान्राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ ७
एवमुक्त्वा जरासंधो भीमसेनमरिंदमः ।
प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बलिरिवासुरः ॥ ८
ततः संमन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली ।
भीमसेनो जरासंधमाससाद युयुत्सया ॥ ९
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः ।
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ १०
तयोरथ भुजाघाताभिग्रहप्रग्रहात्तथा ।
आसीत्सुभीमसंह्रादो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ११
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ १२
तद्भीममुत्सार्य जनं युद्धमासीदुपह्वरे ।
बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ १३
प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः । C 2 915 K. 2 23. 26 K 2 24 29

---

7 G1.6 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) B6 वचनं राजा; T1 G2.4.5 M च महाबाहुर्; G3 damaged (for मतिमान्राजा). — b) Ñ1 V1 B Dn1 D1–5 T1 G2.5 °पराक्रमः. — B3 om. (? hapl.) 7c–8b. — c) K3 योत्स्ये भीम (by transp.). — d) D3 श्रेयः स्यान्निर्जितं. G3–5 M2 परं; Cv वरं (as in text). — After 7, K3 ins.:

245* क्षेत्रोदये ततः कृष्ण बालोऽयमनुजोऽर्जुनः ।

8 B3 om. 8ab (cf. v.l. 7). — b) Ś1 K (except K3) B1.2.6 D1.2.6 G6 अरिंदमं; Dn1 °म; G2 महाबलः (for अरिंदमः). — c) G1 महाबाहुः. — d) V1 B4–6 Dn1 D3–5 बल इवासुरः; B3 M1 बलिरि(B3 °ल इ)वापरः.

9 a) M2 ततस्त्वा° (for ततः सं°). — b) B2.6 D1.2 युवा (for बली). — cd) G3 damaged.

10 b) K1 °शस्त्रं; K4 °युद्धं; D1.2 °शस्तौ (for °शस्त्रौ). — c) G4 वीर-. T1 G3–5 M1 समर° (for परम°). B3.6 D1.2 परस्परं तु (D1 सु-) संहृष्टौ; G1.6 वीरौ परस्परं दृष्ट्वा. — d) D6 G2.3 अन्योन्यं (for अन्योन्य-). — A passage given in App. I (No. 7) is ins. in K1 V1 B D after 10, in G3 after 11.

11 B2.3.5 D1.2 read 11–12 after line 20 of passage No. 7 of App. I. Only in B2.5 a further interpolation of six lines intervenes (between line 20 and stanzas 11–12). — a) B6 तयोरश्व-; D1.2 ततो (D2 रथो) रथ- (for तयोरथ). — b) K B2 D1.2 T1 G1.4.5 M1 Cd निग्रहाव(T1 °य)ग्रहात् (K1 °हौ; K4 G1 °हस्) तथा; B3.5 निग्रहात्प्रग्रहात्त(B5 °स्त)था; Dn2 निग्रहः प्रग्रहस्तथा; D3 निग्रहाप्रग्रहत्तथा; G6 निग्रहाव-ग्रहास्थिता (sic). — c) Ś1 B2.3.6 Dn D4.6 G M2 सुभीमः; K4 B5 T1 स भीम- (for सुभीम-). K V1 B1.4 Dn D3–5 -संपातो (Dn1m as in text); D1 -संह्रादौ; D2 -संह्रादो; S -संनादो; Cd as in text.

12 G4 om. 12. For B2.3.5 D1, cf. v.l. 11. — a) M2 (hypermetric) ऊचतुः (for उभौ). — b) B1.3.4.6 Dn D3–5 बलेन बलिनां वरौ; B2.5 D1.2 बलेन बलिनावुभौ; G1.6 बलादतिबलावुभौ. — After 12ab, K4 reads 16cd; while S (G4 om.) ins.:

246* अन्योन्यं तौ करतलैर्योधयामासतुर्भृशम् ।

[G1.6 कर्णतले (for करतलैर्). T1 G3 M2 योजया°; G1 पोढया°; G2 वारया°; G6 M2 पोथया° (for योधया°).]

— c) Ś1 K1.2.4 D1–6 T1 G (G4 om.) °स्यांतर(G2 °रे)-प्रेप्सू. — d) A few MSS. °जयेषिणौ. — After 12, S (except G4) ins.:

247* शिरोभिरिव तौ मेषौ वृक्षैरिव निशाचरौ ।
पदैरिव शुभावश्वौ तुण्डाभ्यां तित्तिराविव ।

[(L. 2) G5.6 पादै° (for पदै°). G1 तुंडस्यां; G2 M1 तुंडैर्वै.]

13 a) K1 S Cv तद्युद्ध°; K4 संयुद्ध°; D4.6 तं भीम° (for तद्भीम°). — b) K1.4 S (except G5.6) भीम° (for युद्ध°). Ñ1 B2.6 D1.2 भयंकरं; V1 B1.3–5 Dn D3–5 Cn उपप्लवे; Cv उपह्वये; Cd (gloss रहसि) Cnp उपह्वरे (as in text). — cd) D1.2 बलिनां (for °नोः). Ñ1 V1 B3 हृष्टयोर् (for संयुगे). Ś1 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः.

14 Ś1 has a long lacuna (of about a folio and a quarter) for the missing portion of the text from 2. 21. 14 up to 2. 22. 9ab. — a) K4 Ñ1 B1.2.6 D1–3.6 प्रकर्षणाकर्षणयोर्; B5 D4.5 आकर्षणाकर्षणाभ्यां; S आकर्षणं प्रकर्षणं. — b) K1 अभ्याकर्षविकर्षिणौ; Ñ1 B2.6 °र्षणात् (Ñ1 °न्); B1.3–5 Dn D3–5 अनुकर्षविकर्षणैः; D1.2 अत्याकर्षविकर्षणात्; S उत्कर्षणविकर्षणे (G1 °णं; G2.3.6 [also] °णौ; G5 °विचक्षणे also). — c) K2.4 अथ (for तथा). K1.3 आ(K3 अ)कर्षतामथान्योन्यं; Ñ1 अवकर्षमथा°; V1 B2.3.6 D1.2 आकर्षयेताम°; B1 अपकर्षा-

C 2. 915 B. 2. 23. 26 K. 2. 24. 29 आकर्षेतां तथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥ १४
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ १५
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ १६
कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
अनारतं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ १७
तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः ।
चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लमात् ॥ १८
तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजञ्जनार्दनः ।
उवाच भीमकर्माणं भीमं संबोधयन्निव ॥ १९
क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे ।
पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः ॥ २०
तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीडनीयो नराधिपः ।
सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ २१
एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा ।
जरासंधस्य तद्रन्ध्रं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ॥ २२
ततस्तमजितं जेतुं जरासंधं वृकोदरः ।
संरभ्य बलिनां मुख्यो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्तथा°; $B_{4.5}$ Dn D_{8-5} आचकर्षेतुर°; D_{6} आकर्षेतोस्तथा°; T_{1} $G_{1.6}$ अ(T_{1} व्य)कर्षेतां तथा°; G_{2} विकर्षेतां तदा°; G_{3-5} M विकर्षेतां तथा° (M_{2} ततो°). Cv cites विकर्षेतां (आकर्षेतां). — [d]) K_{2} °श्चाभिजग्मतुः; V_{1} $B_{1.3-5}$ Dn D_{8-5} °श्चात्रजघ्नतुः; B_{2} $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4-6}$ M_{2} °श्चानु°; B_{6} °श्चान्त्र°; $G_{2.3}$ °श्च नि°; M_{1} °श्चापि जघ्नतुः.

15 $Ś_{1}$ missing (cf. v.l. 14). — [c]) K_{3} $Ñ_{1}$ V_{1} $B_{3.5.6}$ $D_{1.3.5}$ °पात° (for °घात°). — [d]) K_{2} °जग्मतुः (for °जघ्नतुः). G_{1} प्रहरैराभिज°; G_{6} प्रहारैरिव ज°; M_{1} प्राहारैरभिज°. — After 15, S ins.:

248* ततो भीमं जरासंधो जघानोरसि मुष्टिना ।
भीमोऽपि तं जरासंधं वक्षस्यभिजघान ह ।

16 $Ś_{1}$ missing (cf. v.l. 14). K_{4} reads 16^{cd} after 12^{ab}. G_{3} *repeats* 246* after 16^{ab}. — [c]) B_{2} सभयभेजेतां (corrupt); T_{1} G_{5} समसज्येतां; G_{1} परिस्जैता (for समसज्जे°). — [d]) $G_{1.6}$ बाहुभिः (for आयसैः).

17 $Ś_{1}$ missing (cf. v.l. 14). — [b]) K_{1} प्रयुक्तं; K_{4} $B_{1.3.6}$ $D_{1.4.6}$ प्रवृत्ते; D_{2} प्रवर्तं; $G_{1.6}$ प्रवृत्तिः. — After 17^{ab}, S ins.:

249* तदा तद्युद्धमभवद्दिनानि दश पञ्च च ।

— [c]) $K_{1.2}$ $Ñ_{1}$ M_{1} अनारमं; B D G_{3} °हारं (D_{6} °रत-); G_{1} °रक-; Cd अनारमत् (for °रतं). D_{6} दिवा राजन्; T_{1} G_{3-5} अविश्रांतं (for दिवारात्रम्). — [d]) T_{1} G_{3-5} विस्मापनक(G_{3} °ग)रं महत्; G_{6} अविश्रः त उ वर्तते (corrupt). Cd cites अविश्रांतं (as in text). — After 17, S ins.:

250* घोरं विस्मापनकरमभूत्पञ्चदशेऽहनि ।

[T_{1} G_{3-5} अतिघोर दिवारात्रम् (for the prior half). T_{1} $G_{3.4.6}$ M अभवत्पंचमेहनि (for the post. half).]

18 $Ś_{1}$ missing (cf. v.l. 14). — [a]) K_{3} वृद्धं तं; D_{2} तद्वर्तं (for तद्वृत्तं). Cd cites तद्वृत्तं नु. S (except M_{1}) तद्युद्धमासीच्च तयोः. — [b]) K_{2} सममेवं; V_{1} समवृत्तं; D_{1} समवेत्तं; G_{1} समवेतां; Cd समवेतं (as in text). D_{2} समवेतौ महात्मानौ. — After 18^{ab}, K_{3} ins.:

251* गात्रं गात्रेण संपीड्य विश्राममगमद्द्वयोः ।
वायुना ह्यमृतश्वासादाप्यायत वृकोदरः ।

— [c]) T_{1} G_{3-5} पंचदश्यां (for चतुर्द°). K_{2} वै; D_{1} नु (for तु). — [d]) $G_{1.6}$ प्रहीणो (for निवृत्तो). G_{6} माधवा. $B_{5.6}$ G_{6} क्रमात् (for क्ल°). K संस्पृ(K_{3} संपृ)ष्टो मागधः क्लमैः; V_{1} मागधः क्लममीयिवान्; T_{1} G_{2-5} M प्रहीणात्माभवत्क्लमात् (M °त्मा यथाक्रमं).

19 $Ś_{1}$ missing (cf. v.l. 14). — [a]) S जरासंधं (for तं राजानं). D_{1} यथा; T_{1} G_{3-5} तदा; $G_{1.6}$ ततः; M_{2} समा- (for तथा). — [b]) S विद्वान् (for राजन्). — After 19, $K_{2.3}$ ins.:

252* समयुद्धे नृणां मध्यात्पाटयन्बोधयन्निव ।;

while Dn_{2}(!) D_{4} ins.:

253* शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाचिन्तयद्धरिः ।
संचिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ।

20 $Ś_{1}$ missing (cf. v.l. 14). — [a]) K_{4} क्लांत-; $G_{1.6}$ त्वां तु (for क्लान्तः). K_{3} सधनी (for शत्रुर्न).

२२

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधजिघांसया ॥ १
नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ।
प्राणेन यदुशार्दूल बद्धवङ्क्षणवाससा ॥ २
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
त्वरयन्पुरुषव्याघ्रो जरासंधवधेप्सया ॥ ३
यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः । C. 2. 929 B 2. 24. 4 K. 2. 25. 4

B1.6 च; D2 तु; S (except G1.6) हि (for न). T1 कौंतेयः. — K8 om. (hapl.) 20ᵇ–21ᵃ. — ᵇ) T1 G2.8 शक्यः; G1 शक्तिः; G4.5 M1 शक्यं; G6 शक्तः (for लभ्यः). S (except G1.6) भृशं (for रणे). — ᶠ) T1 G4 M1 [ऽ]पि (for हि).

21 Ś1 missing (cf. v.l. 14). — K8 om. 21ᵃ (cf. v.l. 20). — ᵃ) K1 Ñ1 B5 D8–5 ते नैव; V1 B1–3.6 D1 यत्नेन; D2 अनेन; D6 तेचैव; T1 G3–5 तथैव; G2 त्वयैव (for ते नैव). Cn cites ते (=त्वया). — ᵇ) Ñ1 B1.4 D3–5 T1 G (except G2) जनाधिपः; B5 Dn जनाधिप (!). — ᶜ) B3 D6 G1.2.6 M समवेतेन. G2 युज्यस्व; G8 युद्धं च. — ᵈ) Ñ1 भुजाभ्यां (for बाहु°). K1 B3.4 D4 पुरुषर्षभ; K8 भरतर्षभः; V1 च नरर्षभ.

22 Ś1 missing (cf. v.l. 14). — ᵃ) T1 G (except G5) M2 उक्तस्तु (G6 उक्तेन also) (for उक्तः स). — ᶜ) B1.4.5 D M2 तद्रूपं (D2 तद्रोधं); G2 तद्युद्धं; G4 तं रंध्रं. — ᵈ) G8 तस्य (for चक्रे). B2 D1.2 मतिं (B2 °ति-) मृधे; B4 मतिं युधि; S (by transp.) वधे मतिं (T1 M2 °तिः).

23 Ś1 missing (cf. v.l. 14). — ᵃ) V1 तु गर्हितं (for तमजितं). — ᶜ) Dn D3–5 संरंभं; S संरंभाद् (G8 संभ्रमाद्). Ñ1 B (except B4) D (except D6) श्रेष्ठो (for मुख्यो). — ᵈ) B1 G4–6 कुरुनंदन; D3.5 बलिनां वरः.

Colophon. Ś1 missing (blank fol.). — *Sub-parvan:* N (except Dn2 D5; Ś1 missing) जरासंधवध; G4 संभव! — *Adhy. name:* Ñ1 V1 जरासंधक्रान्तिः; G1 जरासंधयुद्धं; G5 जरासंधवधोद्योगः; M1 भीमजरासंधयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) 21 (as in text); K8 D3.6 22; Ñ1 V1 Dn1 23; S 26. — *S'loka no.:* K2 23; K8 24; Dn D1.2 35; M1 28.

22

1 In Ś1, 1ᵃ–9ᵇ is missing (cf. v.l. 2. 21. 14). G6 om. the ref. — ᵃ) Ñ1 S (except G5.6) तदा (for ततः). — ᵈ) V1 °जिगीषया; B1 °वधेच्छया; B2.3.5.6 D (except D6) °वधेप्सया.

2 Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ᵃ) Cv अयं (for नायं). — ᵇ) K1.4 युक्तं (K4 °क्तश्) चिरमुपेक्षितुं; K2 D6 (before corr.) युक्तः स्यान्नानुरोधितुं; K8 युक्तः स्यादतिरो°. Cd cites अनुबोधितुं (=निबोद्धुं); Cv अनुरो° (as in text). — ᶜ) S (except G6) प्रायेण (M2 प्रयाणे); Cd as in text. G8 नर° (for यदु°). — ᵈ) K1 बाह्वाविक्षणवाससा; K2 बद्धुलक्षण°; K3.4 बद्धो (K4 बुद्धु-) वंक्षण°; Ñ1 V1 B D बद्धकक्षेण वाससा (B5 वासया; D6 न शक्योयं व्यपोहितुं); S बांधव(G1 बाणस्या-; G6 बाणस्य)क्षयकृत्तव. Cd cites बद्धुं and रक्षणवाससा (gloss कटिवस्त्रेण, which shows that either °वक्षण° or °वङ्क्षण° is intended).

3 Ś1 missing (cf. v.l. 1). — ᵃ) T1 G1.2.6 M तदा (for ततः). — ᶜ) T1 G3–5 त्वरस्व; G1 त्वरयत्; G2 त्वरया (for त्वरयन्). G5 °व्याघ्र; G6 M2 °व्याघ्रं. — ᵈ) K2 °मरिंदमः; B4 °वधेच्छया; M1 °जिघांसया.

4 Ś1 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 4ᵃ–5ᵇ. — ᵃ) B1 यच्च; T1 G3.4 यत्तु; G6 यत्व[द्-] (for यत्ते). G2 यत्तदेवं. B1 परं तत्त्वं. — ᵇ) K1.3 Ñ1 M यत्सत्त्वं; T1 G3–5 पितुस्ते; G1.6 वत्स त्वं (for यच्च ते). — ᵈ) S (except G5) दर्शयस्व (G1.6 °यस्वे-) (for °याशु). D4 om. नः. V1 B1.3–5 Dn D3.5 वै (for नः). — After 4, Dn2(!) D4 ins.:

254* बले तुभ्यं महाबाहो तमिमं जहि मागधम् ।

Dn2(!) D4 cont.: S ins. after 4:

255* तवैव वध्यो दुर्बुद्धिर्जरासंधो महारथः ।
ह्युत्यन्तरिक्षे त्वश्रौषं यदा वायुरुपोह्यते ।
गोमन्ते पर्वतश्रेष्ठे येनैव परिमोक्षितः ।
बलदेवभुजं प्राप्य कोऽन्यो जीवेत मागधात् ।
तदस्य मृत्युर्विहितस्त्वदृते न महाबल ।
वायुं चिन्त्य महाबाहो जहि त्वं मगधाधिपम् ।
एवमुक्तस्तदा भीमो मनसा चिन्त्य मारुतम् ।
जनार्दनं नमस्यैव परिष्वज्य च फल्गुनम् ।

C. 2. 928
B. 2. 24. 4
K. 2. 25. 4

बलं भीम जरासंधे दर्शयाशु तदद्य नः ॥ ४
एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयद्राजन्बलवन्तं महाबलः ॥ ५
भ्रामयित्वा शतगुणं भुजाभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठे संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ६
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ।
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ ७
वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ।
भीमसेनस्य नादेन जरासंधस्य चैव ह ॥ ८
किं नु स्विद्धिमवान्भिन्नः किं नु स्विद्दीर्यते मही ।
इति स्म मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निस्वनात् ॥ ९
ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ।
रात्रौ परासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिंदमाः ॥ १०
जरासंधरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।

[(L. 1) $G_{1.6}$ त्वयैव (for तवैष). Dn_{2} D_{4} M_{2} °बलः (for °रथः). — (L. 2) Dn_{2} D_{4} श्रोष्यामो; $G_{1.6}$ घोषेण; T_{1} M [ऽ]श्रोषं स्म (for त्वश्रोषं). G_{5} अवाप्यते (for अपोह्यते). Dn_{2} D_{4} यदा रामेण युध्यता; G_{6} यदा वा वागपोह्यति (for the post. half). — (L. 3) Dn_{2} D_{4} M G_{1} तेनैव (for येनैष). — (L. 4) T_{1} G_{3-5} बलदेवबलं; $G_{1.6}$ °भद्रभुजं. Dn_{2} D_{4} जीवति; T_{1} G_{5} जीवेत्तु (for जीवेत). — (L. 5) $G_{3.4}$ M_{2} महाबलः. Dn_{2} D_{4} त्वं तु वायुसुतः प्राप्य महाबलपराक्रमं. — (L. 6) Dn_{2} D_{4} हनस्व; T_{1} $G_{3.4}$ जहीमं (for जहि त्व). — Dn_{2} D_{4} om. lines 7–8.]

5 Ś$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). K_{2} om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) S प्रभंजनबलाविष्टो. — ^{b}) K_{1} $D_{3.6}$ $G_{4.5}$ अरिंदम; K_{4} B_{6} $D_{1.2}$ °दमं; V_{1} महाबलः (for अरिंदमः). — V_{1} om. (? hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) K_{1-3} T_{1} $G_{4.5}$ M_{1} [अ]भ्रा- (G_{5} भ्र)मयद्रा(K_{1} °त्रा)जन्; Ñ$_{1}$ G_{2} भ्रामयत्राजन्; B D (except D_{6}) $G_{1.6}$ भ्रामयामास. T_{1} अक्षप्याभ्रा * * * *. — T_{1} om. from 5^{d} up to 20^{e}; D_{3} om. 5^{d}–6^{e}. — ^{d}) $G_{1.3.6}$ जरासंधं; G_{2} बलवंतो (for बलवन्तं). D_{1} $G_{1.2.5}$ °बलं (for °बलः).

6 Ś$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). T_{1} om. 6; D_{3} om. 6^{abc} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_{2} Cd गुणशतं; D_{2} $G_{2.4.5}$ दश° (for शत°). — ^{b}) K_{1} पूजाभ्यां; K_{4} $B_{4.5}$ Dn $D_{4.5}$ जानु°; G_{4} द्विजा° (for भुजा°). D_{1} G_{1-3} भरत(G_{2} पुरुष)र्षभः. — ^{c}) $K_{1.4}$ पृष्ठिं; Ñ$_{1}$ V_{1} B D (D_{3} om.) G_{3} पृष्ठं (for पृष्ठे). M_{2} जानुभ्यां (for संक्षिप्य). — ^{d}) K_{3} Ñ$_{1}$ V_{1} निक्षिप्य; G_{6} निर्विध्य (for निष्पिष्य). K_{1} $B_{3.6}$ G_{1} ह (for च). D_{3} G_{4} विनिष्पिष्य ननाद च; M निष्पिष्य च ननाद च. — After 6, Dn(1) $D_{4.5}$ ins.:

256* करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ।
[$D_{4.5}$ द्विधा (for द्वेधा).]

7 Ś$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). T_{1} om. 7 (cf. v.l. 5). — ^{c}) K_{4} Dn °त्तुमलो. — After 7, $K_{2.3}$ D_{6} ins.:

257* स वामपादं संकृष्य गृहीत्वा दक्षिणे महे ।
द्विधा चकार तं पार्थो जरासंधं महाबलम् ।
[(L. 1) D_{6} तं (for स), and संश्लिष्य (for °कृष्य).]

8 Ś$_{1}$ missing (cf. v.l. 1). T_{1} om. 8 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K_{3} प्र- (for स्र). $K_{1.2.4}$ $D_{3.4}$ शुश्रुवुः. — ^{d}) K_{4} $D_{3.6}$ G (G_{1} before corr.) हि (for ह).

9 T_{1} om. 9 (cf. v.l. 5). Ś$_{1}$ missing for 9^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_{4} N_{1} V_{1} B (except $B_{3.4}$) Dn D_{3-5} किं नु स्याद्; $G_{1.6}$ किं स्विद्धि (for किं नु स्विद्). M_{2} हि महान् (for हिमवान्). K_{4} विद्धः (for भिन्नः). — ^{b}) Ñ$_{1}$ V_{1} $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ आहो स्विद्; G_{1} किं स्विद्धि; G_{2} किं स्विन्न (for किं नु स्विद्). — ^{c}) K_{2} Ñ$_{1}$ B (except B_{3}) Dn D_{2-5} $G_{2.3}$ वै (for स्म). $K_{1.4}$ जह्रुर्; $B_{3.6}$ Dn $D_{1.3-5}$ जग्मुर्; D_{6} सर्वे; G M जल्पुर् ($G_{5.6}$ M_{2} जल्पन्) (for जज्ञुर्). — ^{d}) V_{1} B_{4} विक्रमात्; G_{2} गर्जनात्; some MSS. निःस्वनात् (for निस्वनात्). D_{6} जज्ञिरे भीमनिस्वनात्. — After 9, Dn_{2}(!) D_{4} ins.:

258* गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ।
एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य च ।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ।
एकपादोरुवृषणकटिहृत्पृष्ठनासिके ।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ।
[= (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 44–46 !]

On the other hand G_{3} ins. after 9 a passage given in App. I (No. 8).

10 T_{1} om. 10 (cf. v.l. 5); G_{4} om. 10^{a}–12^{b}. — ^{a}) Ś$_{1}$ Ñ$_{1}$ V_{1} $B_{1.5}$ Dn $D_{3.5.6}$ राज्ञः (for राज-). — ^{b}) $G_{1.6}$ विसुप्तम् (for प्रसुप्तम्). — ^{c}) Ñ$_{1}$ V_{1} $B_{1.3.4}$ Dn $D_{3.5}$ गतासुम् (for परासुम्).

11 T_{1} G_{4} om. 11 (cf. v.l. 5, 10). — ^{a}) B_{6} °वधं कृत्वा (for °रथं कृष्णो). — ^{b}) B_{6} G_{3} पताकिनीं; D_{1} °नः. — ^{c}) $G_{3.5}$ राज्ञो (for चैव). — ^{d}) G_{5} मोचयामास. K_{1-3} $B_{1.6}$m $D_{1.2}$ बंधनं; K_{4} D_{6} बंधनात्; V_{1} पार्थिवान् (for बान्ध°).

आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ११
ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हं पृथिवीश्वराः ।
राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥ १२
अक्षतः शस्त्रसंपन्नो जितारिः सह राजभिः ।
रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ १३
यः स सोदर्यवान्नाम द्वियोधः कृष्णसारथिः ।
अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ १४
भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः ।
शुशुभे रथवर्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ १५
शक्रविष्णू हि संग्रामे चेरतुस्तारकामये ।
रथेन तेन तं कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ १६
तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना ।
मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ १७
येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ।
तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ १८
ततः कृष्णं महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा । C. 2. 942 B. 2. 24 20 K 2. 25. 33

12 T1 om. 12 (cf. v.l. 5); G4 om. 12^{ab} (cf. v.l. 10). — a) G2 तं (for ते). G3.5 ते वै कृष्णं रत्नभाजं; Cv as in text. — b) B1.4.5 Dn D3–6 रत्नार्हाः; Cv as in text. G2 चैव पार्थिवाः. K3 आभासा पृथिवी-धराः. — c) G1.6 पूजयां-; G2 Cv राजानं (for राजानश्च्). — d) Ñ1 रक्षिता (for मो°). G3 च महद्भ° (for महतो भ°).

13 T1 om. 13 (cf. v.l. 5). — a) B2.3.6 D1.2 अच्युतः. Ś1 K3.4 B6 D6 सत्त्वसंपन्नो; K1.2 सर्व°; G1 शस्त्रसंभिन्नो. — b) G2 वाजिभिः (for राज°). — After 13^{ab}, B3.4 read 15. — After 13, G3 ins.:

259* उष्ट्राणां शतसाहस्रं वाहयित्वा धनं बहु ।
महार्हाणि च रत्नानि रजतं काञ्चनं तथा ।
सहदेवं प्रतिष्ठाप्य स्वाधीनं च गिरिव्रजे ।
चतुरङ्गबलैः सार्धं निर्जगाम गिरिव्रजात् ।

14 T1 om. 14 (cf. v.l. 5). — a) Ś1 यस्तु; K3 यश्च; K4 तस्य; G2 *योः (corrupt); G3–5 M1 Cv तयोः (for यः स). Ś1 सोदर्यवन्; K1.2 सौदर्यवान्; K3.4 D2.4 G2 Cv सौंदर्यवान्; G3–5 M1 सोदर्ययोर् (for सोदर्यवान्). D1 यः समो दर्पवान्नाम; G1.6 यश्चासौ वीर्यवान्नाम. — b) Ñ1 V1 B5 Dn2 M1 Cn द्वियोधी; D1.2 दुर्योधः; G M2 Cv त्रिधेयः (for द्वियोधः). Dn1 m (gloss) अर्जुनः (for कृष्ण°). In D6, the sequence of 14–15 is: 14^{ab}, 15^{cd}, 15^{ab}, 14^{cd} (15^{cd}–15^{ab} being added in marg.). — G4 om. 14^{c}–15^{b}; G3 om. 14^{cd}. — c) G2 अभ्याशसाति; M अभ्याशघाती. Ñ1 संदृष्टो; B6 D2 सदृशो; D4 संस्पृश्यो (for संदृश्यो). K1 अधृक्षः शत्रुसंघातैर्; K2 अभ्यासवर्ती सदृशो; K3 शुशुभे रथवर्योऽसौ (= 15^{c}); G1 अभ्याशायाति मुख्योऽसौ; G5.6 अभ्याययात्र-भिमुखो. — d) Ś1 D1.2 सह राजभिः; K (except K3) G (G3.4 om.) M सर्वधन्विभिः; V1 सर्वशत्रुभिः (for °राजभिः).

15 Ś1 D3 T1 om. 15 (for T1, cf. v.l. 5); G4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). B3.4 read 15 after 13^{ab}; D6 (transposing 15^{ab} and 15^{cd}) read it after 14^{ab}. G3 (like D6 marg.) transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — a) V1 वीराभ्यां; M2 यौधाभ्यां. — b) B3 सहितः (for आस्थितः). — c) K3 अभ्यासघाती संदृश्यो (= 14^{c}). — d) K (except K3) सर्वराजभिः; D6 °सारथिः (for °धन्विभिः).

16 T1 om. 16 (cf. v.l. 5). — a) Ś1 [ए]तेन; G3–5 M1 येन (Cv ?) (for तेन). V1 B1.4–6 Dn D3–5 M2 वै; G1 [अ]यं; G2.6 यं (for तं). Ś1 D6 (orig.) तं कृष्णम्; K1 कृष्णस्तम्; K2.3 B3 कृष्णस्तु; B2 D1.2 कृष्णः स; D6 (by corr.) तं कृष्णस् (for तं कृष्ण). Ñ1 कृष्णो रथवरं तं वै. — d) K2 उप°; Ñ1 B2 समा°; D6 (by corr.) तूपा° (for उपा°). S (except M2; T1 om.) [उ]पयात्तदा (for ययौ तदा). — After 16, S (T1 om.) ins.:

260* एवमेतौ महाबाहू तदा दुष्करकारिणौ ।
कृष्णप्रणीतौ लोकेऽस्मिन्रथे को द्रष्टुमर्हति ।
इत्यवोचन्व्रजन्तं तं जरासंधपुरालयाः ।
वासुदेवं नरश्रेष्ठं युक्तं वातजवैर्हयैः ।

[(L. 1) G1 °मेतन् (for °मेतौ). — (L. 2) G1.2.6 M1 °नावेक(M1 °त)स्मिन् (for °तौ लोकेऽस्मिन्). — (L. 3) G1.6 पुनस्तत्वं (for व्रजन्तं तं).]

17 T1 om. 17 (cf. v.l. 5). — a) Ś1 K2 G4 M1 °कराभेन; K3 G1 °करां(G1 °करा)तेन. — d) G2 जैत्रिणा° (for जैत्रेणा°).

18 T1 om. 18 (cf. v.l. 5). — b) = Taittirīya Brāhmaṇa (ed. Mysore 1908) 1. 5. 8 (p. 277). K1 जघान दशतीर्दश; G1.6 अनीकानि जघान सः. — c) K3 समदृश्यन्त. — d) G3 °र्षभ (for °र्षभाः).

19 T1 om. 19 (cf. v.l. 5). — a) K3 ततः कृष्ण महाबाहो. — c) G1 रथस्थौ; D6 °स्थान्. G2 माधवं (for मागधा). — d) K1 V1 D6 विस्मयं (for विस्मिताः).

C. 2. 942 B. 2. 24. 20 K. 2. 25. 33 रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ १९
हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे ।
अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ २०
असङ्गी देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वजः ।
योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ २१
चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् ।
क्षणे तस्मिन्स तेनासीच्चैत्ययूप इवोच्छ्रितः ॥ २२
व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः ।
तस्थौ रथवरे तस्मिन्गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ २३
दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ ।
आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ २४
न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न रिष्यते ।
दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते देवमानुषैः ॥ २५
तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिस्वनम् ।
निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ २६
यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः ।
बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृपम् ॥ २७
स निर्ययौ महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः ।
गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समे देशे महायशाः ॥ २८
तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ।
ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९
बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ।

---

20 T1 om. 20^{abc} (cf. v.l. 5). — b) Ś1 K D6 वातसमो (K4 °मैर्). — c) Ś1 युधिष्ठिरः (for अधिष्ठितः). Ñ1 V1 B (except B4. 5) D1. 2 तु (for स). — d) K3 (by corr.) नानाभातीव भारत.

21 a) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) G5 असंगो (for असङ्गी). G1. 6 असंगिने च विहितस्. — c) K4 D6 योजनान् (for °नाद्). K1–3 दृश्यते (for ददृशे). S स योजनद्वये दृश्यः (G2 °श्यात्). — d) S (except G4 M2) श्रीमानिंद्रायुधप्रभः (G2 °द्रध्वजोपमः).

22 Ñ1 om. 22–23. — a) Ś1 K Dn D6 कृष्णोपि; D4 कृष्णोघ; G1 कृष्णाय (for कृष्णोऽथ). — b) T1 गरुत्मानं. K3 च साभ्ययात्; D6 G1. 2 स चाभ्यगात्. — c) Ś1 गते नासीच्; S स तत्रासीच् (G1. 2. 6 °त्रासौ) (for स ते नासीच्). B1. 2. 6 D1. 2 क्षणेन तस्मिंस्तेनासौ; B3 क्षणे तस्मिंस्तु तेनासौ. — d) Ś1 चैत्ययूपम्; K1 चैत्यो यूप; K3 Cv(!) चैत्ये यूप; K4 B6 चैद्ययूप; B4. 5 Dn D3–5 चैत्यवृक्ष; D6 °यूथ. Ś1 इवोच्छ्रितं; K1 G4 °च्छृतः; B1. 4. 5 Dn D3–5 °स्थितः (for °च्छ्रितः).

23 Ñ1 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) Ś1 K V1 B4 D6 व्यादि(Ś1 °धि)तास्यो(K2 °स्या); D1 व्यादितस्यैर्. Ś1 V1 B4 महानादः. — b) K4 G1. 5. 6 सर्व-; D1 महद्- (for सह). B3 सूतैर् (for भू°). G2 संभूतैर्दिविजालयैः. — c) V1 B1. 2. 5. 6 D (except D6) transp. तस्थौ and तस्मिन्. K1 वररथे.

24 a) K1. 2. 4 Dn D1 (after corr.). 2. 4. 5 G1 M1 दुर्निरीक्षो. V1 B3 [ऽ]थ; G3 [ऽ]सि (for हि). — b) S (except G3) सुपर्णो (for तेजसा). K1 [अ]प्यधिकं; B2. 3. 6 D1. 2 G2 [अ]भ्यधिको; M2 [अ]त्यधिकं. — d) Ś1 °णान्वितः; K2 °णो वृतः.

25 a) G5 सर्जेति; M2 सज्यति. — b) K2. 3 G1. 6 वा (for च). Ś1 K4 D6 न भिद्यते; K1 न छिद्यते; K2. 3 V1 न दीर्य(K3 °य)ते; B1–3. 6 D1. 4 न हन्यते; B5 D3. 5 निरस्यते (B5 °ति); Dn Cnp(!) न विध्यते; G1. 6 न धृष्यते; G4 न शिष्यति; G5 निरीक्ष्यते; Cn न रिष्यते (as in text). D2 शस्त्रैश्चामरतेन (sic) वै; M2 शस्त्रैश्च न विशस्यते. — c) K3 दिव्यौ. Ś1 K4 V1 D6 S रथवरो (G2 °चरो) (for ध्वजवरो). Dn1 D1 दिव्यौ ध्वजवरौ राजन्. — d) Ñ1 V1 B1–5 Dn D3–5 T1 G3. 4 M चेह; B6 D1. 2 G1. 2. 5. 6 चैव (for देव- as in Ś1 K D6).

26 b) Some MSS. निःस्वनं. D2 पर्जन्य इव निस्वनं. — c) K4 B3 पुरुषव्याघ्र; S पुंडरीकाक्षः (T1 °क्षं; G1 °क्ष).

27 a) G6 राजन् (for राजा). — c) G2 श्रमेण (for क्रमेण). B6 D1. 2 [अ]पि; D3–5 [ए]नं (for [ए]व). — d) A few MSS. नृपः, नृप (for नृपम्). K1 व्याप्तो बार्हद्रथो नृपः; S प्राप्तो बार्ह(G3 बृह)द्रथो रथं.

28 a) K1 B D (except D6) G1. 2 M स निर्याय (B4 चक्राम); V1 निश्चक्राम (for स निर्ययौ). — b) Ś1 K D6 M1 प्रभुः; D3 G1. 6 तदा; G3 तथा (for ततः). B1. 2. 6 D1. 2 पुंडरीकनिभेक्षणः. — D3 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}. — d) K2. 3 Ñ1 V1 Dn D1. 2. 4. 5 T1 G1–4 M1 सम-; G6 सह (for समे). D4 °तपाः; S °मनाः (for °यशाः).

29 D3 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — a) B3. 4 मागधाः (for नागराः). — b) D5 [अ]त्ययुस्; G1 ययुस् (for [अ]भ्ययुस्). — d) V1 यथा° (for विधि°).

30 a) B2 विप्रयुक्ताश्च. V1 तु (for च). — b) B2

पूजयामासुरूचुश्च सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३०
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य परिपालनम् ॥ ३१
जरासंधह्रदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् ।
राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य ते ॥ ३२
विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ।
दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते पुरुषोत्तम ॥ ३३
किं कुर्मः पुरुषव्याघ्र ब्रवीहि पुरुषर्षभ ।
कृतमित्येव तज्ज्ञेयं नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ॥ ३४
तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः ।
युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमाहर्तुमिच्छति ॥ ३५
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
सर्वैर्भवद्भिर्यज्ञार्थे साहाय्यं दीयतामिति ॥ ३६
ततः प्रतीतमनसस्ते नृपा भरतर्षभ ।
तथेत्येवाब्रुवन्सर्वे प्रतिजज्ञुश्च तां गिरम् ॥ ३७
रत्नभाजं च दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वराः ।
कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषां तदनुकम्पया ॥ ३८
जरासंधात्मजश्चैव सहदेवो महारथः ।
निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ३९
स नीचैः प्रश्रितो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ।
सहदेवो नृणां देवं वासुदेवमुपस्थितः ॥ ४०
भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा । C. 2 964 B. 2. 24. 42 K. 2 25. 67

राजानं. — M2 om. 30[cd]. — [c]) B8 ऊचुस्तु; G6 अव्यग्रं. — [d]) K4 D6 साम°; V1 B1.3-5 Dn D3-5 स्तुति°; G6 साधु° (for सान्त्व°).

31 [b]) K1 Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D3-6 M2 °नंदने. B8 देवकीनंदने त्वयि. — [c]) Ś1 °पेतो (for °पेते). — [d]) G1.6 स्वधर्म- (for धर्मस्य). Ñ1 V1 B Dn D1-3.5 M2 प्रतिपालनं; D4 प्रतिपादनं.

32 [a]) B3.4 जरासंधे (for °संध-). V1 -भये; G1 -हरे (for -ह्रदे). G2 लोके (for घोरे). G4 जरासंधाभिभूतानां. — [c]) K3 D4 T1 राज्ञा (for राज्ञां). V1 B3.4 राज्ञामुद्धरणं देव; B1 राज्ञां चोद्धरणं वीर. — [d]) Ś1 यदद्य (for यदिदं). V1 B3.4 कृतवानसि (for °मद्य ते). Ś1 K4 Ñ1 B1.2.5.6 D G1.6 वै; K3 मे (for ते).

33 [a]) K G1.2.6 M राज्ञां; D1.2 G3 विष्णोः. Ś1 समवपन्नानां; K1 °मग्नानां; K3 °रुद्धानां; M2 समुपसन्नानां. — [b]) B6 D2.4 °दुर्गेषु दारुणे; D5 °दुर्गो सुदारुणो. — [c]) K2 दिष्ट्वा. B8 मुख्याद् (for मोक्षाद्). — [d]) D3 भ्राजते (for आप्तं ते). K1 Ñ1 पुरुषर्षभ; B1.2.5.6 D (except D6) यदुनंदन (for पुरुषो°). S आहृतं ते नरोत्तम.

34 [a]) Ś1 Dn1 D4 G2 M1 कुर्मे. — [b]) K1 ब्रुवीहि पुरुषोत्तम; K4 D6 ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ; Ñ1 B1.2.5.6 Dn D1-5 शाधि नः प्रणति(D3 °त)स्थितान्; V1 B3.4 ब्रूहि नो यदुनंदन; S समाज्ञापय नः प्रभो. — [c]) K1 जितम् (for कृतम्). K1-3 Ñ1 B1.2.5.6 D (except D6) तद्विद्धि; K4 ते ज्ञेयं; V1 B3.4 जानीहि; G1.3.6 तं ज्ञेयं. — [d]) S यद्यपि स्यात् (G1.6 यद्यस्माकं) सुदुष्करं (T1 °ष्कृतं).

35 [b]) Ñ1 °बलः; V1 B3.4 °यशाः; T1 G3.4 °त्मनः; G1 °त्मनाः (for °मनाः).

36 [b]) D6 साम्राज्यत्वं (for पार्थिवत्वं). T1 G4.5 पार्थिवांश्च जिगीषतः. — [c]) M2 सर्वे (for सर्वैर्). Ñ1 V1 B8 यज्ञार्थं; B1.2.6 D1.2 यज्ञाय; B4.5 Dn D3-5 विज्ञाय; T1 यज्ञेर्थे. — [d]) T1 (corrupt) साहृतं (for साहाय्यं). Ñ1 V1 B D (except D6) G3 क्रिय° (for दीय°).

37 [a]) K2.3 तं प्रीत°; V1 B3.4 ते प्रीत°; B1.2.5.6 D (except D6) G3 सुप्रीत°; G2 प्रसन्न° (for प्रतीत°). — [b]) V1 B3.4 नृपा वै (for ते नृपा). Ñ1 B1.2.5.6 D (except D6) नृपसत्तम (for भरत°). — D4 om. 37[c]-38[d]. — [c]) Ś1 D3 तथेत्यवा°; K1 तथान्ये चा°; S तं त(G1.6 तत्त)थेत्य° (for तथेत्येवा°). — [d]) Ś1 T1 G2-5 °जग्मुश्च; K4 °जहृश्च; V1 °गृह्य च; B1.5 Dn D3.5.6 °गृह्यास्य; B2.6 D1.2 °गृह्य तु; B3.4 °पूज्य तु (for °जज्ञुश्च). K1 ता; G3 तं (for तां). K1 गिरः; G1 गिरा; G2 गिरि (for गिरम्).

38 D4 om. 38 (cf. v.l. 37). — [a]) G1 °भाञ्जन (for °भाजं च). — [b]) B2.6 D1.2 नृपपुंगवाः (for पृथिवी°). — [c]) K1 कृत्स्ना° (*sup. lin.* °च्छ्रा° as in text). V1 B3 दाशार्हस् (for गोविन्दस्). — D2 transp. तेषां and तत्.

39 K3 om. 39. — [b]) Ñ1 B1.2.5.6 Dn D1.2.4.5 °मनाः; V1 B3.4 G1.6 °बलः; D3 °त्मनाः (for °रथः). — [c]) K4 निर्जयो (for निर्ययौ). K1 D4 G1 सज्जना°; V1 B3.4 च सहा°; D2 स्वजना° (for सजना°).

40 [a]) V1 B3.4 प्रांजलिः; D4 समीचैः; S सचिवैः (for स नीचैः). K (K1 *inf. lin.*) D6 प्रसृतो; Ñ1 V1 B1-5 Dn D3-5 प्रणतो; G1 प्रस्रुतो (for प्रश्रितो). — [b]) S बलि- (G4-6 बली) (for बहु-). Ś1 °समागताः;

C. 2. 965 B 2. 24. 43 K 2. 25. 67 अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासंधात्मजं तदा ॥ ४१
गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ।
विवेश राजा मतिमान्पुनर्बार्हद्रथं पुरम् ॥ ४२
कृष्णस्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया ज्वलन् ।
रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुष्करेक्षणः ॥ ४३
इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ।
समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४४
दिष्ट्या भीमेन बलवाञ्जरासंधो निपातितः ।
राजानो मोक्षिताश्चेमे बन्धनान्नृपसत्तम ॥ ४५
दिष्ट्या कुशलिनौ चेमौ भीमसेनधनंजयौ ।
पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ४६
ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिषस्वजे ॥ ४७
ततः क्षीणे जरासंधे भ्रातृभ्यां विहितं जयम् ।
अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ४८
यथावयः समागम्य राजभिस्तैश्च पाण्डवः ।

K4 D6 °पुरस्कृतः; V1 B3.4 °समन्वितः; D5 °पुरोगमाः. — c) Ś1 नृणां देवो; D8 महाबाहुर्. — d) D1 G1 M1 उपस्थितं. — After 40, S ins. a passage given in App. I (No. 9).

41 B6 G4 [अ]भयं; T1 G1.2.5.6 M तदा; G3 तथा (for ततस्). — b) T1 G1–4 M दत्वा कृष्णो (by transp.). B6 ततस्तदा. G5 तथा (for तदा). G1.6 दत्वा विष्णुस्तथाभयं. — Ñ1 V1 B D ins. after 41^{ab}: S, after 262*:

261* आददेऽस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तमः ।

[V1 आददद्दे; B3 आदत्तास्य; B8 आदिदेश; G6 आददे स. G6 वस्त्राणि (for रत्नानि).]

— N1 V1 D1 om. 41^{cd}. — c) Ś1 K D2.6 अभिषिच्य च (K3 °षिच्य च; D6 °षिच्यत); D3 अभ्याषिंचत. Ś1 K2 तत्रैवं; K3 तत्रैनं; D6 वै राजन्; S राजानं (for तत्रैव). — After 41c, S ins.:

262* सहदेवं जनार्दनः ।
मगधानां महीपालं.

[(L. 2) M3 मागधानां.]

— d) Ś1 K4 D6 नृपं; B1–3.5 Dn D4.5 मुदा; G5 तथा (for तदा).

42 a) K1 साध्यकत्वं; Cv गत्वैकत्वं (as in text). D6 हि; S (except G5) स (for च). — b) K2 S चापि (for चैव). K3 च नमस्कृतः (for चैव सत्कृतः). — c) B5 Bn D3–5 राजा द्युतिमान्; S (by transp.) मतिमान्राजा (G2 °जन्). B1 विवेश सहदारोपि (sic). — d) K3 तदा (for पुनर्). B5 बार्हद्रथपुरःसरः; Dn D3–5 बार्हद्रथपुरं पुनः. [Some printed ed. erroneously read नृप (for पुरम्), which has no MS. support in our apparatus!] — After 42, B Dn D1.2.4 ins.:

263* अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासंधिर्महात्मभिः ।;

while S ins.:

264* पार्थाभ्यां सहितः कृष्णः सर्वैश्च वसुधाधिपैः ।
यथावयः समागम्य विससर्ज नराधिपान् ।
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्राजसूये महात्मभिः ।
आगन्तव्यं भवद्भिस्तु धर्मराजप्रियेप्सुभिः ।
एवमुक्त्वा माधवेन सर्वे ते वसुधाधिपाः । [5]
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा समेताः परया मुदा ।
भीमार्जुनहृषीकेशाः प्रहृष्टाः प्रययुः सह ।
रत्नान्यादाय भूरीणि ज्वलन्तो रिपुसूदनाः ।

43 S om. 43^{bc} (cf. however last line of 264* in S1). — b) B5 Dn D3–5 युतः (for ज्वलन्). — d) B1.2.3.6 D (except D6) पुरुषर्षभः; S च (G1 सन्; G6 स) नृपैः सह (for पुष्करे°).

44 a) K1–3 B6 G2 अथागम्य; V1 B3.4 समासाद्य; G1.6 M2 समागम्य (G6 °त्य); G3 तु संगम्य (for उपागम्य). — b) S भ्रातृभ्यां सहितो(G6 °ते)च्युतः. — c) B3.4 °राजं च; D2 G1.6 °राजेन (for °राजानं). — d) B1.2.5.6 D1.2.4.5 °माणमव(D2 °सम)र्धयत; B3.4 कृष्णोवर्धयत प्रभुं; D3 प्रियमाणमभाषत; T1 G3–5 प्रीयमाणमुपस्थितः (G3.4 °ताः); G1.6 M °माण उपस्थितः.

45 Before 45, T1 G3–5 ins. श्रीभगवान्; G1.2.6 M युधिष्ठिरः. — a) K2 दिष्ट्वा. G6 त्वयैव (for भीमेन). — c) K2 मोक्षिताश्; D3 मोचिताश् (for मोक्षिताश्). K1 सर्वे; B (except B3) D (except D6) चैव; G3 ये मे (for चेमे). — d) D3 च महाभुज; S (except G3.4) नृपसत्तमाः.

46 a) B6 दृष्ट्या. Ñ1 चोभौ; T1 G3.5 भीमौ; G1 वेमौ; G4 हीमौ (for चेमौ). — d) G1.6 °विव माधव (for °विति भारत).

47 b) K1 जनार्दनं; T1 यथार्हतं. G1.6 पूजयामास भारत. — d) Ś1 K1.2.4 Dn1 °षस्वजे; B1.6 D6 °सस्वजे.

48 a) M2 तस्मिन्हते जरासंधे. — b) B6 D1.2 G (except G2) M1 भ्रातृभिर् (for °भ्यां). K2.3

सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्ज नराधिपान् ॥ ४९
युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्टमानसाः ।
जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ५०
एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
पाण्डवैर्घातयामास जरासंधमरिं तदा ॥ ५१
घातयित्वा जरासंधं बुद्धिपूर्वमरिंदमः ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णां च भारत ॥ ५२
सुभद्रां भीमसेनं च फल्गुनं यमजौ तथा ।
धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ५३
तेनैव रथमुख्येन तरुणादित्यवर्चसा ।
धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ५४
ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ५५
ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने ।
जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञामभयदास्तदा ॥ ५६
संवर्धितौजसो भूयः कर्मणा तेन भारत ।
द्रौपद्याः पाण्डवा राजन्परां प्रीतिमवर्धयन् ॥ ५७
तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ।
तद्राजा धर्मतश्चक्रे राज्यपालनकीर्तिमान् ॥ ५८ C. 2. 982 B. 2. 24. 60 K. 2. 25. 96

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ समाप्तं जरासंधवधपर्व ॥

सहितं जयं; V_1 $B_{3.4}$ सहितो हरिः ($B_{3.4}$ °रिं); T_1 विस्मयं जयं (for विहितं जयम्). G_1 जयः. — ^{c}) V_1 °शत्रुमा° (for °शत्रुरा°). — After 48, S (except M_2) Cv ins. a passage given in App. I (No. 10).

49 ^{a}) K_3 यथा च यैः; $\tilde{N}_1$ स यथावत् (for यथावयः). V_1 समासाद्य; T_1 G_{2-6} M च सं(G_2 समा-; M_2 स सं)भाष्य. G_1 यथावयस्य (sic) संभाष्य. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 B (except B_2) D (except D_6) भ्रातृभिः (for राजभिः). V_1 $B_{1.4.5}$ Dn D_{3-5} सह; $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ चैव (for तैश्च). K_3 पांडवैः. S प्रेम्णा राजा ($G_{1.5.6}$ °जन्) नृपैः सह. — ^{c}) K_2 D_6 संहृष्य; K_3 संहृत्य; D_1 सत्कृत्वा (for सत्कृत्य). V_1 तु (for च). — ^{d}) D_1 नराधिपः; D_3 °प.

50 ^{b}) $G_{4.6}$ सर्वे (for नृपा). — ^{c}) G_5 स्वदेशं. — ^{d}) K_4 यज्ञैर् (for यानैर्). N_1 बहुविधैस् (for उच्चावचैस्). $K_{2.3}$ T_1 G_5 तदा; K_4 D_6 G_4 अपि; $G_{1-3.6}$ M तथा (for ततः).

51 Before 51, S ins. वैशं°. — ^{a}) S एवं स पुरुषव्याघ्रो. — ^{c}) D_5 पात° (for घात°). — ^{d}) K_2 B_3 अरिं तथा; K_3 D_2 अरिंदम.

52 ^{a}) D_6 याज°; T_1 G_2 पात° (for घात°). N_1 $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ च (D_1 तु) तं कृष्णो (for जरा°). — ^{b}) K_4 $B_{2.6}$ $D_{3.6}$ M_2 अरिंदम; K_3 अरिं तदा; B_1 अरिंदमं. — ^{c}) D_3 $G_{1.2.4}$ (by corr.) M अनुप्राप्य; T_1 अनाज्ञाप्य — ^{d}) B_3 तथा (for पृथां). K_3 जनार्दनः (for च भारत).

53 ^{a}) D_5 भद्रसेनं च; S वासुदेवस्तु (for भीमसेनं च). — ^{b}) N G_{1-3} फाल्गुनं ($Ś_1$ फल्गुणं; Dn_1 फाल्गुनौ; D_3 as in text). K_1 B_6 Dn_2 च यमौ (for यमजौ). — ^{c}) K_3 सम्यग् (for धौम्यम्). V_1 $B_{3.4}$ नमस्कृत्य ततः; $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ आमंत्र्य भगवान्; S भीममनुज्ञा($G_{2.3}$ °प्रा)प्य (for आमन्त्रयित्वा च). D_5 [अ]थ (for च). — ^{d}) V_1 नगरं; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ स्वपुरं; $B_{3.4}$ स्वपुरीं; S द्वारकां (for स्वां पुरीं). — After 53, S ins.:

265* पाण्डवैरनुधावद्भिर्युधिष्ठिरपुरोगमैः ।
हर्षेण महता युक्तः प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
जगाम हृष्टः कृष्णस्तु पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ।

[(L. 1) T_1 °यातश्च; M °यायद्भिर् (for °धावद्भिर्). — (L. 2) $G_{2.5.6}$ प्राप्तश् (for प्राप्य). — (L. 3) G_3 युक्तः (for हृष्टः), and प्रति (for पुरीम्).]

54 ^{a}) $Ś_1$ °बर्हेण (for °मुख्येन). — ^{b}) $B_{1.2.5.6}$ D (except D_6) मनसस्तुल्यगामिना. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_6 धर्मराजा(K_1 °ज्ञा)तिसृष्टेन; K_3 S °राजनिसृ°; $B_{1.2.4.5}$ °राजाविसृ°; B_3 °राजाभिसृ°; B_6 °राजा प्रसृ°. — ^{d}) $K_{2.4}$ D_5 नादयन्; V_1 G_3 M_1 (*inf. lin.*) [आ]नंद° (for [आ]नाद°).

55 ^{c}) D_3 प्रदक्षिणाम्. $Ś_1$ अवर्तंत; K_2 अकुर्वति; S अथा(T_1 $G_{4.5}$ तदा-; G_3 तथा)कुर्वन् (for अकुर्वन्त). — ^{d}) V_1 °कारिणः.

56 ^{a}) D_3 ततौ जिष्णौ (for ततो गते). — ^{b}) V_1 $B_{3.4}$ देवकीनंदने तदा (V_1 तथा). — ^{c}) $K_{2.3}$ तु; B_2 $D_{1.2}$ च (for सु-). — ^{d}) K_1 अभयदं; K_4 अभयतस्; $G_{2.3}$ अभयदस् (for अभयदास्). G_1 तदः (!); G_{4-6} M_1 ततः; M_2 तथा (for तदा). $K_{2.3}$ $\tilde{N}_1$ B D राज्ञां (D_1 °ज्ञो; $D_{3.4}$ °ज्ञा) दत्वाभयं तदा; V_1 राज्ञामभयदे हरौ.

57 ^{a}) $Ś_1$ G_1 M_2 संवर्धितौजसौ; K_{1-3} $\tilde{N}_1$ V_1 B D

२३

C. 2. 963
B. 2. 25. 1
K. 2. 26. 3

वैशंपायन उवाच ।
पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ २
तत्र कृत्यमहं मन्ये कोशस्यास्य विवर्धनम् ।
करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वान्नृपोत्तम ॥ ३
विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदरक्षिताम् ।
तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे च तथा शिवे ॥ ४
धनंजयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

°र्धितं (K2 °र्धित-) यशो; G2 संवृद्धस्तेजसा; G3 संवर्धतौजसे. — c) K1 D1–4 G1 द्रौपद्या. — d) V1 B3.4 प्रचक्रिरे (for अवर्धयन्).

58 K1 om. 58. — a) D2 कालेषु (for काले तु). K2 पुत्रप्युक्तं (sic); K3.4 तु तद्युक्तं; S तु संप्राप्ते (G1.6 °प्तं). — b) B3.4 S (except G3) °संयुतं. — c) D5 धर्मजश् (for °तश्). Ś1 तन्नेजे धर्मराजश्च. Ñ1 V1 तद्राज्यं धर्मजश्चक्रे. — d) K3 राज्यपालश्च कीर्तिमान्; K4 प्रजापालनकी°; Ñ1 V1 B Dn D1–5 प्रजापालनकीर्तनं (Dn2 °नमेव च); D6 राज्यपालनमेव च; T1 G3–5 राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः; G1.2.6 M राज्यं प्रथित(G2 पालन)कीर्तिमान्.

Colophon. — *Sub-parvan:* N M जरासंधवध; to it Ś1 K Ñ1 V1 B1.2 D (except Dn1) M add समाप्त. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 G1.5 M1 जरासंधवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*).3 22 (as in text); K2 D3 23; Dn1 24; S 27. — *S'loka no.:* K2.3 D1.2 58; Dn 60; M1 76.

23

1 = 2. 15. 6. — Ś1 K2 om. the ref. — After the ref., S ins.:

266* ऋषेस्तद्वचनं चिन्त्य निशश्वास युधिष्ठिरः ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः कर्तुमिच्छन्परंतपः ।
तस्येङ्गितज्ञो बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
संविवर्तयिषुः कामं पावकात्पाकशासनिः ।

[(L. 1) = (var.) 2.12.1^{ab}. G2 (before corr.).3–5 M2 श्रुत्वा (for चिन्त्य). T1 G2.5.6 विशश्वास. — (L. 2) G1.6 M1 कर्तुमिच्छत. T1 G3.4 M2 परंतप; G1.6 अरिंदमः (G6 °म). — (L. 4) G6 संसंवर्तयिषुः कर्म.]
— a) Ś1 एवं पार्थो; K2 D4 पार्थ प्राप्य; K4 अथ प्राप्य; G1.4.6 संप्राप्य च (G4 तु). K1–3 धनुर्दिव्यम्. — b) = 1. 216. 7^{d} : 5. 166. 32^{b}. G1–3 अक्षयौ; B3 D2 Cd अक्षय्ये (Cd v.l. °ये). K1 महेषुधीः; K2 °षुधिः; Ñ1 Dn D3.5 तथेषुधी. — c) T1 G1.2 रथध्वजं. G6 रथध्वजसभाश्चैव.

2 = 2. 15. 7. — Before 2, K4 V1 B D G1–3 ins. अर्जुन उ° (D4 G3 om. उ°). — a) B2–5 Dn1 D3–6 धनुः (D4.6 °नु-) शस्त्रं (Dn1m D6 श्रेष्ठं). Cd cites अस्त्रं (as in text). G1.6 सभावीर्यं; G2 शरान्वीर्यं. — b) G3 परेषां भूर्यशो बलं; Cd as in text. — c) K1 B (except B5) D2 G6 महाराज (for मया राजन्). — d) K2.4 D3.5.6 दुःप्रापं. K1 पुनः प्रापं यदीप्सितं.

3 a) D1.2 एतत्; S तस्य (for तत्र). — b) Ś1 कार्यस्यास्य; B3 शेषस्यास्य; S कोशस्यैव (G2 °स्याद्य; M1 °स्येह). B1.2.5.6 D (except D6) कोश(B1.2.5.6 °ष)स्य परिवर्धनं; Ñ1 V1 °स्यादविवर्धनं. — d) K4 D6 नराधिप (for नृपो°). S (except G2) राजभ्यो राजसत्तम. — After 3, S ins. a passage given in App. I (No. 11).

4 G6 om. 4^{a}–7^{b}. — a) Ś1 K D6 [अ]भियास्यामि; S (G6 om.) प्रयातास्तु (G2 °स्ते) (for प्रयास्यामि). — b) V1 B D दिशं धनदपालितां; S (G6 om.) दिशः सर्वा नरोत्तमाः. — After 4^{ab}, G3 ins.:

267* सर्वे वायुप्रवेगाश्च सर्वालंकारभूषिताः ।

— c) K1 तिथौ पुण्ये; Ñ1 तिथौ दिने; V1 B2–4.6 D1.2 तिथाव(V1 B3 °थौ ह्य-; B4 °थौ त)स्मिन्; B1 तिथावह्नि. S (G6 om.) तिथावहनि नक्षत्रे. — d) S (G6 om.) मुहूर्ते (for नक्षत्रे). Ś1 K D6 (by transp.) शिवे तथा (K1 °दा); Ñ1 V1 B3.4 G2 तथा शुभे. B1.2.5.6 Dn D1–5 नक्षत्रे चाभि(B6 °ति-; D4 °पि)पूजिते.

5 G6 om. 5 (cf. v.l. 4). Before 5, Ñ1 V1 B D ins. वैशं° उ°. — a) S (G6 om.) प्रहृष्टो मुदितश्चापि. — c) K1 स्निग्धगंभीरया दिव्या; V1 °रभाषिण्या; B3 °रह्लादिन्या. — d) T1 G3–5 तान्; G1.2 तां (for तं). B6 प्रत्यपूजयत्; D3 प्रत्यपद्यते.

स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५
स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ।
विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्नुहि ॥ ६
इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ।
अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा ॥ ७
तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ।
ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजाभिपूजिताः ॥ ८
दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ।
भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम् ॥ ९
प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयदस्त्रवित् ।
खाण्डवप्रस्थमध्यास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०

जनमेजय उवाच ।

दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्तय ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ।
यौगपद्येन पार्थैर्हि विजितेयं वसुंधरा ॥ १२ C. 2. 995 B. 2. 26. 2 K. 2. 27. 2

---

6 G_6 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{b}) Ś$_1$ प्रयाति; G_1 प्रयातु. K V_1 $B_{3.4}$ $D_{1.6}$ पुरुषर्षभ. — ^{c}) G_2 दुर्हृदामपहर्षाय; G_{3-5} °दामुप(G_3 °दां मुख)घाताय. — ^{d}) K_2 Dn_1 G_3 सुहृदानंदनाय च; Ñ$_1$ °दामर्चनाय च; $B_{3.4}$ °दां प्रहर्षाय च. — ^{e}) G_3 विजयस्व; M_2 विजितस्ते. Ś$_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.6}$ T_1 $G_{2.4}$ M ध्रुवः. — Ś$_1$ om. (hapl.) 6^{f}–7^{a}. — ^{f}) Ñ$_1$ V_1 $B_{3.4}$ प्रियान्कामान्; $D_{1.2}$ श्रियं साध्वीम्. B_5 Dn D_{3-5} G_5 अवाप्स्यसि (Dn °प्स्यति).

7 G_6 om. 7^{ab} (cf. v.l. 4); Ś$_1$ om. 7^{a} (cf. v.l. 6). — ^{ab}) Ñ$_1$ इत्युक्तो धर्मराजेन पार्थः सैन्येन संवृतः. — ^{c}) Ś$_1$ वह्निदत्तेन. — ^{d}) After °द्भुत, D_5 (erroneously) reads from शासनिः (in 9^{b}) up to °क्षिणा (in 9^{d}). Ś$_1$ K_4 Ñ$_1$ रथेन प्रययौ तदा (Ñ$_1$ ततः); D_1 रथेनाद्भुतकर्मकृत्; D_6 °द्भुततेजसा.

8 D_3 om. (hapl.) 8–13. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 V_1 $G_{1.6}$ M_2 भरतर्षभौ (V_1 °भ); G_3 पुरुषर्षभ. — ^{d}) B (except B_3) D (except D_6; D_3 om.) M_1 धर्मराजेन पूजिताः.

9 D_3 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) T_1 धनुपतेर्. — ^{b}) M_2 व्यजयत् (for अज°). — ^{c}) B_6 $D_{1.2}$ तदा (for तथा).

10 D_3 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{b}) $G_{2.3}$ दिव्यं (for दिशं). G_1 सुजयद्; G_4 विजयद्. Ś$_1$ अर्थ° (for अस्त्र°). K_4 विजयद्दिशमस्त्र°; V_1 B D (except D_6; D_3 om.) T_1 दिशं व्य(Dn_1 D_2 वि)जयतास्त्र°. — ^{c}) Ñ$_1$ V_1 B D (except D_6; D_3 om.) °मध्यस्थो (B_1 °मध्ये तु). — ^{d}) K_4 धर्मपुत्रो. — After 10, V_1 B D (D_3 om.) ins.:

268* आसीत्परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृतः प्रभुः ।

[V_1 $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ आस्ते (for आसीत्). D_6 सुहृद्गतवृतः. B_1 तदा (for प्रभुः).]

— Thereafter Dn (!) $D_{5.6}$ ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn_1 25).

11 D_3 om. 11 (cf. v.l. 8). T_1 om. the ref. K_3 D_1 जन्मेजय उ°. — ^{a}) K_4 D_6 दिशामनुजयं; B_1 °मति°; T_1 G_4 °मपि जयं; M_1 °मवि°. — ^{b}) S विस्तरेण वदस्व मे. — 11^{cd} = 1. 56. 3^{cd}. — ^{c}) B_1 तृप्यामि न हि (by transp.). G_4 तृप्याणि (for °मि). Ś$_1$ D_4 सर्वेषां; S भगवन् (for पूर्वेषां). — ^{d}) B_3 शृण्वंश्च; S पूर्वेषां (for शृण्वानश्च). Ñ$_1$ V_1 शृण्वंश्चरितमुत्तमं.

12 D_3 om. 12 (cf. v.l. 8). — ^{b}) T_1 चरितं (for विजयं). B_5 च (for ते). $G_{1.6}$ पूर्वं विजयमेव ते. — ^{c}) S युगपत्कुरुवीरैस्तु. — ^{d}) V_1 B_{1-5} Dn $D_{4.5}$ निर्जितेयं; G_3 विजितैवं. — After 12, S ins.:

269* अवाप्य राजा राज्यार्धं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
महत्त्वे राजशब्दस्य मनश्चक्रे महामनाः ।
तदा क्षत्रं विदित्वास्य पृथिवीविजयं प्रति ।
अमर्षात्पार्थिवेन्द्रास्ते तं समेयुर्युयुत्सवः ।
तत्समेत्य भुवः क्षत्रं रथनागाश्वपत्तिमत् ।
अभ्ययात्पार्थिवं जिष्णुं मोघीकर्तुं जनाधिप ।
तत्पार्थः पार्थिवं क्षत्रं युयुत्सुः परमाहवे ।
प्रत्युद्ययौ महाबाहुस्तरसा पाकशासनिः ।
तद्भग्नं पार्थिवं क्षत्रं पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
वायुनेव घनानीकं मोघीभूतं ययौ दिशः ।
तज्जित्वा पार्थिवं क्षत्रं समरे परवीरहा ।
ययौ तदा वशे कर्तुमुदीचीं पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 1) T_1 G_2 M_2 राजन् (for राजा). T_1 G_1 M_2 राज्यार्थं; $G_{2.3}$ राजार्थं. — (L. 2) $G_{1.6}$ महातपाः. — (L. 3) $G_{1.6}$ तथा (for तदा). $G_{2.5}$ क्षात्रं; G_3 हि तं. G_3 समाश्वास्य; $G_{5.6}$ विजित्वास्य. — In G_3 there is a lacuna for the post. half of line 4, and prior half of line 5. — (L. 4) G_1 समेयुस्ते; G_2 तं समीयुर्; $G_{5.6}$ प्रसमेयुर्. M समेयाय (M_2 समवेता) युयुत्सया. — (L. 6) M पांडवं

C. 2. 996
B. 2. 25. 3
K. 2. 27. 9
पूर्वं कुणिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन् ।
धनंजयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १३
आनर्तान्कालकूटांश्च कुणिन्दांश्च विजित्य सः ।
सुमण्डलं पापजितं कृतवाननुसैनिकम् ॥ १४
स तेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ।
विजिग्ये सकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यं च पार्थिवम् ॥ १५
सकलद्वीपवासांश्च सप्तद्वीपे च ये नृपाः ।
अर्जुनस्य च सैन्यानां विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥ १६
स तानपि महेष्वासो विजित्य भरतर्षभ ।
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ १७
तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशां पते ।
तेनासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ १८

(for पार्थिव). T1 G4 M2 मोघं कर्तुं. G2 नराधिप; G6 जनाधिपान्. — (L. 7) G1-3 युयुत्सुं. — (L. 9) T1 G4 M2 पार्थिवाक्लिष्ट°. — G2 om. from line 10 up to st. 14. — (L. 10) G3 वायुनुन्नघनानीकं. G4.5 तुली° (for मोघी°). G6 दिशं. — (L. 12) G1.4 वशीकर्तुम्.]

13 D3 G2 om. 13 (for D3 cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś1 N1 V1 B D (D3 om.) पूर्वं कु(B1.5 पु)लिंद°. — ^{b}) Ś1 M1 वशी°; Dn2 वशं; G1 नशे (for वशे). K1 T1 G1.3.4 M महीपतिं. — ^{c}) B2.6 D1.2 महाराज; D6 बाहुबलैर्. — S ins. after 13 (G2, after line 9 of 269*):

270* तेनैव सहितः प्रायाज्जिष्णुः साल्वपुरं प्रति ।
स साल्वपुरमासाद्य साल्वराजं धनंजयः ।
विक्रमेणोग्रधन्वानं वशे चक्रे महामनाः ।
तं पार्थः सहसा जित्वा द्युमत्सेनं धनेश्वरम् ।
कृत्वानुसैनिकं प्रायात्कटदेशमरिंदमः । [5]
तत्र पापजितं जिष्णुः सुनाभं वसुधाधिपम् ।
विक्रमेण वशे कृत्वा कृतवाननुसैनिकम् ।

[(L. 3) G1.6 विक्रमेण च युक्तं तं. — (L. 4) M जनेश्वरः (for धनेश्वरम्). — (L. 5) G1-3.6 कृत्वा तु. G3 सैनिकिं. G1.6 कटं दे(G6 दै)वम्; G2 M कटदेवम्; G3 घटदेशम्. — (L. 6) G2 ततः. T1 G4.5 पापाजितं; G1 पापं जितं; M चापजितं. — With lines 6–7 cf. stanza 14.]

— Thereafter T1 G4.5 M1 read 15^{ab} (for the first time, *repeating* it in its proper place).

14 G1-3.6 om. 14 (cf. 270*, lines 6–7). — ^{a}) K2.3 B2.6 D1.2.6 अनंतान्; B1 D4 अनर्तान्. Ś1 अनर्तां कालकूटीं *; K1 अनार्तां कालकूटीं च; K4 अनंतां कालकूटां च; T1 G4.5 M अनंतकालकु(T1 °क°; G4 °कू)टिकान्. — ^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B1-3.5.6 Dn D3-5 कुलिंदां(D3 °दा)श्च; K1 कुणिंदं च; K2 कुणिंदान्स; B4 D1.2 पुलिंदा(B4 °दां)श्च. — K3 om. 14^{c}–15^{b}; G4 om. 14^{cd}. — ^{c}) K2 सुमंडलुं; D4 स्वमंडलं. K2 चापजेतुं; K4 Ñ1 V1 B D चावजितं (V1 °पजितं; B1 °पचितं; B6 D4 °विजितं; D1.2 च विजितं; D3 चावतकं). — ^{d}) Ñ1 V1 B2-6 Dn D1-4.6 Cd (one MS.) कृतवान्सहसैनिकं (B3 °सैनिकः; D3 °सौत्पकं); Cd (v.l.) as in text.

15 K3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). T1 G4.5 M1 read 15^{ab} (for the first time) after 270*, *repeating* it here. — ^{b}) Ś1 परंतप; G3 धनंजयः. — ^{c}) D1 T1 G1.2.6 विजित्य. K2 D1.2.4 G4 शाकलं; K4 शाकलिं; G1.2.5 M सकल°. — ^{d}) G2 प्रतिबंधं.

16 ^{a}) K1 Ñ1 V1 B1.2.4-6 M सकलद्वीपवासाश्च (B6 °सी च); K3 Dn1 D1.4.6 शा(K3 सा)कलद्वीपवासांश्च; K4 Dn2 D2 शाकल(K4 °लि)द्वीपवासाश्च; T1 G2.3 स(G3 श)कलं द्वीपवासांश्च. — ^{b}) K2 V1 B D (except D6) सप्तद्वीपेषु; Ñ1 °द्वीपाश्च. — After 16^{ab}, T1 G3-5 ins.:

271* तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ।

Thereafter T1 G3-5 read 23^{a}–25^{b} of adhy. 24 (T1 G5 *repeating* all the lines in their proper place; G4 *repeating* 25^{ab} only). — K2 om. from अर्जुनस्य in 16^{c} up to सहितः in 17^{c} (both incl.). — ^{c}) K1 च तेषां च; B Dn D1-3.5 च (D3.5 स°) सैन्यैस्तैर् (B3 ससैन्यानां); D4 ससैन्यैस्तु. G1 अर्जुनस्यवसैन्यनां (corrupt); G2.3 °स्यानु(G3 °स्य तु)सैन्यानां. — ^{d}) S transp. विग्रहः and तुमुलः (or equivalents). K4 तुमलो; G1 तुमुल्ये (corrupt). G1.6 विक्रमः; G4 वग्रहः (for विग्रहः).

17 K2 om. 17^{abc} (cf. v.l. 16). — ^{a}) S (except G5) तानाजौ (for तानपि). K3 महाबाहुर्; B (except B3) D (except D6) महेष्वासान्. — ^{b}) Ś1 K1.3.4 B1.4-6 D (except D1.2) M2 विजिग्ये; T1 G M1 निर्जित्य. K1 G3.6 M2 भरतर्षभः; Ñ1 V1 B3 पुरुषर्षभ; B2.4.6 D1.2 G1.2 M1 पुरुषर्षभः. — ^{c}) Ś1 सहिताः; B6 G4 सहितैः. Ś1 T1 G2 सर्वे. K4 वृतस्तु तैरेव सर्वैः. — ^{d}) Dn2 D1 प्राग्जोतिषम्. Cd glosses प्राग्ज्योतिषम् by कामरूपम्. Ś1 उपाद्रवन्.

18 ^{c}) B5 येनासीत्; S तेनैव. — ^{d}) K4 D6 महौजसः.

19 ^{a}) K2 चीनैश्च; K3 चान्यै°; B5.6 वीरै°; Dn D1.6

स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ १९
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनंजयम् ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामे विगतक्लमः ॥ २०
उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन ।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ २१
अहं सखा सुरेन्द्रस्य शक्रादनवमो रणे ।
न च शक्नोमि ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ २२
किमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ २४
भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ।
ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥ २५

भगदत्त उवाच ।

कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वमेतत्करिष्यामि किं चान्यत्करवाणि ते ॥ २६   C 2 1009 B. 2 26 16 K 2 27 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

(before corr.) नीचै°; G1 योधै° (for चीनै°). G2 किरातैर्यवनैश्चापि. — b) Dn1 D1 वृत्तः. G1 °षेश्वरः (for °षोऽभवत्). — c) B6 S विविधैर् (for बहुभिर्). G1 वीरैः (for योधैः).

20 b) M1 धनंजयः. — After 20ab, G3 ins.:

272* चतुरङ्गबलैः सार्धं भगदत्तः पराजितः ।
पार्थसायकनुन्नस्तु विह्वलाङ्गो भृशातुरः ।

— c) T1 G4.6 राजन् (for राजा). — d) N1 V1 B1.2.4.5 संग्राम- (for °मे). B1.4.5 Dn D3.4 G विगतक्लमं (G2 °ज्वरं).

21 K1.2 here write, and cancel 23d; in K1 stanzas 21–23 are all written marg. *sec. m.* — a) D3 उपपन्नो. — b) V1 B D (except D6) त्वयि कौरवनंदन; S त्वय्येतत्पांडुनंदन (G4 तत्करिष्यामि पांडुनंदन, bracketed). — c) Ś1 K1.2 °दायाद (for °दायादे). — d) Ś1 °शोभनः; K1–3 °शालिनि (for °शोभिनि). M शिष्य आहवशोभिनः.

22 For K1 cf. v.l. 21. — a) K4 Ñ1 V1 B6 D (except D1.2) महेंद्रस्य (for सुरेन्द्रस्य). — b) Ñ1 V1 B D (except D6) G5 Cd अनवरो (for °वमो). — c) B2.6 D1.2 *transp.* च and शक्नोमि. G1.2.6 M हि (for च). B4.5 Dn D3–5 न शक्या(B4 Dn2 °क्ष्या)मि च ते तात. — d) K1 त्वयि (for स्थातुं). Ñ1 प्रतिमुखो. B1.3 रणे (for युधि).

23 For K1 cf. v.l. 21. — a) B1.2.5 Dn त्वमीप्सितं; D3–5 अभी°. S तुष्टोस्मि तव शौ(G2 M वी)र्येण. — b) G2 तव (for ब्रूहि). — c) K1.2 D3 यद्वक्षसि. — d) Ś1 भारत; S पांडव (for पुत्रक).

24 Ñ1 om. the ref. — a) S प्रवरो (for ऋषभो). Ś1 राजन् (for राजा). — b) = 1. 144. 13b; 187. 20b; 199. 9b: 4. 63. 37b; 67. 36b; etc., etc. Ś1 K1–3 D6 कुंतीपुत्रो; N1 S धर्मनित्यो. — After 24ab, Ś1 Dn D3–5 ins.:

273* धर्मज्ञः सत्यसंधश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ।
[Ś1 यज्ञे (for यज्वा).]

— c) B4 तत्र. K2 ईप्सो; K3 D3 S (except G1.6) Cv ईप्सोः; K4 ईप्स्ये; D1 इच्छे. — d) K3 B6 D1 करमस्मै; B3 Dn1 (and Cv? paraphrases तस्मै करं प्र°) करं तस्मै; T1 G3–5 करमद्य; G1.6 करस्तस्मात्; G2 करं तस्य; M करः साधु. G3 प्रदर्शितः.

25 K4 om. (hapl.) 25. — a) B2.6 D1.2.6 पितृसखश्; D3.5 G3 प्रियसखा. M1 चापि. K3 भगवान्पितृमखो चैव (sic). — b) Ś1 ममापि च; D5m ममैव च; S मया (T1 G3.4 महा-) युधि (for मयापि च). V1 प्रीतिमानधिकं मयि. — c) S अतो (for ततो). Dn1 [ऽ]नुज्ञापयामि. M1 त्वा (for त्वां).

26 a) D5m कुंतीपुत्र; S कुंतीसुत. V1 यथात्थ; G6 यदात्थ (for यथा मे). — d) T1 किं चान्यं; G1.4–6 किं वान्यत्; M1 यद्वान्यत्. Ś1 K4 D6 यथा त्वं भाषसेनघ. — After 26, S ins.:

274* स तत्र सत्कृतस्तेन मासमुष्य धनंजयः ।
उदक्प्राच्यां विनिर्जित्य प्रायाद्रामगिरिं प्रति ।
ततो रामगिरिं जित्वा तथा भुवनपर्वतम् ।
अन्यानपि वशे चक्रे तरसा पाकशासनिः ।

[Before line 1, G5 ins. वैशं°. — (L. 2) T1 रामपुरं; G5 कामपुर; G6 कामगिरिं (for राम°). — (L. 3) G1

२४

C. 2. 1011
B. 2. 27. 2
K. 2 28. 2

वैशंपायन उवाच ।

तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् ॥ १
अन्तर्गिरिं च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् ।
तथोपरिगिरिं चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ २
विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ।
तान्वशे स्थापयित्वा स रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ३
तैरेव सहितः सर्वैरनुरज्य च तान्नृपान् ।
कुलूतवासिनं राजन्बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ४
मृदङ्गवरनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
हस्तिनां च निनादेन कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ५
ततो बृहन्तस्तरुणो बलेन चतुरङ्गिणा ।
निष्क्रम्य नगरात्तस्माद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ६
सुमहान्संनिपातोऽभूद्धनंजयबृहन्तयोः ।
न शशाक बृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम् ॥ ७
सोऽविषह्यतमं ज्ञात्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः ।

नामगिरिं; G5.6 राज°. T1 G5.6 गत्वा (for जित्वा). — (L. 4) T1 G4.5 M2 अनाविलं; G6 अरा° (for अन्यानपि). G1.2 कृतवा (for चक्रे).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1.5.6 D6 G5 **दिग्विजय.** B2-4 Dn D1-5 M1 (all om. sub-parvan name) mention only **अर्जुनदिग्विजय.** — *Adhy. name:* G5 **भगदत्तपराजयप्रियवचनं**; M2 **भगदत्तार्जुनयुद्धं.** — *Adhy. no.* (figures, words, or both): K1 (marg. *sec. m.*). 8 23 (as in text); K2 D8 24; Dn1 26; S 28. — *S'loka no.:* K2 36; K8 26; Dn 16; D1.2 27.

24

1 G6 om. the ref. — After the ref., V1 B D ins.:

275* एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनंजयः ।
अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ।

[(L. 2) B1 अनुजानीहि याम्यहं (for the post. half).] — ^{a}) T1 G3-5 स (for तं). K8 महाबाहो. G1.2.6 M वि(G6 वै)जित्य स (G1 सु-) महाबाहुः. — ^{b}) Ś1 स ययावुत्तरं; K2 प्रययावुत्तरं; B5 °वुत्तमां; D8 °वंतरं; G6 °वुत्तरात्. G4 चास्माद् (for तस्माद्).

2 ^{a}) K2 अंतर्गितं; K8 °गिरं; S अभ्यंतरं. K2.8 राजेंद्र (for कौन्तेयस्). — ^{b}) K8 बहिर्गिरं; D4 बहिर्गिरिः; G1 बहि*रं; G2 बहून्गिरीन्. Ś1 कुंतीपुत्रो धनंजयः (= 1^{b}). — ^{c}) Ś1 तत्रोपरिगिरिं; Ñ1 V1 B Dn D8-5 तथैवोप°; G1.8 ततोपरि°. S चापि (for चैव). — ^{d}) Dn1 विर्जिग्ये; D4 विजिज्ञे. Ś1 B2 भरतर्षभ; B6 D1.2 G2 भरतर्षभः; Dn1 पुरुषर्षभ; G1.6 च धनंजयः (G1 °य); M2 पुरुषोत्तमः.

3 ^{a}) K8 विजिते. Ñ1 V1 पूर्वं तान्; T1 G2-4 M यवनान्; G1.6 नृपतीन्; G5 धनवान् (for पर्वतान्). Ś1 सम्यग् (for सर्वान्). — ^{b}) G5 नराधिपान्; M समागताः. G1.6 एकस्तत्र महाबलान्. — ^{c}) Ś1 K1.4 B5 D8 च (for स). K2.8 D5.6 M2 तान्वशे स्थापयामास. — ^{d}) B8-5 Dn D3-5 धनान्यादाय; D1 (m as in text) रक्तान्या°.

4 Ś1 om. (hapl.) 4–8. — ^{a}) K2 B4 G4 सहितैः. K4 सर्वान्. — ^{b}) B3 अनुयुज्य. D1 ततो (for च तान्). K8 अनुरज्यत तान्नृपान्; K4 अन्वगच्छंस्ततो नृपान्; D4 °रज्य च तं नृप; T1 G3-5 M1 अनुसंगम्य तान्नृ°; G1.6 M2 अनुगम्यापरान्नृ°; G2 अनुमान्य ततो नृ°. — ^{c}) K1.4 उलूत°; V1 B D (except D6) उलूक° (D2 marg. *sec. m.* as in text); M1 कौलूत° (cf. 9^{b}, 10^{c}).

5 Ś1 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K1 बृंहंतं शंखनादेन; K2.8 मृदंगशंख°; D2 मृदंगदर°; S वादित्ररथ°. **Cd** cites मृदंगः. — D4 om. (hapl.) 5^{bc}. — ^{b}) K2 रथे नेमिस्व°; S हयहेषा(G2 °य एष; G6 °यहेष)स्व°. — ^{c}) S कुंजराणां च शब्देन. — ^{d}) K4 कंपयन्वसुधाधिपान्; B1.2.6 D1.2 S °यन्निव मेदिनीं.

6 Ś1 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K V1 B Dn D3-5 त्वरितो; D1.2 तु रणे (for तरुणो). — ^{c}) D1.2 निष्क्राम्य. S राजन् (for तस्माद्). — ^{d}) Ñ1 V1 B3-5 Dn D4.5 फाल्गुनं; D8 फल्गुनं (for पाण्डवम्). S उपतस्थे (M1 °स्थौ) धनंजयं.

7 Ś1 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D1 [ऽ]त्र (for ऽभूद्). — ^{c}) K1.8 Ñ1 D6 च; D1.2 तं (for तु). — ^{d}) D5 पावकविक्रमं; G2 पार्थस्य विक्रमं.

8 Ś1 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) B °सह्य° (for

उपावर्तत दुर्मेधा रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ८
स तद्राज्यमवस्थाप्य कुलूतसहितो ययौ ।
सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् ॥ ९
मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम् ।
कुलूतानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ १०
तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ।
व्यजयद्धनंजयो राजन्देशान्पञ्च प्रमाणतः ॥ ११

स दिवःप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं महत् ।
बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ १२
स तैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभः ॥ १३
विजित्य चाहवे शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
ध्वजिन्या व्यजयद्राजन्पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १४
पौरवं तु विनिर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः । C 2 1025 B 2 27.16 K 2 28 16

°षष्ठ°). K4 Ñ1 V1 B (except B2) D (except D1.2) मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{c}) K2.4 B1.4 Dn D6 दुर्धर्षो; K3 उद्धर्षो (for दुर्मेधा). — ^{d}) S धनान्या(G1.6 °नमा)दाय सर्वशः. — After 8, T1 G4.5 ins.:

276* उपचारच्छलेनासौ प्रददौ संचितान्वसून् ।
अर्बुदं कुञ्जराणां च न्यर्बुदं वाजिनां तथा ।
ततस्तेनैव सहितः कौलूतेन धनंजयः ।

9 ^{a}) Ś1 K3 तं (for तद्). K4 राष्ट्रम् (for राज्यम्). Ś1 अवस्थाय; K4 D6 वशे स्थाप्य. M स तं राज्य अवस्थाप्य. — ^{b}) K1(marg. *sec. m.*).3 कुलूतमभितो; K4 उलूतसहितो; V1 B1.5.6 D (except D6) उलूक° (Dn1 [marg. *sec. m.*] बृहंतः स°); B2 ऊलूक°; B3.4 चोलूक°; T1 G2-5 M1 कौलूत(G2 °क)स°. Cf. 4^{c}, 10^{c}. K4 B1 T1 G युवा (for ययौ). — ^{c}) Ś1 सेनाबंधमतो; K1 सुनाबिंदुमथो; B3 सेनया सहितो; G2 सेनाबिंदुमतो. — ^{d}) D3.5 अथा° (for समा°).

10 K3 om. (hapl.) 10. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 D6 गोदावरीं; V1 B2-4.6 D1.2.6m महारथो; B1 मोदापुरीं; G1 M2 मोदापुरे; G2 मोदपूरं; G6 गोदापुरे. V1 महादेवं; G1 M2 वासुदेवं (for वाम°). — ^{b}) Ś1 सुदापानं; K1.2.4 D6 T1 G1.3.4 M सुनामानं. Cv cites अनामिनं (!?). G1.6 च पुष्कलं; M2 तु पुष्कले. — ^{c}) Ś1 K4 उलूतान्; K1 कूलूतान्; V1 B Dn D1-4 उलूकान्; D5 कुलूकान्; T1 G4.5 M1 कौलूतान्; G2.3 कलू°. Cf. 4^{c}, 9^{b}. K2 कुलूतानूत्तराश्चैव; Ñ1 °तानागतांश्चैव. — ^{d}) Ś1 राज्यं (for राज्ञः). K2 D5(marg. *sec. m.*).6 समाक्षिपत्; D4 समासदत्; M2 समादयत्. B6 D1.2 राज्ञः सर्वान्समानयत्; G1.6 राज्ञ(G1 °ज्ञा)स्तान्धनमान°; G2 तांश्च राजन्व्यवर्तयत्.

11 ^{a}) K2 D1.6 G4 तत्रस्थ-; B1 ततस्तैः; D3 G2 तत्रस्थैः. — ^{b}) G1 यमं राजस्य शास°. — ^{c}) Hypermetric! T1 व्यजयं. M2 राजा. Ś1 K1.2 D6 व्यजयद्विजयो (K1 °ये) राजन्; K4 विजयद्विजयो राजन्; Ñ1 V1 B1.3-5 Dn D3-5 किरीटी जि(V1 क्रि)तवान्राजन्; B2.6 D1.2 किरीटी व्यजयद्राजन्; G2 जयद्धनंजयो राजा. — ^{d}) K4 T1 G3-5 प्रधानतः; B D (except D6) ग(B6 गु)णांस्ततः (D6 marg. *sec. m.* गणांस्तथा); G1 प्रधानथ; G2 त्रिणानतः; G6 धनानथ; M प्रणादतः. V1 देशानेतान्महारथः.

12 ^{a}) Ś1 स शिवप्रस्थमा°; K1 V1 B Dn D1.3-5 स (Dn2 त-) देवप्रस्थमा°; K2.4 D2.6 स दिवप्रस्थमा°; Ñ1 स हेमप्रस्थमा°; T1 G3-5 समीप(G5 °व)प्रस्थमा°; G1.6 समीप-(G6 सत्यव)स्थमथा°; M स दीपप्रस्थमा°. — ^{b}) K1 सेनामिंदोः; D4-6 °विंदोः; G3 °विज्योः. Ś1 पदं; G1.6 रणं; G4 M2 परं (for पुरं). B1.5 Dn D3-5 प्रति (for महत्). — ^{d}) K1 विभुः; B1.2.6 D1.2 ततः (for प्रभुः). S निवेशनमथाकरोत्.

13 ^{b}) Ś1 K2.4 D3-5 विश्वगश्वं; G1.6 विवेगा(G6 °शा)श्वं; G3 विषगश्वं. T1 G1-4 M1 जनाधिपं. — ^{c}) S (except G4) महाबाहुः (for °तेजाः). — ^{d}) Ś1 पांडवं; T1 पौरुषं (for पौरवं). Ś1 K4 B5 Dn2 D3-5 G6 पुरुषर्षभं; K3 Ñ1 V1 B1.6 Dn1 °र्षभ.

14 ^{a}) K1.3 स विजित्य (for K2 see below); T1 G4.5 M तं विजित्य; G1.6 तस्मिञ्जित्य (G6 °त्वा); G3 तं विजित्वा (for विजित्य च). After स विजित्या- (v.l. for विजित्य चा-), K2 follows up with 15^{bcd}, om. (hapl.) the portion from हवे up to °जित्य (in 15^{a}). S शूरं (for शूरान्). — ^{b}) S पार्वतीयं (G1.6 °यान्) महारथः (G1.6 जनाधिपः; G2 महारथं). — D5 reads 14^{cd} marg. *sec. m.* (with v.l.). — ^{c}) D5m ध्वजन्या; Cd (as in text) ध्वजिन्या (= सेनया). K4 विज° (for व्यज°). V1 B1.3-5 Dn D3.4.6 जिगाय सेनया राजन्; G2.3.5.6 ध्वजिन्याप्यजयद्राजन्. — ^{d}) Ś1 क्षत्रियान्पुरुषर्षभ; K1 पुरं पौरवसंस्थितं; K4 D5m क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः; G1.6 पुरं पौरववर्धितं. — After 14^{cd} (in marg.), D5 cont. (marg. *sec. m.*):

277* महता तत्र सैन्येन प्रमथ्य कुरुनन्दनः ।
उरसावलिनं चैव रोमाणं च रणेऽक्षिपत् ।,

C. 2. 1025 B. 2. 27 16 K. 2. 28 16 गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १५
ततः काश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
व्यजयल्लोहितं चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ १६
ततस्त्रिगर्तान्कौन्तेयो दार्वान्कोकनदाश्च ये ।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्तन्त सर्वशः ॥ १७
अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये कुरुनन्दनः ।
उरगावासिनं चैव रोचमानं रणेऽजयत् ॥ १८
ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम् ।
प्रामथद्बलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ १९
ततः सुह्मांश्च चोलांश्च किरीटी पाण्डवर्षभः ।
सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत्कुरुनन्दनः ॥ २०
ततः परमविक्रान्तो बाह्लीकान्कुरुनन्दनः ।
महता परिमर्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २१
गृहीत्वा तु बलं सारं फल्गु चोत्सृज्य पाण्डवः ।

---

which is followed in the body of the text by the Vulgate reading of our 14^{cd} (namely, जिगाय सेनया राजन्पुरं पौरवरक्षितं). This latter has further a v.l. given marg. *sec. m.* as विजिगाय हितं चैव मण्डलं दशभिः सह.

15 ^{a}) M_2 पौरवस. $\dot{N}_1$ V_1 B Dn $D_{1.2.4.5}$ युधि; D_3 त्रिधि; G_2 तं वि·; G_{3-5} च वि· (for तु वि·). — After 15^{a}, T_1 G_{3-5} ins.:

278* सेनाबिन्दुं च तत्पुरे ।
न्यधापयदमेयात्मा.

[(L. 1) T_1 स (for च). — (L. 2) T_1 G_3 न्यथा°; G_4 न्याधा°.]
— ^{b}) T_1 $G_{3.5}$ दस्यू(G_3 पसू)नां पतिमर्जुनः; $G_{1.6}$ दस्यूनां पृत(G_1 °थ)नान्यथा; G_2 M दस्यूनां पर्वतानथ; G_4 दस्यूनामर्जुनः **. — ^{c}) G_1 °नुत्सवसंसक्तो. — ^{d}) K_2 G_2 व्यजयत्; G_1 न जयत् (for अज°).

16 ^{a}) $\acute{S}_1$ तथा (for ततः). K_1 D_6 वीरः; K_2 D_4 वीराः; $K_{3.4}$ वीर. — ^{c}) V_1 G_6 विज°; G_2 अज°. K_1 लोहितांश्चैव; T_1 लोहितीं चैव.

17 ^{a}) $G_{2.5}$ तत्र (for ततस्). K_2 तृगर्तान् (sic). K_1 कौंतेय. K_3 $\tilde{N}_1$ V_1 B Dn D_{1-4} ततस्त्रिगर्ताः कौंतेयं (K_3 °य). — ^{b}) K_{1-3} D_6m देशाः; K_4 दार्भान्; $\tilde{N}_1$ $B_{1.4}$ Dn दार्वाः; V_1 सर्वे; B_2 गर्भाः; $B_{3.5}$ $D_{3.4}$ दर्वाः; B_6 $D_{1.2}$ दर्भाः; D_5 दूर्याः (for दार्वान्). $\acute{S}_1$ K_4 कोकनदांश्; K_1 कोंकनदाश्; $\tilde{N}_1$ B_5 D_{3-5} केतनका(D_3 °क)स्; B_2 कौत्तनकास्; B_3 केंतिनकास्; B_6 कौतनकास्; $D_{1.2}$ कौतलकास् (for कोकनदाश्). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1-4.6}$ D (except D_6) तथा; B_5 तदा (for च ये). D_5m दार्याः कंदरावासिनः; T_1 $G_{2.4.5}$ दार्विकानथ तं(G_4 का)कणान्; G_1 दर्विकानविकंकणान्; G_3 दार्वकानथ कंकणान्; G_6 दार्विकानपि कंकणान्; M दर्वी(M_2 °र्वि)कानथ तंकणान्. — ^{c}) S क्षत्रियान्सुबहूञ्राजन्. — ^{d}) K_4 S (except G_3) °वर्तत.

18 ^{a}) $\acute{S}_1$ अभीसारीं; B_1 अभिषारीं; B_4 अभिसारी; B_6 अभिसारिं; D_6 आभीरीं च. $\tilde{N}_1$ तथा (for ततो). K_2 अभिसारंस्तथा रम्या; $K_{3.4}$ अभिसारांस्ततो (K_3 °था) रम्यान्; D_5 (marg. *sec. m.*) अभिकस्कारतो रम्यां; D_6m अपि सारास्ततो रम्यान्; T_1 $G_{2.4}$ M अभिसारं तथा रम्यं; G_1 °धारं तथारम्य; $G_{3.5}$ °सारं तदा (G_5 ततो) रम्यं; G_6 °यायं (*sup. lin.* °धायं) तथारभ्य. — ^{b}) K_1 $G_{1.6}$ विजित्य. $\acute{S}_1$ पुरुषर्षभः; K_2 कुलनंदनः; B_1 भरतर्षभ; T_1 $G_{1.3.4.6}$ M कुरुसत्तमः ($G_{1.6}$ °म). — After 18^{ab}, G_4 reads 21. — ^{c}) $\acute{S}_1$ तरसावासिनं; K_1 कुलूता°; K_2 अलूत°; K_3 करूत°; K_4 उलूच°; D_6 (m as in text) उलूत°; S करूश° (G_3 °शा°). — ^{d}) $\acute{S}_1$ G_4 ततो (for रणे). $\tilde{N}_1$ रोचमानं धनंजयः.

19 ^{a}) B_3 चित्रं (for रम्यं). — ^{b}) G_3 चक्रायुध°; G_4 पित्रायुध°. — ^{c}) B (except B_3) Dn M_2 प्राधमद्; D_3 प्रमथ्य; D_5 प्रामथ्य; T_1 प्रामधद्; G_6 प्राथमद्. K_2 उत्रलम्; $D_{3.5}$ रथम् (for बलम्). T_1 G_{3-5} आश्रित्य (for आस्थाय).

20 $\acute{S}_1$ lacuna for 20^{a}. — ^{a}) K_1 सर्वांश्च; $K_{2.3}$ सर्वांस्तु; K_4 सुह्मान्सु·; B_3 सुम्मांश्च; Dn_1 सुक्षां°; D_6 (m as in text) स्वक्षां°; T_1 G_3 M_1 वंगां°; $G_{2.4.5}$ वंकां°; M_2 वंशां° (for सुह्मां°). K_1 शैलांश्च; K_3 वैनां°; $B_{1.4}$ लोलां°; B_2 चोनां° (for चोलां°). $G_{1.6}$ ततोंगानपि (G_6 °वि·) चोलांश्च. — ^{b}) G_1 कीनदी; G_6 विजिग्ये (for किरीटी). K_4 T_1 °र्षभ. — $G_{1.2.6}$ M_1 om. 20^{c}–21^{b}. — ^{d}) V_1 प्राजयत्. T_1 G_{3-5} पृथुविक्रमः (for कुरु°).

21 $G_{1.2.6}$ M_1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). G_4 reads 21 after 18^{ab}. — ^{a}) T_1 G_{3-5} ततः परमसंहृष्टो. — ^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ B_5 D_1 बाह्लिकान्; D_5 वाह्ली°. $\acute{S}_1$ K_4 D_6 सुमहाबलान्; V_1 B_{3-5} Dn D_{3-5} M_2 पाकशासनिः; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ पांडवर्षभः; T_1 G_{3-5} समितिंजयः (for कुरु°, as in K_{1-3} $\tilde{N}_1$). — ^{c}) $K_{1.2}$ परिबर्हेण; B_5 (m as in text) °तापेन; G_4 परमर्देन. $\acute{S}_1$ lacuna; D_6 कुंतीपुत्रो महाबाहुर्. — ^{d}) $\acute{S}_1$ वशी·. K_3 वश्येन च नरा*पान्. — After 21, G_3 ins. a passage given in App. I (No. 12).

22 G_3 om. 22. — ^{a}) $K_{1.2}$ गृहीत्वा बलसारं तु; S (G_3 om.) ततः सारबलं गृह्य. — ^{b}) $\acute{S}_1$ फल्गुणो भरतर्षभ;

दरदान्सह काम्बोजैरजयत्पाकशासनिः ॥ २२
प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः ।
निवसन्ति वने ये च तान्सर्वानजयत्प्रभुः ॥ २३
लोहान्परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।
सहितांस्तान्महाराज व्यजयत्पाकशासनिः ॥ २४
ऋषिकेषु तु संग्रामो बभूवातिभयंकरः ।
तारकामयसंकाशः परमर्षिकपार्थयोः ॥ २५
स विजित्य ततो राजन्नृषिकान्रणमूर्धनि ।
शुकोदरसमप्रख्यान्हयानष्टौ समानयत् ।
मयूरसदृशानन्यानुभयानेव चापरान् ॥ २६
स विनिर्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम् ।
श्वेतपर्वतमासाद्य न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २७ C. 2. 1037 B. 2. 27. 29 K. 2. 28. 29

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

Ñ1 V1 B Dn1 (m as in text). n2 D3–6 फा(D3 फ)ल्गुनः पांडुनंदनः; S (G3 om.) फल्गुनो(G1. 2 न्यो, in G1 corr. *pr. m.* to नो)न्यद्वि(T1 G4. 5 °न्यान्वि)सृज्य सः. Cd cites फल्गु (as in text). — c) B1. 6 D2 °न्सहकांबोजान्; D4 °न्सह वांबोजैर्; T1 G4. 5 °न्सिहकांबोजैर्; G1. 6 न्सिहकांश्चोग्रान्; G2 °न्सह कांभोजैर्. — d) Ś1 K D6 व्यजयत्. — T1 G2. 4 (om. line 4). 5. 6 M2 ins. after 22: G1, after 23:

279* यवनांश्च महाराज शकांश्च व्यजयद्युधि ।
किरातान्सभयान्खर्वान्खलान्काचान्बहुवृतान् ।
नीरानुत्पासिकांश्चैव म्लेच्छांश्चान्यान्सहस्रशः ।
तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ।

[(L. 1) G1. 2 M2 यवनान्स (G1 °नांश्च) महाराजा. G1 शकांश्च; G2 M2 वंकांश्च. — (L. 2) T1 सहसान्; G2 M2 सहयान्; G4 सह तान्; G5 डभकान् (for सभयान्). G1. 6 खस्रान्; G4. 5 सर्वान् (for खर्वान्). T1 खुरान्; G4. 5 खरान् (for खलान्). T1 सबभ्रूकान्; G4 सुबभ्रकान्; G5 सबभ्रुकान् (for बहुवृतान्). G2 क्षुद्रान्कौचान्सळाहकान्; M2 कुररांश्च सहूहुकान्. — (L. 3) T1 तीरानुवासकां°; G2 M2 तीरानुपसकां°; G4 नीराभिपासिकां°. G1 म्लेच्छानन्यान्.]

23 T1 G3–5 read 23^a–25^b after 271* (cf. v.l. 2. 23. 16); T1 G5 *repeat* 23^a–25^b here; G4 *repeats* 25^ab only. — a) G1. 5. 6 ते (for ये). — c) K1 च ते; D6 वनं (for वने). G1. 5. 6 चैव (for ये च). — d) K1 transp. तान् and सर्वान्. S (except M1) युधि (for प्रभुः). D6 तान्विजिग्ये धनंजयः.

24 For sequence of T1 G3–5, cf. v.l. 23. — a) K2 लोकान्; K4 मौकान्; D5 ह्रोलान्; T1 G1. 2. 4 ततः; G3. 5 (both times) गतः (for लोहान्). G5 (first time) परमकांभो°. Ś1 लहान्परमकांभोजान्; K1 पंड्यान्परमकंबोजान्; V1 लंबकान्परकांबोजान्; B1. 3. 4. 6 महाकंदरकांबो°; B2 महाकंधककंबो°; B5 D3. 4. 5 (marg. *sec. m.*) लंपाकान्परकांबो°; D1. 2 मदा(D2 °हा)कंदककांबो°. — b) D1 ऋपकान्; T1 G5 (first time) M2 ऋषी°; G1 हृषि°; G5 (second time). 6 हृषी°. — c) K4 सहितांश्च; Ñ1 V1 B2–4. 6 D1. 2 सहितस्तैर्; G (G5 both times) सहितैस्तैर् (G1 °तैस्ते). T1 (both times) सहितैस्तैर्महाबाहुर्. — d) T1 (both times) अज° (for व्यज°).

25 G2 om. 25^a–26^b. For sequence of 25^ab in T1 G3–5, cf. v.l. 23. — a) K1 हृषीकेषु तु; Ñ1 V1 B Dn D1. 2. 4 ऋषिकेष्व(B4 °केना)पि; D3. 5 ऋषी(D5 °षि)केष्वति-; T1 ऋर्षीकेर्षितु (sic); G1 हृषीकेषतु; G4 (*sup. lin.*) ऋषिकेषु सु-; G5 (first time) हृषिकेषु तु; G5 (second time) M हृषीकेषु तु; G6 येषु केषु तु. — b) T1 G1. 3. 4. 5 (second time). 6 M बभूव सुभयंकरः. — G3 om. from 25^cd up to stanza 6 of the next adhy. — c) G4 °संकाशं. — d) K4 परमार्षिक°; Ñ1 V1 B Dn1 D1. 3–5 परस्त्वृ(D3 °स्तृ-; D4 °स्त्वि-; D5 °स्त्व)षिक°; D6 (before corr.) परावृषिक°; T1 G4. 5 परं स्तृषिक°; G1. 6 परमैषि(G6 °षी)क°; M परमर्षीक°.

26 G3 om. 26; G2 om. 26^ab (cf. v.l. 25). — a) D6 निर्जित्य. K3 T1 M तदा; G1. 4–6 तथा (for ततो). K1 राजा. B1. 2 D1. 2 स विनिर्जित्य समरे. — b) K1 हृषि°; K3 T1 G4 ऋषी°; K4 मृषि°; G1. 6 हृषी°. — c) V1 B1. 3. 5. 6 Dn D3–5 M2 शुकोदरसमां(B5 °हयां)स्तत्र. — D3 om. 26^ef. — ef) Ś1 °न्यानीनयानेव चाप°; K4 D6 °ननेकानपि चाप°; Ñ1 V1 B2. 4–6 Dn °नुत्तरा(Dn1 m °ननेका)नपरानपि; B1 °न्हयानेवापि चापरान्; B3 D1. 2. 4. 5 °नुत्तमानपरानपि; G1 °नुभयाते च चापरान्; G2 °न्सुहयानेव चाप°. — After 26, N (D3 om.) ins.:

280* जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत् ।

[K3 पवनान्; B6 D1. 2 य(D2 या)वनान्. K1. 2 जवमानाशुगांश्चैव. D1 करार्थ-; D4. 6 करार्थे.]

— On the other hand, S (G3 om.) ins. after 26:

281* ततः स जित्वा बीभत्सुर्भारतं वर्षकं तदा ।
अन्यांश्चै दिव्यवर्षांश्च जितवान्कुलपर्वतान् ।

२५

C 2 1036
B 2 28 1
K 2 29 1

वैशंपायन उवाच ।

स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य भारत ।
देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १
महता संनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह ।
व्यजयत्पाण्डवश्रेष्ठः करे चैव न्यवेशयत् ॥ २
तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ।
पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ३
तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् ।
ऋषिकुल्याश्च ताः सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४
सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः ।
गन्धर्वरक्षितं देशं व्यजयत्पाण्डवस्ततः ॥ ५
तत्र तित्तिरिकल्माषान्मण्डूकाक्षान्हयोत्तमान् ।

जनमेजयः ।
कथं स जितवान्पार्थो दिव्यान्वर्षान्सपर्वतान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शंस नामभिः सह वै द्विज ।
वैशंपायनः ।
स जित्वा भारतं वर्षं बलाद्राजा धनंजयः । [5]
दस्यूंश्चाप्यजयत्सर्वान्कुक्षौ हिमवतो बलात् ।

[(L. 1) G4.5 तथा (for तदा). G6 M1 भारतं वर्षमुत्तमं. — (L. 2) M1 नव- (for दिव्य-), and कुलपर्वतैः. — (L. 3) G6 च सर्वतः (for सपर्वतान्). — A few MSS. om. वैशं° before line 5. — (L. 5) T1 G4.5 राजन् (for राजा). — (L. 6) G1.6 यथा (for बलात्).]

27 G3 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{a}) B8 समरे (for संग्रामे). — ^{b}) K2 समिष्कुटं; K4 D6 सनिःकुटं; D4 सुनिष्ठिरं; T1 विनिष्क्रमन्; G1 स निष्कुमन्; G2 स निष्क्रमत्; G4.5 व्यनिष्क्रमत् (G5 °मं); G6 स निष्क्रमन्; M समंततः (for सनिष्कुटम्). Cd निष्कुटो गृहारामः; Cn निष्कुटं शैलविशेषं. — ^{c}) K1.2 D3.5.6 श्वेतं (for श्वेत-). — ^{d}) Ñ1 V1 B D (except D6) न्य(B8 प्रा)विशत्. T1 G5 M2 भरतर्षभः; G1.2.4.6 M1 भरतर्षभ.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* Ś1 K1-3 B1 G5 दिग्विजय. K4 B2-6 D G1 M2 (all om. sub-parvan name) mention only अर्जुन(K4 D6 उत्तर-; B5 Dn D4 फाल्गुन)दिग्विजय. — *Adhy. name:* G1 भारतवर्षविजयः; G5 हिमवत्प्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.).3 24 (as in text); K2 D3 25; Dn1 27; S (G3 om.) 29. — *S'loka no.:* Dn1 D2 29; T1 32; M1 28.

25

1 G3 om. 1-6 (cf. v.l. 2. 24. 25). G6 om. the ref. — ^{a}) K1 D1.2 G4.5 श्वेतं (for श्वेत-). Ś1 चैव; K4 D6 श्रीमान् (for वीरः). — ^{b}) Ñ1 D1 भारतः; V1 B3-5 Dn D3-5 वीर्यवान्. — D6 reads 1^{d}–3^{a} on marg. (*sec. m.*). — ^{d}) D2 राज°; S (G3 om.) राम° (for द्रुम°). Ś1 K4 D1.2 पालितं (for रक्षितम्).

2 G3 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K4 वै; B2-4 D3.5 च; G1.6 M हि (for ह). D1.2 क्षत्रांतकरणेन ह; G2 क्षत्रियांतवरेण हि. — ^{c}) V1 B2-5 Dn D3-5 S (G3 om.) अज° (for व्यज°). — ^{d}) Ś1 करे चैवं; K1 V1 B1-5 Dn D3-5 करे चैनं; T1 G1.2.4.6 करं चैव. G1.2 न्यवेदयत्.

3 G3 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1-3 स (for तं). G1 नीत्वा (for जित्वा). G6 हाटकान्. — ^{b}) B4 गुंभकरक्षितं; D1.2 गुह्यकरक्षकं (D2 °क्षितः). — ^{d}) K2.4 D3.4 सहसैन्यसमा°; T1 G4.5 M ससैन्यो वशमानयत्; G1.2.6 ससैन्यो (G6 °न्ये) वै समाविश(G2 °नय)त्.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 D4 तं तु; K2 तास्तु. B5.6 शांत्वेन; G2 सत्त्वेन. — ^{b}) K2.3 सरमुत्तमं; B4.5 सर उत्तरं. — ^{c}) D3 ऋषी°. K3 Ñ1 V1 B4.5 Dn D4 तथा; B1 च तान्; D3 ततः; D5 तदा (for च ताः). Ś1 ऋषिकुल्यांस्तथा साध्यान्; S (except M1; G3 om.) ऋषिकुल्यांश्च तान्सर्वान्. — ^{d}) Ś1 विजित्य कुरुनंदन.

5 G3 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 D2 S (G3 om.) transp. सरः and मानसं. B1.2.6 D1 सरश्च मानसं प्राप्य. — After 5^{a}, G1.6 ins. a passage given in App. I (No. 13). — G1.6 om. 5^{b}–6^{d}. — ^{b}) Ś1 हाटकम्. T1 G4.5 अजयत् (for अभितः). V1 हाटकानां च स प्रभुः; G2 हाटकानमितप्रभान्. — Ś1 om. (hapl.) 5^{d}–7^{c}. — ^{d}) K3 V1 B3-5 Dn D3-5 G2 M2 अजयत्. K1 B1 पांडवस्तदा; V1 पांडवः प्रभुः; B2.6 D2 G2 पांडुनंदनः; D1 यदुनंदनः; M2 पाकशासनिः.

6 Ś1 G1.3.6 om. 6 (cf. v.l. 1, 5). — ^{a}) B6 Dn2 D1.2 ततस् (for तत्र). K4 D4 °रकल्माषान्; D6m °रवर्णा*न् (gloss?). — ^{b}) K1.2 मांडूकाक्षान्; K3.4 B D

लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ६
उत्तरं हरिवर्षं तु समासाद्य स पाण्डवः ।
इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ७
तत एनं महाकाया महावीर्या महाबलाः ।
द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन् ॥ ८
पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथंचन ।
उपावर्तस्व कल्याण पर्याप्तमिदमच्युत ॥ ९
इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं स न भवेन्नरः ।
प्रीयामहे त्वया वीर पर्याप्तो विजयस्तव ॥ १०
न चापि किंचिज्जेतव्यमर्जुनात्र प्रदृश्यते ।
उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥ ११
प्रविष्टश्चापि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किंचन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ १२
अथेह पुरुषव्याघ्र किंचिदन्यच्चिकीर्षसि ।
तद्ब्रवीहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३
ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः पाकशासनिः ।
पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ १४
न प्रवेक्ष्यामि वो देशं बाध्यत्वं यदि मानुषैः । C 2 1052 B 2 28 15 K 2 29 74

(D6 marg. as in text) G1 मंडूकाख्यान्; T1 मंडूका*न्; G2 M समुद्गा(M1 °ल्गा)क्षान्. — ^{c}) K1.3.4 G2 सकलम्; K2 स फलम्; M1 स्म करम्. B1 अभ्येत्य; B2 M अत्यर्थं (for अत्यन्तं). D6 लेभे सकलरत्नानि. — ^{d}) K2–4 B4 D2 °नगरं; D6 °नगरे. K2–4 Ñ1 B1–3.6 D1.2.6 तथा; B4 महत्; D3 ततः (for तदा). — A passage given in App. I (No. 13) is ins. in S after 6 (in G1.6 after 5^{a}; in G3 after 2. 24. 21).

7 Ś1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 5). — ^{a}) B2 बर्हिवर्षेस; G1.6 M कुरुवर्षे. K1.4 D6 च; D1 नु (for तु). — ^{b}) Ñ1 V1 B4.5 Dn D3–5 transp. समासाद्य and स. K2.3 च (for स). S धनंजयः (for स पाण्डवः). K1.4 D6 समासाद्याथ पांडवः. — After 7^{ab}, S ins.:

282* विद्याधरगणांश्चैव यक्षेन्द्रांश्च विनिर्जयन् ।
तत्र लेभे महात्मा वै वासो दिव्यमनुत्तमम् ।
किंनरद्रुमपत्रांश्च तत्र कृष्णाजिनान्बहून् ।
याज्ञीयांस्तांस्तदा दिव्यांस्तत्र लेभे धनंजयः ।

[(L. 2) G5 महाबाहुर् (for महात्मा वै). — (L. 3) G5.6 किंनरान्द्रुमपुत्रांश्च. — (L. 4) G6 यज्ञीयांश्चैव ये दिव्यांम्.]
— ^{c}) D3 देशं (for जेतुं). G2 M तस्योर्ध्वं (for तं देशं). K3 B1 G6 (by transp.) इयेष देशं तं (B1 ते) जेतुं. — ^{d}) G2 M तं देशं पाडुनंदनः.

8 ^{ab}) B3.4.6 तत्र (for तत). K1 एत्रं; B2 एतं. B1.5 Dn1 D3–5 T1 G3–5 transp. °काया and °वीर्या. Ñ1 V1 B3.4 Dn2 °वीर्यं (for °काया), and °काया (for °वीर्या). G1 तत एनं महाकायं महावीर्यं महाबलं. — ^{c}) Ñ1 समागम्य; B4 समाहृष्टा. — ^{d}) B4 इदं; T1 G2.5 धृष्टा; G1.6 M धृष्टं; G3.4 दृष्ट्वा (for हृष्टा).

9 ^{a}) B1 जातु (for पार्थ). D3 (corrupt) पंथा नेदपुरं शक्यं. — ^{b}) D3 त्वया; G2 पुनर् (for पुरं). — ^{c}) Ś1 उपारमस्व. B (except B4) D1.2.4 कल्याणं. — ^{d}) Ś1 उच्यते; K4 अच्युतः; G2 अर्जुन.

10 ^{b}) K4 Ñ1 V1 Dn D3.5.6 transp. स and न. K3 D4 G3 om. न. B1.4 भुवनं स (for ध्रुवं स न). K1 विशेन् (for भवेन्). — ^{c}) Ś1 प्रीयामहं; Dn2 D3 T1 G1.2.5.6 प्रियामहे.

11 ^{a}) D1.2 स (for न). Ś1 Ñ1 V1 Dn M2 चात्र; K1–3 चैव (for चापि). K3 कर्तव्यम् (for जेतव्यम्). — ^{b}) G5 प्रविश्य ते. G1.6 अर्जुनो (G6 °ने-) नात्र दृश्यते. — ^{c}) G1 उत्तरां. — ^{d}) Ś1 transp. नात्र and युद्धं.

12 ^{a}) B1 प्रविष्टोपि च; B2 D2 °ष्टोपि तु; B4–6 Dn D3–5 °ष्टोपि हि; D1 °ष्टोपि नु (for °ष्टश्चापि). Ś1 कौंतेये. — ^{b}) K4 M1 न च; G3 न हि; M2 न स (for नेह). G1.3 कंचन. G2 नाद्रक्ष्यसि नरैर्भुवि. — ^{c}) G2 °वेषेण (for °देहेन). — ^{d}) T1 G1.4–6 अत्रापि; G2 तत्रापि (for अत्राभि-).

13 ^{a}) B1 यथेह; B3 तथेह; M1 अथ हे. G6 पुरुषव्याघ्रात्. — ^{b}) K3 चिकीर्षय; T1 G2–5 M चिकीर्षितं. G1.6 कियदस्ति चिकीर्षितं. — K3 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) K2 तद्ब्रूहि नः; Ñ1 B6 G1.2.6 M तद्वदस्व; V1 B2–5 Dn D1.3.4 तत्प्रब्रूहि; B1 तद्वदाशु; D2 एतद्ब्रूहि; G3–5 तद्ब्रवीषि. K1 तद्ब्रवीहि (वः) करिष्यामि. — ^{d}) G1.2 M वचनं तव.

14 K3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{b}) S पांडवः (G5 अब्रवीत्) (for अर्जुनः). Ś1 K (K3 om.) D6 परवीरहा; V1 B Dn D1–5 प्रहसन्निव (for पाक°, as in Ñ1 S). — ^{d}) Ñ1 धर्मतः (for धीम°). — After 14, T1 G3–5 ins.:

283* कृष्णस्य शासनाच्चैव पार्थिवत्वं चिकीर्षति ।
[G4 वचना° (for शासना°).]

15 ^{a}) Ś1 को देशं; K3 G6 वै देशं; D3 देशं तं. — ^{b}) K1–3 अगम्यं; K4 D6 वर्जितं; Ñ1 वर्ज्येयं; V1 अजितं; B (B3 marg.) Dn D3–5 विरुद्धं; B2 (orig.) D1.2 न जितं

C 2. 1052 B 2. 28 15 K 2 29 74 युधिष्ठिराय यत्किंचित्करवन्नः प्रदीयताम् ॥ १५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
मोकाजिनानि दिव्यानि तस्मै ते प्रददुः करम् ॥ १६
एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम् ।
संग्रामान्सुबहून्कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ १७
स विनिर्जित्य राज्ञस्तान्करे च विनिवेश्य ह ।
धनान्यादाय सर्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ १८
हयांस्तित्तिरिकल्माषाञ्शुकपत्रनिभानपि ।
मयूरसदृशांश्चान्यान्सर्वाननिलरंहसः ॥ १९
वृतः सुमहता राजन्बलेन चतुरङ्गिणा ।
आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

(for बाध्यस्त्वं). S यदृच्छयाः स्थ (G1 °इयास्थि; G2 °इयास्त; G3.4 °इयं हि; G6 °इय स्थ) मानुषैः. — c) K1.2 यः कश्चित्; K3 M1 वः कश्चित्; G2 M2 वः किंचित्. — d) K1.2 करः समुपदी(K2 °नी)यतां; K3 ** समुपनीयतां; K4 D2 करं नः (D2 तु) संप्रदी°; Ñ1 V1 B Dn D1.3–5 M1 कर(B6 करं)पण्यं प्रदी°; D6 करं तत्र प्रदी°; T1 G3–5 करमत्र प्रदी°; G1.2.6 M2 करं (M2 °रः) साधु प्रदी°. — After 15, G1.6 ins.:

284* नो चेत्कृष्णेन सहितो योधयिष्यामि पालकाः ।

16 a) D3–5 transp. दिव्यानि and वस्त्राणि. — G2 om. 16c–18d. — c) K1 Dcm मौक्तिकानि च; K2–4 मौकाजिनानि; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3–5 क्षौमाजि°; B2.3.6 D1.2 मुक्ताजि°; D6 शुभ्राजि°; G6 रत्नाजि°; M1 (inf. lin.) Cv योगाजि°. B3 द्रव्याणि; T1 G5.6 M2 शुभ्राणि (for दिव्यानि). G1 रत्नामोकानिजनानि; G3 मेषाजिनानि तस्यैते; G4 कंबळाजिनानि शुभ्राणि (hypermetric). — d) Ñ1 B (except B3) D (except D6) तस्य ते; G3 तथा च.

17 G2 om. 17 (cf. v.l. 16). Ś1 om. 17ab. — b) K3 V1 B1.4.5 Dn विजित्य. — After 17ab, T1 G5 ins.:

285* सुदर्शनद्वीपमिदं कार्त्स्न्येन भरतर्षभः ।

— c) Ś1 K2–4 D6 त्रिविधान्; D4 स बहून्. — d) Ś1 K2–4 D6 M1 बहुभिस् (for दस्युभिस्). Ś1 K2.3 तदा (for तथा). G1.6 देवगंधर्वमानुषैः.

18 G2 om. 18 (cf. v.l. 16); G1.6 om. 18ab. — a) G4 हि (for वि-). K2.3 तान्सर्वान्; K4 तान्राज्ञः; D6 राजन्यान्; T1 राज्ञास्तान्. — b) Ś1 करे वै; Ñ1 करेण; T1 G3–5 करेषु (for करे च). Ś1 K1 V1 B3 T1 G3–5 M च; B1 सः; B4.5 Dn D3–5 तु (for ह). K4 तान्करे च न्यवेश्य ह. — c) D1.2 धनमादाय. K2.3 राजभ्यो; G1 सत्ये° (for सर्वे°).

19 a) K2.4 D1.2.4 °स्तित्तिर°. — b) Ś1 शुभान् (for अपि). K1 शुकोदरशुभानपि. — c) K1–3 Ñ1 V1 B1.3–5 Dn D3–5 T1 G3–5 मयूरसदृशानन्यान्; D6 मयूरपिच्छवर्णांश्च. — d) T1 G5 सोश्वान् (for सर्वान्).

20 a) T1 G2–4 M1 स (for सु-). G1.6 ततः समाहृता राजन्. — c) G6 निर्जगाम. K3 पुरं (for पुनर्). B3.6 D1.2 धीमान् (for वीरः). — After 20, V1 B D T1 G3 ins.:

285* धर्मराजाय तत्पार्थो धनं सर्वं सवाहनम् ।
न्यवेदयदनुज्ञातस्तेन राज्ञा गृहान्ययौ ।

[(L. 2) B3 आवेद°. V1 B5 G3 गृहं (for गृहान्).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 दिग्विजय. K B1.5.6 Dn D1.2.4.6 (all om. sub-parvan name) mention only उत्तरदिग्विजय; B2–4 G1 M (likewise) only अर्जुनदिग्विजय; D3.5 only अर्जुनस्योत्तरदिग्विजय (followed by समाप्त); G5 only धनंजयस्योत्तरदिग्विजय. — *Adhy. name:* K4 अर्जुनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).3 25 (as in text); K2 D3 26; Dn1 28; S 31. — *S'loka no.:* K2 20; K3 18; Dn D1.2 21.

26

1 c) G1.6 धर्मसूनुम्. K3 D1 G4 M1 (*inf. lin.* as in text) अनुप्राप्य. Ñ1 V1 धर्मराजाभ्यनुज्ञातः. — d) Ś1 K4 B5 D3–5 प्रययौ पुरुषर्षभः (D3 °भ); Ñ1 V1 B1–4.6 D1.2 प्रययौ भरतर्षभः (B2.6 °भ).

2 a) G1.6 महाबलस्य चक्रेण. — b) K3 T1 G पर(G1 पुरा)राष्ट्रविमर्दि(G1 °र्द)ना; V1 B4 परराष्ट्रप्रमर्दिना. — After 2ab, V1 B D M2 ins.:

286* हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ।

— c) K3 G1 वृत्तो; V1 D5 ततो; D4 धृतो. Ś1 K3 B6 D2 T1 G3.5 M भरतशार्दूल; G1 भारतशार्दूलो. — d) K4 G6 द्विषतां शोकवर्धनः; G2 द्विषां शोकवि°. — After

२६

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।
वृतो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्धनः ॥ २
स गत्वा राजशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत् ।
पाञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः ॥ ३
ततः स गण्डकीं शूरो विदेहांश्च नरर्षभः ।
विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानगमत्प्रभुः ॥ ४
तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान्कर्म भीमेन महद्युद्धं निरायुधम् ॥ ५
भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म परंतपः ।
अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ॥ ६
ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ।
सैन्येन महता राजन्कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ७
सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुजम् । C. 2. 1066 B. 2. 29. 8 K. 2. 30. 8

2, S reads for the first time 8^{a}–9^{b}, *repeating* the lines in their proper place (G1.6 read them here only).

3 a) K1 गजशार्दूलः (sic); K2.4 G3 राजशार्दूल; Ñ1 V1 B Dn D1–5 M नरशार्दूलः (M °ल). — After 3^{a}, D4 *repeats* 2^{d}–3^{a}. — b) K1.2.4 Ñ1 V1 B Dn D4–6 पंचाला°. T1 G2–5 M transp. पुरं and महत्. G1.6 ययौ (for महत्). — c) K1.2.4 Ñ1 V1 B Dn D4–6 G1.6 M पंचाला°. — d) Ś1 K2 (marg. *sec. m.*) D6 शमयामास; K1–3 साध°; B3.5.6 शांत्व°. Ś1 K4 D6 भारत; G1.6 गर्वितान् (for पाण्डवः). — After 3, T1 G (except G2) ins.:

287* किंचित्करं समादाय विदेहानां पुरं ययौ ।

4 G1.6 om. 4^{ab}. — a) K1 गल्लकीं; K4 गंडिकीं; Ñ1 B4 Dn D6 गंडकान्; B5 D3–5 कुंडिनं; T1 कंदकीं; G2 कटकीन्; G3 कंटकीन्; G4 कंटकिं; G5 कंटकीं; M1 कंडकीन्; M2 कंडकिं. Cd cites गंडकी. K1 Ñ1 T1 G3–5 वीरो; B5 D3–5 गत्वा (for शूरो). K3 ततः संगतुकाञ्छूरो (sic); V1 B3 ततः स गंडकीयांस्तु; B1 ततः कंकडकान्वीरो; B2 ततः स गंडकीभाश्च; B6 D1.2 ततः स गंडकीयांश्च. — b) B3 विदेहांस्तु; B5 D4.5 सिंधुराजं; D3 भीष्मकं स; G2 विदेशांश्च. Cd cites विदेहां (=मिथिलां). Ś1 K2.4 G3 नरर्षभ; B1.2.6 D1.2 महाबलः. Ñ1 B4 Dn D6 विदेहान्भरतर्षभः. — c) K4 स विजित्याल्पकालेन. — d) K2 दशास्मान्; D1 दशार्णाम्; D6 दशार्णम्; Cd as in text. Ñ1 V1 B (except B2) Dn D3.4 S अजयत्.

5 G1.6 om. 5^{ab}. — a) G2 तदा (for तत्र). K4 B2 दशार्णको; D6 दाशार्णिको. — b) K2–4 T1 G4.5 M2 सुवर्मा; Ñ1 सुशर्मा. K1.3 B1.2.6 D1.2 लोमहर्षणः; T1 G2–5 M रोमहर्षणः (G4 M °णं). — c) T1 G3–5 अद्भुतं (for कृतवान्). Ś1 K B5 Dn D3–6 कृतवान्भीमसेनेन (D6 °नस्तु); G1.6 सुवर्मा तत्र भीमेन. — d) Ś1 महयु*; K4 B1 सह युद्धं; T1 G2.5 M युधि चक्रे (for महद्युद्धं). B2–4.6 D1.2 सह युद्धे (D1 शुद्धं) दृढायुधः; G1.6 रणं चक्रे सुदारुणं; G3.4 युद्धं (G4 °धि) चक्रे निरायुधः.

6 a) K3 Dn D1.2 T1 G1.3.4.6 तं (for तद्). — b) Ś1 K D6 transp. तस्य and कर्म. V1 B3–5 Dn D3–5 महात्मनः; G5 परंतप. — After 6^{ab}, T1 G1.3.5.6 ins.:

288* बलं सर्वमवष्टभ्य परिचक्राम मण्डलम् ।
पोथयित्वा पुरं सर्वं सुवर्माणं ततोऽजयत् ।
[(L. 2) G1 नृपं; G6 नृपो (for ततो).]

— c) V1 अथ; B3 अध; B6 T1 G यु(G5 वि)धि; Cd अधि- (as in text). B3 कृत्वा (for चक्रे). — d) Ś1 K2–4 D6 S सुवर्माणं; Ñ1 सुश°. B1.2.6 D1.2 नराधिपं (for महाबलम्).

7 G1.6 om. 7^{ab}. — a) M2 तत्र (for ततः). B3 प्राची-. — b) Ś1 K4 D6 प्रययौ भीमविक्रमः. — c) S ब(G6 का)लेन (for सैन्येन). K4 D6 युक्तः (for राजन्). — After 7, G4 reads 9^{cd}.

8 S reads (for the first time) 8^{a}–9^{b} after 2, *repeating* the lines here (G1.6 read them after 2 only). — a) Ś1 सोश्वमेदेश्वरं; G1.6 अप्रमेयबलं; M1 (second time) अश्वमेधेश्वरं. T1 G2–5 M (all first time) अप्रमेयबलं राजन्. — b) K D6 महाभुजं; Ñ1 V1 B Dn D1–5 T1 G4.5 M1 (last four second time) स(D1 म)हानुगं; G3 (second time) महाबलं. — c) D1 जीगाय; G1 जगाद; G4 (second time) जगाय.

C. 2. 1067 B. 2. 29. 8 K. 2. 30. 8 जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनां वरः ॥ ८
स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्मणा ।
पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः ॥ ९
ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत् ।
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ १०
ततस्तु धर्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः ।
शिशुपालं महावीर्यमभ्ययाज्जनमेजय ॥ ११
चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम् ।
उपनिष्क्रम्य नगरात्प्रत्यगृह्णात्परंतपः ॥ १२
तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा ।
उभयोरात्मकुलयोः कौशल्यं पर्यपृच्छताम् ॥ १३
ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशां पते ।
उवाच भीमं प्रहसन्किमिदं कुरुषेऽनघ ॥ १४
तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् ।
स च तत्प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः ॥ १५
ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशाः क्षपाः ।
सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

K1 समये; K2 स मेदिनीं (sic); G2 (first time) स तदा. B2 धीरो. — d) Ś1 K2 वरं (K2 also वरः as in text). B1 बलेन महता वृतः.

9 For S cf. v.l. 8. — b) T1 नातीतीव्रेण. — G4 reads 9^{cd} after 7. — c) K2 पूर्वां दिशां. V1 पूर्वदेशाधिपं संख्ये. — d) G1.6 विजित्य.

10 a) K1.3 D3.5 M2 आगत्य; B2.6 D1.2 T1 G M1 आसाद्य. — b) S प्रति (for महत्). — c) Ś1 वशी-; K2 वशं. D6 (m as in text) सुकुमारेण युद्धेन. — d) B3 सुजितं (for सुमित्रं). K2.3 जनाधिपं (K3 °प). Ś1 वसुमित्रं नराधिपं; D6 वशे चक्रे नराधिपं (m सुमंत्रं च जनाधिपं).

11 G1.6 om. 11^{ab}. — a) T1 G2.3.5 M ततः स; G4 ततस्य. — b) Ś1 K3.4 B1–3.6 D1.3–5 भरतर्षभ; Ñ1 पांडवर्षभः; T1 G3–5 M कुरुनंदनः (G5 °न). — c) T1 G3.5 महाबाहुम्; G4 महीपालम् (for महावीर्यम्). G1.6 शिशुपालपुरं राजन्. — d) Ñ1 V1 B (except B2) D (except D6) अभ्यगाज्. G1.6 ययौ माहिष्मतीं पुरीं.

12 a) G2 चेदिराजोथ. — c) D2 (marg. *sec. m.*) भयात् (for उप-). K2.3 D6m भयान्निष्क्रम्य; K4 उपसंगम्य; D4 उपनिष्क्राम्य. — d) K1.3 Ñ1 V1 Dn D3 परंतप; B1.2.6 D1.2 अरिंदमः (B1 °मं).

13 b) K1.3 V1 B2.3.6 D1.2.6m °नृपौ; K4 G2.4 °पती (for °वृषौ). G4 तथा. — c) K2.3 T1 G2.3.5 उभयो राजकुलयोः; G1.6 एतावुभावप्युभयोः; G4 उभयोस्तुष्टयो राजन्. — d) Ś1 K2.4 G2–4 कुशलं; G1.5 M कौशलं. K4 पर्यपृच्छत; B2 °तोः; D6 °तौ; G1.6 परिपृच्छतां.

14 a) B3 T1 G3 निवेश्य. Ś1 K2.4 D6 T1 G2–5 तद्राज्यं; G1.6 तं दृष्ट्वा. — b) T1 चेदीराजो; G1 चेदिराजा. — c) B1 वीरं (for भीमं). — d) K3 D3 कुरुते; S क्रियते.

15 D4 om. 15^{c}–16^{d}. — c) K4 N1 V1 B1–5 D (except D1.6; D4 om.) स च तं; T1 G3 तस्स च; G1.6 स च तां; G4.5 तद्वचः; M1 स चाज्ञां. D3 °गृह्यैवं; T1 (corrupt) °गृह्येतु. — d) Ś1 तदा नृपं; K1 नराधिप; T1 G5 परंतपः (G5 °प).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) Ś1 transp. ततो and तत्र. D1 तु तं (for तत्र). S भीमसेनस्तदा (G4 °था) राजन्. — b) Ś1 D3 T1 G1.2.4–6 M1 त्रिदश क्षपाः; G3 द्वादश क्षपाः; M2 त्रिदशास्तपाः. Cd cite त्रिदशाः (as in text). — d) Ś1 K1–3 D6 सुखी (for ययौ).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B6 दिग्विजय. K4 B1–5 D G1 M2 (all om. sub-parvan name) mention only भीम(K4 D6 पूर्व-; B1 पूर्वदि-; D3 G1 M2 भीमसेन)दिग्विजय; G5 likewise only भीमपूर्वदिग्विजय; M1 only भीमविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) 25; K2 D3 27; K3 26 (as in text); Dn1 29; S 32. — *S'loka no.:* K2.3 Dn 16; D1.2 M1 17.

27

1 G1–3.6 om. the ref. — a) Ś1 कुमारविजये; V1 B3.6 कुलिंदविषये; B1.2 (m as in text) पुलिंद°; S कुणिंद°. — b) K1 श्रेणिवंतम्; T1 श्रेणीमंतम्; G1 श्रोणि°. Ś1 K1.3 B1 M2 अवाज°; B2 तथाज°; D6 (m as in text) अपूज°. — c) B1.3 कोषला°; B4.6 Dn D1–4

२७

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत् ।
कोसलाधिपतिं चैव बृहद्बलमरिंदमः ॥ १
अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घप्रज्ञं महाबलम् ।
अजयत्पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २
ततो गोपालकच्छं च सोत्तमानपि चोत्तरान् ।
मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं व्यजयत्प्रभुः ॥ ३
ततो हिमवतः पार्श्वे समभ्येत्य जरद्गवम् ।
सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशे बली ॥ ४
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पुरुषर्षभः ।
उन्नाटमभितो जिग्ये कुक्षिमन्तं च पर्वतम् ।
पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ॥ ५
स काशिराजं समरे सुबन्धुमनिवर्तिनम् ।
वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ६
ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ।
युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ॥ ७　C. 2. 1062 B. 2. 30. 8 K. 2. 31. 8

कोशला°; G कौसला°. Ś1 K D6 कोश(Ś1 °स)लानामधिपतिं. — d) B1 D6 अरिंदमं; D3 अरिंदम; G3 अथापि च. T1 G1. 2. 4–6 M कौसल्यममितौजसं.

2 a) B1. 2. 6 D1. 2 च धर्मज्ञं; D5 नु धर्मज्ञं; D3 सुधर्मज्ञं; S महीपालं (T1 G3 °ल). — b) K3 V1 B4. 5 Dn D5 दीर्घयज्ञं; D3 om. — d) S सततं भूरिदक्षिणं.

3 Ñ1 om. 3^{a}–8^{b}. — a) Ś1 गोपालवच्छं; K3. 4 V1 B4 °कक्षं; Dn(!) °लक्षं; D1. 2 °कष्टं; D3. 5 °कत्वं. V1 तु (for च). S गोपालकं च (G1. 5. 6 °लं चैव) कौंतेयो. — b) K4 सोत्तरामपि; V1 B D T1 सोत्तरानपि. K3 केरलान्; V1 सोमकान्; B1 कोषलान्; B2. 4. 5 Dn2 T1 कोसलान्; B3 चोत्तमान्; B6 Dn1 D1–5 कोशलान्. G M ह्यंतपालं तथोत्तमं (G3 °लमथोत्तरं; G4 °लं तथोत्तरं). — d) G1. 5. 6 कौसल्यम् (for पार्थिवं). V1 B3–5 Dn D3–5 चाजयत्; G1. 5. 6 अज°; G4 M2 ह्यज°.

4 Ñ1 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) Ś1 V1 B5 D (except D1. 2) पार्श्वं. B3 ततश्च हिमवत्पार्श्वं. — b) V1 B (except B5) D1. 2 समासाद्य (for समभ्येत्य). K2 om. from जरद्गवं up to 5^{e} (inclusive). K1 D5 (marg. *sec. m.*) जरंगवं; B1. 2 जरोद्गवं; B4. 5 Dn D4. 5 जलो(D5 °नो)द्भवं; D3 जनेश्वरं. S देशान्बहुविधान्बहून्. — After 4^{ab}, G1. 6 read 5^{cd}. — cd) K3 V1 G1. 4–6 D (except D6) वशं. Ś1 K1. 3. 4 B3 वशी (for बली). T1 G2–5 M सर्वानल्पेन यत्नेन वशे चक्रे बलाद्बली (G4 °क्रे बहून्बलीन्); G1. 6 सर्वानयत्नेन वशमनयत्पांडुनंदनः.

5 Ñ1 om. 5; K2 om. 5^{abe} (cf. v.l. 3, 4). — a) Ś1 एवं विजित्य तान्सर्वान्; G1. 6 मागधान्बहुधा देशान्. — b) V1 B4. 5 Dn D5 विजिग्ये; B1. 2. 6 D1. 2 निर्जित्य; D3. 4 विजिज्ञे. K3 G3 पुरुषर्षभ; V1 B1. 2. 4–6 Dn D1–5 T1 G1. 2. 6 M भरतर्षभः (B5 Dn2 °भ). Ś1 बहून्पुरुषसत्तमः. — G1. 6 read 5^{cd} after 4^{ab}. — c) Ś1 lacuna; K3 उन्नादम्; V1 त(read उ?)न्नाटम्; B (B1 marg.) Dn D4. 5 (marg. *sec. m.*) भल्लाटम्; B1 उल्लाटम्; D1. 2 मल्लारम्; D3 मल्लाटम्; T1 कर्णाटम्; G1 कुंजागम्; G2 कर्णासिम्; G3–5 कुंतलान् (G3 °म्); G6 कुञ्जागम्; M1 कर्णाटीम्; M2 कन्माषीम्. G6 आस्थितो. K4 जग्ये; D4 जज्ञे; D6 जिज्ञे; G1. 6 जित्य. — d) Ś1 B2 कुक्षिवंतं; K1 कुक्षमंतं; B1. 5 D3. 5 कुंति°; Dn(!) D6 शुक्ति°; D4 कुंती°. — G1. 6 om. 5^{ef}. — e) Ś1 पांडवः स महा°; T1 G2 पांडुपुत्रो महावीर्यो. — f) = 1. 208. 10^{d}; 4. 21. 48^{b}. B1. 2. 6 D1. 2 बलेन चतुरंगिणा.

6 Ñ1 om. 6 (cf. v.l. 3). — a) D3 कासि°. Ś1 काशिराजं च समरे; D1. 2 स काशिराजसमरे; S काशिराजं समेयाय (T1 स समरे; G1. 6 विनिर्जित्य). — b) Ś1 संबंधम्; K1 सुवंतुम्; K2 सबंधूम्; V1 B Dn D1–5 T1 G3 सु(D4 स-; D5 स्व)बाहुम्; G2 सबंधुम्; G6 सुबुद्धिम्. K2 अभिर्वर्तनं (sic); K3 V1 अभिवर्तिनं; Dn1 G6 अनिवर्तनं; G1 अतिवर्तिनं; G2 अतिवर्तनं. K4 D6 सम(D6 °ग)रेष्वनिवर्तिनं. — c) Ś1 वशीचक्रे.

7 Ñ1 G1. 6 om. 7 (for Ñ1 cf. v.l. 3). — a) Ś1 *पार्श्वम्; K3 तु पार्श्वम्; K4 स पार्श्वे°; Dn1 D5 स्वपार्श्वे°; M1 सुपार्श्वो°. — b) M2 तदा. K1 राजमतिं; K3 गजपतिं; K4 पारापतिं; G3. 4 काशी°; G3 राजपार्थिं. Ś1 G2 नृपं; K4 G4 कविं; D3 क्रमात्; D4 G3 कथं; D6 क्रतुं; G5 कुथं; M1 कृतिं; M2 कृतं. V1 B1–4. 6 तथा ग(B1 रा)जपराक्रमं (B4 °मः); T1 नृथं गजपतिं कृति (sic). — c) V1 बलं. G5 M2 संघे. — d) K2. 3 भरतर्षभः (K2 °भ); K4 पुरुषर्षभः.

C. 2. 1082 B 2. 30. 8 K. 2. 31. 8 ततो मत्स्यान्महातेजा मलयांश्च महाबलान् ।
अनवद्यान्गयांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ॥ ८
निवृत्य च महाबाहुर्मदर्वीकं महीधरम् ।
सोपदेशं विनिर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः ।
वत्सभूमिं च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान्बलात् ॥ ९
भर्गाणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ।
विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ॥ १०
ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तं च पाण्डवः ।
तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ११
शर्मकान्वर्मकांश्चैव सान्त्वेनैवाजयत्प्रभुः ।
वैदेहकं च राजानं जनकं जगतीपतिम् ।
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२
वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात् ।
किरातानामधिपतीन्व्यजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १३
ततः सुह्मान्प्राच्यसुह्मान्समक्षांश्चैव वीर्यवान् ।
विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानुपयाद्बली ॥ १४

8 Ñ1 om. 8^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K1 तथा (for ततो). D1.2 मल्लान् (for मत्स्यान्). S ततः काशिपतिं (T1 G2.5 °पतीन्) मत्स्यान्. — ^{b}) Ś1 सालवांश्च; K1 नलयां°; K4 पलादां°; V1 B2–4 Dn D1.2.6 मलदां°; B1 वलवां°. T1 मल्लजांश्चैव पांडवः; G1.6 मालवांश्च भ(G6 ह)योषितान्; G2 मानवानिव पांडवः; G3–5 M मालवानिह (G4 °वानपि; M2 °वांश्चैव) पांडवः. — G1.6 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) K2 अनवाद्यान्; K3 अनघान् (submetrical); D5 अनवधां; T1 अनवध्यान्; G2.3 M अनवद्यां. V1 B2–4.6 हयांश्चैव; G3 भयां°; G4 गधां°. Ñ1 B1.5 Dn D3.4 अनघान(B1 °वद्या)भयांश्चैव. — ^{d}) K3 D5.6 वसु(D6m वत्स)भूमिं; K4 मरु°; T1 पशुभूं°. G4 सर्वतः. K2 सभूमिश्चैव सर्वशः.

9 G1.6 om. 9^{abcd} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K1.2 B2 विजित्य च; K3.4 G3.5 निर्जित्य च; B1 निवर्तनं; B6 निवर्त्य च; T1 वशे चक्रे. Ś1 महावीर्यो; K1.3 महातेजा. — For 9^{b} and 9^{e} see Addenda. — ^{b}) Ś1 मदवीर्यं; K3 D6 मदधीकं; K4 मंदवीरं; Ñ1 V1 B Dn D1–5.6m मदधा(B1 °वी)रं. T1 अटविर्यं च पर्वतं; G2 अटवीं चैव सर्वतः; G3.4 आटवीयं (G4 °यं) च पर्वतं; G5 M अटवीयं च पर्वतं. — ^{c}) V1 सोमदेशं; B1 सोधिपांश्च; D1.2 सोपदंशं; D3 सापदेश (sic). Ś1 K1–3 Ñ1 सोमधे- (K2 सोभवे-; K3 सोमकी)यांश्च निर्जित्य; K4 सोमवेयांस्तु निर्जित्य; T1 G2.4.5 M गोपतेयांश्च निर्जित्य; G3 damaged. — ^{d}) K4 प्रययावुत्तरां दिशं. — ^{e}) Ś1 कर्मभूमिं; K4 वश°; B1 रत्न°; G6 मरु°. — ^{f}) K2 विजिग्य; D6 विजिज्ञे. K बली (for बलात्). G5 विजिग्येरिबलान्बलात्.

10 G1.6 om. 10^{ab}. — ^{a}) Ś1 B2 भार्गाणाम्; K1.2.4 B5 D6 M गर्गा°; K3 सर्गा°; G4.5 भृंगा°. T1 गर्गाणामधिपांश्चैव; G2 गर्गानाधिपातिं चैव. — ^{b}) Ś1 निषधाधि°. K2 D1–3.5 तदा (for तथा). — ^{c}) D6 विजिज्ञे; T1 विजिन्य. K2–4 °पालांस्तु. — ^{d}) Ś1 G4 नृपान्; D4 वहन्.

11 ^{a}) G2 °मद्रांश्च. — ^{b}) D1.2 G1.2.5 M1 भोग(G2 °ज)वंतश्च; G4 भागवंतं च. V1 B3.5.6 Dn D3–5 पर्वतं (for पाण्डवः). B4 भोगमंतं च पर्वतं; T1 भोजवंतं च पांडवं. — G5 om. 11^{cd}. — ^{c}) D4 तरसैवाज°; T1 G2 तरस्वी चाज°; G1.6 तरसोपाज°. — ^{d}) = 12^{f}. K4 धर्मशर्मांश्च सात्विकान्.

12 K4 M1 om. 12^{ab}. — ^{a}) K1 शर्मकाश्चर्म°; V1 शकांश्च वर्म°; B1 शर्मकाञ्चर्म°; B3 शकांश्च धर्म°; B5 T1 G1.6 शर्मकान्धर्म°; D3 शार्मकान्वर्म°; D4 शार्ङ्गकान्वर्म°; D5 शार्मकावर्म°; D6 शर्मकान्मर्म°; G2 शमकान्धर्म°; G3 गुर्मगान्धर्मगां°; G4 शर्मगांधारगां°; G5 शर्मगान्धर्मगां°. — ^{b}) G3 damaged. B1.4 शांत्वेनैवा°; B5 शांत°; B6 शांत्व°. V1 Dn D3–5 व्यजयत्सांत्वपूर्वकं. — G1.6 om. 12^{e}–13^{b}. — ^{c}) Ś1 वैदेहाकं; K1–3 वैदेहि°; K4 विदेह°; D1.2 वेदेह°. D6 G5 वैदेहं चैव (G5 चापि) राजानं. — ^{d}) B1.2.5.6 (m as in text) D1.2 शाल्वं च; B4 चनकं; G4 जानकं. Ś1 जानाकिं जगतीपतिः; K4 जानाकिं च महीपतिं. — ^{e}) Ś1 विजित्य; D6 विजिज्ञे. D3.5 पुरुषश्रेष्ठो. — After 12, Ñ1 Dn(1) ins.:

289* शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम् ।

[Dn1 वर्षवां°; Dn2 वर्षकां° (for बर्बरा°). Dn1 छंदपूर्वकं; Dn2 सात्वपू°.]

13 G1.6 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K B3.4 D1.2 M विदेहस्थस्तु (K1 °श्च); B1 वैदेहस्थांस्तु; B5 damaged; T1 वैदेहसस्थु (corrupt); G3–5 वि(G3 °वै)देहस्थं तु. — ^{b}) K1 चंद्रपर्व°. K4 अभ्यगात् (for अन्तिकात्). — ^{c}) B1.6 अधिपती. S किराताधिपतीन्सप्त. — ^{d}) Ñ1 V1 B3–5 Dn D3.5 अजयत्; D4 अज(न)यत्. T1 G2–5 M तत्र (for सप्त). G1.6 इंद्रकेतुमुखांस्ततः.

14 ^{a}) B1 शूह्मान्; B3 सुम्मान्. Cn सुह्माः (= राढाः). Ñ1 B Dn D3.4 T1 G2.5 M प्रसुह्मां(B3 °म्मां)श्च;

दण्डं च दण्डधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ।
तैरेव सहितः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् ॥ १५
जारासंधिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह ।
तैरेव सहितो राजन्कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ १६
स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा ।
युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १७
स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत ।
ततो विजिग्ये बलवान्राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ १८
अथ मोदागिरिं चैव राजानं बलवत्तरम् ।
पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महामृधे ॥ १९
ततः पौण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ।
कौशिकीकच्छनिलयं राजानं च महौजसम् ॥ २० C. 2. 1096 B. 2. 30. 22 K. 2. 31. 23

D6 (m as in text) प्राच्यपुत्रान्. K1 (corrupt) ततः प्राच्यसुषान् जजैह्मान्; V1 ततः शुष्कान्प्रशुष्कांश्च; D1.2 ततः सूक्ष्मान्प्रसूक्ष्मांश्च; D5 ततः सुब्रह्मान्प्राच्यास्तु; G1.6 ततः सुह्मप्रसुह्मां(G6 °ग्मां)श्च; G3 ततः सिंहान्प्रसिंहाश्च; G4 ततः सुमहितान्प्राह. — ^{b}) Ś1 K1–3 D6 सु(D6 स)पक्षांश्चैव; Ñ1 T1 G1.3.5 M2 समक्षांश्चापि (G1 °ति-); V1 B4 Dn(!) सपक्षानति- (Dn2 °पि); B1 समर्थांश्चैव; B2.5 m.6 D1.2 समस्तांश्चैव; B3 स यक्षानपि; B6 D4 सुपक्षानपि; D3.5 स्वपक्षानपि; G2 समकांश्चैव; G4 समक्षं चापि; G6 भीमसेनोति-; M1 सपक्षांश्चापि. B1.2.6 D1.2 पार्थिवान् (for वीर्य°). — G1.6 om. 14^{cd}. — ^{c}) K3 यदि (for युधि). — ^{d}) G3 damaged. D4 मगधान्. K1 आययौ; Ñ1 प्रययौ; V1 B2–5 Dn1 D3 G4.5 Cn अभ्यधाद्; B1 अन्वयाद्; B6 D1.2.5 अभ्य°; Dn2 अभ्यगाद्; D4 अभ्यायाद्. T1 बलान्.

15 D1.2 om. (hapl.) 15–16. — ^{a}) B1.6 दंडांश्च. G1 दंडदरां च. — ^{b}) K4 विजित्ये; Ñ1 T1 G2.4.5 M विजिग्ये. Ś1 K4 D6 जगतीपतीन्; K1.2 V1 B3.4 G4 पृथिवीपतिं; K3 T1 G5 °पतिः; Ñ1 तरसा बली; B1.2.6 तरसा रणे; M1 पृथिवीपती. G1.6 मागधानजयत्प्रभुः. — After 15^{ab}, Ś1 K2–4 V1 read 17^{ab}, K2–4 V1 *repeating* it (some with v.l.) in its proper place. — ^{c}) G3.5 तथैव; G4 तदैव (for तैरेव). Ś1 K1.2 Ñ1 V1 B4.5 Dn2 D3.4.6 G2 सहितैः. — ^{d}) D4 गिरिं व्रजम्. K1 अथाद्रवत्; K3 उपागमत्; G4 °द्रवन्.

16 D1.2 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{a}) K1–3 D3.6 (before corr.) जरासंधिं; K4 D5 (by corr.) G2 जारासंधं. K2.4 G2.5 M साधयित्वा; B5 शांत्व°; D4 शांत°; D5 m घात°; T1 साद°. G1.6 करे च विनिवेश्याशु (G6 °श्य). — ^{b}) K1.2 T1 G2–4 M1 च; B1 G5 सः; M2 तं (for ह). Ś1 K4 D6 करे चापि निवेश्य ह; G1.6 जरासंधिमयो(G6 °थो)जयत्. — ^{c}) G3.4 M तेनैव. Ñ1 V1 B4.5 Dn2 D4.5 सहितैः. Ñ1 V1 B Dn D3–5 सर्वैः; S पार्थः (for राजन्). — ^{d}) B5 damaged. B1.2.6 एवाभ्ययाद्; T1 G5 अभ्यगमद्; G1.6 M अभ्यागमद्. G4 कर्णावभ्यागमद्बली.

17 Ś1 K2–4 V1 read 17^{ab} after 15^{ab}, K2–4 V1 *repeating* it here. — ^{a}) K3 (first time) D4 सं- (for स). V1 (first time) शकं चैव ययातिं च. — ^{b}) T1 °रंगिणां. — ^{c}) T1 पांडवः श्रेष्ठः. — ^{d}) K1–3 T1 G1.4–6 M1 °मित्रकर्शिना; Ñ1 °मित्रकर्षिणा; B1.2 °मित्रकर्षणः; D1.2 °मित्रकर्षनः; G2 °मित्रकर्शना. — After 17, Ś1 ins. (a v.l. of 16^{cd}):

290* तैरेव सहितः सर्वैः कर्णं चाप्यजयत्प्रभुः ।;

while G1.6 ins.:

291* शिशुपालेन सहितस्तं विनिर्जित्य पाण्डवः ।

Thereafter G6 reads 20.

18 Ś1 om. 18–21; G1 om. 18–19; G6 om. 18^{ab}. — ^{b}) K3 T1 G3–5 चक्रे (for कृत्वा). K1.3.4 D6 वीर्यवान् (for भारत). — ^{c}) K2.3 च बलान् (for बलवान्). — ^{d}) G3 राज्यं (for राज्ञः).

19 Ś1 G1 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K1 मौदागिरिं; K2 गोद(ति)गिरिं; K3 D6 m गोदगिरिं; Ñ1 B4.5 Dn D4–6 मोदागिरौ; V1 मेदोगिरौ; B1 मोधगिरिं; B2.3.6 D1.2 मोदगिरौ. B1.2.6 D1.2 चापि (for चैव). T1 G4 अधमोधा(G4 °धं)गिरिपतिं; G2.3.5 6 M अथ मोदा(G3.5 °दं)गिरिपतिं. — ^{b}) D1.2 राजानं बलवत्तरः; S (G1 om.) राजानं वै महौजसं (T1 °सा). — After 19^{ab}, G2 6 read 23^{c}–25^{b}. — ^{c}) G4 पांडवं. B1 बहुवीर्येण; T1 G2 भुज°. — ^{d}) D3 निध्यानं च (for निजघान). T1 G2.6 मृधे तदा (T1 °तः); G3–5 महाबलः (G3 °लं) (for महामृधे). K1 निर्जित्य सुमहामृधे.

20 Ś1 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K4 पौंढ्र°; Ñ1 B2–5 Dn D5 G M पुंड्र°; D1.2 पौंड्र(D2 °द्रा)धिपश्च; D4 पुंद्राधिपं; D6 पौड्र°; T1 पूड्र°. B1.6 D1.2 चैव; D4 वीर; G2–5 M वीरो. D3 पुंड्राधिपं रणे वीरं. — ^{b}) D3 बाहुदेवं. D1.2 महौजसं; T1 G2 महाबलः. G1.6 वासुदेवाख्यमाययौ. — After 20^{ab}, G1.5.6 ins.:

292* इदानीं वृष्णिवीर्येण न योत्स्यामीति पौण्ड्रकः ।
कृष्णस्य भुजसंत्रासात्करमाशु ददौ नृपः ।

C. 2. 1097 B. 2. 30. 23 K. 2. 31. 24 उभौ बलभृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
निर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ २१
समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनं च पार्थिवम् ।
ताम्रलिप्तं च राजानं काचं वङ्गाधिपं तथा ॥ २२
सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ।
सर्वान्म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभः ॥ २३
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पवनात्मजः ।
वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ २४
स सर्वान्म्लेच्छनृपतीन्सागरद्वीपवासिनः ।
करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ २५
चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमुक्तमनुत्तमम् ।
काञ्चनं रजतं वज्रं विद्रुमं च महाधनम् ॥ २६
स कोटिशतसंख्येन धनेन महता तदा ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ २७
इन्द्रप्रस्थमथागम्य भीमो भीमपराक्रमः ।
निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

— ^{c}) K4 कौशिकीकच्छनिलयौ; B1 कौषिकीकच्छनिलयं; B6 T1 G5 कौशिकं कच्छ°; D1.2 कौशिकी° °यां; D6 (m as in text) °वाढनिलयं; G1.6 निर्जित्य कच्छनिलयं; G2.4 काशिकं कच्छ°; G3 कौशिकीगच्छ°. — G1.6 om. 20^{d}–21^{c}. — ^{d}) B1.2.6 D1.2 महाबलं (for महौजसम्). K4 D6 राजानममितौजसं.

21 Ś1 om. 21; G1.6 om. 21^{abc} (cf. v.l. 18, 20). — ^{a}) K1 B5 बलवतौ; K3 Ñ1 B1.2 Dn D6 G3 M1 °भृतौ; V1 स बलिनौ; B3.4.6 सुबलिनौ; D1.2 बलं भृतौ; T1 लभ्यकृतौ; G3 damaged; G4.5 बलभृतां; M2 बलावृतौ. B3 तीव्रौ (for वीरौ). — ^{b}) K4 नवपराक्रमौ; B2 भीम°; G2 तीव्रपराक्रमं. — ^{c}) K4 D6 विजित्याजौ; B1 निर्जित्य तौ; D4 G5 निर्जित्यादौ. T1 G2–6 M महावीर्यौ (T1 °र्यो; G2 °रा; G4 M1 °र्यौ). — ^{d}) K1 बहुराजम्; G1 वंक°; G6 पाक°.

22 ^{a}) G4.5 सामुद्र°. — ^{b}) Ñ1 चंद्रदेवं. G1 पार्थिवः. — ^{c}) K1.2.4 M तामलिप्तं; B2 D3 तम°; G2 दामलप्तं; G4 रामलिप्तं; G6 दाम°. — ^{d}) G3 कचं; G4 कुचं. G5 वंकाधिपं. Ś1 K2.3 D6 (orig.) काशी(K3 °शि)नामधिपं (D6 by corr. शकानामधिपं); K1.4 कासीनामधि°; Ñ1 V1 B Dn D1–5 कर्व(B1.4 कर्क-; Dn2 कर्प-; D1.2 कप-; D3 कर्च)टाधिपतिं; T1 कौचवंका°; G2 कालवंका°. G1 कोशिनामाधिपं नृपं; G6 क्रौंचं वंकाधिपं च सः. — After 22, G1 ins.:

293* अङ्गानामधिपं चैव कालिङ्गानामथेश्वरम् ।

23 G1 transp. 23^{a} and 23^{c}. — ^{a}) V1 सुष्की°; B3 सुम्मा°; G4 सुंह्मा°. — ^{b}) G6 जिग्ये (for ये च). B1.2.6 (m as in text) D1.2 पर्वत° (for सागर°). — B4 om. (hapl.) 23^{c}–25^{b}; G2.6 read those lines after 19^{ab}. — ^{c}) B3 D3–5 पूर्वान् (for सर्वान्). Dn (!) म्लेच्छ°. — ^{d}) Ś1 K4 Ñ1 V1 B1 D6 G4.5 M1 पुरुषर्षभः (K4 °भ); B6 भरतर्षभ. G1 पूर्वकांबोजकानपि. — After 23, G1 (om. lines 1 and 3).3–5 ins.:

294* किरातान्पुरुषादांश्च कर्णप्रवरणानपि ।
ये च काकमुखा नाम नरराक्षसयोनयः ।
किरातांस्तृणमूलांश्च किरातानोष्ठकर्णिकान् ।

24 B4 om. 24 (cf. v.l. 23); T1 om. 24^{ab}. — ^{a}) G1 एवं विविधवेषांश्च. — ^{b}) D1.2 निर्जित्य. G2.6 M2 (orig.) भरतर्षभः; G3–5 M1.2 (by corr.) पुरुषर्षभः. G1 नानादेशान्विजित्य सः. — G1 om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) Ś1 K2–4 D6 करं (for वसु). T1 G2–6 M2 वसून्येषामु(G2 °नु)पादाय. — ^{d}) G3 damaged. K1 सौचित्यम्; K4 Dn1 S (G1 om.) लोहित्यम्. K1 T1 G2.4–6 वशी (for बली). B1.2.6 D1.2 लौहित्यमुपजग्मिवान्.

25 B4 G1 om. 25^{ab} (cf. v.l. 23, 24). — ^{a}) G2 सर्वान्म्लेच्छांश्च नृपतीन्; G4 स सर्वान्म्लेच्छनगरीन्; G6 सर्वान्म्लेच्छांश्चाधिपतीन्. — ^{b}) Ñ1 सागरद्विप°; V1 B Dn D1–5 सागरानू(Dn1 °रू-; Dn2 D3 °नु)प°; G6 सगरद्वीप°. — ^{c}) K1 D3 करमाहर°; K2 करमा*र°.

26 ^{a}) B1.2.6 D1.2 चंदनागुरुमुख्यानि; Dn2 D3–6 S °गरुवस्त्राणि (T1 °गरुत्रणांनि). — ^{b}) Ñ1 G2 M मणिरत्न- (M1 °युक्त)मनु°; V1 B1–4.6 D1.2 मणिमौक्तिकमुत्तमं; B5 Dn D3–5 °मौक्तिककंबलं; D6 (before corr.) °मुक्तामनुत्तमं; G1 प्रवालमणिमौक्तिकान्. — ^{cd}) K2.3 B3.4 G2–6 M1 राजतं. Ś1 K4 D6 T1 G2.6 वस्त्रं; Ñ1 V1 B Dn D1–5 चैव; M1 पात्रं (for वज्रं as in K1–3 G3–5 M2). G4 महास्वनं. G1 कांचनानि च वस्त्राणि वसूनि च * * * *.

27 ^{a}) K3 G2–4 स कोटी°; K4 स कोश°; Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn2 D4.5 T1 ते कोटी°; B3.6 Dn1 D1–3 G5 ते कोटि°; G1 बहुपद्मेन संख्येन. — ^{b}) Ñ1 B D (except D6) कौंतेयं; G1 नयेन; G6 सैन्येन (for धनेन). K4 ins.

२८

वैशंपायन उवाच ।
तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
महत्या सेनया सार्धं प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १
स शूरसेनान्कार्त्स्न्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ।
मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली ॥ २
अधिराजाधिपं चैव दन्तवक्रं महाहवे ।
जिगाय करदं चैव स्वराज्ये संन्यवेशयत् ॥ ३
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ।
तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स पटच्चरान् ॥ ४
निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरं तथा ।
तरसा व्यजयद्धीमाञ्श्रेणिमन्तं च पार्थिवम् ॥ ५
नवराष्ट्रं विनिर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत् ।
प्रीतिपूर्वं च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ६
ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् । C. 2. 1111 B. 2. 31. 7 K. 2. 32. 7

च after धनेन. Ś1 ततः; K4 D6 G3–5 M1 वृतः; B1 G6 तथा; Dn (!) वृताः (for तदा). — K3 om. 27^{c}–28^{b}. — c) Ñ1 V1 B D (except D6) T1 अभ्यवर्षन्महात्मानं; M2 °वर्षन्नमेयात्मा. — d) K1. 3. 4 G2. 6 M2 पांडवः. G1 पौलस्त्यो विधयो यथा. G3 damaged.

28 K3 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). K1 reads 28^{abe} on marg. — a) K1 V1 B5 Dn D3–5 G4 °स्थमुपागम्य; K3 B1. 3. 4 °स्थं समागम्य. — c) Ś1 तथा. G3–5 न्य(G3 नि)वेदयदमेयात्मा. — d) K3 बली (for धनम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K2 Dn D1. 2 G5 दिग्विजय (G5 पूर्वदिग्विजय also). K1. 3. 4 B1. 2 4–6 D3–6 (all om. sub-parvan name) mention only भीम- (K3. 4 B6 D6 पूर्व)दिग्विजय; B3 likewise only भीमविजय; G1 M2 likewise only भीमसेनदिग्विजय. K1 D3. 5 cont. समास. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 21 (!); K2 D3 28; K3 27 (as in text); Dn1 30; S 33. — *S'loka no.:* K3 Dn 30; D1. 2 27; M1 28.

28

1 G6 om. the ref. — K3 om. 1^{c}–2^{b}. — c) K1. 2 Ñ1 B (except B3) D राजन् (for सार्धं).

2 B2 om. 2; K3 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — a) K1. 2 D5 सूर° (for शूर°). K4 सूरसेनं; M2 शूरसेनां. K1. 2 कार्त्स्नेन. — b) B3 सर्वान् (for पूर्वम्). D2 G1 °मेव जयत्प्रभुः. — c) K2 मत्स्यराज्यं. G6 कौरव्य. — d) Ś1 वशी-; D2. 5 वशं.

3 G1 om. 3^{a}–4^{b}. B5 transp. 3 and 4. — a) T1 G3. 5 अथ राजाधिपं चै(G5 °पश्चै)व; G2 अधीरजाधिपं चैव; G6 करूशाधिपतिं चैव. — D6 om. (hapl.) 3^{bc}. — b) D1 दंडचक्रं; G4. 5 दंतवक्रं (as in text!); the rest (D6 G1 om.) दंतवक्त्रं. Ñ1 B4. 5 Dn D3–5 महाबलं; B1. 2. 6 D1. 2 महारथं. — c) G2 जिघाय. G2. 6 M1 नरकं (for करदं). G4 जगायैकरथं चैव. — d) Ś1 कृत्वा चैव न्यवेश°; K2–4 V1 B3–6 Dn D3. 4. 6 कृत्वा राज्ये न्यवेश°; B2 G2 स्वराज्ये संनिवेशय(G2 °ये)त्; T1 °ज्ये स न्यवेश°; G4 °ज्ये संनिवेश्य च.

4 G1 om. 4^{ab}. — a) D1 स कुमारं. Ś1 वशी-; K2 D2. 5 वशं. Ś1 K4 B2 D1. 2. 6 कृत्वा (for चक्रे). — b) B (except B3) सुजितं च; D2 मुनिमित्रं (for सुमित्रं च). K3 M2 नराधिपः; G4 जनाधिपं. — For 4^{cd} in G1, see 295* below. — c) D2 T1 G5 तथैव परमत्स्यांश्च; G2 °वापरमात्स्यांश्च. — d) B3 D3. 4 व्यजेष्ट (for व्यजयत्). K2. 3 D6 G5 च (for स).

5 For 5 in G1, see below. — a) K4 निषादभूमौ. G3 गोशृंग-. — b) K1 पर्वतप्रवरांस्; T1 पर्वतं प्रवरस्. G4 तदा. — c) Ñ1 V1 B1. 3–5 Dn D1–5 तरसैवा(D1. 2 °सा. चा)जय°. K1 द्वीपान्; B3 D3 M1 श्रीमान् (for धीमान्). — d) K3 T1 श्रेणी°; K4 मणि°; G3 श्रोणि°. Ś1 नराधिपं; K1 D3 च पर्वतं. — For 4^{c}–5^{d}, G1 subst.:

295* श्रेणिमन्तमथो जित्वा गोशृङ्गेऽथ पटच्चरान् ।

6 a) K1 ततो राष्ट्रं; K2. 3 D6 तं च राष्ट्रं; Ñ1 V1 B3–5 Dn D1 (by corr.). 4 नरराष्ट्रं; B1 तत्र राष्ट्रं; B2. 6 D2 नर- (D2 °व)राज्यं; D3 वराष्ट्रं च (corrupt); S नव(G6 °र)राष्ट्रान्. Ś1 K4 V1 B1. 3–5 Dn D4. 5 च निर्जित्य; M विजित्यै(M2 °त्ये)व. — b) K3 B (except B3) D1. 3 T1 G1. 2. 4. 6 कुंतीभोजम्. — G1 om. 6^{cd}. — d) K4 जग्राह प्रतिशासनं.

7 a) K3 °नद्या; Ñ1 V1 B1. 2. 6 D1. 2 T1 G4–6 M1 °तीरे (for °कूले). — b) K1 ज्रभकंसात्मकं; K2 D2. 6 जंभ(D2 °भि)कंसात्मजं; K4 भोजं कंसा°; D1 कुजं तस्या°.

C. 2. 1111 B. 2. 31. 7 K. 2. 32. 7 ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥ ७
चक्रे तत्र स संग्रामं सह भोजेन भारत ।
स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ ८
करांस्तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च ।
ततस्तैरेव सहितो नर्मदामभितो ययौ ॥ ९
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ ।
जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् ॥ १०
ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ ११
पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ।
ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् ॥ १२
सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयाय च ।
चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान्हव्यवाहनः ॥ १३
ततो हया रथा नागाः पुरुषाः कवचानि च ।
प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ १४
ततः सुसंभ्रान्तमना बभूव कुरुनन्दनः ।
नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ १५

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ।
सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ १६

K_3 कूले भुजं नृपं स्थितं. — ^{c}) $Ś_1$ ***वेन. — ^{d}) K_1 शोचितं; K_3 शोषितं; G_1 प्रोपितं (for शेषितं).

8 ^{a}) N_1 V_1 $B_{2.4-6}$ Dn D_{1-5} तेन स; B_3 स तेन; T_1 $G_{1.4.5}$ M स (G_1 च) तत्र; D_6 तत्र न; G_3 तत्र* (for तत्र स). $Ś_1$ स चक्रे तत्र संग्रामं; $G_{2.6}$ स तत्र तेन संग्रामं. — ^{b}) D_1 भारतः. $B_{3.4}$ $Ñ_1$ Dn (!) सहदेवेन भारत. — ^{d}) G_3 damaged. K_3 °णाभिमुखे; B_1 G_1 °णाभिमुखं; G_2 °णादिङ्मुखो. — After 8, G_1 ins.:

296* भगदत्तं महाबाहुः क्षत्रियं नरकात्मजम् ।
अर्जुनाय करं दत्तं श्रुत्वा तत्र न्यवर्तत ।

— V_1 B_{1-5} D S ins. after 8 (G_1, after 296*):

297* सेकानपरसेकांश्च व्यजयन्सुमहाबलः ।

[$B_{1.2}$ $D_{2.4.5}$ मेकानपरमेकांश्च; B_3 मेकलानारमेकांश्च; B_4 मेकानपरसेकांश्च; D_3 मेकं च परमेकां*; T_1 G_{2-4} M मोकान्परममोकांश्च; G_1 स मोकान्परमोकांश्च; G_5 *मोकान्परमोकांश्च; G_6 मकान्पर*मंकांश्च. D_3 न्यजयत्. $D_{1.2}$ M स महाबलः; T_1 G_{2-6} स पुनः पुनः. G_1 विनिर्जित्य पुनः पुनः.]

9 ^{a}) N_1 V_1 B D (except D_6) करं तेभ्य; G_1 करंस्तेद्य. — $G_{2.6}$, which om. 9^{b}–10^{d}, ins. after 9^{a}, a passage given in App. I (No. 13). — ^{c}) Dn (!) M_2 तेनैव (for तैरेव). — ^{d}) $K_{1.4}$ V_1 B_3 D_6 नर्मदाभिमुखो ययौ. — After 9, D_4 ins. the same passage given in App. I (No. 13).

10 D_4 $G_{2.6}$ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) G_1 द्वावन्यौ (for आवन्त्यौ). — ^{b}) K_4 महता कतौ (?); $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ महता वृतः; B_5 महतावुभौ. — ^{c}) B_1 श्रीमान्; T_1 $G_{3.4}$ M वीरः. G_1 जिगाय सांपरे वीरः. — ^{d}) G_3 damaged. $Ś_1$ अश्विनेयः; T_1 $G_{1.4.5}$ M पांडवेयः. — A passage given in App. I (No. 13) is ins. in V_1 B (B_1 marg.) Dn $D_{1-3.5.6}$ T_1 $G_{1.3-5}$ M after 10; in D_4 (which om. hapl. stanza 10 and line 1 of the additional passage), after 9; in $G_{2.6}$ (which both om. hapl. from 9^{b} up to the prior half of line 1 of the passage), after 9^{a}.

11 $G_{2.6}$ om. 11^{a} (cf. v.l. 10). — ^{ab}) D_1 माही°; D_2 माहिष्मतां. G_1 ततस्तेनैव संदिष्टो माहिष्मत्यां विवेश सः. — G_1 om. 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) G_2 M_2 राजा. $Ś_1$ K_3 G_3 च (for स). — ^{d}) K_{1-3} T_1 G_{3-5} transp. चक्रे and युद्धं. $Ś_1$ K_4 D_3 नरर्षभ.

12 G_1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{b}) B_1 परंतपः (for प्रतापवान्). — ^{c}) B_1 तेनास्य; M_2 तत्रास्य. G_1 तत्र तस्य महाद्युद्धं (sic). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 D_6 अभूद् (for आसीद्). K_4 वीरभयंकरं; B_1 भीरुभयानकं; D_2 भीमभयंकरं; M_2 भूरि भयं°. G_1 भवल्लोकभयंकरं.

13 ^{a}) K_2 °क्षयंकरं. — ^{b}) $G_{1.3-5}$ प्राणिनां. $Ś_1$ K_{2-4} B_5 Dn D_{3-6} संशयावहं; V_1 B_1 G_3 संक्षयाय च. — ^{c}) G_3 damaged. T_1 $G_{2.4.5}$ M च (for हि). V_1 माहात्म्यं (for साहाय्यं). G_1 तत्र नीलस्य साहाय्यं. — After 13, G_1 ins.:

298* चक्रे भारतशार्दूल बहुरूपत्वमास्थितः ।

14 ^{a}) $K_{1.2}$ $Ñ_1$ V_1 B_5 Dn D_{3-5} G_{1-4} रथा (G_1 रथ-) हया (by transp.); G_6 हयरथा. — ^{c}) B_1 प्रक्षिप्तानि. K_4 स्म दृश्यंते; $D_{1.4}$ त्व(D_4 च)दृश्यंत; $D_{2.3}$ T_1 G_5 व्यदृश्यंते. K_{1-3} प्रदीप्तान्येव दृश्यंते; $Ñ_1$ संप्रदीप्तान्यदृश्यंत; $G_{1.3.4}$ प्रदीप्ता इव (G_3 °प्तानीव; G_4 °प्तानिव) दृश्यंते. — ^{d}) G_3 (by corr.) तथा. K_3 सहदेवबलेन च.

15 ^{a}) $Ś_1$ K_4 B_1 $D_{3.6}$ T_1 $G_{2.3.5}$ M ततः स सं(D_3 सु)भ्रांत°. G_6 °मनो वै (hypermetric). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ $Ñ_1$ D_6 M प्रतिपत्तुं. K_4 D_6 स (for च). — For 15, G_1 subst.: ततः संभ्रान्तमनसो नोत्तरं प्रत्यपद्यत.

वैशंपायन उवाच ।

तत्र माहिष्मतीवासी भगवान्हव्यवाहनः ।
श्रूयते निगृहीतो वै पुरस्तात्पारदारिकः ॥ १७
नीलस्य राज्ञः पूर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ।
तदा ब्राह्मणरूपेण चरमाणो यदृच्छया ॥ १८

तं तु राजा यथाशास्त्रमन्वशाद्धार्मिकस्तदा ।
प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ॥ १९
तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसा कविम् ।
चक्रे प्रसादं च तदा तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ २०
वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । C. 2 1138 K. 2. 31. 35 K. 2. 32. 37

---

16 K2 जन्मेजयः. — a) G3 damaged. Ñ1 V1 B D (except D6) G1.2 वह्निः; G6 अस्ति (for अग्निः). — b) B1 प्रत्यक्षमभवद्; Dn2 °मित्रो भवेद्. Cd cites अमित्रः. G6 सुधीः (for युधि). — c) Ś1 K4 D6 G1.6 M यज्ञार्थे; B6 यज्ञानां.

17 After वैशं° उ°, V1 B1(marg.).5 D3.5 transp. 17 and the first two lines of 299* (D3.5 *repeating* the lines in their proper place). — a) Ñ1 तस्मिन् (for तत्र). D1.2 माही°. T1 G5 Cv °वासो. — c) K1 B4 नि(B4 हि)गृहीतोसौ; V1 B1.5 Dn D3-5 हि (B1 च) गृहीतो वै; B2.3.6 D1.2 च गृहीतः स (D2 °तोस्य). Cn cites गृहीतः (= विवशः); Cv cites निगृ° (as in text). G2 श्रूयतोनुगृहीतो वै; G4 श्रूयते हि ततो * वै. — d) Ś1 K B6m D1.2 Cd पारजायिकः; B1 °दारिके; B6 °दायिकः; G1 परिदारिकः; G2 पारिदारकः; G4 पारदादिकः. Cd.n cite text. — V1 B D ins. after 17 (V1 B1[marg.].5 D3.5 transp. 17 and the first two lines of 299*; D3.5 *repeating* the two lines in their proper place):

299* नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना ।
साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ।
व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत्प्रज्वलते न सः ।
यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते ।
ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । [5]

[(L. 1) B6 तनया (for दुहिता). V1 B1(m as in text).4 D3.5 (the latter two first time) रूपेणाप्रतिमा भुवि (for the post. half). — (L. 2) D3.5 (both first time) अग्नि° (for साग्नि°). V1 अग्निहोत्रस्य यातिष्ठत्. D3 (second time) सह (for सदा). V1 D3.5 (the latter two first time) पितुः शुश्रूषणे तदा (V1 रता). — (L. 3) D2 प्रलयते (for प्रज्वलते). D6 न च प्रज्वलतेनि(by corr. न)लः. V1 वीक्ष्यमाणोपि स तदा नैव प्रज्वलितः किल. — (L. 4) D2 °पुटौष्णेन. V1 समीरितः (for विधू°). — (L. 5) V1 B1.2.4.6 D1.2 वह्निश्च° (for अग्निश्च°). B1 सुमध्यमां; B6 सुदर्शनः; D6 सुदर्शनीं.]

18 a) K1 B1.4.5 Dn D3-5 सर्वेषाम्; Ñ1 B2.6 D1.2 तनयाम् (for पूर्वेषाम्). — b) G6 उपा°. Ñ1 उपनीतो- भवन्नृपः. Glosses on उपनीतः : Cd आहितः; Cn [तया...] स्वीकृतः; Cv प्रसादितः. — c) K4 D6 तत्र; V1 B1.3-5 Dn D3-5 ततो; G6 तथा (for तदा). — d) G3 damaged. V1 B Dn D1-5 रममाणो (B3.5 °णं); T1 वर°. Cv cites text. — After 18, Dn2 (!) ins.:

300* चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ।,

a line absorbed by almost all our old printed ed., not excepting the Kumbhakonam, which is said to be "mainly based on the South Indian texts".

19 D3 reads 19ab twice. — a) K1-3 तत्र; Ñ1 तं स. K1 तथाशास्त्रं. — b) Ś1 अन्वगाद्; K1 शशाक; Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D3(both times).5 T1 G M1 Cv अशासद्; D1 अन्वशाद्; M2 अयशाद्. K3 ब्राह्मणं; V1 धर्मतस् (for धार्मिकस्). Ś1 B2 T1 G3.5.6 तथा; D1 सदा (for तदा). D3 (second time) अशासद्भरतर्षभ. — cd) G2 क्रोधाद् (for कोपाद्). D6 ततोतिहर्षाद्भगवान्प्रजज्वाल हुताशनः.

20 a) Ś1 K2 तद् (for तं). G1 वितत्तो (for विस्मितो). — b) K2.3 मनसा; D3 सह° (for शिर°). K1 भुवं; K3 करिं; V1 B Dn D1-5 [अ]वनिं (B1 [? gloss] क्षितिं); T1 कवीं; G1 [अ]ञ्जलीं; M1 कविः. Cd cites कविः (= वह्निः). D6m जगाम मनसावनीं. — After 20ab, V1 B D (D6 marg. *sec. m.*) G3 ins.:

301* ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः ।
प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः ।
प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा ।

[(L. 1) B4 काले च. B1 कन्यां स; B2.6 D1.2 कन्यां तां; G3 महता (for तां कन्यां). B2-4.6 D1.2 G3 तथै स (for तथैव). B5 तथैव विहितां नृपः; D6 तथैव च तदा नृप. — (L. 3) B1 तां कन्यां; Dn1 D4 तां सुभ्रं. B1 D1.4 नीलराजसुतां तदा.]

— c) K3 B (except B3) D (except D6) भगवान्; G2 तु तदा. — d) G6 यस्य (for तस्य).

21 a) B1 छद्म°; G2 छाद°. — b) K1 B3.6 स्विष्टि- कृत्तमः; S स्वि(G4 नि)ष्टकृत्तदा. Cd cites text; Cv cites स्विष्टकृत्. — c) Ś1 स च; K2 च सह (hypermetric); V1 B3.5 D3.5 चैव; D4 स्वेव; S वै स (for च स). — d) K1 स्वसैन्येन; B3 D1.2 ससैन्यो वै; B5 D3-5 स्वसैन्ये स; S

C. 2. 1139 B. 2. 31. 35 K. 2. 32. 37 अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ २१
ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्तीह वह्निना ॥ २२
तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ।
बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल ॥ २३
एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ।
स्वैरिण्यस्तत्र नार्यो हि यथेष्टं प्रचरन्त्युत ॥ २४
वर्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं पुरुषोत्तम ।
भयादग्नेर्महाराज तदा प्रभृति सर्वदा ॥ २५
सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् ।
परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथा गिरिः ॥ २६
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत्पावकं ततः ।
त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २७
मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ।
पावनात्पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ॥ २८
वेदास्त्वदर्थं जाताश्च जातवेदास्ततो ह्यसि ।
यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ॥ २९
एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य मेदिनीम् ।

परसैन्यान् (G1 °सैन्यां; G2 °सैन्यो; G5 °सैन्या; G6 °सैन्यं).

22 a) S (except G3.4) तदा (for ततः). D2 किंचिद्. — b) T1 पुरी. B1 G4 (by corr.) नृप. — c) K3 B D1.2.5 G3 जिगीषंते; V1 D3 °षंतो; T1 M2 °षंति; G1 जहिषंती; G4 जिगीष्मंति. — d) Ś1 K3 दह्यंते हि; K2 °ह्यंते न; K4 B2 °ह्यंतीव; V1 B1.4–6 Dn D6 °ह्यंते स्म (B1 °ते च; D6 °ते ह); G1.6 °ह्यंति च; G2 °हंत्येव; M2 त्वदह्यंत (for दह्यंतीह). B3 दह्यंते स्मरवह्निना; D3.5 दह्यंते ते स्म वह्निना; D4 दह्यंते ते(न) स्म वह्निना.

23 a) K1–3 तदा वीर (K1 °रा); B1.2.4.6 D1.2 महाराज (for तदा चैव). — b) Ś1 माहिकत्यां. G1.2.6 M नराधिप (for कुरू°). — c) Ś1 V1 B3.5 Dn D3–6 T1 G1.3–5 °वुरनतिग्राह्याः; D2 °वुस्तानवग्राह्याः. Cd cites अनभिग्राह्याः (as in text). — d) T1 योषिताः; G3 बभूवुः. G4 छंदतं; M2 छंदनः. V1 B2–4.6 D1.2 स्वैरिण्यो योषितः किल. Cd cites छंदतः (as in text).

24 a) G1 अग्निस्वरं. — b) K1 स्त्रीणामत्र निवारणे; D2 °मप्रतिमारणे; T1 G3–5 °मप्रतिवारणं; G1 °णां प्रतिनिवारणे; G2 °णां च प्रतिचारणे. — c) K3 वरिण्यस्; G1 स्वैरिन्यस्. — d) D3.5 यथेच्छं. Ś1 K B4.5 Dn D6 M1 °ष्टं विचरंत्युत; B1.2.6 D1.2 °ष्टं प्रचरंति ह (B6 हि); G3 damaged. Cv cites प्रचरंति.

25 a) Ś1 वर्णयंति च; G1 वर्जयंति हि; G4 °यंत्येव. — b) Ś1 K Dn D6 तत्पुरं; T1 G3–5 तद्राज्यं. B1 मनुजाधिप; B2–6 D1–6 पुरुषर्षभ; Dn (1) भरतर्षभ. — d) B5 D3–5 ततः; M2 तथा (for तदा).

26 b) G1 तथा° (for भया°). — c) G1 प्रतप्तम्; G2–4.6 प्रदीप्तम् (for परीतम्). T1 G5 अप्रतप्तमना राजन्. — d) Ś1 K4 Dn D6 य(D6 त)थाचलः; G3 तथा गिरिः.

27 a) B1m अप° (for उप°). G4 गिरिर् (for शुचिर्). — b) K1 प्रति; T1 G2–6 तदा (for ततः). — Before 27^{cd}, Ñ1 V1 B D G2–4.6 M1 ins. सहदेव उ° (some MSS. as usual om. उ°).

28 a) K1 त्वमेव. — b) D1–5 G1.4 पावकः; T1 पावकं. B2 यज्ञस्त्वमपि पावकः; G6 °स्त्वमधिपावक. — c) K2 D2 पवनात्; G2.6 पावयन्; G4 पावकात्. G1 चासीद् (for चासि). — d) Ś1 K1.2 Ñ1 V1 B1–3.6 D1–5.6 (by corr.) हवनाद्; G1 भगवन्; G3 वाहनाद्. D2 °वाहन.

29 a) B2 देवास्. Dn1 तदर्थं. K4 B4.5 Dn D6 जाता वै; D3.5 जातास्तु; G2 यज्ञाश्च. D4 वेदास्त्वं (गशः प्लवंगोभू)दर्थं जा*स्तु (the bracketed letters being from a following stanza); G6 वेदास्त्वदर्थ्यां यज्ञाश्च. — b) K1 °स्तथा ह्यसौ. — After 29^{ab}, V1 B D ins. a passage given in App. I (No. 14). On the other hand, S ins. after 29^{ab} a somewhat different version of the first four lines of that passage:

302* चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसुः ।
अग्निर्दुःस्पर्शनश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी ।
वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेश भूरितेजाः प्लवंगमः ।
कुमारसूनुर्भगवान्रुक्मगर्भो हिरण्यकृत् ।

[(L. 1) T1 G3–5 सुरेशश्चाप्यनलस्त्वं; G2.6 °शश्च अनलश्च. — (L. 2) G6 अग्ने सुदर्शनश्चासि. — (L. 3) G6 °नरस्तु. G1.6 M प्लवंगो (G1 प्लवको; M2 प्लावंगो) भूरितेजनः; G2 प्लवंगो भूरितेजसः. — (L. 4) G1 कुमारगर्भो; G2.6 M °मित्रो. M1 भगवन्. G4 उग्र°; G5 नृत्त° (for रुक्म°).]

— Before 29^{cd}, V1 B D ins. सहदेव उ° (D4.6 om. उ°). — c) K1 यज्ञ विघ्नम्; K2 येज्ञविघ्नम्. K3 G1.6 इदं. — d) V1 Dn2 M1 यज्ञ° (for हव्य°). Ñ1 नार्हस्त्वमसि पावक; T1 G M2 नार्हसि (G2.6 °से) त्वं हुताशन (G3 has only नार्ह; rest damaged).

30 Before 30, G1 reads वैशं°. — a) Ś1 D2 उक्त्वा स; K4 उक्त्वाथ; D3 उक्तस्तु. D1 मां राजन् (for

विधिवत्पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ॥ ३०
प्रमुखे सर्वसैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ।
न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः ॥ ३१
तमभ्येत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ।
सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३२
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं कृता मया ।
वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च ॥ ३३
मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ।
यावद्राज्ञोऽस्य नीलस्य कुलवंशधरा इति ।
ईप्सितं तु करिष्यामि मनसस्तव पाण्डव ॥ ३४
तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसानतः ।
पूजयामास माद्रेयः पावकं पुरुषर्षभः ॥ ३५
पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्ययात्तदा ।
सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां पतिम् ॥ ३६
प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य तम् ।
माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ३७
त्रैपुरं स वशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पोतनेश्वरम् ॥ ३८ C. 2. 1164 B. 2. 31. 61 K. 2. 32. 63

माद्रेयः). — ^{c}) K_3 प्रविशत् (for विधिवत्). — ^{d}) $G_{1.2.6}$ M पांडवः (for पावकं).

31 ^{a}) $Ś_1$ K_4 Dn D_6 तस्य (for सर्व-). — ^{b}) K_3 भीतोद्विज्ञस्य; V_1 °द्विग्नः स; D_3 °द्विग्नश्च; S भयोद्विग्नस्य (G_6 पश्यतोऽग्ने च). — ^{c}) K_1 D_3 वैनम्. K_1 $Ñ_1$ $B_{1.6}$ Dn_2 $D_{1.2.4}$ G_2 अभ्यगाद्; G_1 अत्यकाद्. Cn cites text. G M अग्निर् (G_3 वाक्यं) (for वह्निर्).

32 ^{a}) K_4 समुपेत्य; Dn (!) D_6 तमुपेत्य (for तमभ्येत्य). S (G_3 damaged) अग्निर् (for वह्निर्). — ^{d}) B_{4-6} शांत्व°.

33 ^{a}) T_1 आदितोतिष्ठ (sic). $Ś_1$ कौंतेय; K_3 राजेंद्र; $Ñ_1$ $B_{1.5}$ D_4 माद्रेय (for कौरव्य). — ^{b}) K_1 $B_{2.4.6}$ $D_{1.2}$ M_2 मया कृता (by transp.); K_2 कृता तव. — $G_{1.3}$ (om. line 3) ins. after 33^{ab}: G_6, after 34^{ab}:

303* देवदेवस्य कृष्णस्य विष्णोरमिततेजसः ।
भुजमाश्रित्य यज्ञं तं चिकीर्षुं पाण्डुनन्दनम् ।
जानामि सहदेवाद्य कृतार्थो याहि सांप्रतम् ।

[(L. 2) G_3 यदमुं; G_6 यज्ञं तु. — (L. 3) G_6 सहदेवाहं.]
— G_1 om. 33^{cd}. — ^{c}) K_1 धर्म्यम्; $K_{2.3}$ धर्मम् (for सर्वम्). T_1 वेदी सर्वमभिप्रायां. — ^{d}) M_1 वै (for च).

34 ^{a}) K_1 मया च; K_3 मया नु; B_{3-6} D_{3-5} मया पू[:]. K_4 मया रक्षयितव्येयं; $Ñ_1$ V_1 मया तु रक्षितव्या पूर्; $D_{1.2}$ मया तु रक्षितव्योयं. Cn cites पूः (=पुरी). — ^{b}) $Ñ_1$ V_1 इयं; B_{3-6} $D_{1-3.5}$ सदा; D_4 तदा; G_2 पुरीं. — After 34^{ab}, G_6 ins. 303*. — G_1 om. 34^{cdef}; $G_{2.6}$ M om. 34^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ राज्ञोथ; $Ñ_1$ V_1 B_1 Dn D_6 राज्ञो हि. G_3 च तदा (for नीलस्य). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 $Ñ_1$ Dn D_6 G_{3-5} कुले वंशध(G_4 °क)रा इति; V_1 B_2 $D_{1.2}$ T_1 कुल(V_1 °ले)संततिधारणा; B_{3-6} D_{3-5} कुल(D_5 °ले)संततिधारिणी. — ^{e}) $B_{5.6}$ D_{3-5} च; S (except G_5; G_1 om.) ते (for तु). — ^{f}) S (G_1 om.) मनसः पांडु(G_5 कुरु)-नंदन (T_1 G_3 °नः).

35 ^{a}) K_{1-3} $G_{1.2.6}$ M धर्मात्मा; D_6 हृदये (for हृष्टा°). — ^{b}) K_2 D_1 $G_{2.6}$ शिरसा ततः; B_1 प्रणतः स्थितः. — ^{d}) $Ś_1$ K_4 Dn D_6 T_1 G_{3-5} भरतर्षभ ($G_{3.4}$ °भः); K_3 $Ñ_1$ V_1 $B_{1.2.6}$ पुरुषर्षभ; $G_{1.2.6}$ M परमेश्वरं.

36 ^{a}) V_1 हि (for वि-). K_4 विनिवृत्ते ततो वह्नौ. — ^{b}) B_2 Dn (!) [अ]भ्य(Dn_1 °त्य)गात्. G_6 ततः (for तदा). K_4 नीलो राजा तदाभ्ययात्; $B_{1.5}$ नीलो राजा भयात्ततः (B_5 °दा); G_1 नीलस्तु प्रददौ करं. — After 36^{ab}, V_1 B D (except $D_{1.6}$) ins.:

304* पावकस्याज्ञया चैनमर्चयामास पार्थिवः ।
[B_1 Dn_1 चैवम्.]

— G_1 om. 36^c–37^d. — ^{c}) K_2 तत्कारेण. V_1 M नरव्याघ्रः (M_1 °घ्र); D_3 नरं व्याघ्रं. — ^{d}) K_1 नृणां (for युधां). G_4 प्रति (for पतिम्).

37 G_1 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) V_1 स प्रगृह्य; $D_{3.4}$ प्रतिपूज्य. K_4 M_2 तु; B_1 स (for च). D_3 om. च. — ^{b}) B_1 करेण; M_1 करे स. $Ś_1$ $B_{2.3.6}$ D_2 ह; B_1 सः; B_4 Dn D_6 $G_{2.6}$ M च; D_4 तां (for तम्). — ^{c}) $K_{1.2}$ माद्रीपुत्रस्. K_3 तदा (for ततः). — ^{d}) $Ś_1$ विजयद्; K_2 D_3 विजयि.

38 ^{a}) D_1 त्रिपुरेशं (for त्रैपुरं स). K_1 तु; B_4 T_1 $G_{2.4.6}$ स्व- (for स). $Ś_1$ वशीकृत्वा; $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ वशीकृत्य. — G_1 om. 38^{cd}. — ^{c}) $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ महाराज (for °बाहुस्). — M_2 om. (hapl.) 38^d–39^c. — ^{d}) K_1 योधनेश्वरं; K_2 नोदने°; K_3 वै नेर°; K_4 पोनृते°; $Ñ_1$ V_1 यौवने°; B_1 जौदरे° (m कौरवे°, पौरवे°, जवने°); B_2 यवनाधिप; B_3 जवनेश्वरं; $B_{4.5}$ Dn $D_{3-5.6}$m पौरवे°; B_6 D_2 यवने°; D_1 पवने°; $G_{3.4}$ पत्तने°; G_6 वेतने°. $Ś_1$ सेनया स धनेश्वरं; text as in D_6 T_1 $G_{2.5}$ M_1.

39 M_2 om. 39^{abc} (cf. v.l. 38). — ^{a}) $Ś_1$ अहृतिं;

C. 2. 1165
B. 2. 31. 61
K. 2. 32. 63

आहृतिं कौशिकाचार्यं यत्नेन महता ततः ।
वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ३९
सुराष्ट्रविषयस्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे ।
राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥ ४०
भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ।
स चास्य ससुतो राजन्प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ४१
प्रीतिपूर्वं महाबाहुर्वासुदेवमवेक्ष्य च ।
ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्रायाद्युधां पतिः ॥ ४२

ततः शूर्पारकं चैव गणं चोपकृताह्वयम् ।
वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ४३
सागरद्वीपवासांश्च नृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ।
निषादान्पुरुषादांश्च कर्णप्रावरणानपि ॥ ४४
ये च कालमुखा नाम नरा राक्षसयोनयः ।
कृत्स्नं कोल्लगिरिं चैव मुरचीपत्तनं तथा ॥ ४५
द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रामकं तथा ।
तिमिंगिलं च नृपतिं वशे चक्रे महामतिः ॥ ४६

K1 आवृत्य; K3 G1.2 आहुतिं; K4 D1 T1 G6 आहूतिं; Ñ1 V1 B Dn D2 आकृतिं; D8 अह्वतिं; D4 आहुंत्तिं; D5 आह्वतिं; D6 M1 आह्वतिं. See on 2. 4. 27ᵃ; 13. 21ᵃ. K2.3 कौशिकं नार्यं; D1 कौशकाचार्यं; D3.5 कौरवा°; D4 कुशिका°; G3-5 कैशिका°. — ᵇ) B3 D3-5 बलेन (for यत्ने°). K1 महताननः; K2.3 °ता नृप; K4 °तात्मनः; V1 B3.5 Dn2 D3-5 G5 °ता वृतः; B1 °ता तथा; G6 °ता तपः. G1 पोतशैलमथोजयत. — G1 om. 39ᶜ-42ᵈ. — ᶜ) Ś1 वशीचक्रे; K2 वशे कृत्वा; D5 वशं चक्रे. K1 महाबाहुं. — ᵈ) K2 D8 स राष्ट्रा°; M2 सुराष्ट्राधिपतिस्. Ś1 ततः; Ñ1 B4.5 Dn D6 S (except G4; G1 om.) तदा (for तथा).

40 G1 om. 40 (cf. v.l. 39). — ᵃ) Ś1 S (G1 om.) सुराष्ट्रविषयस्थः सन् (Ś1 G2 स); K4 स सुराष्ट्रविषयस्थः; Dn2 D1 (before corr.).2 स्वराष्ट्र(Dn2 सुराष्ट्रा)-विषयस्थश्च; D8 सुराष्ट्रविषयास्थश्च. — ᶜ) D1 T1 राज्ञो. K1 भोजवर°. — ᵈ) Ś1 महामात्याय.

41 G1 om. 41 (cf. v.l. 39). — ᵃ) B2 M2 भैष्म°. Ś1 K Ñ1 B6 D3-5 च (for स). K2 धर्मज्ञः. — ᵇ) K1 साख्या°. Ś1 G5 च (for वै). — ᶜ) V1 B3-5 D3-5 तस्य; M1 चापि. Ś1 K V1 Dn D6 प्रतिजग्राह; B5 सुसुतो राजन्; S (G1 om.) ससुतो राजा. — ᵈ) Ś1 K V1 Dn D6 ससुतः शासनं तदा.

42 G1 om. 42 (cf. v.l. 39). — ᵃ) K2 T1 प्रीतिपूर्वं. Ś1 K B1.5 Dn D6 महाराज (for °बाहुर्). — ᵇ) Dn2 सहदेवम् (for वासु°). K2 अवेक्ष. B1.3.6 D1.2 ह (for च). — ᶜ) G5 सु- (for स). K3 G2.6 ततः स रत्नमादाय; G3 ततः स रत्नान्युपादाय (hypermetric). — ᵈ) K1 पुनः प्राप्य; K4 (by transp.) प्रायात्पुनर्; V1 B3.5.6 D3-5 प्रीतः प्रायाद्; G4 पुरः प्रायाद्. K1 प्रति; T1 पतिं.

43 ᵃ) Ś1 T1 G3.4.6 M शूर्पाकरं; K1 सूर्पाकरं; K2-4 B1m.2.4-6 D1.2.6 सूर्पारकं; B1 सूर्प्याद्रयं; B3 सूर्पाकरी; Dn2 D3 सूर्यारकं; G1 शूर्पाकारं; G2 शूर्पकरं; G5 शूर्पाकरश. G1 प्राप्य (for चैव). — ᵇ) Ś1 D6 गणं चोपाकृताह्वयं; K1 गणं वोप°; K2.3 G6 गणं चाप° (G6 चापि); K4 गणं चोपहृता°; Ñ1 गणं चोपावृता°; V1 B3-5 Dn D3-5 ताली(V1 B4 Dn1 ताला-; D4 शली)कट(D4 °कर)मथापि च; B1.2.6 D1.2 देशं (D2 °वं) चापि कृताह्वयं; T1 G3 (by corr.).4.5 M1 ग(G5 गौ)णं चोपहृतं (G4 °तु) स्वयं (G3 orig. स्वकं); G1 जामदग्नेन पूजितः. See Addenda. — G1 om. 43ᶜᵈ. — ᶜ) Ś1 वशी-. Ś1 महाराज; V1 B5 D3-5 महाबाहुर् (for °तेजा). — ᵈ) K3 महाबलाः. S (G1 om.) दंडकं च महाबलं (T1 G5 °लः).

44 ᵇ) D6 (m as in text) °च्छयोद्विजान्. — ᶜ) D4 पुरुषा°. V1 निषादांश्च करूषांश्च; G3 °दान्पुरुषांश्चैव. — ᵈ) K1 कर्मप्रावरणानपि; K2 कर्णप्रावरणान्यपि. — For 44, G1 (which om. 45ᵃ-47ᵇ) subst.:

305* निषादानजयत्तत्र सागरम्लेच्छयोनिजान् ।

45 G1 om. 45ᵃ-47ᵇ. — ᵃ) G4 M1 काक° (for काल°). K2 °मुख्या. — ᵇ) B2 corrupt. K2 Ñ1 V1 D1 G2-5 नर- (for नरा). — After 45ᵃᵇ, Dn1 (marg.) ins.:

306* ये चैकपादा मनुजा वृक्षकोटरशायिनः ।

— K2 om. 45ᶜ-46ᵇ. — ᶜ) K1 कृत्स्न-; D1 कृत्स्नां. Ś1 ** गिरिं; K3 D6m कोल्ह°; K4 कौल्ल°; Ñ1 D1 M2 लोक°; V1 B2.6 काल°; B1 कोल°; G4 कोल्लं°; G5 गोल°; G6 बोल्ल°; M1 कोला°. — ᵈ) Ś1 सुरधीपत्तनं; K1 मरूची°; K3 D6 (sup. lin.) सुरुची°; K4 D2 मुरुची°; Ñ1 V1 D6 सुरुचीपट्टनं; B1.2 D1 सुरुचिं पत्तनं; B3 सुरवी°; B4.6 पुरवी°; B5 कुररी°; Dn(!) सुरभीपट्टनं; D3.5 मुररीपत्त-(D3 °त)नं; D4 सुरभी°; M2 मुरजी°. D6 तदा.

46 G1 om. 46 (cf. v.l. 45); Ś1 K2 om. 46ᵃᵇ (for K2, cf. v.l. 45). — ᵃ) B1 तालाह्वयं; B6 ताम्रगिरिं;

एकपादांश्च पुरुषान्केवलान्वनवासिनः ।
नगरीं संजयन्तीं च पिच्छण्डं करहाटकम् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ४७

पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः ।
अन्ध्रांस्तलवनांश्चैव कलिङ्गानोष्ट्रकर्णिकान् ॥ ४८
***अन्ताखीं चैव रोमां च यवनानां पुरं तथा ।** C 2. 1175 B. 2. 31. 72 K. 2. 32. 74

T1 G5 ताम्राशयं; G2.6 ताम्रमयं. — ^{b}) K4 D1.2 G3 रोमकं; V1 B6 ग्रामकं; D8 वामकरं (hypermetric); D5 वा (*sup. lin.* रा)मकं; G2 M रमकं; G5 राजकं; G6 कामगं. B1 पर्वतं चैव रामकं. — ^{c}) K1.2 तिमिं(K2 °मिं)गिलिं; K4 G3 तिमिंगलं; D1 (before corr.) तिमंगिलं; D2 तमिंगिलं; T1 तिमिहीलं; G4 तिमिनीलं; G5 तमिंगीलं. Ś1 च सुभृशं; K4 स नृपतिं; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3-6 च स नृपं. — ^{d}) Ñ1 V1 Dn D6 वशे कृत्वा. B D1-5 M2 महाद्युतिः; T1 महामुनिः.

47 G1 om. 47^{ab} (of v.l. 45). — ^{a}) B2.3.6 D1.2 नृपतीन् (for पुरुषान्). — ^{b}) K1 Dn D6 केरलान्; K2-4 Ñ1 V1 B D1-5 केवलं. D3 वान°. T1 G4.5 तथा चैवोष्ट्रकंठ(G4 °कर्ण-; G5 °कंट)कान्; G2.6 M वनवासांश्च केवलान्; G3 तथैवोष्ट्रककर्णकान्. — ^{c}) K3 D2 G6 नगरं. Ś1 संजयंती; K1.2 D3 सजयंतीं; K4 राजवतां; Dn1 स जयंती; G1.2 संचयंतीं (G2 °तिं); G6 संजयंत. — ^{d}) Ś1 पिलंडं; K1 पिच्छजी; K2 पिच्छंद्रं; K3 पिछुंडं; K4 पिंडं च; Ñ1 B2 पिछुंडं; V1 B4 Dn पाषंडं; B1.3 पिंडकं; B5 पिचिंडं; B6 D1 पिच्छंड-; D2 पिच्छलं; D3-5 पिछिंडं; D6 पिषंडं; T1 M1 विच्छंडं; G3 पिच्छंदं; G4 पिश्छंदं. T1 G3-5 करवा(G4 °रा)टजं; M1 करपाटकान्. G1 विच्छंदकरवाकरान्; G2 विच्छकंटकवटकान्; G6 विच्छंदकवरा-[ट?]कान्; M2 विच्छंडाकरवाटकान्. — K3 om. 47^{f}. — ^{e}) B1 G6 वशं; G1 करे. — ^{f}) K1.4 Dn2 D6 चैतान्. D6 अपादयत्. T1 G1.2.4.5 करदांश्चैव कारयत् (G1 कारयन्; G4 गौरवात्).; G3 करदं चैव कारयत्; G6 M करदांश्चाप्य-कारयत्. — After 47, S (G1 om. line 1) ins.:

307* भृगुकच्छं गतो धीमान्दण्डेनामित्रकर्शनः ।
बर्बरान्पारशानन्यान्द्वीपवासान्वशे वशी ।
तूलकान्दरदांश्चान्यान्सिन्धुरान्वनवासिनः ।
अश्मकान्मूलकांश्चैव विदर्भांश्च महाबलान् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करे च विनिवेश्य सः ।

[(L. 1) Cf. 50^{ab} (and v.l.). G2 M1 भरुकच्छगतो; G5 भृगुकच्छगतो; G6 चारुगच्छगतो. G2.6 दूतान्; M1 राजन् (for धीमान्). T1 दंड्येना°. — (L. 2) G1 बर्बशान्; G2.6 बलवान्. G5 वाशरान्; G6 परगान् (for पारशान्). G1 वशान्वासान्. T1 G1 वने वशी; G4 वशी दशी; M वशेकरोत्. — (L. 3) T1 G5 कुलकान्दरकां(G5 °दां)श्चान्यान्; G1 कुलकंदकरांश्चान्याद; G2 कुलिकान्दारकांश्चान्यान्; G3 कुलकोटीर-कांश्चा°; G4 कुलकोटिरथांश्चा°; G6 कूलकान्धारकांश्चा°. G2 सिधु-कारनवासिनः; G5 M1 सिंदु(M1 °दु)रान्व°; G6 सिधुकानन-वासिनः. — (L. 4) T1 M1 अश्मकान्पु(M1 °न्मू)लकांश्चापि; G1 °कान्छशलांश्चापि; G2 °कान्बूलकांश्चापि; G6 अश्मकंबलकांश्चापि. G1 विशदांश्च. T1 G2.6 M1 महास्थलान् (T1 °लात्); G1 महस्थलान् (for महाबलान्). — (L. 5) G1.2.6 वशं (for वशे). G1.2 विनिवेशयेत्; G4 °वेश्य च; G6 M °वेशयत् (M1 °यन्). G3 करं चैव स दापयत्.]

— G1 cont.:

308* ततः कुसृतिवीतश्चान्दक्षिणापथवासिनः ।
अजयत्संयुगे तत्र धर्ममार्गेण पाण्डवः ।

48 ^{a}) Ś1 द्रमिडां°; D3.5 द्राविडां°. T1 G3-5 M स पांड्यान्द्रमिळांश्चैव; G1 द्रमिडांश्चैव चोलांश्च; G2.6 स पुंड्रान्द्रमिडां(G6 °ळां)श्चापि. — B transp. 48^{b} and 48^{d}. — ^{b}) Ś1 सहितांश्चोड्रकैर्बलैः; K1 °तांश्चंद्रकेरलैः; K2 तांश्चेद्र°; K4 °तांश्चोंड°; B सहितानोड्(B1 °द्र-; B6 °ड्र)केरलान्; Dn (!) °तांश्चोंड्रकेरलैः; D1.2 कलिंगानौष्ट्रमलिकान्; D3-5 कलिं(D3 कलिं-; D4 गलिं)गांश्चों(D4 °श्चों-; D5 श्चों)ड्र-मलिकान्; S चोलांश्च सह केरलैः (G1 स पांड्यान्सिह-केरलान्). — After 48^{ab}, S (G1 om. line 1 and transp. lines 2-3 and 4-5) ins.:

309* सिंहलद्वीपकानन्यान्दूतैश्चक्रे वशे बलात् ।
घटोत्कचं महाबाहुं राक्षसं घोरदर्शनम् ।
आगम्यतामिति प्राह धर्मराजस्य शासनात् ।
सर्वस्वं करमादाय तैरेव सहितो नृपः ।
उत्तरं तीरमासाद्य सागरस्योर्मिमालिनः ।

[(L. 1) T1 G4 हिंहलद्वीपकानन्यान्; G2 सिंहलद्वीपकानानां.]
G1 cont.:

310* स राक्षसपरीवारस्तं प्रणम्याशु संस्थितः ।

— G1 om. 48^{c}-50^{b}. — ^{c}) Ś1 M1 अंधां(M1 °ध्रां)-स्तलवरांश्चैव; K1.4 अंध्रान्शूलधरां°; K2 अंडान्शूरचलां°; K3 अंध्रान्शालवनां°; Ñ1 Dn D6 M2 अंध्रान्तालवनां° (M2 °वरां°); V1 अंध्रांश्च तरलां°; B D1-5 अंधा(B1 अंत्रा-; D3.4 आंधा)न्पुलिंदान्दरदान् (B1 om. न्); T1 अंध्रांस्तालव-नानोष्ट्रान्; G2.6 आंध्रांस्तलवरां(G6 °कां)श्चैव; G3.4 अंध्रां-(G4 पुंड्रां)स्तालवनानन्यान्; G5 आंध्रांस्तालवनानेष्ट्रान्. — B transp. 48^{b} and 48^{d}. — ^{d}) Ś1 कलिंगानोष्टकर्णिकान्; K1-3 V1 Dn D6 °गानुष्ट्र°; Ñ1 °गान्कर्णकर्णि°; B1 °गानोड्र-कर्ण°; B2.5.6m °गानोष्ट्र(B5 °गांश्चोड्र-; B6 orig. °गानोड्र)-

C. 2. 1176 B. 2. 31. 72 K. 2. 32. 74 दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ४९
भरुकच्छं गतो धीमान्दूतान्माद्रवतीसुतः ।
प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महात्मने ।
विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिंदमः ॥ ५०
स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृतं धीमानन्वमन्यत स प्रभुः ॥ ५१
ततः संप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
चन्दनागुरुमुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ५२
वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान् ।
न्यवर्तत ततो धीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ ५३
एवं निर्जित्य तरसा सान्त्वेन विजयेन च ।
करदान्पार्थिवान्कृत्वा प्रत्यागच्छदरिंदमः ॥ ५४
धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभ ।
कृतकर्मा सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

मल्लिकान्; B4 °गांश्चोड्रकार्णि°; D1.2 सहितानोड्र(D2 °ड्र)-केरलान्; D3-5 सहितांल्लोड्रकेरलान्; S (G1 om.) कलिंगाट-(G2 °गान्रा-; G5 °गा अ-; G6 °गान)विकांस्तथा.

49 G1 om. 49 (cf. v.l. 48); G4 om. 49^{ab}. — ^{ab}) Ś1 अवरीं; K1 B4.5 आटवीं; K2.4 Ñ1 V1 B1-3.6 D2-5 अटवीं; D1 अष्टवीं (for *अन्ताखीं). Ñ1 V1 रोमांश्च; B1.2.4.6 D1 रामं च; B3.5 D3-5 दासं च; D2 रामां च. K3 सुरभींश्चैव रोमांश्च; Dn (!) D6 आटवीं (Dn2 अटवीं; D6 आरवीं, with °टवीं in marg.) च पुरीं रम्यां. D1 पुरीं (for पुरं). S (G1.4 om.) अपरं रोचमानं च यतमानं पुरोत्तमे(G2.3.6 °मं). See Addenda. — ^{c}) B1 D3 G1.2.6 वशं. — ^{d}) K1.4 D6 चैतान्; K2 चैवम्. T1 दूतैकरो तेन नकारयत् (corrupt); G2.5.6 M करार्थे तानका-(M °हा)रयत्; G3 करं चैव स दापयत्; G4 करं चैनानपातयत्. — $49^{cd} = 47^{ef}$. — After 49, T1 G2-6 (G2.6 om. lines 4-5 and 8-10) ins.:

311* काननद्वीपकांश्चैव तरसातीत्य चाहवे ।
ताम्रपर्णीं ततो गत्वा कन्यातीर्थमतीत्य च ।
दक्षिणां च दिशं सर्वां विजित्य कुरुनन्दन ।
सहदेवस्ततो राजन्मन्त्रिभिः सह तत्र वै ।
संप्रधार्य महाबाहुः सचिवैर्बुद्धिमत्तरैः ।
चिन्तयामास कौरव्यो भ्रातृपुत्रं घटोत्कचम् ।
ततश्चिन्तितमात्रस्तु राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
अतिदीर्घो महाबाहुः सर्वाभरणभूषितः ।
अभिवाद्य ततो राजन्सहदेवं घटोत्कचः ।
प्रह्वः कृताञ्जलिस्तस्थौ किं कार्यमिति चाब्रवीत् ।
तं मेरुशिखराकारमागतं पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 2) T1 G5 °र्थमथापि च; G3 °र्थमवाप च. — (L. 3) G4 °नंदनः. G2.6 विजिग्ये कुरुनन्दन (G6 °नः). — (L. 4) G3 जीर्णे (for राजन्). — (L. 5) G3 संप्रदार्य. — (L. 6) G5 कौंतेयो (for कौरव्यो). T1 G4 भ्रातुः पुत्रं; G3 भ्रातृव्यं च. — (L. 11) G3 मार्गतः (for आगतं).]

50 T1 G1.3-5 om. 50^{ab} (for G1, cf. v.l. 48). For 50^{ab}, cf. line 1 of 307*. — ^{a}) Ś1 K3 रुरुकच्छ-; K1 रुद्रकच्छ-; K2 मरुकच्छ-; K4 रुरुद्रच्छं; Ñ1 V1 त(? read भ)रुकच्छ-; B1 भद्रकच्छ-; B2 तरुकच्छं; B3-6 उरुकच्छं; Dn1 (क्ष by corr. for छ).n2 D6 ततः कक्ष-; D1 मरुकष्टं; D2 तरुछंग-; D3 भरकच्छं; D4.5 मरुकच्छं; D6 m भृगुकक्ष-; G2 ब्रुवतश्चा-; M1 भृगुकच्छं; M2 भृगुकच्छ-. G6 भृगुकच्छां-स्ततो धीमान्. — ^{b}) D3 दूतं. B2 मद्र°. G2.6 M साम्नै(G6 संनै)वामित्रकर्शनः. — ^{c}) T1 G3-5 हैडिंबं (for राजेन्द्र). G1.2.6 M तत्रस्थः (G1 पुत्रं तं; M1 तत्रत्यः) प्रेषयामास. — ^{d}) D4 पुलस्त्याय. — ^{ef}) G1.2.6 M1 धर्मज्ञः (for धर्मात्मा). K2 B2.6 G1 अरिंदम (G1 °मं). D3 (corrupt) विभीषटत्कं चणय धर्मात्मा*मरिंदमः.

51 ^{a}) G3 चापि. — ^{c}) G1 तं च. D3 सर्वं (for काल-). D1 तच्चकार कृतं धीमान्; T1 G5 तच्च कृष्णकृतं ज्ञात्वा. Cd cites कालकृतं (as in text). — ^{d}) Ś1 अमन्यत च; K2-4 Dn D4.6 अभ्यमन्यत; B1.5 D1.2 अनु°; M1 इत्य°. T1 G नावमन्यत बुद्धिमान्; M2 अमन्यत सुबुद्धिमान्. — After 51, Ñ1 ins.:

312* बिभीषणो महात्मन्यदीप्सितं करवाण्यहम् ।

52 ^{a}) Ś1 K1-3 B1 D1 स; G1 तं (for सं-). — ^{b}) D5 विविधानिव; G2 M °धान्युत. — B6 om. 52^{cd}. — ^{c}) Ś1 K B2.4.5 Dn D6 चंदनागु(K2 Dn °ग)रुकाष्ठानि; D3.4 °गरुमुख्यानि; S चंदनानि च मुख्यानि (T1 G3.5 दिव्यानि). — ^{d}) K1.4 दिव्यानि सुबहून्यपि; Ñ1 °नि च बहूनि च; V1 B3.5 D3-5 °नि शयनानि च; S तथा काळाग(G3 °त)रूणि च.

53 K3 om. 53. — ^{a}) G2 सु- (for च). — ^{b}) K1 महात्मनः (for महाधनान्). Ñ1 S मणीं(G1 रत्नां)श्च सुमहा-धनान्. — A long passage (comprising over three adhy.) given in App. I (No. 15) is ins. in S after 53^{ab} (in G3 after 53^{cd}). — G3 itself ins. after 53^{ab};

२९

वैशंपायन उवाच ।
नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ।
वासुदेवजितामाशां यथासौ व्यजयत्प्रभुः ॥ १
निर्याय खाण्डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ।
उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ २
सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ३
ततो बहुधनं रम्यं गवाश्वधनधान्यवत् ।
कार्त्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४
तत्र युद्धं महद्वृत्तं शूरैर्मत्तमयूरकैः । C. 2. 1187 B. 2. 32. 5 K. 2. 35. 5

313* प्रीतिमानभवद्दृष्ट्वा रत्नौघं तं च पाण्डवः ।
— c) D1 व्यवर्तत. — d) K1 Ñ1 B2.3.6 D1.2 महाबलः; V1 B4.5 D3–5 महामनाः; S नरा(G3 जना)धिपः (for प्रतापवान्). — After 53, G3 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 34). Thereafter it ins. passage No. 15 of App. I, followed by a *repetition* of 53cd (v.l. नराधिप for प्रतापवान्).

54 a) S (except T1 G5) विजित्य. — b) B1.5.6 शान्त्वेन. Ś1 K4 Ñ1 B4 विनयेन; V1 वचनेन; B1.2.6 D1.2 नियमेन; B3.5 D3–5 च बलेन. — c) K3 °दान्पार्थिवत्कृत्वा. — d) Ś1 K2.3 D6 G4 प्रत्यगच्छद् (K2 °म्). K2 B6 अरिंदम. — After 54, S ins.:

314* रत्नसारमुपादाय ययौ सह निशाचरैः ।
इन्द्रप्रस्थं विवेशाथ कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्सहदेवः कृताञ्जलिः ।
प्रह्वोऽभिवाद्य तस्थौ स पूजितश्चैव तेन वै ।
लङ्काप्राप्तान्धनौघांश्च दृष्ट्वा तान्दुर्लभान्बहून् । [5]
प्रीतिमानभवद्राजा विस्मयं परमं ययौ ।

[(L. 1) T1 G5 रत्नसागरमादाय. G6 सहदेवो (for ययौ सह). — (L. 2) G6 ययौ चाथ (for विवेशाथ). — (L. 4) G4 पृष्ट्वा (for प्रह्वो). — (L. 6) G3 राजन् (for राजा). G3 om. from the post. half of line 6 up to 55c. T1 विस्मयं च ययौ तदा.]

55 G3 om. 55abc (cf. v.l. 314*). — b) K1 Ñ1 V1 B2 D1 G1.3 M °र्षभः. — After 55ab, S (G3 om.) ins.:

315* कोटीसहस्रमधिकं हिरण्यस्य महात्मनः ।
विचित्रांस्तु मणीन्रत्नान्गोजाविमहिषांस्तथा ।

[(L. 1) T1 G5 M1 महात्मने. — (L. 2) G2 विविधान्मणिरत्नांश्च; G4 M2 विविधान्मणयो रत्नान्; G6 M1 विविधांश्च मणीन्र°.]

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1–3 M1 दिग्विजय. K1 B1.3.4 Dn D3–5 G1 (all om. sub-parvan name) mention only सहदेवदिग्विजय (D5 cont. समाप्त); K4 B6 D6 G5 likewise mention only दक्षिणदिग्विजय; and B2.5 D1.2 only सहदेवदक्षिणदिग्विजय. — *Adhy. name*: G5 M2 विभीषणकर(M2 °करप्र)दानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 28 (as in text); K2 D3 29; Dn1 31; S 37 (G3 38). — *S'loka no.*: Dn 78; D1.2 80; T1 173 (sic).

29

1 G6 om. the ref. — ab) K1 प्र-; T1 G3–5 च (for तु). G2 transp. वक्ष्यामि and कर्माणि, and reads तव (for तथा). — c) K3 °जितामासां; K4 °जितानाशां. — d) Ñ1 यथा सा व्यज°; V1 B2–6 D यथासाव्रज°; G1.5 यथासौ विज°; M2 यथा स व्यज°. S पुनः (for प्रभुः).

2 b) S प्रतीचीं दिशमच्युतः (T1 °त). — c) Ś1 K D6 प्री(K3 प्र)तिमान्. G6 उद्दिश्य महतीं सैन्यं. — d) K1 V1 B D2–5 वृतः; D1 नृपः; G1 पुनः (for सह). G6 कर्षन्प्रायात्स बुद्धिमान्.

3 b) M2 यौधानां. G2.6 गर्जनेन. G6 ह (for च). — c) B1.2.6 D1.2 S रथनेमिनिनादेन. — d) Ś1 K2–4 कंपयन्वसुधातलं (K4 °धाधिपान्); B1–3.6 D1.2 G1 °यन्निव मेदिनीं.

4 G1 om. 4ab. — a) B5.6 D3–5 बहुविधं. S (G1 om.) नानाबहुधनं (G2.3.6 °विधं) रम्यं. — b) K1 गजाश्वधनधान्यमत्; K2.3 गवाश्व धनधान्यवत्; B1 Dn1 गवाढ्यं धन°; B4 गवांश्च धन°; D1 G2 गजाश्वधन°; G4 गजाश्वबहु°; G5 गवांश्च बहु°. — c) K1 भवनं (for दयितं). — d) K2 B1 D3 रोहितक°; K3 रोहितंक°; Ñ1 G6 रौहीतक°; B2.6 रोदीतक°; B3.4 रौहितक°; D1 रोदितंक°; T1 G3–5 रोहिणीक°; G1 रौद्रेतक°; M2 रोहिताक्ष°. Cn cites text (gloss गिरिं).

5 G1 M1 om. 5ab. — a) D6 अभूद् (for महद्). Ś1 अभूत्; K4 D6 T1 G (G1 om.) दत्तं; V1 B3–5

C. 2. 1187 B. 2. 32. 5 K. 2. 35. 5 मरुभूमिं च कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५
शैरीषकं महेच्छं च वशे चक्रे महाद्युतिः ।
शिबींस्त्रिगर्तानम्बष्ठान्मालवान्पञ्चकर्पटान् ॥ ६
तथा मध्यमिकायांश्च वाटधानान्द्विजानथ ।
पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ७
गणानुत्सवसंकेतान्व्यजयत्पुरुषर्षभः ।
सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणेया महाबलाः ॥ ८
शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।
वर्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ ९
कृत्स्नं पञ्चनदं चैव तथैवापरपर्यटम्* ।
उत्तरज्योतिकं चैव तथा वृन्दाटकं पुरम् ।
द्वारपालं च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः ॥ १०

Dn D3–5 M2 चासीत् (for वृत्तं). — b) Ś1 D6 T1 G3.5 शूद्रैर्; D3–5 शैरैर्. D6 (m as in text) दत्त° (for मत्त°). — B D1–5 transp. 5^{cd} and 6^{ab}. — c) B1 मद्रभूमिं; G4 कुरु°; M2 मेरु°. Ñ1 V1 B4–6 Dn D4.6 M2 स (for च). G1 जित्वाशु (for कार्त्स्न्येन). D1.2 मयूरभूमिं कार्त्स्न्येन. — d) T1 G2–5 तथा च (for तथैव). B1 धन°; D2 वर° (for बहु°).

6 B D1–5 transp. 5^{cd} and 6^{ab}. — a) K शरीष- (K1 °षि)कं; B1–3.6 D2 शिरीष°; Dn2 G1.2 शैरीषि°; D3.5 शैलीष°; G6 शैरीषार्कि. Ś1 K (K2 om.) महीपं; Ñ1 V1 Dn1 D1.3 महेत्थं; B1 महच्छं; B3 G1.3 च हेमं; Dn2 महोत्थं; D2.6 T1 G2.4–6 M च हैमं (for महेच्छं). — b) Ś1 वशी-. G6 महामतिः. — After 6^{ab}, V1 B2 (om. line 1).3–6 D (except D6) ins.:

316* आक्रोशं चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ।
तान्दशार्णान्स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 1) B6 D1.2 अक्रोधं; D3 अक्रोश. D4 आक्रोशमानं राजर्षि. — (L. 2) D6 दाशार्णान्. B3 स जित्वा तु; D1.2 समं जित्वा.]

— On the other hand, S ins. after 6^{ab}:

317* लिलिटान्पाटनांश्चैव दूतैरेव जिगाय तान् ।

[G4 विलिटान्; G6 लिविटान्. T1 सिधिद्रान्वट्धानांश्च; G1 सिलिंध्रमागधाश्चैव; G3 सिलिध्रान्वालधान्यांश्च; G5 लिलंधान्वट्धानांश्च; M सिलि(M2 लिलि)ध्रान्वाटधानांश्च. G2 च; G4 M सः (for तान्). G6 तानेव विजिगाय च.]

— c) K4 शबींस्; B1.5 गिरींस्; D3 शिरांस्; D5 शिबीस्. K1 विध्वंस्य; K3 अंबिष्ठान्. V1 गवां त्रिगर्तकांबष्ठान्; G1 ओपवृतगणान्सर्वान्; G2.6 शिलींस्त्रिगर्तानव्युष्ठान्; G3 शिबिंस्त्रिगर्तराजानं. — d) K1 मालकां; K2 मालाकान्; K4 मल्लजान्; B1 मालव्यं; D3 माल्यवान्. Ś1 D6 पंचकर्पटीं; K1 °कर्बटां; K2 V1 D3 °कर्कटान्; K4 °पर्यटान्; B D1.2.4.5 °कर्वटान्. (B1 °क*टं); G1 M1 °कर्पटीन्. G2 मालवांश्चैव कर्पटीन्; G3 अंबष्ठान्मालवान्पटान्.

7 a) B4 ततो (for तथा). Ś1 M2 मध्यमिकेयांश्च; K1 °मकायां*; K2 °निकयांश्च; K3 °मिकायाश्च; K4 °मकायांश्च; V1 B4 Dn D6 °मकेयांश्च; B3 T1 G2.4.5 °निकायांश्च; B3.5.6 D3–5 मा(B6 म)ध्यमिकांश्चैव; D1.2 मध्वनिकायांश्च; G1 मिथ्यामिकाशं च; G6 मध्यनिकानांश्च. B1 तथा स धानीकायांश्च; text as in Ñ1 G3 M1. — G1 om. 7^{bc}. — b) Ś1 वार्क्षधानान्; K4 वाटधारन् (corrupt); D1.2 वाटधान-. D1 तथा (for अथ). T1 G2.6 औपावृत- (G6 और्वानुडु)गणानपि; G3 M औपावृतगणानथ; G4 दौपावृतगणानि च; G5 औपागणवृतानि च. — c) Ś1 अतश्च. K4 परिवृत्या च; D1 °वृत्तार्थे; D2 °वर्त्याथ; D6 °वृत्यार्थं. — d) K2 °वासिनं. G1 पुष्करिण्यां च वासिनः.

8 a) D3 गणानुवरसंकेतान्; G1 गणांश्चोत्सव°; G4 गणानुत्सवसंकाशान्. — b) K3 V1 B3 D3.5 S अज° (for व्यज°). Ñ1 T1 G2–5 M पांडवर्षभः; B6 पुरुषर्षभ; G1.6 पांडुनंदन (G6 °नः). — c) B1.2.4 G6 सिंधुकूल°; B6 सिंधुकूटा°; G3 °कूला श्रुता; G4 M1 °कूलाश्रया; M2 °कूलं श्रिता. G1 सिंधुकूलाश्रितांश्चैव. — d) Ś1 K4 श्रावणेया (Ś1 °रा); K1 श्रमणेशा; K2 श्रमेण स; Ñ1 B Dn D1.2.4–6 ग्रा(D1.2 र)मणीया; V1 राजानः सु-; D3 ग्रामणा ये. G1.4 ग्रामणेयान्महाबलान्.

9 a) K1 शूद्रभीरगणा°; K2 शूद्राभीरुगणा°; K3 G1.4.5 शूद्राभीरगणां°; B5 शूद्रा भीमगणा°; T1 °भिरगणा°; G2 °भीतरणा°; G6 M शूराभीरगणा°. — b) Ś1 K2–4 य आश्रित्य. G1 सरस्वत्याश्च जीविनाः. — c) B1 मांसैश्च; T1 G2 मत्स्यैर्ये (by transp.); G6 मात्सर्यै. G3 वर्तंते ये च मत्स्यैश्च. — d) K2.3 पर्यंतवासिनः; D2 पर्वतवासिभिः; G1 पर्यवसायिनः.

10 a) G2 पंचजनं; G6 °नदीं. — b) Ś1 K B1 तथैवामरपर्पटं (K1 °पर्वतः; K2 B1 °पर्यटं); Ñ1 B4 Dn D5.6 °वामरपर्वतं; V1 B2.3.5.6 D1.2.6m °वामरकंटकं; D3.4 तथा चामरकंटकं; T1 G3–6 मिश्रभोगं तथैव च; G1 तथैव परिघट्टनात्; G2 M1 तथैवापरपट्टणान् (M1 °त्तनान्); M2 °वावरपट्टनात्. — After 10^{ab}, B2 ins.:

318* रत्नाकरममित्रघ्नं तथा वेल्लातटं पुनः ।;

while T G2 (om. line 1).3–5.6 (om. line 1) ins.:

319* तथा सिंहनदं चैव तथैवापरपत्तनान् ।

रमठान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ।
तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥ ११
तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय चाभिभुः ।
स चास्य दशभी राज्यैः प्रतिजग्राह शासनम् ॥ १२
ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ।
मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ॥ १३
स तस्मिन्सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशां पते ।
रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधां पतिः ॥ १४
ततः सागरकुक्षिस्थान्म्लेच्छान्परमदारुणान् ।
पह्लवान्बर्बरांश्चैव तान्सर्वाननयद्वशम् ॥ १५
ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ।
न्यवर्तत नरश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ १६　C 2 1200 B 2. 32. 17 K 2. 35. 17

दूतैरेव वशे चक्रे नकुलः कुलनन्दनः ।
[(L. 1) T1 तथैवापरपट्टणान्; G3 तथैवावापसंतमान् (sic).] — G3 om. from कं in 10^c up to पुरम् (inclusive) in 10^d. — ^c) K1 D5 उत्तरज्योतिषां चैव; K2 उत्तराद्यातिकांश्चैव; K3 उत्तरां ज्योतिषांश्चैव; K4 उत्तरं योनिकं चैव; Ñ1 V1 B4 Dn D6 °रज्योतिषं चैव; B2.3.5.6 D1-4 °रं ज्योतिकं (D1.2 °षं) चैव; G1 ह*त्तां ज्योतिकं चैव; G2 उत्तराञ्ज्योतिकांश्चैव; G5 °रं ज्योषकं चैव; G6 °रं ज्येनिकांश्चैव. — ^d) Ś1 विंदाटकं; K1 वेदपुरं; K2-4 Ñ1 D2 वृंदारकं; V1 विंदुकटं; B4.5 Dn D3.4 दिव्यकटं; D1 वृक्षरकं; D5 वेदकटं; D6 विंदाटके; T1 G1.2.4.5 बण्णाटकं (G2.5 °कटं; G4 °करं); G6 M वेण्णाक(M1 °त)टं (for वृन्दाटकं). K1 टकं; K3 परं. — ^e) Ś1 K1.3 D5 द्वारपालीं च; K2 °पालीव; K4 °पालांश्च. T1 G2.6 M2 सहसा (for तरसा). — ^f) Ś1 वशी·; D5 वशं. D5 महामतिः.

11 ^a) Ś1 रमधान्; K1 रम्यकान्; K2 रमवान्; K4 रसवान्; Ñ1 Dn D4.6 रामठान्; V1 B D1.2 माठरान्; B5 m D3 T1 G1.3-5 रमणान्; D5 M1 रमकान्; G2.6 M2 रमथान्; text as in K3 only! Ś1 हारयूनांश्च; K1.3.4 D5 °हूरांश्च; K2 हार*हहाश्च; B1 अवकूलांश्च; B6 शूरहूणांश्च; D1 हरहूणांश्च; D6 कारहूणांश्च; T1 हरमाणांश्च; G1 हारांकुहूनां च (hypermetric); G3 हारघूणां च; G4 वारहूणांश्च; G6 नारहूणांश्च; M1 हारगूणांश्च; M2 हरिहूकांश्च. — ^b) K1.4 B3.5 D1-5 G1-3.5 M1 प्रतीच्यां चैव; Ñ1 वैदिशाश्चैव. B1 प्रतीच्यां ये च पार्थिवाः. — ^c) K3 तान्सर्वांश्च; K4 तान्वै सर्वान्; B5 M2 तान्स सर्वान्; B6 D1.2 स तान्सर्वान् (for तान्सर्वान्स). Ś1 स वशी·; T1 G1-4 स्ववशे. — ^d) K1-3 गमना° (for शासना°). S नकुलः पांडवर्षभः (G2 पांडुनंदनः; G4 पांडवऋषभः). — After 11, T1 G2-6 ins. (cf 2. 28. 49):

320* अरणं चैव रोमं च यवनानां पुराणि च ।
लम्बानुदेशजांश्चैव बन्धकांश्च नरोत्तम ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ।

[(L. 1) G3 अरलिं; G4 आरब्धि (for अरणं). — (L. 2) G3 लंबालदेशजां°; G4 लंव्याकदेशजां°; G5 लंबकान्देशकां°. G4 सिद्धकांश्च; G6 संदकांश्च. G4.6 नरोत्तमः. — (L. 3) G6 वश. G4 व्यदाप°.]

12 ^b) Ś1 lacuna. K3 चाविभुः; K4 चाभियुः; Ñ1 B D भारत (D6 च प्रभुः); V1 चारिहा; S चाभिभूः (G1 °भः). — After 12^ab, B2.3 ins.:

321* दूतं धर्मविदं शान्तं वाग्मिनं शुचिमुत्तमम् ।;

while D5 ins.:

322* स चापि योजयामास वासुदेवाय भारत ।

— ^c) Ñ1 V1 B4.5 D3-5 G1 चापि (for चास्य). K2 दशरीराधैः; K4 दशभी राष्ट्रैः; Ñ1 B1.2 D1.2 दर्शने राज्ञः; V1 B3-6 D3-5 S यादवैः सार्धं; Dn (!) D6 गतभी राजन्. — ^d) D6 वीर्यवान् (for शासनम्).

13 D6 om. 13^c-14^b. — ^a) K1 तत्र. K1 G5.6 शालक°; K2.3 कालज°; B1.6 सकल°; G2 शशांक°; G4 स्यालक°. — ^b) K3 पुर° (for पुट°). Cn.v cite text. — ^d) D3 शैल्यं. B1.3.6 D2.4.5 वशं. Ś1 K4 Ñ1 S वशी (for बली).

14 D6 om. 14^ab (cf. v.l. 13). — ^a) Ś1 K Dn स तेन; T1 G2-6 M तस्मिन्स (by transp.); G1 तस्मिंस्तु. K2 D5 सत्कृतो; B1 G1 सत्कृते. K1-3 B5 D1.3.4 G2.6 M2 राजा. — ^b) B1 सत्कृतार्हो. — ^c) K2 भूरिण्या°; K3 भूरण्या°. B1-3.6 D1.2 रत्नान्यादाय भूरीणि. — ^d) K3 स (for सं-). T1 G1 विशां (for युधां). G3 प्रति (for पतिः).

15 ^a) G2.6 तत्र (for ततः). K2 समरकंदस्थान् (!); B2.6 D1.2 समुद्रकुक्षि°; D3.5 सागरमध्य°. — ^b) D3 म्लेच्छान्. — ^c) Dn1 M1 पलवान्; D1.4 पन्ह°; T1 बाह्लीकान्; G1 पप्लवान्; G2 बालय°; G3 वाहवां; G4 बालवान्; G5 सालवां(corr. from °ह्लां)श्च; G6 पल्वलान्; M2 वलवान्. M2 चैतान् (for चैव). K1 पह्लवा बर्बराश्चैव. — ^d) D3 वशे (for वशम्). Ś1 K3.4 V1 Dn D6 किरा(Ś1 विला)तान्यवनाञ्शकान्; K1.2 तान्सर्वान्व्यजयद् (K2 °र्वानजयेद्) बली; B1-3.6 D1.2 सर्वांस्तानजयद्बली; T1 G1 विजित्य भरतर्षभः; G6 तान्सर्वानजयद्वशी; M2 स सर्वानानयद्वशं.

C 2 1200 B 2 32 18 K 2 35 18 करभाणां सहस्राणि कोशं तस्य महात्मनः ।
ऊहुर्दश महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् ॥ १७
इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ।
ततो माद्रीसुतः श्रीमान्धनं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८
एवं प्रतीचीं नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ।
विजिग्ये वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ समाप्तं दिग्विजयपर्व ॥

३०

वैशंपायन उवाच ।
रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १
बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ २
सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षं कर्षणं वणिक् ।

---

16 G1 om. 16^{ab}. — b) T1 चक्रे (for कृत्वा). Ś1 वशीचक्रे नराधिपान्. — c) Ś1 K V1 Dn D3.8 कुरुश्रेष्ठो; D4 नरः श्रे°; G1 रथि°; G6 नृप°. B2 D1.2 न्यवर्तद् (D2 °रद्) भरतश्रेष्ठो (D2 marg. *sec. m.* न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठो).

17 a) Cv कलभानां. G1 सहस्राणां. — b) B8 सुवर्णस्य; B6 D1 (before corr.).2.5 कोषं तस्य. G1 सहस्राणि शतानि च. — c) Ñ1 V1 D6 (m as in text) जहुर्दश; Dn1 (m as in text) जुहुर्दश; G4 ऊहुर्धनं; M2 ऊहूर्दश; Cv as in text. G8 महाराजन्. G6 om. from राज up to वासु in 19^{c}. B1.2.6 D1.2 त(B स)-मूहुर्दशसंख्यानि; G1 ऊहुस्तस्य महाराज्ञः. — d) B6 कृच्छ्रादेव. Ś1 महद्धनं.

18 G6 om. 18 (cf. v.l. 17). — a) G4 इंद्रप्रस्थं गतो. B6 धीरम् (for वीरम्). B1 इतः पर्यागतं वीरम्. — b) S (G6 om.) अभ्य(T1 °भ्या)गच्छद् (for अभ्येत्य स). G1 युधिष्ठिरः. — c) S (except G1; G6 om.) हृष्टो (for ततो). D3 T1 G1 माद्रि°. K1 V1 धीमान्. — d) T1 धनधान्यं; G1.2.4.5 M धनं तस्य.

19 G6 om. up to वासु in 19^{c} (cf. v.l. 17). — a) Ś1 K4 Dn D6 विजित्य; K1-3 Ñ1 V1 विजिग्ये; T1 प्रतिचा (sic); G3 °तीच्यां (for प्रतीचीं). — b) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 Cd प्रतीचीं; S (G6 om.) अजयद् (for विजिग्ये). — d) K1 पालितां; K4 निर्मितां (for निर्जितां). K1.2 Ñ1 V1 B5 D2-5 G3.4 M पुरुषर्षभः (K2 Ñ1 V1 G3 °भ); K3.4 B1.4 Dn D6 T1 G1.2.5 भरतर्षभ; B2.3.6 D2 मनुजर्षभ.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K2.3 B2.3.6 Dn1 D1.2.4.5 दिग्विजय; K4 जरासंधवध and प्रतीचिविजय; Dn2 D6 राजसूय and दिग्विजय; D3 M1.2 दिग्विजय and नकुलदिग्विजय; G6 दिग्विजय and नकुलपश्चिमदिग्विजय. K1 B1.4.5 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नकुलदिग्विजय. To the sub-parvan name or its variants, Ś1 K1-3 B2.6 Dn D3-5 M2 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 28; K2 30; K3 29 (as in text); Dn1 32; S 38 (G3 39). — *S'loka no.*: K2 Dn M1 20; K3 19; D1 21; T1 22.

30

1 After the ref., T1 G3-5 M1 ins. a passage given in App. I (No. 16). — Cd cites 1^{ab} (as in text). — a) G1 रक्षणं (for °णाद्). — b) B1 मर्त्यस्य (for सत्य°). — c) K2 क्षेपणा°; K3 क्षिपणा°; Ñ1 B (except B2) D3.5 क्षयणा° (for क्षपणा°). G4 वै च (for चैव). — d) K4 B D1.2 M2 स्व(B1 सु)धर्म° (for स्वकर्म°).

2 a) K1 D1.2 G1.5 बलिनां; K3 कराणां; V1 B3.4 पालनात्; G3.6 बलानां; M2 सलीनां; Cd.n (as in text) बलीनां (= कराणां, cf. K3). T1 G1 आदानां; M2 आधानाद्. — b) T1 G3-5 M चानु(M1 परि)पालनात्. — cd) K2 प्रकामवर्षी; K4 T1 निकामवर्षि; D4 निःकामवर्षी; G1 निकरंवर्जं (sic); G6 निदाघवर्षी; Cd as in text. G1.4 स्थितो (for स्फीतो). K1 महान्; G3 भवेत् (for[ऽ]भवत्). Ś1 (corrupt) निकामवृष्टपर्जन्यो तत्स्फीतो जनपदः.

3 a) K2.3 सुनिर्वृत्ता; B2 D4 G1 सुवृत्ता (sic); T1 G3.5 संप्रवृत्ता; G2 सुवृत्ताश्च; G4 सुसंवृत्ता. — After 3^{a}, S (G1 om. line 3) ins.:

323* नीरुजा निरुपद्रवाः ।

विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ॥ ३
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिरः ॥ ४
अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५
प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ।
अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः पृथक्पृथक् ॥ ६
धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।
कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७
स्वकोशस्य परीमाणं कोष्ठस्य च महीपतिः ।
विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ ८
सुहृदश्चैव तं सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् ।
यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ॥ ९
अथैवं ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः । C 2 1213 B 2 33 10 K 2 36. 10

स्वादुसस्या च पृथिवी बहुपुष्पफलद्रुमा ।
ब्राह्मणा यज्ञसंतानाः.

[(L. 1) G1 नीरजा; G5.6 M2 निरुजो. G1 निरुपप्लवाः. — (L. 2) T1 G4 °फलद्रुमाः; G5 M °फला द्रुमाः.]
— G1 om. 3b–4b. — b) Ś1 D1 G2 M गोरक्ष्यं; Ñ1 V1 Dn D5 G6 गोरक्षा; B2 D2 गौरक्ष्यं. T1 G5 कृषिगोरक्षणं वणिक्; G3 गोरक्षी कर्षगो वणिक्. — c) B1 विशेषाः; B2.6 D1.2 वैश्यस्य (for विशेषात्). B5 सर्वं; G5 सव (see Addenda) (for सर्वम्). — d) K3.4 B1.3.5m.6 Dn D3 G2.6 Cv °कर्मणा; V1 T1 G3.5 M2 °कर्मणि; G4 °धर्मणि; Cd.n °कर्मणः (as in text). D4 (corrupt) संज* *कर्षणां.

4 G1 om. 4ab (cf. v.l. 3). — a) K1 बंधुकीभ्यो; Cd वञ्च° (as in text). — b) D3.5 राज्ञः (so Cn apparently!) प्रति; D4 राज्ञां प्रति; S (G1 om.) प्रतिरोधात् (for राजन्प्रति). K1–3 राजप्री(K3 °न्प्री)°तिपुरःसरं. — c) B1 चापि (for चैव). — d) K1.2 D1.2 नाश्रूयत (D1.2 °तं). K3 नृपाः; Ñ1 वृथा (for मृषा). S श्रूयते न मृषा क्रिया; Cd as in text.

5 a) K4 प्रवर्षं (for अ°). D1.2 वा (for च). — b) Ś1 K1.3.4 D5 T1 G1.2.4 M2 व्याधिः (for व्याधि-). — c) G1 एवम् (for सर्वम्). K1 एवं; G3 एवत् (sic) (for एतत्). — d) K2 °निष्ठे; B2 (m as in text) D1.2 °वृत्ते; G1.2.6 °राजे (for °नित्ये). G6 प्रशासति (for युधि°). — After 5, S (except G1) ins. (equivalent of st. 6, q. v.):

324* मनस्तुष्टिं कथं गच्छेदित्येवमनसो नराः ।
सर्वात्मना प्रियाण्येव कर्तुं समुपचक्रमुः ।

[(L. 1) G2 तत्र तुष्टिः; G6 M मम तुष्टि (for मन°). G2 परां; G6 परं (for कथ). T1 G4–6 M इत्येव° (for इत्येव°).]

6 S om. 6 (cf. however 324* above). — a) D4 प्रियकर्तुम्. B1 उपस्थानं. Cd implies text. — b) Ñ1 स्वकर्मजं; V1 च भावजं; D1.2 स्वभावतः. K1 बलिकर्मस्य कर्मजं. Cd as in text. — c) K2 अभिकर्तुं; Ñ1 V1 B5 अभिहंतुं; Cd व्यतिहर्तुं. — d) B6 नाल्पैः (for नान्यैः). Ś1 कदाचन; K B4 Dn D6 कथंचन (for पृथक्पृथक्).

7 a) K3 Dn2 D4.6 G1.4 M2 धर्मैर् (for धर्म्यैर्). G1 अनागजैस्; G4 धनागमस् (for धनागमैस्). B2 तत्र (for तस्य). — b) D3 नियमो; Cd निचयो (as in text). — c) T1 G5 यद्धि (for यस्य). — d) B3 T1 G3–5 क्षयं (for क्षयो). — After 7, V1 B D1–6 ins. (in D1 deleted later; in D6 added marg.):

325* सर्वेषां भूमिपालानां श्रेष्ठः स च महीपतिः ।

[V1 B1.2.6 D1.2 च महीपानां (for भूमि°).]

8 V1 om. 8ab. — a) Ś1 K B2.4.6 D4.5 G1.2.6 M स कोश(*or* °ष)स्य; B1.3 D1.2.6 स्वकोषस्य; B5 स कोष्ठस्य; Dn(!) स्वकोष्ठस्य; T1 G4.5 कोशस्य च; G3 शोकस्य च; Cn (apparently) स्वकोशस्य (as in text). B2 T1 परिमाणं (so aslo Cn, but perhaps as gloss); D1.2 परीमणं; M2 परीणामं. — b) Ñ1 T1 G (except G3) गोष्ठस्य; Dn (!) D5.6 कोशस्य; D1.2 श्रेष्ठस्य; M2 कोष्ठानां; Cd कोष्ठस्य (as in text). Ś1 महीपते; G4 °पतेः. — c) S राजन् (for राजा). G6 कौंतेय. — d) V1 यज्ञाय च (for °यैव). D1.2 महो (corr. marg. to °नो).

9 a) K ते; Dn(!) D6 ये; G1 तत् (for तं). — b) K1–3 D5 (before corr.) सह चाब्रु(K3 °भु)वन्; Ñ1 V1 Dn D5(after corr.).6 सहिताब्रु°; B1.3 T1 G2–5 सहसाब्रु°; B6 महताब्रु° (for सह चाब्रु°). Ś1 पृथक्चैव सहाब्रुवन्; G6 त्वरयंतस्तदाब्रुवन्. — c) G2.6 यज्ञकालं. — d) G4 क्रीयताम्. K1 सत्रं; V1 B3.5 D3–5 आशु; B1 अनु; D1.2 अंग्र (for अत्र).

10 a) K1 Ñ1 V1 B5 D2 तथैवं; B2 D3–5 तथैव; B3.4 G1 अथैनं. K4 B1.2.4.5 D (except D6) G4 एवं (for एव). K2 corrupt. — b) D3.5 तस्याम् (for तेषाम्). — c) B D1–5 G4 धर्मात्मा (for वेदा°). — d) Ś1 K1.4 Ñ1 Dn D6 चैव; D4 चैवा- (for चापि). G1 इदयश्चात्मनि जानतां; G6 सुप्राप्यश्चैव जानता. Cd (as

C. 2. 1213 B. 2. 33. 10 K. 2. 36. 10 ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चापि विजानताम् ॥ १०
जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ११
प्राकारः सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
बलाधिकारे निक्षिप्य संहृत्यानकदुन्दुभिम् ॥ १२
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ १३
तं धनौघमपर्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् ।
नादयन्रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १४
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् ॥ १५
तं मुदाभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ।
संपृष्ट्वा कुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः ॥ १६
धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभः ।
भीमार्जुनयमैश्चापि सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७
त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्तते ।
धनं च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८
सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत ।
उपयोक्तुं द्विजाग्र्येषु हव्यवाहे च माधव ॥ १९
तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया ।

in text) दृश्यः (gloss दर्शनयोग्यः); Cn cites अदृश्यः. Cd cites विजानतां (as in text).

11 ^{a}) K Dn_2 जगतां (K_2 गच्छतां); G_6 मृगंतस्; Cd जगतस् (as in text). T_1 G (except $G_{2.6}$) तस्थुषः; M_2 °षं; Cd °षां (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ प्रभावश. K_2 अत्ययश्च; K_3 $Ñ_1$ V_1 $B_{1.3}$ D_{1-4} T_1 G_{1-4} M_1 अव्ययश्च; Cd.n (as in text) अप्ययश्च (Cd gloss प्रलयस्थानं). G_1 सः (for ह). — ^{c}) K_4 °भव्यं (for °भव्य-). K_2 °भवन्नाथ; K_3 °जगन्नाथः; B_1 °भवो नाथः. — ^{d}) $D_{3.5}$ क्लेशनाशनः. — After 11, G_1 ins.:

326* प्रधानः सर्वलोकानां भोजवृष्ण्यन्धकाग्रणीः ।

12 ^{a}) K_3 D_4 प्रकारः; B_1 प्राकारं; G_6 प्रवरः; Cd प्राकारः (as in text). K_3 $D_{1.2}$ °वृष्णिनाम्; D_6 °वृत्तीनाम्. G_1 सर्वेषामिष्टदो लोके. — ^{b}) K भयेषु; G_4 आद्यस्तु (for आपत्सु). D_3 T_1 $G_{1.2.6}$ हरिः (for ऽरिहा). D_5 अभयस्य प्रदोरिहा. — ^{c}) G_2 बलेधिकारं; G_6 बलाधिकारं. D_6 संक्षिप्य. — ^{d}) K_1 श्रीमता; V_1 S संमान्य; B_1 महत्या; D (except D_6) सम्यग्; Cd संहृत्य (as in text). K_3 Dn_2 $D_{1.3-6}$ T_1 $G_{1.6}$ [आ]नकदुंदुभिः (D_3 °भि).

13 ^{a}) K_3 उपापतम् (for उच्चावचम्). — ^{c}) D_4 पुरुषव्याघ्र; G_1 पुरतः कृत्वा.

14 ^{a}) $Ś_1$ B (except $B_{3.4}$) D_{1-5} $G_{1.2.6}$ M_2 तद्; D_6 ते (for तं). $B_{1.2.5}$ D_{1-3} बलौघम् (for धनौघम्). — ^{b}) $Ś_1$ B_2 अव्ययं; B_5 D_{3-5} उत्तमं (for अक्षयम्). — ^{c}) B_4 आदाय; G_2 नदावन्; G_3 नादवन्. — ^{d}) B_1 विवेश पुरुषोत्तमः; G_1 ह्युपायान्मधुसूदनः. — After 14, N (except $Ñ_1$) ins.:

327* पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ।

[B_1 युक्तम् (for पूर्णम्). K_4 आपूरयत्येषां.]

15 ^{a}) $G_{1.3}$ आसूर्यमिव. Cd cites असूर्यं (as in text). — ^{b}) $K_{1.3}$ B_1 D_4 निर्वा(D_4 °वां)तमिव. Cd cites निवातं (as in text). — After 15^{ab}, G_1 ins.:

328* अथ सर्वे समुत्थाय काञ्चनासनमाददुः ।

— G_1 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K_4 समुपेतं तज्; B_1 समवेतेन (for समुपे°). — ^{d}) K_3 जगृषे; T_1 $G_{3.4-6}$ जहर्षे (for जहृषे). G_2 भरतं. K_{1-3} D_5 (marg. *sec. m.*) कुलं; B_2 बलं (for पुरम्).

16 T_1 $G_{1.3.5}$ om. 16^{ab} (for G_1 cf. v.l. 15). K_3 तेभिसंगम्य; V_1 D_{3-5} समुपा° (for [अ]भिसमा°). — ^{c}) $Ñ_1$ V_1 B_{2-6} Dn $D_{1.2.6}$ $G_{2.4.6}$ M स (for सं-). $K_{1.3}$ संपृच्छय; K_2 °प्रच्छ; B_1 स पृष्टः (for संपृष्ट्वा). $Ś_1$ चैनं (for चैव). G_1 कुशलं पृष्टवंतं तान्. — ^{d}) K_3 T_1 $G_{3.5.6}$ युधिष्ठिरं. G_1 सुखासीनाञ्जनार्दनं.

17 ^{a}) K_{1-3} धौम्यद्वी(K_3 °द्वै)पायनाद्यैश्च; K_4 °द्वैपायन-मुख्यैर्; G_1 धौम्यवासमुखाचार्यैर्; G_3 °द्वीपायनमुखैर्. — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1.2.6}$ G_2 पुरुषर्षभ; K_{1-3} भरतर्षभः (K_3 °भ); G_1 परिवारितं. — ^{c}) V_1 B D G_6 चैव (for चापि.) G_1 भ्रातृभिर्नृपमुख्यैश्च. — ^{d}) D_5 कृत्स्नमब्र°.

18 Before 18, all MSS. except $Ś_1$ K M_1 ins. युधिष्ठिर उ° (*or* युधिष्ठिरः). — ^{a}) $Ñ_1$ $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ त्वां (B_2 तं) प्राप्य (for त्वत्कृते). $Ś_1$ B (except $B_{4.5}$) $D_{1.2}$ कृत्स्ना (for सर्वा). G_1 भवत्कृते मही सर्वा. — ^{b}) B_1 $D_{1.2}$ मद्वशा.

19 ^{a}) T_1 $G_{3.5}$ धनमिदं (for इच्छामि तत्). — ^{b}) D_5 T_1 M_1 °सुतं (for °सुत). — ^{c}) K_2 उपयुक्तं; K_3 °युक्ता (sic); B_5 °युक्तुं; D_4 °युंक्तं (for °योक्तुं). $Ś_1$ K $Ñ_1$ Dn D_6 द्विजाग्र्ये($K_{2.3}$ Dn_2 °ग्रे)भ्यो; B_{1-4} $D_{3.4}$ द्विजाग्रेषु. — ^{d}) V_1 B_5 D_3 $G_{1.3}$ हव्यवाहेषु; D_6 °वाहेन (for °वाहे च).

अनुजैश्च महाबाहो तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
स दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज ।
त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१
मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो ।
अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२
तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं बहूक्त्वा गुणविस्तरम् ।
त्वमेव राजशार्दूल सम्राडर्हो महाक्रतुम् ।
संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् ॥ २३
यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते ।
नियुङ्क्ष्व चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

सफलः कृष्ण संकल्पः सिद्धिश्च नियता मम ।
यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
ईहितुं राजसूयाय साधनान्युपचक्रमे ॥ २६
तत आज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हणः ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ २७
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ २८ C 2 1232 B. 2 33 28 K. 2 36 28

---

20 ^{a}) K2 द्रष्टुम्; V1 प्रष्टुम् (for यष्टुम्). — ^{c}) V1 अंधकैश्च (for अनु°). — ^{d}) Ś1 Dn2 D1m.2m.4.6 M1 Cnp तदनु°; K1 D3 तन्ममा°; K4 G6 त्वमनु°; B1 D1.2 तस्यानु°; Cn तन्मानु° (as in text). B4 तन्माज्ञातुमिमर्हसि (sic).

21 ^{a}) B3 G6 सं-; Dn D1.2.6 तद् (for स). Ś1 समीक्षय त्वं; K2 संदिक्षप (sic) त्वं; K3 स दीक्षय त्वं; K4 स दीक्षयस्व (for स दीक्षापय). — ^{b}) Ś1 स्वम्; M2 (by corr.) त्वाम् (for त्वम्). K3 आत्मानो. D4 महाभुजः; G5 °जं. — ^{c}) D3 गोविंद (for दाशार्ह). G2 इष्टं भवति दाशार्ह. — ^{d}) G1 विपापो. D1.2 भवितो. K3 त्वहं; T1 G3.5 [अ]प्यहं; G6 [अ]स्म्यहं.

22 ^{a}) Ś1 मां वाप्यनुजानीहि (sic); K1-3 मां वा (K2 om. वा) त्वमनु°; K4 G2.4 मां चैवाभ्य(K4 °प्य)नु°; Ñ1 V1 B1.3 D6 मां चाप्यभ्यनु°; D3 मां वाप्यभ्य×जानीहि; T1 G3.5 मां त्वमप्यनु°; G1 मां वापि ह्यनु°. — ^{b}) G6 एवम् (for एभिर्). — ^{d}) D1.2.4 कृतम्; G1 गतिम् (for क्रतुम्). G1.4 उत्तमां (for °मम्).

23 Before 23, V1 B1(marg.).2.3.5 Dn D3-6 G1.3 ins. वैशं° उ° (or वैशं°). — ^{a}) B2.3.6 D1.2 कृष्णस्तं (by transp.). — ^{b}) V1 बहुत्वाद्; B2 वन्ध्वर्थं; B3 बह्वर्थाद्; B5 D1.2 बह्वर्थं; B6 Dn2 D3-5 वर्णयन्; G6 बहूक्ते (for बहूक्त्वा). — Before 23^{cd}, B1(marg.).4 ins. कृष्ण उ°. — ^{c}) V1 त्वयि मनुजशार्दूल. — ^{d}) V1 सम्राडर्हे; B1 सम्यगर्हो; G1.2 सम्राड(G1 °डा)हो; M1 °डर्ह. — Dn1 om. 23^{ef}. — ^{e}) K3 समाप्नुहि; T1 G2.6 प्राप्नुहि त्वं (G6 त्वा) (for संप्राप्नुहि). Ñ1 यथा (for त्वया).

24 ^{a}) D4 G2 यज्ञे; G6 °ज्ञैर् (for °ज्ञं). — ^{b}) D1.2 प्रेयसि; Cd श्रेयसि (as in text). K4 °स्युप° (for °स्यव°). — ^{c}) Ñ1 V1 B3 Dn D6 स्वं (B2 om. स्वं) च; B4 G1 वापि; M2 तस्य (for चापि). B1.3.6 D1.2 विनियुंक्ष्व च (D1 स्व; D2 स) मां कृत्ये. T1 corrupt. — ^{d}) B (except B4) D1-5 तेनघ (for ते वचः).

25 ^{a}) G1 सफलं. D1.2 कृतसंकल्पः. — ^{b}) B1.2.5 D1.2 परमा (for नियता). — ^{c}) G2 यन्मम त्वं; G6 यन्महत्वं (for यस्य मे त्वं). — ^{d}) G1 यथेष्टेवम् (for °प्सितम्). B6 D1.2 S अवस्थितः (G3 °तैः); Cd उप° (as in text). — After 25, D1.2 ins. a passage given in App. I (No. 17).

26 K3 G1 om. the ref. — ^{a}) K1-3 V1 Cd च (for तु). — ^{b}) D6 संमतो (for पाण्डवो). — ^{c}) K आहर्तुं; Ñ1 V1 B2-6 D G M ईजितुं (D1.2 इजितुं; D4 ईजितं; G4 याजितुं); B1 ईप्सितं (for ईहितुं). See Addenda. Ñ1 B5 Dn D3-5 राजसूयेन; D6 °यस्य (for °याय). — ^{d}) K3 G1.3 स धनानि (for साध°). V1 माधवोभ्युपचक्रमे. — Cd appears to begin a new adhy. with this stanza.

27 ^{a}) Ś1 K2.3 Ñ1 B1 Dn D6 ततस्त्वाज्ञा°; K1.4 ततश्चाज्ञा°. — ^{b}) Ś1 °वोरिनिबर्हणं; K3 °वो परिबर्हिणं; B5 D3-5 स राजा राजसत्तमः; D1.2 °वो विनिबर्हणः — ^{c}) Ś1 सहदेव; K2 पूजां देव; G2 सहदेवो. Ś1 K3.4 कुरुश्रेष्ठं (K3 °ष्ठो); K1 नृपश्रेष्ठो; D1.2 युधां श्रेष्ठ; T1 युधा श्रेष्ठं; G1 युधि श्रेष्ठं. — S *repeats* (with v.l.) 27-28^{ab} (G3 om. 28 here), 29-31, at the beginning of adhy. 32. For the variants see that place (342*).

28 G3 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{a}) M2 तथोक्तानि. — ^{b}) B1 यज्ञीयानि (for यज्ञाङ्गानि). — K1 om. 28^{cd}. — ^{c}) B3 G4 अथो°; D2 G6 यथो°; M2 तत्रो° (for तथो°). — ^{d}) K3 मंडलानि; K4 मंगल्यानि; B6 यज्ञांगानि

C 2 1233
B 2 33 29
K 2 36 29

अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेव हि ।
समानयन्तु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम् ॥ २९
इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ३०
सर्वकामाश्च कार्यन्तां रसगन्धसमन्विताः ।
मनोहराः प्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम ॥ ३१
तद्वाक्यसमकालं तु कृतं सर्वमवेदयत् ।
सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे महात्मनि ॥ ३२
ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विजः समुपानयत् ।
वेदानिव महाभागान्साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ॥ ३३
स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः ।
धनंजयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ३४
याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ।
पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ ३५
एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुत्राश्च भरतर्षभ ।
बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६

(for मङ्क°).

29 B3 om. 29^{a} with धौम्योक्तान् (in b). — a) K2.3 D4 अधियज्ञस्य; D1.2 °यज्ञान्स-; T1 G5 अथ यज्ञार्थे-; G1.3.6 अथ यज्ञांश्च. Cd cites अधियज्ञान् (as in text). — b) T1 G5 क्षणम् (for क्षिप्रम्). K4 B3.5 च (for हि). — c) G3 पुरुषान्. — d) K1 यथायोग्यं; G3 °योगा (for °योगं).

30 b) K1.2 Ñ1 B6 D1.2.4 द्रुमश्च; K4 रुमश्च; B1 पूरुषो; Dn1 D3.6 पुरुश्च; S रुक्म(T1 G4 M °ग्म)श्च (for पूरुश्च). — After 30^{ab}, K4 ins.:

329* सूताश्च सहिताः सर्वे शुचयो मृष्टकुण्डलाः ।;

while S ins.:

330* समीको ध्वजसेनश्च पञ्च सारथिपुंगवाः ।

[G3 om. up to पञ्च सा. G1.2 समिक्रो; M1 शामीको. M2 समीपोर्द्ध्वजसेनश्च.]

— c) Ś1 अन्नाभ्याहरणे; T1 G4.5 °धिकरणे; G1 °द्यकरणे; G3 °दकरणे. — d) K1-3 D4.5 मे (for मत्-). T1 °कामया (for °काम्यया). — After 30, G3 ins.:

331* उपस्थितान्सर्वकामान्सुगन्धिकनकप्रभान् ।

31 a) K4 सर्वकामश्च; B3.4.6 सर्वे कामा°. Cd cites कामाः. K3 कार्यं वा (for कार्यन्तां). S सर्व(G2.6 °र्वे)भक्ष्यां(G1.6 M1 °क्ष्या)श्च पेयां(G1.6 M1 °या)श्च. Cv cites pratika as सर्वे पेयान्. — b) B1.2.6 D1.2 रसा (B1.6 रस-) गंधाश्च सर्वशः; T1 G3-5 M2 रस(M2 रथ)-गंधसमन्वितान्. — c) Ś1 K B1 Dn1 D4.6 G3 Cd मनोरथ- (for °हराः). B1 प्रतीकारा. T1 G4.5 M2 मनोहरान्प्रीतिकरान् (G5 °रा). — d) K1-3 V1 D4 कुरुनंदन; T1 °सत्तमं; G2 °सत्तमाः; M1 संतु नित्यशः. Cv cites कुरुसत्तम (as in text).

32 a) G2 तद्वाक्यं. Ñ1 V1 B4.5 Dn D6 च; D5 नु; G4 तत् (for तु). — b) Ś1 वाक्यं (for कृतं). B1.2.6 D1.2 S सर्वं कृतम् (by transp.). K Ñ1 V1 B3-5 Dn D3-6 न्यवेदयत्; B2.6 D1.2 अबोध°. — d) K3 D3 धर्मराजमहात्मनि; K4 S °राज्ञे महात्मने (G2.5 °नि); V1 B3 °पुत्रे महात्मनि; B2.6 D1.2 °राजो (B2.6 °जे) महामतिः; B4 Dn (!) D6 °राजे युधिष्ठिरे.

33 a) K1.2 D4 द्वीपायनो; D3.5 द्वैपायनं. — b) D3.5 ऋत्विग्भिः (for ऋत्विजः). — c) G2.6 देवान् (for वेदान्). B6 एव (for इव). G1 (corrupt) देवानी च. — d) K1 साक्षान्मूर्तिद्विजोत्तमान्.

34 T1 G2.4.6 M om. 34^{ab}. — b) G3 स्वयं (for तस्य). — G1.5 ins. after 34^{ab}: T1 G2.4.6 M (all of which om. 34^{ab}) ins. after 33:

332* मूर्तिमान्सामवेदोऽथ वेदवेदाङ्गपारगः ।

— d) B3 सुषामा; G2.3.6 सुनामा; G4 ससामा. Ś1 सामभोगवत् (sic); G1 सामहोद्भवः.

35 a) K4 Ñ1 B (except B4.5) D1.2 T1 G3-6 M2 (by corr.) बभूवास्य; V1 [ऽ]भवच्चास्य; G1 बभूवाक्यो. — b) K3 V1 B1 Dn2 D3.5 G6 धर्मिष्ठो (for ब्रह्मिष्ठो). Ś1 धुर्यसत्तमः; Ñ1 V1 B6 D6 [ऽ]ध्वर्युरुत्तमः; B1 °रेव च; G2 °सत्तमैः. — c) Ś1 corrupt. — d) B2 D1.2 भुवि; D6 विभुः (for [ऽ]भवत्). Ś1 K धौ(K2 सा)म्येन च सहा(K3.4 by transp. सह चा)भिभुः (Ś1 °भितः); B3 धौम्येन च सह प्रभो; S रैभ्यो ब्रह्माथ (G3.5.6 ब्राह्मण ; M1 ब्रह्मा च) सत्तमः.

36 a) D4 om. 36^{a}. Ś1 K Dn D6 पुत्रवर्गो(Ś1 °र्ग-; K1 °र्गा)श्च; T1 शिष्यवर्गांश्च. — b) Ś1 K2.3 Dn D4.6 शिष्याश्च; T1 पुत्रांश्च; G2 पुत्रै° (for पुत्रा°). Ś1 पुरुषर्षभ; G1 ऋषिसत्तमाः; G2 भरतर्षभः. K1 शिष्यवर्गाश्च भारत; K4 शिष्टाप्य भरतर्षभः (sic); B1.2.6 D1.2 पुत्राः(B6 °त्र-) पौत्राश्च भारत. — c) D6 तमूचुर् (for बभूवुर्). Ñ1 होतृकाः; V1 येनुगाः; D4 गोत्रगाः; D6m होत्रिणः; S ऋत्विजः (for होत्रगाः). — $36^{d} = 46^{d}$. — After 36, S ins.:

333* स्वयं च भगवांस्तत्र शिष्यैः सर्वैः पुरस्कृतः ।

ते वाचयित्वा पुण्याहमीहयित्वा च तं विधिम् ।
शास्त्रोक्तं योजयामासुस्तद्देवयजनं महत् ॥ ३७
तत्र चक्रुरनुज्ञाताः शरणान्युत शिल्पिनः ।
रत्नवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ ३८
तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः ।
सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ॥ ३९

आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ।
उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान्प्राहिणोत्तदा ॥ ४०
आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानपि ।
विशश्च मान्याञ्शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१
ते सर्वान्पृथिवीपालान्पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आमन्त्रयांबभूवुश्च प्रेषयामास चापरान् ॥ ४२ C. 2. 1246 B. 2. 33. 42 K. 2. 36. 42

कृष्णद्वैपायनो राजन्सदस्यमकरोत्प्रभुः ।

[(L. 1) T1 G3–5 व्यासः (for तत्र). — (L. 2) G3 व्यासः (for राजन्). G4 M2 सादस° (for सदस्य°).]

37 ᵃ) Ś1 Ñ1 V1 B1 G1.2.6 M2 पूजयित्वा; T1 G3–5 प्रीयमाणाः (for वाच°). B1 पूजार्हम् (for पुण्याहम्). — ᵇ) K1 B1 अर्चयित्वा; K4 D4 आहयित्वा; Ñ1 B5 D3.5 Cn ऊहयित्वा; B2–4.6 D1.2 हु(B3 कृ)त्वा चैव; Dn (erroneously) D6 कल्पयित्वा; T1 G3–5 वाचयित्वा; G1.2.6 M ईरयित्वा (for ईहयित्वा as in Ś1 K2.3). B (except B5) यथाविधि; D1.2 यथा विधिः; S महाव्रताः (G3 °बलाः; G6 °तपाः) (for च तं विधिम्). V1 हुत्वा च समिधस्तथा. — ᶜ) T1 शास्त्रोक्तैर्. K1–3 D4.6m T1 M1 माप(K3 °ग)यामासुस्; V1 B2–4.6 घोष°; Dn D6 G2.4.6 पूज°; D1.2 प्रेष°; G3 याज° (for योज°). — ᵈ) T1 G3.5 ते; G1 तं (for तद्). K1.2.4 D6 एव; D4 द्वेव-; G1 देवं (for देव-).

38 ᵃ) K2.4 B3.5 D3.4 G2.6 ततश् (for तत्र). Ś1 अविज्ञाताः (for अनु°). — ᵇ) D4 शरण्यानि; D6m गृहाणि (gloss); G4 करणानि; G5 शरण्यान्; G6 शरणान्; Cd शरणानि (as in text). K3 T1 G2.3.5.6 [अ]थ; G1 [उ]प(for [उ]त). D3 शिल्पिभिः. D5 शरणायुतशिल्पिभिः. — ᶜ) Ñ1 V1 Dn D6 गंधर्वंति; D1.2 बल°; G4 तत्व° (for रत्न°). — ᵈ) T1 G (except G4) च (for [इ]व). — T1 G M1 ins. an addl. colophon after 38 (G2.3.6 after 39ᵃᵇ); while M2, after 39, reads 41 (for the first time) and then follows the addl. colophon. The adhy. no. is 39 in all these MSS. except G3, which has 40.

39 Before 39, T1 G3.4.6 M1 ins. वैशं°. — ᵃ) K1 ततश्चाज्ञा°; B3–5 D3.5 ततस्त्वाज्ञा°; D4 तत्र आज्ञा°. — ᵇ) K2.4 D4 राजसत्तम. — After 39ᵃᵇ, G2.3.6 ins. an addl. colophon (cf. v.l. 38). — ᶜ) V1 B2–6 D1.2 महाप्राज्ञं; B1 D3.5 तदा मध्ये; G1 तथा सद्यो; G4 तदासाद्य; M2 तदाहूय. — ᵈ) K2 D4 मंत्रणे; B1 D3.5 मंत्रिणां; G6 °णः (for °णं). Ś1 K2.3 Ñ1 Dn D4.6 पुरुषर्षभः (Ś1 °भाः; K3 D4 °भ); K4 G6 कुरुनंदनः (G6 °नं); V1 B5.6 G5 कुरुसत्तम; G3 कुरुसत्तमाः. — After 39, M2 reads 41 (for the first time) followed by an addl. colophon (cf. v.l. 38). — After the colophon, M2 ins.:

334* वैशंपायनः ।

सहदेवं तदा प्राह मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ।
उवाच राजा कौन्तेयो वचनं वचनक्षमम् ।

[Line 1 = (var.) 39ᶜᵈ.]

40 Before 40, B6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ᵃ) K4 आमंत्रणाय. Ś1 K2 दूतांस्त्वां; K4 B2.4.6 D2 दूतान्स्वान्; B1 दूतांश्च; B5 lacuna; T1 दूतार्थं; G1 दूतां(वै)स्त्वं. — ᵇ) B1.2.6 D1.2 °गामिनः; T1 corrupt; G2 M2 °गं द्रुतं (for °गान्द्रुतम्). G1 corrupt. Cd cites आशुगान् (as in text). — Before 40ᶜᵈ, B4 ins. वैशं° उ°. — ᶜ) K1 B5 G1 उपसृत्य; G4 °श्रित्य; G6 °कृत्य; M2 इति श्रुत्वा. G2.6 ततो (for वचो). K3 राज्ञा. — ᵈ) G1 स्व- (for स). Ś1 चैनान् (for दूतान्). G2.6 द्रुतं (for तदा).

41 Before 41, B4 ins. सहदेव उ°. — ᵃ) K4 आमंत्रयस्व राजेंद्र. — ᵇ) Dn (!) D6 भूमिपानथ; D3 सत्यवादिनः. — D3 om. 41ᶜᵈ. — ᶜ) Ś1 विशांश्च. B1.2.5m.6 सभ्यान् (for मान्यान्). — ᵈ) K2.3 Ñ1 B2.5.6 D1.2 ह (for च). K1 D5 सर्वेमा(D5 सर्वाना)नीयतामिह; B1 सर्वांस्तानानयेदिह; D4 सर्वानानय तेन हि; T1 G4–6 M1 सर्वांश्चा(T1 °श्च)नयतेति च.

42 Before 42, K3 V1 B Dn D1.2.5 S (except G3) ins. वैशं° उ° (*or* वैशं°). — ᵃ) B3 D1.2 ते सर्वे °पालाः; Dn (!) D6 समाज्ञप्तास्ततो दूताः; D3 कुलीनानकुलीनांश्च. — ᶜ) K3 T1 G ते (for च). — ᵈ) Ś1 प्रेषयामासुराशु च; K1 °मासुरध्वरे; Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–3.5 आ(D3 अ)नयंश्चापरान्द्रुतं; D6 प्रेषयामासुरुत्सुकाः. — After 42, M1 reads 53–54; while Dn (!) D1.6 ins.:

335* तथापरानपि नरानात्मनः शीघ्रगामिनः ।;

and finally T1 G1.3.5 ins.:

336* दूतास्ते वाहनैर्जग्मू राष्ट्राणि सुबहूनि च ।,

which latter is followed (in those four MSS.) by 53–54 (cf. M1 above).

43 G1 om. 43ᵃ–44ᵇ. M1 reads 43–45 after 50.

C. 2 1247
B. 2 33 43
K. 2. 36. 45

ततस्ते तु यथाकालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
दीक्षयांचक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४३
दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ४४
भ्रातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैस्तथा ।
क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्र नानादेशसमागतैः ।
अमात्यैश्च नृपश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४५
आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ।
सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ४६
तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शासनात् ।
बह्वन्नाञ्शयनैर्युक्तान्सगणानां पृथक्पृथक् ।
सर्वर्तुगुणसंपन्नाञ्शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ४७
तेषु ते न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा भृशसत्कृताः ।
कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्तकान् ॥ ४८
भुञ्जतां चैव विप्राणां वदतां च महास्वनः ।
अनिशं श्रूयते स्मात्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ४९
दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
एवंप्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ॥ ५०
गवां शतसहस्राणि शयनानां च भारत ।
रुक्मस्य योषितां चैव धर्मराजः पृथग्ददौ ॥ ५१

— ^{a}) G3.4 तत्र (for ततस्). K2.3 B1.2.6 D1.4 तु ते (by transp.). Ñ1 °कामं (for °कालं). — ^{c}) K1 दीक्षितं चक्रिरे; K2 D4 दीक्षायां च°. — After 43, S (G1 om.) ins.:

337* ज्येष्ठामूले अमावस्यां महाजनसमावृतः ।
रौरवाजिनसंवीतो नवनीताक्तदेहवान् ।

[(L. 1) G2 ज्येष्ठ° (for ज्येष्ठा°). T1 G5 M1 त्वमा°; G2 ह्यमा° (for अमा°).]

44 G1 om. 44^{ab} (cf. v.l. 43). For sequence of M1, cf. v.l. 43. — ^{a}) B1 सत्य-; G4 सर्व-; G6 स ह (for स तु). — ^{b}) K4 °पुत्रो (for °राजो).

45 For sequence of M1, cf. v.l. 43. — ^{a}) B1.6 ज्ञातिभिर्भ्रातृभिश्चैव. — ^{b}) K1 विविधैस् (for सचिवैस्). B1.4.6 Dn D6 G1.3 (both before corr.).6 सह (for तथा). — ^{c}) B6 स- (for च). K1 नृपश्रेष्ठ; K3 Dn D6 T1 G1.4.6 M मनुष्येंद्रैः; K4 G3.5 मनुष्यैश्च (for °ष्येन्द्र). G2 क्षयैश्च मानुषेंद्रैश्च. — ^{d}) K3 D4 °गमैः (for °गतैः). — ^{e}) G4 आहूतैश्च (for अमात्यै°). K2–4 Ñ1 V1 B2.5 Dn D2.4.6 M1 नरश्रेष्ठो; D3.5 नृपश्रेष्ठ.

46 ^{a}) G6 सर्वे (for तत्र). — K4 transp. 46^{b} and 46^{d}. — G6 om. 46^{c}–49^{b}. — ^{c}) B4 सर्वे (for सर्व-).

47 G6 om. 47 (cf. v.l. 46). — ^{a}) K3 M1 आवसथं; Cd as in text. — ^{b}) G1 सहदेवस्य (for धर्म°). — ^{c}) Ś1 बह्वन्नाञ्शयने युक्तान्; K1–3 D1.2 बह्वन्नशयनैर्यु°; Ñ1 V1 B1.3–5 Dn D3.5.6 G5 बह्वन्नाच्छादनैर्यु(G5 °रु)क्तान्; B2.6 बहूनां शयनैर्यु°; D4 बह्व[न्न]-शमनैर्यु°; T1 बह्वंतान्नूच्छयनैर्यु°; G1.4 बह्वन्नांश्च धनैर्यु°; G2 बह्वन्नान्व्यंजनोपेतान्. — ^{d}) K1–3 D4 ब्राह्मणानां; G1 सगणांश्च (for सगणानां). — ^{e}) Ś1 -गण- (for -गुण-). B2 G1 -संपन्नाः. K1–3 D1.2.4 सर्वत्र गुणसंपन्नाः (K1.3 °न्नान्). — ^{f}) B5 शिल्पान्यथ; D4 शिलिनोत्र (sic); G1 शतशोथ.

48 G6 om. 48 (cf. v.l. 46). — ^{ab}) K3 [ऽ]प्यव-सन्; B2 चावसन्; D4 व्यवसन् (for न्यवसन्). Ñ1 V1 B5 D3 नृपसत्कृताः; B1–4.6 D1.2 च सहस्रशः; D5 [अ]प्येव [? read च] सत्कृताः; D6 नृशंस°; G4 बहुस° (for भृशस°). G1 शिल्पमुख्यकृतेष्वेषु न्यवसन्ब्राह्मणां[? read °ण]स्त्रियः. — ^{c}) K1 कथयंति; D1.2 कथयंत; D4 कश्च यक्षः (sic). Ñ1 कथा दिव्याः; T1 G3.5 कथां बह्वीं; G1 कथा बह्व्याः; G4 कथां बह्वीः. — ^{d}) D1.2 पश्यतो; D5 पश्यंते.

49 G6 om. 49^{ab} (cf. v.l. 46). — ^{a}) भूभृतां (for भुञ्ज°). G5 चाथ (for चैव). — ^{b}) B5 T1 G1–3.5 M1 ददतां; D4 वं°; M2 न° (for व°). K2 B4 महात्मनः; D6 महत् (by corr. °हान्) स्वनः; T1 G1.3.5 M1 महात्मनां. — ^{c}) Ś1 K4 Ñ1 B1.2.4 Dn D6 तत्र; V1 B6 D1–3.5 तस्मिन्; B3 चास्मिन्; B5 यस्मिन्; D4 G2 स्मार्त-; T1 G3.5 चात्र; G1 पानं; M2 शब्दो (for स्मात्र as in K1–3 G4.6 M1); cf. v.l. 50^{d}. — ^{d}) B1.2.6 D1.2 सहस्रशः; T1 G3.5 M1 महास्वनः (G5 °नाः) (for महात्मनाम्).

50 ^{a}) G1 दियतां दियताम्; G4 दीय्यतां दीय्यताम्. K1 चेति; K4 एव; V1 B3–5 D3.5 एभ्यो; D1.2 येषां (for एषां). — ^{b}) V1 B3.4.6 भुज्यतां पीयताम्; D1.2 भुंजतापियताम्; G2.4.6 भुंजतां भुंजताम्. K3 D1.2 अपि (for इति). — ^{c}) K1–3 D4 बहु° (for एवं°). K1.2 D4.6 संकल्पाः (for संज°). Ś1 एवंप्रकारः संजल्पः. — ^{d}) Ś1 B1 D4 G3 श्रूयते. K2 D4.5 स्मार्त्त-; B1 [ऽ]स्य च; T1 G5 चात्र (for स्मात्र); cf. v.l. 49^{c}. K4 B1.2.5 D1–3.5 सर्वशः (for नित्य°). — After 50, M1 reads 43–45.

51 G2 om. 51^{a}–53^{b}. — ^{a}) B1.2.6 D1.2 T1 G3.5.6 M गवायुत- (G3 °तं); G1 (corrupt) गोगवाहि (for गवां

प्रावर्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः ।
पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ॥ ५२
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् ।
नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय भरतर्षभ ॥ ५३
द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ।
भ्रातॄणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिंजयः ।
भीष्ममामन्त्रयामास धृतराष्ट्रं च पाण्डवः ॥ १
प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ।
संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविदस्तदा ॥ २
अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्मनुजर्षभ । C. 2. 1262 B. 2. 34. 3 K. 2. 37. 3

शत-). — ^{b}) Ś1 Ñ1 शयनानि (for °नां). S (G2 om.) शतानि च (for च भारत). B (except B5) D1.2 शयनाच्छादनानि च. — ^{c}) D3 राशयश् (for योषितां). — ^{d}) K3 D4 धर्मराज्ञः. K3 D3 पृथक्पृथक् (for °ग्ददौ).

52 G2 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) G6 प्र° (for प्रा°). K3 B3.6 G1 [प्]व; D4 [इ]व (for [प्]वं). G1.4 यज्ञस्य. — ^{d}) D1.2 च; D6 [प्]व (for [इ]व). B (except B1.4) D4 त्रिपिष्टपे; D6 (by corr.) त्रिविष्टपं. Cd cites text.

53 G2 om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). T1 G1.3.5 read 53–54 after 336*, M1 after 42. — ^{b}) K4 पांडव; B1 G4 M2 पांडवः. Cd as in text. — ^{c}) K2-4 D4 M1 हास्तिनपुरे; D3 G1.2.4–6 हस्तिनपुरं; M2 हस्तिनपुराद्. — ^{d}) K1.2 D1.2 G1.4 भरतर्षभः; Dn D4.6 पुरुषर्षभ (D4 भः); G3 °भं. — After 53, G2.3.5.6 M2 ins.:

338* बाह्लीकाय सपुत्राय भूरिश्रवसभीष्मयोः ।

[G5.6 समुद्राय (for सपुत्राय). G3 एव च (for -भीष्मयोः).]

54 For T1 G1.3.5 M1 cf. v.l. 53. — ^{c}) A few MSS. भ्रातॄणां; T1 ब्राह्मणाश्. — ^{d}) V1 ये च रक्ता; T1 G1.2 ये न रक्ता; G3 M1 ये तु रक्ता (M1 by corr. रक्तं). B2 D6 युधिष्ठिरं. Ś1 K2.3 D4 अनुरक्तो युधिष्ठिरः.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* N (except D1.2) G6 M1 राजसूय. — *Adhy. name:* G1 राजसूयदीक्षणं; G6 M2 राजसूयदीक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 30 (as in text); K2 D3 31; Dn1 33; S (G3 om.) 40. — *S'loka no.:* K2.3 Dn 56; D1.2 30; T1 M1 18.

31

1 After the ref., S ins.:

339* तत आमन्त्रिता राजन्राजानः सत्कृतास्तदा ।
पुरेभ्यः प्रययुः स्वेभ्यो विमानेभ्य इवामराः ।

[(L. 1) G1 ततस्त्वामंत्रितो. — (L. 2) G3.5.6 तेभ्यो (for स्वेभ्यो).]

— The sequence of stanzas 1–6 in S (which om. 1^{cd}) is: 4, 2^{cd}, 3, 1^{ab}, 5^{ab}–6^{ab}, 2^{ab}, 6^{cd}. — G6 om the ref. — ^{a}) S नकुलो (for स गत्वा). D3.5 G1.2.4. M1 हस्तिनपुरं; M2 ह्यस्तिन°. — ^{b}) S गत्वा परपुरंजयः. Cd cites समितिं° (as in text). — After 1^{ab}, S ins.:

340* प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा भारतानानयत्तदा ।

— S (except T1) om. 1^{cd}. — ^{c}) Dn (!) D6 आमंत्रयांचक्रे (for °यामास). — ^{d}) B1.2.4.6 D1.2 स (B4 च) कौरवं (for च पाण्डवः). — After 1, N reads 6^{ab}, most MSS. *repeating* it in that place (q. v.). [In this place, Ś1 K1.2 B1 D4 ते तु; K3 B2–6 Dn D1–3.5 तेन; Ñ1 V1 तेथ; D6 तेषां (for सर्वे). B2.3.6 D1 स्वाचार्य- (for आचार्य-). D6 -प्रमुखांततः. K4 सत्कृत्यामंत्रयामासु आचार्य° etc. N ततः (K3 B3 D2 तथा) (for नृपाः).]

2 For the sequence of S cf. v.l. 1. G2.6 M2 om. 2^{ab}. — ^{a}) K3 D4 प्रययौ; M1 आययुः. — ^{b}) Ś1 ब्रह्मा यज्ञपुरःसराः. Cd cites ब्रह्म° (as in text). — G1 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) K1 संप्राप्य; K3 संश्रुतं; D2 संश्रित्य; D4 संक्रम (corrupt); D6 संस्तुत्य; T1 G3–5 M2 तं श्रुत्वा; G2.6 M1 तच्छ्रुत्वा (for संश्रुत्य). — ^{d}) K2.3 B3–5 D1 G6 M2 तथा (for तदा). G2 यज्ञवाटं विशुस्तदा.

3 For the sequence of S cf. v.l. 1. G1 om. 3^{ab}

C. 2. 1263 B. 2. 34. 4 K. 2. 37. 4 द्रष्टुकामाः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ३
दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः पार्थिवास्तत्र भारत ।
समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च ॥ ४
धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ५
सत्कृत्यामन्त्रिताः सर्वे आचार्यप्रमुखा नृपाः ।
गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ६
अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनां वरः ।
ऋतः शल्यो मद्रराजो बाह्लिकश्च महारथः ॥ ७
सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ८
यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः ।
प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महायशाः ॥ ९
सह सर्वैस्तथा म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः ।
पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १०
पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ।
आकर्षः कुन्तलश्चैव वानवास्यान्ध्रकास्तथा ॥ ११
द्रविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा ।

(cf. v.l. 2). — a) S (G1 om.) राजानः (for अन्ये च). B D2.3.5 तुष्टा (for तुष्टैर्). — b) Ś1 K Dn D1.2.4.6 M2 भरतर्षभ (K1 °भाः); B2 मनुजाधिपः; B3-6 D5 मनुजर्षभाः; T1 मनुजर्षभः. — After 3ab, S (G1 om.) ins.:

341* बहु वित्तं समादाय विविधाः पार्थिवा ययुः ।
[G6 विविधं.]

— c) K3 द्रष्ट° (for द्रष्टु°). — d) G1 धर्मराजश्च.

4 For the sequence of S cf. v.l. 1. — a) G1 om. 4a. B (except B4) D1-3.5 नानादिग्भ्यः; S (G1 om.) ते वै (G4 ते ते) दिग्भ्यः (for दिग्भ्यः सर्वे). — b) Ś1 K Dn D4.6 क्षत्रियास् (for पार्थिवास्). V1 B3.4 पृथिवीपते (for तत्र भारत). — cd) D3 समादायाथ (for समुपादाय). K4 महानि; B5 D3.5 वसूनि (for महान्ति). S समादा(G3 °धा)य महार्हाणि रत्नानि विविधानि च.

5 For the sequence of S cf. v.l. 1. — a) T1 G3-5 भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च (by transp.); G1.2.6 M2 धृतराष्ट्रं च भीष्मं च. — b) Ñ1 °कविः (for °मतिः). G1.2.6 M2 विदुरं च महामतिं. — c) G2.6 °पुरोगांश्च.

6 For the sequence of S cf. v.l. 1. — N reads 6ab first after 1 (with v.l.; cf. v.l. 1), the line being repeated here in all those MSS. except B2 Dn D3.5. — a) B5 सत्कृत्य मंत्रिताः; G3 सत्कृता मं°. — b) S कृपद्रोणमुखा (G6 °ख-) नृपाः (M1 °स्तथा). — cd) D1.2 गंधारराजः. S transp. सुबलः and शकुनिः. K3 °बलाः; G1 °रथः (for °बलः).

7 G1 om. 7a-10a; D3 om. 7. — b) T1 G3-5 ददतां (for रथिनां). — c) K1-3 B1.2.6 D1.2.4 कृपः; K4 V1 B3.4 ततः; B5 Dn (1) तथा; T1 वृकः; G2.4.6 वृतः; M1 भृतः (for ऋतः). Ś1 K Dn D4.6 च बलवान्; V1 B3.4 च नृपतिर् (for मद्रराजो). Ñ1 रितः शल्यो मत्स्यराजो; D5 शल्यः शलश्च बलवान्. — d) Some MSS. बाह्लीकश्च. Ś1 Ñ1 V1 B1.4 Dn D5.6 T1 G6 °बलः (for °रथः).

8 G1 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) K4 B5.6 Dn2 D1.2 च (for [अ]थ). — b) K2 बलः; K4 सलः; B6 D5 तथा; T1 शलं; G2 शलाः. — c) M1 द्रौणिः (for द्रोणः). — d) Ś1 महारथः; B5 D3.5 महाबलः (for जय°).

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) G2 सु-; M2 च (for स-). — b) K4 D3 S साल्व(G4 स्याल)श्च. — c) K2 प्राग्ज्यौतिषश्च. — d) K1 Dn (1) D6 °रथः (for °यशाः).

10 G1 om. 10ab (cf. v.l. 7). — a) Ś1 Dn (1) D6 स तु; M1 सर्वे (for सह). Ś1 Dn D6 M1 सह; D1.2 तदा; G3.4 महा-; M2 स्वकैर् (for तथा). K2 D4 सागरानुप°; K3 °राभूप°. — cd) G2.6 पार्वतेयाश्च. M2 वै च (for चैव). K2 बृहद्बल; B1 बृहद्रथः; Dn2 महाबलः (for बृहद्बलः). G1 पार्वतीयास्त्रपा म्लेच्छाः सागरानूपवासिनः.

11 K2 om. 11, and repeats 8cd-9ab in its place. — ab) K1.4 D2 पौंढ्को; D4 पौंद्रको. B1 तु (for च). G6 सगः (for वङ्गः). D4 कलिंगकस्. B5 D3.5 वंगाः कालिंगकास्तथा; M2 वंगः कालिंग एव च (for b). G1 पौंडकश्च तथाऽधीशः कालिंगो वंग एव च. — c) Ś1 आर्षीकः; K1 आकर्ष-; G3 आककः; M2 आर्षकः. T1 M कुंतळश्चैव; G5 कुंदळ°; G6 कुंडल°. K4 N1 V1 B5 D3.5 आकर्षाः कुंतलाश्चैव; D1.2 आकर्षकुंडला° (D2 °ल°); G2 आर्षकः कुहळ°. — d) Ś1 वनवास्यंधकास्तथा; K1 वानवाश्चांधका°; K3 D4 दानवा(D4 °वां)श्चांधका°; K4 माल्यवश्चांधक°; V1 B3.4 Dn मा(V1 गा)लवाश्चांध्रका°; B1 वालदा सांधका°; B2.5 D3.5 वानराः (B2.5 °रा) सां(D3 चां-; D5 स्वां)ध्रका°; B6 वानरा स्यांधक°; D1 वानराः सांध्रकायुधाः; D2 दानवाः सांध्रकास्तथा; D6 मालवश्चांध्रक°; T1 G2-5 वा(T1 व-; G4 दा)नवास्यो वृक°; G1 पानवास्योंधक°; G6 वानवासो नृग°; M1 वानवास्योंध्रक°; M2 कुटीकोथांध्रक°. See Addenda.

12 Ñ1 om. 12ab. — a) Ś1 G2.6 द्रमिडः; K4

कुन्तिभोजो महातेजाः सुह्मश्च सुमहाबलः ॥ १२
बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते ।
विराटः सह पुत्रैश्च *माचेल्लश्च महारथः ।
राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः ॥ १३
शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ।
आगच्छत्पाण्डवेयस्य यज्ञं संग्राममदुर्मदः ॥ १४
रामश्चैवानिरुद्धश्च बभ्रुश्च सहसारणः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ॥ १५
उल्मुको निशठश्चैव वीरः प्राद्युम्निरेव च ।
वृष्णयो निखिलेनान्ये समाजग्मुर्महारथाः ॥ १६
एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ।
आजग्मुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महाक्रतुम् ॥ १७
ददुस्तेषामावसथान्धर्मराजस्य शासनात् ।
बहुकक्ष्यान्वितान्राजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ॥ १८
तथा धर्मात्मजस्तेषां चक्रे पूजामनुत्तमाम् ।
सत्कृताश्च यथोद्दिष्टाञ्जग्मुरावसथान्नृपाः ॥ १९ C. 2. 1279 B. 2. 34. 20 K. 2. 37. 23

द्रविडः; V1 B D (except D4.5) द्राविडाः; T1 G1.2.5 M द्रमिळाः; G4 द्रविळाः. Ś1 सिंहकश्चैव; K1 शंघला°; K3 सिंहिला°; K4 D4 सिंहल°; B1 च बला°; T1 सिंह्मळाः पांड्यो; G1 सुह्मळाः पांड्या; G2.4.6 सिंहलः (G4.6 °ळः) पांड्यो; G3.5 M सिंहलाः (G5 M2 °ळाः) पांड्या (M °ड्यो). — ^{b}) K1.2 D3 कासीरकस्तथा; M1 काश्मीरका°. — ^{c}) K2 G4.5 कुंतीभोजो. B1.2.6 D2 महाराजः; D1 °राजा. — ^{d}) B6 सूक्ष्मश्च; T1 G3.5 सुभ्र(G5 °भ्रू)श्च; G4 सिह्मश्च (for सुह्मश्च). D2 [ए]व (for सु-). G4 सुमहाबलाः. Ś1 K Ñ1 V1 Dn D4.6 पार्थिवो (K1 ब्राह्मणो; K3 पार्थिवा; Ñ1 V1 ब्राह्मणा) गौरवाहनः (Ñ1 °नाः; V1 °वः); B3.4 सुम्मश्चैव (B4 सूह्माश्चापि) महाबलः; B5 D3.5 सुद्युम्नश्च महा°; G1 सुमभ्रश्च महाबलाः.

13 ^{a}) K2–4 B3 Dn1 D3.5 T1 G4 M2 बाह्लीकाश्च; D1.2 G2 बाल्हि(D2 °ह्ली)कश्च. N1 चाथ ये; T1 G3.4 च परे. — ^{b}) B1.2.6 D1.2 G1.2.5 M हि (for ते). — ^{c}) D4 विराटं; G3.6 राजानः. K4 B1.2.5 D (except D4) सह पुत्राभ्यां; B6 सह पुत्रेण. — ^{d}) Ś1 महिल्लश्च; K1 सांवेल्ल°; K2 D4 मांचेल्ल°; K3 B5 Dn D3 मावेल्ल°; K4 आवेल्ल°; Ñ1 माचेल°; B3 मालव°; B4 मानव°; D5 मावैल्ल°; D6 आवेल्ल°; T1 G1.2.6 M पांचाल°; G3–5 पांचाला° (for *माचेल्ल°). K4 Dn (!) D6 महाबलः; D3 T1 G3–5 °रथाः (for °रथः). V1 B1.2.6 D1.2 शंखेनैवोत्तरेण च (V1 ह).

14 ^{b}) D1.2 पुत्रेण सह (by transp.). — ^{c}) K2 आगच्छ; K3 M अगच्छत्; D3 G1.2.6 आगच्छन्. — ^{d}) K1–3 D4.6 यज्ञे; D1.3 M1 यज्ञ-; G2.6 ये च (for यज्ञं). Ś1 K V1 B3–5 D (except D1.2) समरदुर्मदः (K2 °द; D3 °दाः); T1 G1.3–5 संग्रामदुर्जयः (G4 °याः); G2.6 °दुर्मदाः.

15 G5 om. 15–16. — ^{a}) G1 कामश्च (for रामश्च). G2 °व निरुद्धश्च; G3 °वानुरु°. — ^{b}) Dn (!) D6 कंकश्च; G6 बभ्रू° (for बभ्रु°). B3 -शारणः; Dn1 -सारुणः. — ^{c}) K1.2 B D1.4 T1 गदः (for गद-). D1 प्रद्युम्नः. K1.3 -सांबौ (K1 -सावौ) च; K2.4 D1.4 G2 -सां(K4 -शां)बश्च; Ñ1 -शाखाश्च; B Dn1 D5 -शांबा(D5 °वा)श्च. G1 सांबश्च चारुदेष्णश्च. — ^{d}) Ś1 चारुद्रोष्णश्च; K2 °देशश्च; K4 °देभ्रश्च. Ś1 सात्यकिः (for वीर्य°). G1 सेनातीरमित्यद्युतिः.

16 G1.5 om. 16 (for G5 cf. v.l. 15). — ^{a}) K3 उल्मुखो; Ñ1 B1 D3.5 G2–4.6 M2 उलूको; B6 उल्मूको. K1 निषधश्चैव; K2 निशत°; K3 निशह°; K4 निशठस्यैव; Ñ1 निकठश्चैव; B1.6 निषठ°; D1 [ऽ]तिशत°; M1 (*inf. lin.*) विपृथु°. — ^{b}) G2 धीरः. K4 D6 (m as in text) चां(K4 चा)गावहस्तथा; D3 G3 प्रद्युम्निरेव च; G4 प्रद्युम्न एव च. — ^{c}) Ś1 K Dn D4.6 निखि(K2 °पु)लाश्चान्ये; T1 G2.6 चाखिलेनैव; G3.4 M [अ]थाखिलेनान्ये. — ^{d}) S (G1.5 om.) समागच्छन् (for °जग्मुर्).

17 ^{a}) D4 शते (for एते). — ^{b}) D1.2 मध्यदेशतः; T1 G5 M2 (before corr.) °देशगाः; G1 स्वायत्युः पुरं; G3 [अ]मात्यसैनिकाः. — G1 om. 17^{cd}. — ^{c}) K3 D4 अजग्मुः. Ś1 K3 D4 पांडवेयस्य.

18 ^{a}) Ś1 चक्रुस् (for ददुस्). V1 B3 तेभ्यश्चावसथान्; K1 तेषामासिवेश्मान्; G4 तेषां महापूजां; G5 तेषामावसथं. — ^{b}) K1 D5 शासनान्. — G1 om. 18^{c}–19^{d}. — ^{c}) Ś1 °वक्ष्यान्वितान्; K1.3.4 Dn °भक्षा°; K2 Ñ1 V1 B D1–6 °भक्ष्यान्वितान् (B5 °ता); D6 °वृक्षान्विता; G5 °कक्षान्वितं; G6 °कक्ष्यान्वितो; M2 °कक्ष्यावृतान्. K3 सम्यग्; T1 G2.4 M2 राज्ञां; G3 रम्यान्; G5 राज्ञा; G6 M1 राज्ञो (for राजन्). — ^{d}) K2.4 दीर्घका-; G2 M3 दीर्विकान्; G3 दीपिका-; G4 दीर्घिकां (for दीर्घिका-). Cd cites दीर्घिका. K1 -शोभिनः; K2.3 D4.6 -शोभिताः; G4 -शोभितां (for -शोभितान्). M1 दीर्घिकाभिश्च शोभितान्.

19 G1 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) G4 तदा (for तथा). B3 च धर्मजः; D3 धर्मसुतः; D4 धर्मात्मनः (for

C. 2. 1279
B. 2. 34. 20
K. 2. 37. 23

कैलासशिखरप्रख्यान्मनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् ।
सर्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः ॥ २०
सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमशोभितान् ।
सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ॥ २१
स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिनः ।
हंसांशुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ॥ २२
असंबाधान्समद्वारान्युतानुच्चावचैर्गुणैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गान्हिमवच्छिखरानिव ॥ २३
विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन्भूमिपा भूरिदक्षिणम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २४
तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
भ्राजते स्म तदा राजन्नाकपृष्ठमिवामरैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

धर्मात्मजः). K2–4 V1 B1.2.6 Dn D1.2.4.6 पूजां; Ñ1 श्रीमान्; B3–5 D3.5 चैषां (for तेषां). — b) K2–4 V1 B1.2.6 Dn D1.2.4.6 तेषां (for पूजां). Ś1 K2–4 Dn D4.6 महात्मनां (for अनुत्तमाम्). K1 पूजां चक्रे महात्मनां. — c) D3 सत्कृतांश्च. Ś1 D3 यथोद्दिष्टा; S (G1 om.) महीपालाः (for यथोद्दिष्टान्). — d) S (G1 om.) सुखमूषुर्नराधिपाः (M2 °प).

20 a) A few MSS. कैलाश°. S °प्रख्यैर् (for °प्रख्यान्). — b) K1 प्रद्य- (for द्रव्य-). Ñ1 V1 B D2.3.5 °शोभितान्; D1 °शोभनान् (for °भूषितान्). S नभस्थ(M2 °स्त)लविलेखिभिः. — c) D1 संवृत्तः (for सर्वतः). K2 सर्वतानुच्चैः; B1.4 पर्वतानुच्चैः; Dn2 संहता°; S संवृतैर्नद्धैः (G1 M °तसन्द्धैः). — d) K3 D2 प्रकारैः; S (except G2.6) प्रासादैः (for प्राकारैः). Ś1 सुसितैः; B3.4 प्रकृतैः; D3–5 M1 सत्कृतैः; G1 सुकृतस् (for सुकृतैः). Ś1 V1 B3.4.6 शुभैः; K2 D4 कृती; K3 कृतैः; B1 D6 शितैः; D1 च तैः; G1 तदा; G2 स्थितैः; G6 स्थिरैः.

21 G1 om. 21–23. — a) Ñ1 B1.4 सुवर्णमालावनतान्; V1 °शालान्सुबहून्; B2.3.5.6 D2 °माला(B5 °जाल)विततान्; D1.3.5 °शा(D3.5 °जा)लावततान्; T1 G (G1 om.) °जालविततैर्; M °जालविकृतैर्. — b) Ś1 K4 Dn D6 -भूषितान्; T1 G3–5 M -भूषितैः; G2.6 -भूषणैः (for -शोभितान्). Cd cites मणिकुट्टिमः. K3 मणिकुंभस[read ? सु]शोभितान्. — c) K4 ससुषारोह-; G3 सुखारोपण- (for सुखारोहण-). S (G1 om.) -सोपानैर्. — K2 om. (hapl.) 21d–22d. — d) K1 सिंहासनपरि°; K3 सुखासनपरि°; B3–6 D1–3.5 महार्ह(D3 °र्हा)सुपरि°; T1 G2–4.6 M महासन(G4.6 °नस-; M1 °धन) परिच्छदैः(G5 °प्रहैः).

22 K2 G1 om. 22 (cf. v.l. 21). — a) Ś1 स्त्रग्राम-समवच्छन्नान्; B6 स्रग्दामवसनच्छन्नान्; D1.2 °समव(D2 °वि)च्छिन्नान्; S (G1 om.) स्रग्दा(T1 स्रग्धा-; G6 प्राग्दा)मभिरवच्छ(T1 G3.4 °विच्छि-; G5 °पिच्छि)न्नैर्. Cd glosses स्रक् पुष्पाणां, and दाम मणीनां. — b) K3 Dn D1 (before corr.). 3–5 उत्तमागरुगंधिनः; S (G1 om.) अगरूत्तमधूपि(G4.6 °भूषि)तैः. — c) Ś1 सुवर्णहंससदृशान्; K1 B5 हंसान्सु(B5 °न्स)वर्णसदृशान्; K3 D4 हंसांग°; K4 Ñ1 Dn D6 हंसेंदु°; V1 B1–4.6 D1.2 हंसवर्णप्रतीकाशान्; S (G1 om.) हंसवर्णैः सुबहुभिर्. See Addenda. — d) S (G1 om.) आयोजनसुगंधिभिः (G2.6 M °सुदर्शनैः); Cd as in text.

23 G1 om. 23 (cf. v.l. 21); Ñ1 om. 23–24. — a) K4 असंबाध्यान्. K1 (corrupt) संमद्धावरान् (for सम°). B5 D3.5 transp. असंबाधान् (B5 अंशवाधान्) and समद्वारान्. S (G1 om.) असंबाधसुखद्वारैः. Cd implies text. — b) K1 D3 युक्तान्. S (G1 om.) शयनासनशोभितैः (G2.4.6 °भोजनैः). — c) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 M1 बहुधातुनिबद्धांगान् (M1 °गैर्); K1–3 D4 °विनद्धां(K2 °द्धो)गान्; V1 B D1–3.5 बहुधातु(V1 °चित्रा)विचित्रांगान्; T1 G2–6 M2 बहुधातुपिनद्धांगैर्. — d) K1.2 B2–4 °शिखराणि (K1.2 °नि) च; B1 D1 °शिखराणिव (sic); S (G1 om.) °शिखरैरिव. ※Cn: व इवार्थे ।※

24 Ñ1 om. 24 (cf. v.l. 23). — a) K2 विश्रांतस्ते (sic); T1 G3.5 विश्रांता(G3 °तै-; G5 °त)स्तैस्; G2.6 विश्रुतास्ते. T1 G2–6 M ततः सर्वे (T1 G3.5 °र्वैर्). G1 विश्रांताश्चाथ ते सर्वे. — b) T1 G3.5 भूमिपैर्. Ś1 K1 D6 भूरिदक्षिणां; K4 °दक्षिणा; D1.2 °दक्षणि; T1 G3.5 °दक्षिणैः; G1.2.4.6 M °दक्षिणाः. — c) D3.4 वृत्तं; S वृतः. V1 सदस्यैर्; T1 G1.2.4.6 M2 सहस्रैर्; Cd सदस्यैर् (as in text). — d) S °राजो °ष्ठिरः.

25 a) G2.6 सत् (for तत्). M2 सभः (for सदः). K1 पार्थिवाकीर्णं. — b) K4 Dn (!) D6 महर्षिभिः (for महात्म°). — Cd cites 25cd entirely as in text. — c) G1 राजते (for भ्रा°). G4 स (for स्म). S महाराज (G2 °राजा). — d) K4 B1.2.6 Dn D6 यथा (for इव).

Colophon. — *Sub-parvan:* N M1 राजसूय. — *Adhy.*

३२

वैशंपायन उवाच ।
पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
भीष्मं द्रोणं कृपं द्रौणिं दुर्योधनविविंशती ॥ १
अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्वशः ।
इदं वः स्वमहं चैव यदिहास्ति धनं मम ।
प्रीणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमनियन्त्रिताः ॥ २
एवमुक्त्वा स तान्सर्वान्दीक्षितः पाण्डवाग्रजः ।
युयोज ह यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ३
भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् । C. 2 1290 B. 2. 35. 5 K. 2. 38 6

---

name: M1 सर्वक्षत्रसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 31 (as in text); K2.3 D8 32; Dn1 34; S 41. — *S'loka no.:* K3 D1.2 26; Dn 25; T1 M1 27.

32

1 After the ref., S ins.:

342* ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हणः ।
सहदेवं कुरुश्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ।
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्भरतर्षभ ।
सर्वमानय नः क्षिप्रं सहदेव यथातथम् ।
इन्द्रसेनो विशोकश्च रुक्मश्चार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्ये व्यापृताः सन्तु सहदेव तवाज्ञया ।
उपार्जितान्सर्वकामान्सुगन्धरससमिश्रितान् ।
मनोहरान्प्रीतिकरानन्नाद्येऽर्थे सुसंस्कृतान् ।

[This is a *repetition* with variants (and omitting 28^{cd}) of 3. 30. 27–31. — (L. 3) G1 च सर्वशः (for द्विजातिभिः). — (L. 4) G5 अतियज्ञांश्च; G2.6 अभिसंज्ञाय. G5 पुरुष°; G6 पांडव° (for भरत°). G1 धौम्योक्तानि च सर्वाणि सहदेवः करोतु सः. — (L. 5) G1 om. line 5. G2.6 °नयतां; G4 °नयत (for °नय नः). G4.6 यथा तथा (for °तथम्). — (L. 6) G1 इंद्रसेनादयः सूदा अनन्याहस्तुमर्हथः. — After line 6, G4 M2 ins.:

343* समीको ध्वजसेनश्च पञ्चसारथिपुंगवाः ।

— (L. 7) G1 हव्यकव्यानि***अन्यान्यसुररक्षसां; G4 M2 अन्नाद्याहरणे युक्ताः संतु मत्प्रियकाम्यया. — (L. 8) T1 G1.4.5 उपस्थितान् (for उपार्जितान्). G2.6 M2 रसगंधसमन्वितान् (for the post. half). — (L. 9) G2.6 अन्नाद्यांस्तु (for °द्येऽर्थे). G4 M1 सुसंहितान्. G1 अवलोकय कृष्णाद्य एतत्सर्वं तवानघ.]

— G1 om. 1. — Cd cites 1^{ab} entirely as in text. — ^{a}) Ñ1 D8 पितामहान्. Ś1 K1.2 D4 G3 M1 गुरूंश्चैव (K2 °वं); V1 D3.5 गुरूंश्चान्यान्; T1 G5 गुरूंश्चाथ. — ^{cd}) Ś1 K1–3 D4 तदा (for ततो). S (G1 om.) अभिवाद्योप- (G3 °वाद्याभि)संगृह्य वाक्यमेतदुवाच ह. — ^{e}) K1 भीष्मद्रोणकृपं द्रौणिं; S भीष्मो द्रोणः (G5 द्रौणिः) कृपो द्रौणिः (G1.5 द्रोणो). — ^{f}) K4 D6 °विविं(K4 °विवं)शतिं; T1 G (except G4) M2 °विविंशतिः.

2 ^{a}) D6 तस्मिन् (for अस्मिन्). Ś1 समेता (for भवन्तो). — ^{c}) K1.2 च व(K2 वः)स्वहं; K3 D4 वचस्त्वः (D4 °स्व)हं; K4 D1.2 वसु महच्च; Ñ1 V1 B Dn D6 वः सु(B2 स्म)महच्च; T1 G2–6 M2 वसु गृहं; G3 यत्स्वपुरं; M1 वः स्वगृहं (for वः स्वमहं). Ś1 इदं वस्तु तथाहं च. See Addenda. — ^{e}) N (except Ś1 K4) G3 Cd (gloss प्रकर्षेण नयंतु स्वीकुर्वंतु). n (gloss प्रकर्षेण श्रेय. प्रापयंतु) प्रणयंतु; G2 प्रीणयंतो. D3 G1 Cd मा (for मां). — ^{f}) K4 यथोक्तम्; M2 यदिष्टम् (for यथेष्टम्). K1 अवितंद्रिताः; K2 Ñ1 D4 अभि(Ñ1 °वि)यंत्रिताः (D4 °तः); K3.4 V1 B Dn D1–3.5.6 G2 Cn (gloss प्रार्थिताः संतः) अभिमंत्रिताः (D6 °तः); G1 अनुयंत्रिताः; G3 अतियंत्रिताः; M2 इह यंत्रिताः. See Addenda for Cd.

3 G1 reads, and T1 *repeats*, 3^{ab} after 346*. — ^{a}) K2 D4 एवमुक्तान्. G6 तदा (for स तान्). S राजा (G1 राज्ञान्) (for सर्वान्). — G1 om. 3^{cd}. — ^{c}) B6 अयोजयद्; T1 G3–5 न्ययोजयद् (for युयोज ह). Ś1 य (corrupt); K4 Ñ1 V1 B1–5 Dn D1–3.5.6 स; G2.6 M तान् (for ह). B1 यथाकालम्; B2.6 D1.2 °कामम्; D3.5 तथायोगम्. — ^{d}) Ś1 अधीकोरिष्वनंतरं; D4 अधिकारेष्वनक्षरं.

4 ^{a}) A few MSS. भक्ष°. — After 4^{a}, S ins.:

344* युयुत्सुं समयोजयत् ।
पङ्क्त्यारोपणकार्ये तु उच्छिष्टापनये पुनः ।
भोजनावेक्षणे चैव.

[G1 om. lines 2–3. — (L. 2) T1 G4.5 °कर्मांते; G6 M2 °कार्ये च (for °कार्ये तु). — (L. 3) G6

C. 2. 1290
B. 2. 35. 5
K. 2. 38. 6

परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ४
राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं संजयं संन्ययोजयत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ५
हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ।
दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ।
तथान्यान्पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्न्ययोजयत् ॥ ६
बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे ॥ ७
क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ।
दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ८
सर्वलोकः समावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ।
द्रष्टुकामः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ९
न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ।
रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्धयन् ॥ १०
कथं नु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात् ।
यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ॥ ११

भोज्यान्नावे°.]
— G1 om. 4^{b}–6^{b}. — ^{b}) Ś1 दुर्योधनम् (for दुःशासनम्). — ^{c}) K1 Ñ1 T1 G4 M प्रति° (for परि°). — G4 *repeats* 4^{cd} as above.

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) Dn1 राज्ञस् (for राज्ञां). K1–3 D4 च (for तु). B3 पूजनार्थं हि; G3 प्रीतिपूजार्थं. — ^{b}) K2 Dn1 D4 T1 M स न्ययोजयत्; K4 V1 B Dn2 D1–3.5 G3 समयोज°; G2.4.6 सं(G4 स)न्यवेश°. — ^{c}) D1 °परीताने (for °परिज्ञाने). — ^{d}) Ñ1 V1 B5 D3.5 द्रोणभीष्मौ (by transp.). V1 B3.5 D6 महाद्युती; T1 G4 M2 महामतिः. — After 5, K3 ins.:

345* तत्रान्वतिष्ठतां राजा वृद्धौ परमसंमतौ ।

6 G1 om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{b}) K1 चाप्य° (for चान्व°). — ^{cd}) K1–3 D4 चैव दाने; V1 B3.4.6 D3.5 G6 प्र(G6 च)दाने च; B2.5m D1.2 तथा दाने; B5 प्रदानेन (for च वै दाने). Ś1 B1 D4 राजा न्यवेद(B1 °श)यत्; V1 राजन्नयोजयत्; B6 राजा व्ययोजयत् (for राजा न्ययो°). G1 सत्यकी भीमसेनं च महादानाय योजयत्. — Ñ1 G1 om. 6^{ef}. — ^{e}) G6 यथा (for तथा). K1–3 D3–5 T1 °व्याघ्रः (for °व्याघ्रान्). — ^{f}) Ś1 तत्र तत्र; K1 स्वस्मिन्स्वस्मिन्; K2.3 D4 G4 तस्मिन्यज्ञे; B1 तस्मिन्राजा (for तस्मिंस्तस्मिन्). K4 V1 Dn1 D1 अयोजयत्; D4 न्यवेद°.

7 ^{a}) Some MSS. बाह्लीको. G1 सैंधवो धृतराष्ट्रास्तु. — G1 om. 7^{bc}; Dn1 om. 7^{cd}. D1 brackets 7^{cd}. — ^{c}) D1 समा नाना; T1 G2–5 M2 समाहूताः; G6 सहाहूताः (for समानीताः). D3 नयेन सममानीताः. — ^{d}) Dn2 G2.6 स्वामिनस्तत्र. Cd cites स्वामिवत् (as in text). D5 G2.5 M2 मेनिरे; G1 आसतुः (for रेमिरे).

8 ^{ab}) S क्षत्ता सूक्ष्मव्ययं चक्रे घृतादिमधुरा(G1.6 M2 °मरिचा°; G2 °मऋचा°; G4 °मदिरा)दिकं (G6 °का). — B2 om. 8^{c}–10^{d}. — ^{d}) G1 प्रतिगृह्णातु लेखकैः. — After 8, T1 G1.6 ins.:

346* कुन्ती माद्री च गान्धारी स्त्रीणां कुर्वन्तु चार्चनम् ।
अन्याः सर्वाः स्नुषास्तासां संदेशं यान्तु मा चिरम् ।
तिष्ठत्कृष्णान्तिके सोऽयमर्जुनः कार्यसिद्धये ।

— T1 *repeats*, and G1 reads 3^{ab} after the above (v.l. राजा for सर्वान्). On the other hand, Dn ins. after 8: D5 (marg. *sec. m.*), after 9^{ab}:

347* चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत् ।;

while D3 ins.:

348* कर्णः कोशगृहाधीशश्चायव्ययसमीक्षकः ।

9 B2 om. 9; G1 om. 9^{ab} (for B2 cf. v.l. 8). — ^{a} K2–4 Ñ1 V1 B1.6 Dn D1.2.4.6 सर्वलोक°. K1 D4 समावृतः. S (G1 om.) सर्वलोकाः परावृत्ताः. Cd cites (as in text) समावृत्तः (=वेष्टितः). — ^{b}) K2 पिपिषुः; D4 प्रीतिषुः (for पिप्रीषुः). ❀Cd: पिप्रिच्छुः (corrupt) प्रीणयितुमिच्छुः ।❀ Ś1 योलमुत्तमं; V1 B3–6 D1–3.5.6m धर्मजस्य हि; Dn2 कुलमुत्तमं (for फलमु°). Cd cites फलम् (as in text). S (G1 om.) प्रहृष्टास्तत्र भारत. D5 (marg. *sec. m.*) *repeats* 9^{ab} (v.l. समायुक्तः). — After 9^{ab}, D5 (marg. *sec. m.*) ins. 347*. — ^{c}) K2 हृष्टकामः; K4 द्रष्टुं काम°; T1 G2.4 M द्रष्टुकामाः; G1 द्रष्टा कामाः. M2 सभा वै च. — ^{d}) K3.4 Dn D6 युधिष्ठिरं (for च पाण्डवम्).

10 B2 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) D3.5 °स्याहरत्; T1 G4.5 M °दवहत्; G1–3.6 °दभवत् (for °दाहरत्). — K3 om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{b}) G1 °स्रावरमर्हणः; G3 °स्रस्यावरार्हणं; G4 °स्रापरमर्हणं; G6 °स्रावधिमर्हणं. Cd cites सहस्रावरं (as in text). — G1 om. 10^{c}–14^{d}. — ^{c}) Ñ1 धनैश्च (for रत्नै°). — ^{d}) K1.3 Ñ1 V1 B (B2 om.) D1.2 G2.3 अवर्धयत्.

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K Ñ1 V1 B3 Dn D2.4–6 T1 G2.5 Cv तु (for नु). — ^{b}) D2.6 G2 रत्नादानैः; Cv as in text. K4 रत्नादावरमर्हणं. — ^{c}) B3 इष्ट्वेव (for इत्येव). — ^{d}) D2 वर्धमाना.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) Ś1 D1.2

भवनैः सविमानाग्रैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः ।
लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ १२
कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा ।
विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ १३
राजभिश्च समावृत्तैरतीवश्रीसमृद्धिभिः ।
अशोभत सदो राजन्कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १४
ऋद्ध्या च वरुणं देवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ।
षडग्निनाथ यज्ञेन सोऽयजद्दक्षिणावता ।
सर्वाञ्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत् ॥ १५
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ।
रत्नोपहारकर्मण्यो बभूव स समागमः ॥ १६
इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षासमन्वितैः ।
तस्मिन्हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः ॥ १७
यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः ।
ततृपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ १८ C. 2. 1306 B. 2. 35. 19 K. 2. 38. 21

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं राजसूयपर्व ॥

G5 M स(Ś1 सा-; D1 च)विमानाग्र्यैः; K1 सविमानाख्यैः (*sup. lin.* as in text); K2 D4 सविमानोग्रैः; V1 B D2 सु(D2 स्व)विमानाभैः (B1 °ढ्यैः; B1m °ग्रैः). — b) K Ñ1 V1 Dn1 D1-3.5 T1 G3.6 M सोदकैर्; D4 G2 सोमकैर् (for सोदर्कैर्). K1 बलिसंवृतैः; K4 घटसं°; B1 बन(m °ल)-संभृतैः; B2 धनसंभृतैः; D1.2 बलिसंभृतैः; S (G1 om.) बहुसंवृतैः. — c) K2 D4.6 लौक्यराजविमानैश्च; V1 B2-4.6 D1.2 देवा इव विमानाग्रैर् (B2 °ग्र्ये; B3.4 °ग्रे; D1 °ग्रि-); S (G1 om.) लो(G2.6 M1 लौ)क्यै राजविमानैश्च. Cd cites लोकराजाः. — d) M1 अपि (for सह). V1 B2-4.6 D1.2 ब्राह्मणास्तत्र संस्थिताः (B2.6 संश्रिताः; D1 संशत; D2 संसिताः).

13 G1 om. 13 (cf. v.l. 10). — a) B2-4.6 D1.2 ब्राह्मणा° (for कृतैरा°). — b) K1.2 B3-5 D1.2.4 T1 G3.5 M2 तदा (for तथा). — c) K3 B1-3.6 D2.4 विचित्र-. K2 D1.4 रत्नवि(D4 °वे)द्भिश्च. — d) G4 बुद्ध्या (for ऋद्ध्या). V1 वृतैः (for युतैः).

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 10). — a) K2 राजतै- (also °भि)श्च. G4.5 श्री- (for च). Ś1 B5 समावृतैर्; K1-3 Ñ1 D4 महावृत्तैर्; B1.2 D1.2 परा°; S (G1 om.) समानीतैर्. — Cd cites 14cd entirely as in text. — c) Ś1 M1 महा-; K1 V1 B1.2.4.5m.6 D1-3.5 G2.6 तदा; K2 D4 सभा; K3 सदा; T1 G3-5 ततो; Cd (as in text) सदः (=सभा). M1 -राज (for राजन्). — d) B2.5.6 D1.2 महामखः; T1 G3-5 °श्वरः; M1 °क्रतुः; Cd as in text. B4 नक्षत्राधिपतिर्यथा.

15 a) Ś1 न; N1 V1 B3-5 D3 तु; D5 नु; Cd च (as in text). G6 देवः (for देवं). — c) V1 यत्राग्निनाथ; D6m वितिष्टकेन (gloss); T1 ऋषड्गीनथ (sic); G2.5 षड्गीनथ; Cv as in text. Cd cites षडग्निना (as in text). K2.3 B1.2.6 D1.2 G1 च (for [अ]थ). — d) M2 [ऽ]यमद् (for ऽयजद्). D1 दक्षिणावतां; G6 °घृतान्. — e) K4 सर्वाजनान्; B D1-3.5 सर्वं जनं. V1 सदा कामैः. D6 सर्वाञ्जनपदान्कामैः. — f) G4 संवृद्धैः (for समृ°).

16 a) D5 (by corr. *sec. m.*) अन्नादी. Some MSS. बहुभक्षः; D6 (before corr.) °भक्ष्यैः; G4 °वृक्षः. M2 [अ]थ (for च). G1 अन्नवन्बहुभक्षांश्च. — b) D5.6 मुक्तवज् (for भु°). B1 G6 °नसंभृतः. G1 भोक्तव्यं जनसंवृतः; G2 भुक्तः सज्जनसं°. Cv as in text. — c) Ś1 रत्नोपहारः कर्मण्यो; K1 रत्नोपकार°; K2 D4 रभोपहार°; K3 रत्नापहारकर्मण्या; K4 B Dn D1-3.5 G3 रत्नोपहार(B1 °चय)संपन्नो; D6 °हारकर्माणो; G1 अन्नोपहानकर्मभ्यो; G6 रत्नोपहारकरणे; Cd.v as in text. Cnp रक्षोपहारकर्मण्यो (gloss रक्षसां नाशे साधुना कर्मणा युक्तः). — d) T1 G4.5 महान्नृपः; G2 समागतः.

17 Ś1 om. 17ab. — a) K1 G3.4 M1 इडाज्य(K1 °थ)सो(G4 °सा)माहुतिभिर्; K2 इडोज्यहोमा°; V1 B D1.2 तिलाज्यहोमा°; D5 (by corr.) ईज्याहोमा° (sic); T1 G5 इध्माज्यसोमा°; G2 इळानसोमानाहुतिर्; G6 इळाज्ञसोमाहुतिभिर्; M2 इळाज्यहोमा°. Cd cites इडा. — b) K1.2 D4 मंत्रशिष्या- (K2 °ष्यान्); B1 °शिख्या-; G5 मंत्राक्षर- (for मन्त्रशिक्षा-). K B5 Dn D3-6 -विशारदैः; Ñ1 B4 -समाहितैः. — c) B1 तस्मिंस्तु; B2 हुतेग्नौ; T1 G3-5 तस्मिन्वै; G1 यथोक्तैस; G2.6 M2 तस्माद्धि (for तस्मिन्हि). — d) K1 भूते; K3 D6 S (except M1) ततो (G1 तस्मिन्); D1.4 सूते (for तते). K3 D3 G3 यज्ञ-; G6 यज्ञि (for यज्ञे). K2 सूतयज्ञो (for तते यज्ञे). K1 V1 B (except B5) D3.5 मनीषिभिः; M1 सहर्षिभिः.

18 b) B2.6 D1.2 दक्षिणानां; D3.5 S °णाभिर् (for °णान्न-). — c) D2 ससवर्णाश्च. — d) K2 D4 यज्ञे तस्मिन्

३३

C. 2. 1307
B. 2. 36. 1
K. 2. 39. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह ।
अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्थं महर्षयः ॥ १
नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ २
समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयो यथा ।
कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजसः ॥ ३
इदमेवं न चाप्येवमेवमेतन्न चान्यथा ।
इत्यूचुर्बहवस्तत्र वितण्डानाः परस्परम् ॥ ४
कृशानर्थांस्तथा केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते ।
अकृशांश्च कृशांश्चक्रुर्हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ५
तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैः प्रपूरितम् ।
विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६
केचिद्धर्मार्थसंयुक्ताः कथास्तत्र महाव्रताः ।

(by transp.). K2.3 D4 मुदा युताः; G1 महात्मनः.

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except Dn!) G1 M1.2 राजसूय. — *Adhy. name:* M2 परिकर्मनियोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.3 D4 (marg. *sec. m.*) 32 (as in text); K2 D3 33; Dn1 35; S 42. — *S'loka no.:* K3 D1.2 20; Dn 19; M1 25.

33

1 a) Ś1 K1-3 B3 D1.2.4 Cd °नीयेन; Ñ1 B2.3.5m.6 °नायैव; V1 °नीये च; B1 M2 °नीये तु (for °नीयेऽह्नि). D3.5 तमाभिषेचनीये च. ❀ Cd: अभिषेचनीयेन युधिष्ठिरेणेति शेषः । अथ वा अभिषेचनीयं अभिषेचनं तेन हेतुना ।❀ — b) Ś1 ब्राह्मणे. K1 समं (for सह). — c) K1.2 D4 S (except M1) Cv अंतर्वेदिं; K4 Dn2 D2.3 °वेदी; B6 °वेद्यां; Cd as in text. — d) K1 सत्कारार्थे; K3 सत्कार्थं च; Ñ1 Dn D1.6 (m as in text) सत्कारार्हा; S स(M सा)दस्यार्थं (G3 °श्च; G4 °थैं).

2 a) B5 तस्या; G3 तस्य (for तस्याम्). — b) B1 S महर्षयः (for महात्मनः). — c) K2 V1 D4 समानीताः; K3 समानीतैः; G4 सहासीनाः. — d) B D1.2.5.6 (before corr.) तथा (for तदा). T1 G3-5 तत्र वै राजभिः सह; G1.2.6 M तत्र (G1 °दा) राजर्षिभिः सह.

3 a) K3 ब्रह्मवदने; B2.5.6 D1-3.5 °सदने. — b) Ś1 K2.3 D4 देव-; T1 G3-5 देवैर् (for देवा). K4 B4-6 D3.5 M1 देवर्षिभिर् (for °र्षयो). Ñ1 V1 B3 Dn तथा (for यथा).

4 a) K1.3 इदमेव; Ñ1 V1 B2-6 G M Cn (!) एवमेतन्; T1 एवमेवं. K3 वा (for च). D2.3.5 एवमेतन्न वाप्येव-(D3 °वाप्येत)म्; K4 एवमेतं न वाप्येदम्; D1 एवं ते तत्र वाप्येवम्. — b) K1 G1 एवमेव; K4 B4 एवमेवं; Ñ1 V1 B2.3.5.6 Dn1 D3.5 T1 G3-5 M एवं चैतन्; B1 D2 एवं चैव. K1 वान्यथा. D1 एवं वै तत्र नान्यथा; G2 एवमेवान्यथान्यथा; G6 एवं चेदन्यथा यथा. — c) K4 B1.4 Dn1 D6 प्रत्यूचुर्. — d) Ś1 विवृण्वानाः; Ñ1 V1 B2-6 D1.3.5 वितंडां (Ñ1 V1 D3 °डा) वै; B1 T1 G3.5 वितंडा(G3 °डां)श्च; G1.2 वितंडानां (G2 °नः); M2 वितन्वानाः. Cd.v as in text (Cv gloss वितंडावादं कुर्वंतः); Cn cites वितंडां. K4 Dn (!) D6 वितंडा(K4 °तडं)वादिनो द्विजाः.

5 a) K1 कृतान्; Cd कृशान् (as in text). K3 अर्चास्; D1.2 अन्यांस् (for अर्थांस्). K4 Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn D1.2.6 ततः; T1 G1.3.5 M तदा (for तथा). — b) K1 अकृतांस्; K4 G2 अकृशा(K4 °सा)स् (for अकृशांस्). Cd cites तत्र (as in text). B1 अकृशांश्चक्रिरे मिथः. — c) G3 चक्रे; M1 चक्रार् (sic). K1 अकृतांश्च कृतांश्चैव; B1 अकृषांश्च कृषांश्चक्रुर्; D3 अकृशांश्चक्रुर्हेतुभिः; G1 कृशांश्चैव कृशांस्तत्र. — d) G4 बहुभिः (for हेतु°). K3.4 B1 Dn D6 शास्त्रनिश्चयैः. D3 सर्वशास्त्रविनिश्चितैः.

6 a) K4 Dn(!) D6 अर्थं; G6 अत्र; Cn तत्र (as in text). — b) K4 तत्र; D1.2 अन्यम् (for अर्थम्). Dn(!) D6 अनुमानैः (for अर्थमन्यैः). K4 V1 B2-6 D1-3.5 उद्दी(D2 °क्षी)रितं; Cd (as in text) प्रपूरितं (=समर्थितं). — c) G1 विचिक्षेपुर्; Cd as in text. B3 तथा (for यथा). K1 सेनो; D1 G1.2.4 श्येनो (G1 °न); D4 सेना (for श्येना). T1 (corrupt) विचिविक्षिप्पर्यथा श्येना.

7 a) Ś1 केचिदुन्मार्गकुशलाः; K2-4 Dn D4.6 °द्धर्मार्थकुशलाः. — b) K4 Dn(!) D6 केचित् (for कथास्). G1 प्रभाषिरे; G2 महाप्रभाः; G6 °त्मनः (for °व्रताः).

रेमिरे कथयन्तश्च सर्ववेदविदां वराः ॥ ७
सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ॥ ८
न तस्यां संनिधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रतः ।
अन्तर्वेद्यां तदा राजन्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ९
तां तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम् ।
तुतोष नारदः पश्यन्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०
अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
नारदस्तं तदा पश्यन्सर्वक्षत्रसमागमम् ॥ ११
सस्मार च पुरावृत्तां कथां तां भरतर्षभ ।
अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२
देवानां संगमं तं तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३
साक्षात्स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ।
प्रतिज्ञां पालयन्धीमाञ्जातः परपुरंजयः ॥ १४
संदिदेश पुरा योऽसौ विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५
इति नारायणः शंभुर्भगवाञ्जगतः प्रभुः ।
आदिश्य विबुधान्सर्वानजायत यदुक्षये ॥ १६
क्षितावन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः ।　C. 2. 1322 B. 2. 36. 17 K. 2. 39. 17

— ^{c}) D$_4$ रेमिरे कथयस्तत्र (sic). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ सर्वभाष्यविदां; Ñ$_1$ V$_1$ B$_{2-4.6}$ D$_{1.2}$ T$_1$ G$_5$ सर्वे वेद°.

8 ^{a}) K$_{2.4}$ वेदैर्; B (except B$_5$) D$_{1-3.5}$ वेदी (for वेदिर्). K$_4$ वेदसंपन्ने. — ^{b}) Ś$_1$ देवैर्द्विजमहर्षिभिः; K$_1$ देवद्विजमनीषिभिः; S महर्षिद्वि(G$_1$ °हद्भिर्द्वि)जपार्थिवैः. — ^{c}) B$_{1.6}$ आबभाषे; B$_5$ आविभागे; Dn D$_4$ अव(or °ब)-भासे. — ^{d}) K$_4$ नक्षत्रे. Dn1(!) D$_6$ °रिवायता; G$_4$ °रिवामरा. Ś$_1$ रत्नैर्द्यौरिव निर्मला.

9 ^{a}) Ś$_1$ M$_1$ तस्याः; T$_1$ G M$_2$ °स्य (for °स्यां). Ś$_1$ शूराः (for शूद्रः). — ^{b}) D$_3$ अस्यां (for आसीन्). B$_5$ उताव्रती (m न वाव्रती) (for न चाव्रतः). K$_1$ वाव्रतः; K$_2$ चाहृतः; K$_4$ B$_{1-3}$ Dn D$_{1-3.5.6}$ चाव्रती (D$_5$ marg. sec. m. ब्राह्मणः); B$_6$ चाब्रवीत्; D$_4$ चानृतः. G$_4$ कश्चिदासीदनावृतः. — ^{c}) Ś$_1$ अंतर्वेद्यास्; K$_4$ G$_1$ M$_1$ °द्या. V$_1$ ततो राजन्; B$_6$ D$_{1.2}$ तथा राजन्; S महाराज. — ^{d}) K$_3$ °निवेशनं.

10 ^{a}) G$_{2.6}$ च (for तु). G$_1$ लक्ष्मीयुतो. K$_3$ नित्यं (for लक्ष्मीं). — ^{b}) S (except M$_2$) तथा (for तदा). B$_5$ यज्ञविधानतां; G$_1$ °वितानजां. — ^{d}) Ś$_1$ पश्यतः; K$_1$ धीमतेः (for धीमतः).

11 Cd cites 11^{ab} entirely as in text. — ^{b}) D$_1$ स पुनर्; D$_6$ स मन्युर्; G$_1$ स ऋषिभिर् (hypermetric). K$_{1.4}$ D$_1$ T$_1$ G$_3$ मनुजाधिपः; D$_6$ °धिपान्. — ^{c}) K$_{2.3}$ D$_{3.4}$ नारदस्तत्; K$_4$ B$_1$ Dn D$_6$ S °दस्तु. V$_1$ B$_{3.5.6}$ D$_{3.5}$ G$_{2.6}$ तथा; B$_3$ सदा (for तदा). D$_2$ प्रापत् (for पश्यन्). Ś$_1$ नारदस्तत्र चापश्यत्. — ^{d}) K$_3$ सर्वक्षेत्र°; G$_1$ °क्षत्रसमागमान्; G$_4$ °गतं.

12 ^{a}) G$_1$ स सस्मार. K$_1$ पुरावृतां; K$_{2.3}$ D$_3$ पुरां-(K$_3$ परा-)वृत्तां; K$_4$ D$_6$ G$_{4.6}$ पुरावृत्तं (D$_6$ °वृत्तान्); B$_2$ प्रवावृत्तां (sic). — ^{b}) K$_4$ कथं तां; D$_6$ कथितान् (for कथां तां). K$_3$ G$_1$ भरतर्षभः; V$_1$ B$_{1.3.5}$ Dn D$_{3.5}$ T$_1$ G$_{3-5}$ पुरुषर्षभ(G$_5$ °भः); B$_{2.6}$ D$_{1.2}$ मनुजाधिप (D$_1$ °पः); B$_4$ मनुजर्षभ. G$_6$ तं तं भरतसत्तम. — ^{c}) K$_{1.3.4}$ D$_{2.6}$ T$_1$ G योसौ; K$_2$ D$_4$ वासौ; V$_1$ या तु; B$_{2.5.6}$ D$_{1-3}$ M या सा; B$_{3.4}$ पूर्वं; D$_5$ राज्ञां (for यासौ). — ^{d}) K$_{1.2}$ D$_{4.6}$ ब्राह्मणो; G$_1$ ब्रह्मण्यो. G$_6$ भुवने.

13 ^{a}) Ś$_1$ संविदं; B$_1$ शंकरं; G$_1$ M संगरं; G$_{2.6}$ संभवं; G$_5$ संगमे. Ś$_1$ तांस्तु; G$_4$ तत्तु. — ^{b}) K$_4$ D$_{1.2}$ कुरुनंदनः; B$_1$ यदुनंदनं. — ^{c}) K$_{3.4}$ नारद (sic). K$_4$ D$_4$ पुंडरीकाक्ष. — ^{d}) S जगाम (for सस्मार).

14 ^{a}) B$_{2.5.6}$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.6}$ transp. साक्षात् and स. G$_4$ स्व- (for स). K$_2$ D$_4$ वित्रिधारिघ्नः. — ^{b}) K$_1$ D$_{3.4}$ G$_2$ क्षेत्रे; K$_4$ M$_2$ क्षे(M$_2$ क्ष)त्रं; D$_5$ (by corr.) क्षात्रे; T$_1$ G$_{1.3-6}$ M$_1$ क्षितौ; Cd as in text. K$_3$ नारायणे. Ś$_1$ G$_1$ हरिः; K$_2$ V$_1$ B D$_{1-3.5}$ प्रभुः (for विभुः). — ^{c}) B$_5$ प्रतिज्ञापालनं; M$_2$ °ज्ञां धारयन्. K$_{2.3}$ D$_4$ श्रीमान्; Ñ$_1$ Dn(!) D$_6$ चेमां; T$_1$ धामां (for धीमान्). — ^{d}) T$_1$ जातं; Cd as in text.

15 ^{a}) G$_1$ पुरं. — ^{b}) Ś$_1$ विबुधा; D$_4$ विवि[धा]न्. — ^{c}) K$_1$ °मपि निघ्नंतः; K$_2$ °मभिमिघ्नंत. — ^{d}) G$_6$ लोकमवा°.

16 ^{a}) K$_4$ देवो; B$_2$ शंभुं. Cd cites शंभुं (=ब्रह्माणं). — ^{b}) B (except B$_3$) D$_{1-3.5}$ भूतभावनः; M$_1$ जगतः पतिः (for जगतः प्रभुः). — ^{c}) D$_4$ G$_5$ आ(D$_4$ अ)दिश्य; G$_4$ आविश्य. G$_1$ भगवान् (for विबुधान्). — ^{d}) G$_1$ अवतीर्य (for अजायत). S यदोः कुले; Cd.n (as in text) यदुक्षये (=यदुगृहे). D$_4$ निजायत्तत्तदुक्षये (corrupt).

17 ^{a}) K$_2$ क्षितो बंधूकहृष्णीनां (corrupt); D$_2$ स्थितावंधक°. — ^{b}) M$_1$ वंश- (for वंशे). B$_5$ D$_{3.5}$ वंशवतां.

C. 2. 1322
B. 2. 36. 17
K. 2. 39. 17

परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ १७
यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व उपासते ।
सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥ १८
अहो बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥ १९
इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ।
हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीड्यं तमीश्वरम् ॥ २०
तस्मिन्धर्मविदां श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ।
महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः ॥ २१
ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ २२
आचार्यमृत्विजं चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर ।
स्नातकं च प्रियं चाहुः षडर्घ्यार्हान्नृपं तथा ॥ २३
एतानर्हानभिगतानाहुः संवत्सरोषितान् ।
त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः ॥ २४
एषामेकैकशो राजन्नर्घ्यमानीयतामिति ।

— ^{c}) G1 श्रीमान् (for लक्ष्म्या). — ^{d}) K1 °मिवोंडुराद (corrupt, but significant); K2–4 D4 °मिवेंदुराद.

18 ^{a}) D1.4 बाहुबलस्सें(D4 °सें)द्राः. T1 G3–6 M सर्वे; G2 सर्वं (for सेन्द्राः). — G2 om. 18^{b}–19^{c}. — ^{b}) K3 नित्यं; D1 सदा; D2 शूराः (for सुराः). D4 सर्वम्; S (except G1; G2 om.) सेंद्रा (for सर्व). — ^{c}) V1 B3.6 D1.2 मानुषदेहेन (V1 also °देहस्थ-); B1 S (G2 om.) °रूपेण; B4 °देहस्तु (for °वन्नाम). Cd cites (as in text) नाम (=स्फुटं). — ^{d}) K2.3 D4 S (except G5; G2 om.) जनार्दनः (for ऽरिमर्दनः).

19 G2 om. 19^{abc} (cf. v.l. 18); G3 om. 19. — ^{a}) K1 महद्रूपं. — ^{b}) G6 M2 स्वयंभुर्. B2 यमिदं; G1 यत्तदा (for यदिदं). D4 om. from इदं up to उपनीतां (inclusive) in 18^{b} of the next adhy. — ^{c}) B5 प्रादास्यति; G4.6 आधा°; Cd आदा° (as in text). Cv as in text, but gloss: दो अवखंडन इति धातोः आ समन्तात् संहरिष्यति. — ^{d}) Ñ1 V1 B2.3 G1 बलसमन्वितः; M1 बहुसमन्वितं.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) K1.2 Dn1 सर्वे° (for धर्मं°). — ^{c}) K2 D3 हरि-. Ś1 K1 D3.6 ध्यात्वा; K3 कृत्वा; V1 मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{d}) Ś1 B3 D2.6 G3.6 Cv यज्ञैरिज्यं (Cv gloss पूजायोग्यं); K4 Ñ1 V1 B1.2.4–6 Dn D1.5 M2 °रीज्यं; D3 यज्ञेराजं; T1 यज्ञैरिड्यं; G1 °रीड्य. K1 महेश्वरं; K2.3 B3 अधीश्वरं (for तमी°).

21 D4 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K3 धर्मवतां; K4 D6 °विदः; Ñ1 V1 B3 G1 °भृतां (for °विदां). K4 D6 श्रेष्ठे (for श्रेष्ठो). — K3 om. 21^{c}–22^{b}. — Cd cites 21^{cd} entirely as in text. — ^{c}) T1 G1.2.6 M1 महाबाहुस्; G3–5 °तेजास्; M2 °बाहो (for °बुद्धिस्). — ^{d}) Ś1 बहुमानितः; T1 G2 M °मानवान्; G1.3–5 °मानवित् (G5 °वत्); G6 °मा * * न्; Cd as in text. — After 21, S ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 43), followed by a passage given in App. I (No. 18).

22 D4 om. 22 (cf. v.l. 19); K3 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — Before 22, S ins. वैशं°. — ^{b}) Cd धर्मपुत्रं (for °राजं). B1.2.6 D1.2 इदं वचः (for युधि°). — K4 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) K1 D5 M2 अर्हणां; B D2 M1 अर्हणा; D1 अर्हण- (sic); D3 अर्हणो (for अर्हणं).

23 D4 om. 23 (cf. v.l. 19); K4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) B3.5 D2 ऋत्विजश्चैव; G1 ऋत्युजं चैव. — ^{b}) B2.4.5.6 (m as in text) Dn D3.5 G1.5 संयुजं; D2 विवाह्यं; G3 पितरं; Cd.v संयुक्तं as in text (gloss: Cd विवाहेन संयुक्तं, Cv तत्काले आगतमतिथिं). G1.5 तं (for च). B2.4 D1.2 युधिष्ठिरः; G3 °रं. — ^{c}) B5 (m as in text) नृपं (for प्रियं). Ś1 K3 बाहुः; K4 Ñ1 Dn D6 G6 M1 प्राहुः; V1 B (B5 marg.) D1–3.5 चैव (for चाहुः). — ^{d}) Ś1 षडर्घ्यार्हान्; K1.2 D5 °र्घार्हां; K3 °र्घ्यार्हान्; K4 °र्घ्यार्हां; Ñ1 B5m °र्घार्हान्; Dn D3.6 °र्घ्यार्हां; G4 तदर्घ्यार्हान् (for षडर्घ्यार्हान्). K2 नृपस्; B1 G3 नृपास्; M नृपांस् (for नृपं). B1.2.5m D1.2 ततः (for तथा). V1 वीर्यश्रेष्ठे च पंडितान्; B3 षडर्घ्यार्हान्नृपतींस्ततः (hypermetric); B4.6 संहर्षा(B6 षडर्हा)न्नृपतींस्ततः; B5 वीर्यश्रेष्ठं च पंडिताः; D1.2 षडर्हान्नृपति(D2 °तीं)स्ततः.

24 D4 om. 24 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K1 एताम् (for एतान्). K4 V1 B3–6 Dn D3.5 अर्घ्यान् (for अर्हान्). K1.3 B1 अभिमतान्; B2 °हितान्; G5 अधिगतान्. M2 एतानर्घ्यार्हकानाहुः. — ^{b}) G1.2 M परि-; G3.5 बहु- (for आहुः). D1.2 संवत्सरोषिताः. — G1 om. 24^{cd}. — ^{c}) K4 D6 कालयुक्तस्य; B1 [ऽ]भ्यागता राजन्; B2–4.5m D1.2 T1 राजसूयस्य (D2 °श्च); D1 (before corr.) राजसूर्यस्य. — ^{d}) B1.5 G2.6 °नुपागतान्.

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 19). — ^{a}) Dn1 एतेषामेकशो; G2 एषामेकैकतो. — ^{b}) K1–3 अर्घम्; K4 Ñ1

अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन ।
उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्या निश्चित्य भारत ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ २७
एष ह्येषां समेतानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ २८
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ २९
तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ३०
प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ३१
स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अपाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ३२ C. 2. 1337 B. 2. 36. 32 K. 2. 39. 52

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

V1 Dn D6 अर्घं; G2 अर्घ्ये (for अर्घ्यम्). Ñ1 B4 इह (for इति). B1–3. 5. 6 D2. 3. 5 अर्घः (B2. 6 D3 °र्घ्यः) समुपनी(B5 दी)यतां; D1m तदर्घमुपनीयतां. — c) B4 इति (for अथ). Ś1 K4 B2. 3. 6 D2 T1 M1 अथ वैषां; K1 अथ तेषां; B5 D3. 5 अथैषां च (for अथ चैषां). K2 वरिष्ठायां; S वरिष्ठो यस. — d) S तस्यार्घ्य(G1 °र्घ)मुपकल्प्यताम्.

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 19). — a) K3 यस्मै. D3. 6 S [ऽ]र्घ्यम्. K2 यस्मै भगवान्मन्येर्घम्. — b) G2 अमुष्मै (for एकस्मै). — c) Hypermetric! S आनीयमाने (G3 °नो). V1 युक्तं यत्; B1. 3. 4 संयुक्तं; D3. 5 तद्युक्तं (for युक्तं च). — d) Ñ1 V1 तन्नो; T1 तस्मिन् (for तन्मे).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 19). — b) Ś1 K Dn D6 वीर्यवान् (for भारत). — c) G1 वार्ष्णेय. M2 अब्रवीत् (for मन्यते). K4 कृष्ण. V1 B4–6 D3. 5 अमन्यत तदा कृष्णम्; G2 वार्ष्णेयं कृष्णं मन्यस्व; G6 कृष्णं मन्यस्व वार्ष्णेयम्. — d) K3 अर्हणीयसमं; K4 B1 Dn D6 पूजनीयतमं; Cn as in text. K2 विभुं (for भुवि). S अर्हणीयमरिंदमः (T1 G2. 3. 6 °म; G1. 4 °मं).

28 D4 om. 28 (cf. v.l. 19) — Before 28, T1 ins. भीष्मः. — a) K2 एषां ह्येषां; D6 एतह्येषां (sic); T1 येषु ह्येषां; M2 एह्येतेषां. K1. 4 B D (D4 om.) T1 समस्तानां (for समे°). V1 एषां तु समवेतानां. — b) G3 °पराक्रमं. — c) Dn1 तिष्ठन्निव; G6 तमस्विव; Cn तपन्निव (as in text). — d) B1. 2. 5. 6 D1–3. 5 भानुमान् (for भास्करः). K1 G3–5 M ज्योतिषां रवि(G3 पति)रंशुमान् (= Gītā 10. 21^{b}); Ñ1 ज्योतिषा रविरंशुभिः; T1 G2. 6 तेजसा रविरंशुमान्; G1 ज्योतिषां रविरिवाबभौ (hypermetric).

29 D4 om. 29 (cf. v.l. 19). — a) G1. 5. 6 आसूर्यम्. — b) K (except K2) Dn D1m. 6 T1 निर्वातमिव; D1 (before corr.) विवातमिव; G1 तपंतमिव; Cn निवा° (as in text). — c) K3 B3. 5. 6 भाषितं; Dn1 भासिनं; G1 हासितं (for भासितं). G1 हासितं; G6 ह्रादितं (for ह्लादितं). B1 भीतिसंह्लादितं चैव. — d) D3 G4 सदा (for सदो). Ś1 हि वः; K2 -हिनीः; D3 -हि नाः; G1 हितः; G4 [ऽ]थ स; (for हि नः).

30 D4 om. 30 (cf. v.l. 19). — a) K1–3 ततो; K1 तस्माद् (for तस्मै). D2 भीष्माद्यनुज्ञातः. — G4 om. from 30^{cd} up to line 2 of 349*. — c) K1 उपयज्ञे; K4 V1 B3. 4 D3. 5 उपाजह्रे. S (G4 om.) च (for ऽथ). — d) K1. 4 V1 B1. 3 Dn D1. 2. 6 M1 [अ]र्घम् (for [अ]र्घ्यम्). K3 वार्ष्णेयापार्थमुत्तमं. — S ins. after 30 (G4, which om. 30^{cd} with lines 1–2 of the foll. passage, ins. after 30^{ab}):

349* गामर्घ्यं मधुपर्कं चाप्यानीयापाहरत्तदा ।
चरणावस्पृशच्छौरेः सहदेवो विशां पते ।
केशवश्चाप्युपाघ्राय मूर्ध्नि शस्त्रभृतां वरः ।
सहदेवमथोवाच कच्चिद्वः कुशलं गृहे ।

[(L. 1) G6 M2 °र्कं च ह्यानीया°. — (L. 2) T1 M2 नाम; G6 नाम्ना (for शौरेः). — (L. 3) G4 उपजह्रे स गोविंद (for the prior half).]

— G1. 3–6 (G4 om. line 2) cont.:

350* सोऽपि तं तु तथेत्याह सर्वं ननु तवाज्ञया ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्निदमासीद्यथाद्भुतम् ।

३४

C. 2. 1336
B. 2. 36. 32
K. 2. 40. 1

शिशुपाल उवाच ।

नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु । महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ १

नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।

[(L. 1) G1.3 सर्वा (for सर्वे). G6 नस्तु (for ननु). — (L. 2) G6 तदा (for अथ).]

— G1.3–6 cont.: T1 G2 M ins. after 349*:

351* तां दृष्ट्वा क्षत्रियाः सर्वे पूजां कृष्णस्य भूयसीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ।

[(L. 1) G4 तं; G6 तद् (for तां). — (L. 2) T1 G6 प्रेक्षान्योन्यमथासीना (for the prior half).]

31 D4 om. 31 (cf. v.l. 19). — a) G4 इति (for प्रति-). K B (except B5) D1–3.5 Cd तं; S तां (for तत्). G3 पूजां (for कृष्णः). — b) B3 शास्त्रदिष्टेन. — c) D1 Cd तदा (for तु तां). — d) D2 Cd (corrupt) चक्षमहे.

32 D4 om. 32 (cf. v.l. 19). — a) B5 D3.5 T1 G1 उपा(G1 °प)लभ्य च; G2–6 M उपालभ्य स (by transp.). — c) K4 अथोक्षयद्; Ñ1 M Cd (one MS.; the other as in text) अवाक्षि°; Dn D6 G4 अथाक्षि°; Cn as in text. Ś1 अक्षिपद्वासुदेवं च; K2 T1 G2 आक्षिपद् (G2 आक्षिप्य) वासुदेवं च.

— After 32, S (T1 om. lines 1–4; G2 om. line 8; G4 M2 om. lines 2–3 and 5–8; G5 om. lines 2–3 and 8) ins.:

352* तेषामाकारभावज्ञः सहदेवो न चक्षमे ।
मानिनां बलिनां राज्ञां पुरः संदर्शिते पदे ।
पुष्पवृष्टिमहत्यासीत्सहदेवस्य मूर्धनि ।
जन्मप्रभृति वृष्णीनां सुनीथः शत्रुरब्रवीत् ।
प्रष्टा वियोनिजो राजा प्रतिवक्ता नदीसुतः ।
प्रतिग्रहीता गोपालः प्रदाता च वियोनिजः ।
सदस्या मूकवत्सर्वे आसतेऽत्र किमुच्यते ।
इत्युक्त्वा स विहस्याशु पाण्डवं पुनरब्रवीत् ।
अतिपश्यसि वा सर्वान्न वा पश्यसि पाण्डव ।
तिष्ठत्स्वन्येषु पूज्येषु गोपमर्चितवानसि ।
एते चैवोभये तात कार्यस्य तु विनाशके ।
अतिदृष्टिरदृष्टिर्वा तयोः किं त्वं समास्थितः ।

[G2 transp. lines 1–4 and 5–7. — (L. 2) G2 राज्ञः (for राज्ञां). G6 संदिशते (for संदर्शिते). — (L. 4) G2 सुनीतः; G6 °यः (for °थः). — (L. 5) G2.6 यष्टा (for प्रष्टा). G2 परिवेत्ती; G6 परिहर्ता (for प्रतिवक्ता). — (L. 7) G2 आस्ते तत्र (for आसतेऽत्र). — (L. 9) G2 सर्वाश्नो (for वा सर्वान्). G4 हि (for the *second* वा). — (L. 10) G2.6 सत्स्वेव; G4 M2 यत्सत्सु (for तिष्ठत्सु). T1 G2.4–6 कृष्णम् (for गोपम्). — (L. 11) G6 एते वै भवितारे च (for the prior half). G5 विनाशिके; G6 °शने. G4 कार्यस्य तुलिकाशिने (for the post. half). — (L. 12) T1 G6 M2 त्वं (G6 न) तयोः किं; G2 द्वयोः किं त्वं (for तयोः किं त्वं).]

Colophon om. in D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K2–4 B5 Dn1 D1–3.5.6 अर्घा(Ś1 D3 °र्घ्या)भिहरण; K1 B2.6 अर्घ्या(K1 °र्घा)भिहरण and शिशुपालवध; B1 शिशुपालवध; B4 राजसूय (followed by वासुदेवार्घ्याभिहरण); G1 राजसूय. B3 (om. *sub-parvan* name) mention only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy. name:* G1 भगवदर्घ्यप्रदानं; G5 कृष्णस्याग्रसंभावनाप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 33 (as in text); K2 32; Dn1 36; S 44 (G1 erroneously 24). — *S'loka no.:* K3 31; Dn D1.2 32; M1 33.

34

☞ D4 om. from 1 up to उपानीतां in 18b (cf. v.l. 2. 33. 19). The MS. is ignored up to the end of the lacuna.

1 K2 वैशं° (for शिशुपाल उ°). — a) S गोविंदस (for वार्ष्णेयस). — b) K3 तिष्ठत्स्विव; B1 °त्सु सु-; T1 G2 °त्स्वसि; G1.3 °त्स्वपि; G4 °त्विह; G6 °त्स्वसिन्. — K2 om. (hapl.) 1c–2b. — c) G4 महापतिः स कौरव्यो. — d) B1.5 D2 राजेव (B5 °ह); S अराजा (for राजवत्). K3 पार्थिवार्पणं; B Dn1 G1 M °वार्हणां; Dn2 °वोर्हणां; D2.5 °वोर्हणं. K4 Ñ1 V1 राजेवापार्थिवोर्हणं (K4 °णां); D1.3 राजेवापार्थिवार्हणां (D3 °णं).

2 K2 om. 2ab (cf. v.l. 1). — a) K3 न्यायं; G1 नाथ; G6 न च (for नायं). D1 उक्तः (for युक्तः). K3 समाहार. G2 न चायुक्तसमाचारः. — b) K3 पांडवेय. B3.5 D3.5 पांडवानां महात्मनां. — c) K1–3 यत्कामं. S (except G5) देवकीपुत्र (for पुण्डरी°). — d) S (except T1) पांडवार्चितुमर्हसि.

यत्कामात्पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २
बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
अयं तत्राभ्यतिक्रान्त आपगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४
कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरार्चितः ॥ ५
अथ वा मन्यसे कृष्णं स्थविरं भरतर्षभ ।
वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६
अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ।
द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ७
आचार्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुपुंगव ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ८
ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन ।
द्वैपायने स्थिते विप्रे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ९
नैव ऋत्विङ्न चाचार्यो न राजा मधुसूदनः । C. 2. 1354 B. 2. 37. 17 K. 2. 40. 17

3 G2 om. 3^ab. — ^a) Ś1 जानीध्वे. — ^b) K1 B1 धर्मः सूक्ष्मं; K2–4 M1 धर्मसूक्ष्मो; B2.6 D1.2 G5 धर्मं सूक्ष्मं; D3 T1 G1.3.4.6 M2 धर्मसूक्ष्मं (for धर्मः सूक्ष्मो). Ś1 पांडवः; K1 पांडव. — D3 om. 3^c–4^b; G2 reads these lines after 9. Cv seems to have read 3^c (at least) twice, once before 4 and once later, perhaps placed as in G2. — ^c) Ś1 तत्रात्यतिक्रांत; K1 क्षत्राभ्यति°; K3 तत्रानति°; K4 च स्मृत्यविक्रांत; V1 चाभिभ्यति°; B Dn D2.5 च स्मृ(D5 स्म)त्यति°; D1 च स्मृत्य निष्क्रांत; T1 अत्र ह्यतिक्रांत; G2 M1 Cv (second time) तत्र ह्यति°; G3 तत्राह्यति°; G4 त्वत्राभ्यति°; G5 अत्राभ्यति°; G6 ततोभ्यति°; M2 चात्राभ्यति°. Cv cites (first time) अयं त्वत्र (cf. G4), with gloss अयं सूक्ष्मो धर्मः; and (second time) अयं तत्र. D6 अयं च तत्रात्यतिक्रामो (hypermetric); G1 अयमत्राप्यतिक्रम्य. — ^d) K2 आपगेया°; K4 Ñ1 V1 Dn D6 ह्यापगेयो°; G1 अपगेयो°; G2 कर्मणा त्व°.

4 D3 om. 4^ab (cf. v.l. 3). — ^a) K1 तादृशां; K2.3 तादृशं; B5 G5 त्वादृशे (for °शो). K4 धर्मयुक्ति; B1 G5 °युक्तेः. — ^b) G3 प्रतिकाम्यया; Cd प्रिय° (as in text). — ^c) K1 भवत्यभ्यधिकं; K3 भवत्येभ्यधिकं; B1 G3 भवत्यभ्यधिको; B3 संभवत्यधिकं; G4.5 भवत्वभ्यधिकं. Cv cites text, but glosses कमभि कं प्रति । अधि अधिकः भवति इति योजना (!). K4 B3.6 D1.5 T1 G6 Cv भीष्म; B5 भीमं (for भीष्मो). D3 भवत्यधिकं भीष्म (submetrical). — ^d) Ś1 लोकेषु वसतः; K1 °ष्वेव मतः; B2 °ष्वनुमतः; D1 G6 °षु च मतः; D3 °ष्ववमतं; G1 °ष्वभिमतः; G3.5 °ष्वपि मतः; G4 °षु विमतः; Cv cites text. Ś1 सुखं (m सता); D3.5 परं (for सताम्).

5 D1 om. 5^ab. — ^a) K1 स राजा; G1 ह्यदाता; G2.6 हि राजा (for ह्यराजा). — ^b) G1.2 सर्वमभी°. — ^c) G4 अर्हणम्. K1 B5 G2.6 यथा (for तथा). — ^d) B5 तथा (for यथा). G2.6 अच्युतः (for अर्चितः).

6 ^a) G1 हि त्वं (for कृष्णं). — ^b) Ś1 K4 Dn D6 कुरुपुंगव (D6 °वः); K1–3 कुरुनंदन (K3 °नः) (for भर°). — ^c) K2 D1 (before corr.) वासुदेवे. G1 वृद्धिं (for वृद्धे).

7 ^a) G1.2.4.6 M2 वसुदेवो. B1 हि; T1 G3–5 [ऽ]यं (for ऽपि). — ^b) K1 B1 प्रिय(B1 हित)कामोनुवृत्तिमान्; B6 D1.2 हितकामोनुवृत्त(D2 °वर्त)वान्; T1 प्रेयमित्यनुवृ°; G1.2.6 M2 यथा पुत्रेण (G2 °त्रेषु; G6 °त्रे तु) वृ°; M1 यथा पुत्रेनुवृ°. — ^c) K1 द्रुपदे सति वार्ष्णेयं. — ^d) D6 सज्जनं (m as in text); M पूजनां (for पूजनम्). K1 कथमर्चेतिवानसि.

8 ^b) K1.4 B5 Dn D3.5.6 T1 कुरुनंदन (K4 °नः); G3 °पुंगवः. B1.2 स्थविरं भरतर्षभ. — ^c) D1.2 वार्ष्णेय. — ^d) Ś1 K1.2 B3 D3 G6 कथम् (for कस्माद्).

9 G1 om. 9^bc. — ^b) Ś1 कुरुसत्तम; K4 D2 M2 °नंदनः; B2 G5 कुरुपुंगव (B2 °वः). — ^c) Ś1 K B4 Dn D6 वृद्धे; V1 B5 D3.5 कृष्णे (for विप्रे). — ^d) G1 स्थिते ह्यासेर्चितः कथं. — After 9, K4 V1 B D1–3.5 ins. a passage given in App. I (No. 19); a variant and expanded form of this passage, given in App. I (No. 20), is ins. in S after 9 (in G2, which reads 3^c–4^b after 9, it is ins. after 4^ab).

10 ^a) Ś1 K1.2 Ñ1 नैवर्त्विङ्नापि; K3.4 V1 B1.4 Dn1 D1.3.6 नैवर्त्विङ्नैव; T1 M नैव चर्त्विङ्; G1 नैव चत्ति न (corrupt); G2.6 नैव वंद्यो न; G3 (corrupt) न हि चक्रस; G4 नैव चर्त्विक्ष; G5 न हि चर्त्विङ्. K1.2.4 D2.6 T1 G1 वा (for च). — ^b) V1 B1(m as in text).4–6 D3.5 न राजायं बलानुजः; B2 °जा धर्मसूदनः. — After 10^ab, G1.3.5 ins.:

353* न स्नातको न जामाता कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

— D6 om. (hapl.) 10^c–11^b; G1 om. 10^cd. — ^c) G2.6 अतश्च त्वं (for अर्चितश्च). Cv cites अर्चितस्त्वत्

C. 2. 1354
B. 2. 37. 17
K. 2. 40. 17

अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ १०
अथ वाप्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ ११
वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥१२
अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥ १३
किमन्यदवमानाद्धि यदिमं राजसंसदि ।
अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्घ्येणार्चितवानसि ॥ १४
अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् ।
को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां प्रयोजयेत् ।
योऽयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान्पुरा ॥ १५
अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् ।
कृपणत्वं निविष्टं च कृष्णेऽर्घ्यस्य निवेदनात् ॥ १६
यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।
ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवोऽर्हति ॥ १७
अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ।
पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ १८

(gloss स्वत्तः). B1. 2. 5. 6 D1–3. 5 अर्चितः कुरुशार्दूल. — d) T1 किमस्य.

11 D6 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) K4 D8 वा ह्यर्चनीयो; V1 B Dn D1. 2 G1 M1 वाभ्यर्च°; D5 वात्यर्च° (for वाप्यर्च°). — b) S युष्माभिर्वृष्णि(G1 °कं वृष्णि-; G3 °भिः कुरु)पुंगवः. — d) B1 अपमानाय.

12 a) Ñ1 V1 भयात्तस्य; G3 °देव; G4 °दन्ये. — b) Ś1 पांडवस्य (for कौन्ते°). — c) K2 D3. 5 T1 G3. 5 M प्रयच्छाम. Cv cites text. B1 करान्सर्वान्प्रयच्छाम. — d) A few MSS. शांत्वनात्. K2 न लोभाञ्च यभां च तान् (corrupt).

13 a) S अस्य धर्म(M2 सर्व)प्रधानस्य. — c) K1 कराञस्मै; K3 करं तस्मै; M1 करमस्मै; M2 करान्सर्वे. — d) K1 T1 मन्यसे.

14 b) Ś1 यदियं; K1 Ñ1 G2. 6 यद्दयं; K4 D3. 5 यादवं; V1 B Dn D1. 2. 6 यदेनं (B5 °वं); T1 G3 यदित्थं; G4 M1 यदिदं; G5 यदीत्थं; text (यदिमं) as in K2. 3 G1 M2. — c) K1 B6 अप्राप्तलक्षण-; K4 D6 अराजलक्षणं; D1 अप्राप्यलक्षणं. — d) K B2–5 Dn1 D5 अर्घेण (K3 अर्थेण); Ñ1 Dn2 D6 अर्घेन; T1 M1 अध्येन (for अर्घ्येण). V1 D5 नृपः; D3 न स (for असि).

15 a) Ś1 V1 B (except B2) D1–3. 5 M1 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य). — b) T1 G3. 5 वचो गतं; G1 गतो वचः; G4 च चागतं (for यशो गतम्). Cd cites गतं (as in text). — c) D6 यो (for को). D1 धर्मच्युतं; G1. 2. 4 M धर्माच्च्युते; G5 धर्मोच्च्युते. K1 पूज्यम्; B5 D3. 5 राजा (for पूजाम्). B1 यो धर्म्यामच्युते पूजाम्. — d) Ś1 युक्ते; K1–3 वृत्ते; B2. 6 D2 युक्तः; T1 G3–5 एनां (for युक्तां). K4 Dn (!) D6 नियोजयेत्; B1. 2. 6 D1. 2 समाचरेत् (for प्रयो°). B5 D3. 5 पूजामेवं समाचरेत्; G6 एवं युक्ताप्रपूजयेत्. — After 15cd, B3 reads 16ab. — After 15, K4 V1 B D (D4 om.) G3 ins.:

354* जरासंधं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ।

[B1. 6 अनयेन; D1 भवने च; D2 G3 भयेन च (for अन्यायेन). G3 (before corr.) महात्मवान् (for दुरा°).]

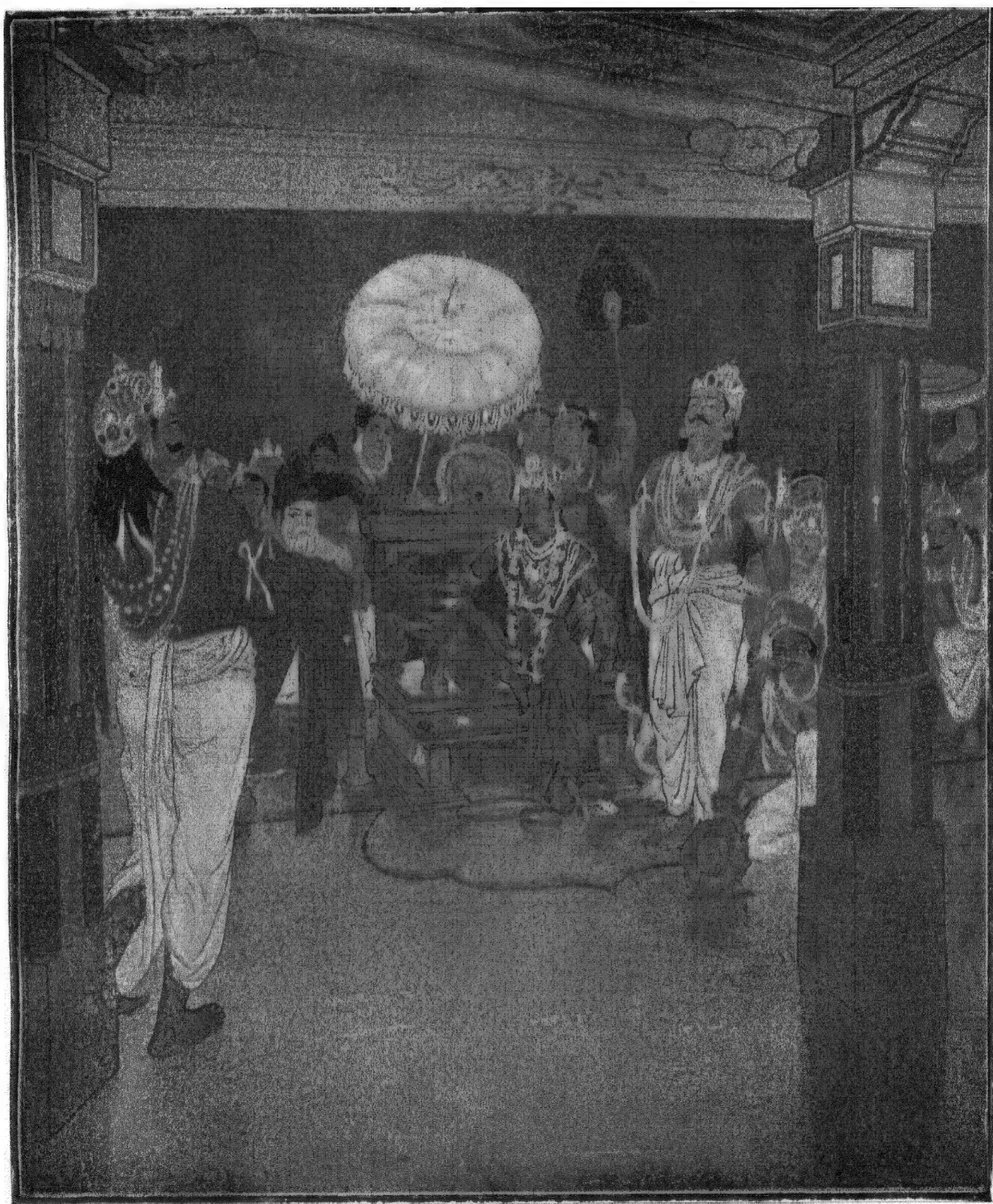
16 D1 om. 16. — a) K1 अन्यधर्मात्मना चैव; K4 G3. 4 अद्य धर्मात्मना (G3 °नां) चैव; G2. 6 कोन्यो धर्मात्मनां चैव. — b) Ś1 व्यपदिष्टा; G1 °कृष्णा; G3. 4 ह्यपकृष्टा (G4 °ष्टो); G6 व्यपकृष्टो. Cd cites अपकृष्टा. K3 युधिष्ठिर; B1 T1 (before corr.) °ष्ठिरे. — After 16ab, G1 (which om. 16c–17b) ins. 355*. — c) Ś1 विचिलं च; K1 च निर्दिष्टं; K2. 3 D6 हि निर्दि(K3 °र्वि)ष्टं; K4 दर्शितं च; G2. 6 निकृष्टं च (for निविष्टं च). Ñ1 V1 B3–5 Dn D3. 5 दर्शितं कृपणत्वं च; B1. 2. 6 D2 कृपणत्वं निमग्नश्च. Cd cites कृपणत्वं निदिग्धं (v.l. निदग्धं; gloss उपचितं). — d) K1 वार्ष्णेयस्य; K2–4 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D2. 5. 6 T1 कृष्णे(D6 °ष्णो)र्घस्य. D3 कृष्णोर्घ्यस्य प्रदर्शनात्.

17 G1 om. 17ab (cf. v.l. 16). — a) G4 M2 यद्भीताश्च; Cv as in text. Ś1 कौरव्याः; G6 कौंतेय; Cv as in text. — b) K3 मनस्विनः; B1 D1. 2 तरस्विनः; Cd as in text. — S Cv ins. after 17ab (G1, which om. 16c–17b, ins. after 16ab):

355* राज्ञां तु मध्ये पूजां ते कृतवन्तो गरीयसीम् ।

[M Cv हि (for तु). G2. 3 [ऽ]भिभूयसीं; G4. 6 M हि भूयसीं (for गरी°). G1 राज्ञां मध्ये पांडवेय पूजां तामभिभूयसीं.] — c) Ś1 अनु-; D1. 2 एतत्; G6 तत्तु (for ननु). G2 त्वया वि-; M1 त्वया हि. T1 बोद्धव्या. K4 D6 न त्वयात्यपि (D6 °या ह्यपि) बोद्धव्यं. — d) B1. 2. 6 D1. 2 पूजां यां (by transp.); K4 Ñ1 V1 B3–5 Dn D1 (after corr.). 2. 5 T1 G1. 3. 5. 6 M माधवार्हसि; D1 (before corr.) °वोर्हसि. See Addenda.

18 a) K2 एत्वाम्; V1 B1–3. 6 D1. 2 एतैर्; G1 एनाम्

अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे ।
हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशितुं श्वेव निर्जने ॥ १९
न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामवमानः प्रयुज्यते ।
त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २०
क्लीबे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ।
अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २१
दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ २२
इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १
नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् । C. 2. 1370 B. 2. 36. 2 K. 2. 41. 2

(for एताम्). — ^{b}) K_1 उपानीतां; K_2 D_8 उपनीता; K_4 B_1 °नीतो. — D_4 resumes from जनार्दन! — $Ś_1$ जनार्दने; K_{2-4} B_1 T_1 G_4 °नः; D_5 °नं. — G_1 om. (hapl.) 18^{c}–20^{d}. — ^{c}) $Ś_1$ अनर्हे; D_5 अर्हः; G_2 अनर्हन्; G_6 अनार्हे (for अनर्हः). T_1 G_{3-5} M transp. कस्मात् and त्वं. — ^{d}) K_4 V_1 B_1 D_6 G_6 °ज्ञातुमर्हसि.

19 G_1 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_3 G_3 अयुक्तम्; K_4 अयुक्तान्; G_2 अयत्नम्. — ^{b}) T_1 G_{3-5} कस्माद् (for पुनर्). — ^{c}) K_4 हविषं; B_1 °ष्यं. K_1 $D_{2.5}$ निस्पंदं; $K_{2.4}$ $D_{1.3.6}$ निष्पंदं; B_1 T_1 $G_{3.4}$ M_1 Cv विष्यंदं; B_2 Dn_2 निःस्पंदं; B_3 निःष्यंदं; B_{4-6} निःस्यंदं; Cd निस्यंदं (= प्रवाहं); Cn as in text. $G_{2.6}$ हविर्ष्यं प्राशितुं श्वेव (G_6 चैव). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 Cd प्राशिता (Cd gloss भक्षिता); $K_{1.2}$ प्राशिताश्च; $Ñ_1$ V_1 प्राशितं (read °तुं?); D_4 °तंश्च. $K_{1.2}$ $D_{4.6}$ M_2 चैव (for श्वेव). K_3 प्राशितस्येव निर्जितः; $G_{2.6}$ विप्रगेहे च निर्जने.

20 G_1 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) B_6 $D_{1.2}$ M_1 न त्वया; T_1 $G_{2.6}$ M_2 नन्वयं (for न त्वयं). K_1 पृथिवींद्राणाम्. — ^{b}) K_2 अवमात्मनः; K_3 B_{2-6} $Ñ_1$ V_1 Dn $D_{3.5}$ G_2 अपमानः; G_6 अवमानं (for अवमानः). — ^{d}) K_4 प्रलभ्यंते; D_2 प्रलंभस्ते; T_1 G_{3-5} M_1 प्रहसंते (G_4 °ति); G_2 प्रालंभंते; G_6 प्रलभंते; Cd as in text.

21 ^{a}) K_3 -योगं; G_1 यातृग्; G_2 वा स्याद्; G_6 यास्य (for यादृग्). — ^{b}) K_3 D_1 गंधे; G_6 दंडे (for अन्धे). G_2 कूपदर्शनं; G_6 रवि° (for रूप°). — ^{c}) $Ś_1$ अराज्ये; K_2 अ(स्य) राज्ञो; K_4 अराज्ञौ; B_3 °ज्ञे; B_4 °ज्ञा; B_5m.$_6$ D_2 °ज्ञि; D_1 (before corr.) आराज्ञि.

22 ^{a}) G_3 दुष्टो; Cd as in text. B_2 D_{3-5} यादृग् (for राजा). — ^{b}) G_3 दुष्टो; G_6 रुष्टो. B (except B_3) D_6 भीमश्च; G_2 भीताश्च. K_1 $B_{2.3}$ G_6 तादृशः. — ^{c}) G_3 दुष्टः; G_6 रुष्टः. — ^{d}) B_1 M_2 सर्वमेव; G_1 सर्वे ते यद् (for सर्वमेतद्). K_{2-4} D_6 T_1 G_{2-5} यथा तथा; G_1 यता यथा. $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) सर्वथा कुरुनंदन.

23 ^{ab}) K_2 D_6 शिशुपालास्तान्; K_3 °पालेन; $Ñ_1$ V_1 $B_{2.3.5}$ D_5 G_6 °पालस्तु; $B_{1.6}$ $D_{1.2}$ °पालश्च. K_3 परमासने. G_1 शिशुपालः सभामध्ये इत्युक्त्वोत्थाय चासनात्. — ^{c}) K_4 सदृशस् (for सदसस्). G_1 स्वपक्षैर्निर्ययुस्तस्मात्. — ^{d}) $B_{3.6}$ तथा (for तदा).

Colophon om. in B_6; B_1 reads it in marg. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $D_{1-3.5}$ अर्घ्याभिहरण; K B_5 Dn $D_{4.6}$ अर्घाभिहरण; B_2 राजसूय and अर्घाभिहरण; B_4 राजसूय (followed by वासुदेवार्घाभिहरण); G_5 $M_{1.2}$ राजसूय. B_1 (om. sub-parvan name) mentions only कृष्णार्घाहरण; B_3 likewise only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy. name:* B_5 शिशुपालवाक्यं; G_1 शिशुपालाधिक्षिपः; G_5 शिशुपालपुरुषवाक्यं; M_2 शिशुपालाधिक्षेपवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg.).$_3$ 34 (as in text); K_2 D_3 35; Dn_1 37; S 45. — *S'loka no.:* K_2 23; K_3 24; Dn 31; $D_{1.2}$ 30; M_1 39.

35

1 K_3 om. 1. — ^{b}) $Ś_1$ उपाद्धत्; K_1 अथाब्रवीत्; (for उपाद्रवत्). — ^{c}) G_1 उवाच भ्रातृभिः सार्धं; G_6 उवाच मधुरं पथ्यं. — ^{d}) $B_{1.5.6}$ शांत्वपूर्वम्; G_1 साम° (for सान्त्व°).

2 ^{a}) $B_{3.4}$ नैवं (for नेदं). — ^{b}) B_1 यादृशो; T_1 G_{3-5} तादृशं; G_1 त्वादृशो; G_2 तादृशो; M तादृशो

C. 2. 1370 B. 2. 38. 2 K. 2. 41. 2 अधर्मश्च परो राजन्पारुष्यं च निरर्थकम् ॥ २
न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिव ।
भीष्मः शांतनवस्त्वेनं मावमंस्था अतोऽन्यथा ॥ ३
पश्य चेमान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतमान्बहून् ।
मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४
वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नास्मा अनुनयो देयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नानुमन्यते ॥ ६
क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७
अस्यां च समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ८

(for यादृशं). K1 B6 D1.2 च (K1 corr. to व); B1 [ऽ]यं; T1 G1.2.4.5 M2 यत् (for वै). V1 त्वादृशे वक्तुमीदृशं; B2-5 D3-5 त्वा(B4 या)दृशैर्वक्तुमीदृशं (D3 °शे); D6 यादृशं वै त्वयुक्तवान्; G6 त्वादृशो धर्ममुक्तवान्. — c) G2 पुरो; G4 पलो (sic) (for परो). — d) K3 V1 B1.2.6 D4 G1-4.6 Cnp पौरुषं च; K4 पारुष्यं यन्; Dn1 पौरुष्यं च; D1.2 परुषं च; T1 G5 परुषं तु. M प(M2 पु)रुषश्च निरर्थकः; Cn as in text.

3 a) G1 तु (for हि). K3.4 Dn2 G1.3.4 धर्मपरं; T1 धर्मपरां; G5.6 धर्मं प(G6 धर्मपु)राज्ञ. B5 राजन्; G6 जेतुं (for जातु). — b) B5 G1.5 नावमन्येत; D1.2 नान्व(D2 °व)बुध्यति; T1 G3.4 नैव मन्येत; G6 अवबुध्येत. K4 Ñ1 V1 B D (except Dn2 D2) T1 G1.4.5 M1 पार्थिवः (B5 कर्हिचित्). — c) K2.3 B5 T1 G3-5 भीष्मं. K2.3 B5 T1 G3-5 शांतनवं. K1.2 चैनं; K3 B1 त्वेवं; G1.2.6 M तेन (for त्वेनं). — d) T1 G2.6 मा त्वं (G2 त्व-) मंसीर्; G1.3.5 M मावमंसीर् (G1 °द्) (for मावमंस्था). K4 यतोन्यथा; Ñ1 B2-6 Dn D1-3.5 त्वमन्यथा; V1 ततोन्यथा; D4 lacuna; G4 इतोन्यथा; B1 मावमंस्थाप्यतोन्यथा. Cv cites अतोऽन्यथा.

4 a) Cv also cites यमं (for पश्य); gloss यमसदृशं भीष्ममिति पूर्वेणान्वयः. Ś1 चैतन्-; K1 चैमान् (sic); K2-4 V1 Dn D1.6 M1 चैतान्; T1 G3-5 Cv चैनान्; G6 *माम् (for चेमान्). — b) K1.4 B (except B2.3) Dn D6 G1.2.6 M वृद्धतरान्. K3 त्वत्तो वृद्धतमा बहु (sic). — c) K4 मृषंति; B2.4.5 D3-5 मृष्यंति; G1.6 मर्ष्यं(G6 °र्षं)ते; M1 मृष्यतश्च. T1 G3.4 चार्हणं. K3 कृष्णो. — d) T1 G1 तद्वत्तं (T1 °त्स्वं); G2.6 किं च त्वं; M2 तद्वत्तं (for तद्वत्त्वं).

5 a) B1.6 D1.2 कृष्णं वै; D6 (before corr.) कृष्णेन (for कृष्णं हि). — b) K2 भीष्मं. D1 G4 चेदिपतेर्. — c) D3.5 त्वेनं; G2 ह्येवं; G6 हि च (for ह्येनं). G4 यथा. K3 B1.6 D1 G4 M2 वेद; M1 वेत्सि (for वेत्थ). — d) V1 B3-5 D3-5 यथायं; G4 तथैनं (for यथैनं). Ś1 देव; B2.5 D3-5 वेत्ति (for वेद). D1.2 कौरवं. K2 (corrupt) यथैवैनेद कौरवा.

6 a) K1.2 नास्मिन्; B2 नासौ; D1.2 नास्य (for नास्मा). B2.3.5.6 D1-5 ह्य(B6 D2 चा-; D1 वा)नुनयो (for अनुनयो). Ś1 नास्मायननुयो (sic) देयो; Ñ1 V1 B4 Dn(!) नास्मै (V1 °स्मिन्) देयो ह्यनुनयो; K3 तस्यायां-नुनयो देयो; K4 D6 नास्माभिरनुनेतव्यो; B1 नास्य चानुनयो युक्तो; S न चास्यानुनयो देयो (G2.6 राजन्). Cd.n अनुनयः (Cd gloss प्रकुपितप्रसादनं, and so alternatively Cn). — b) V1 नापि चा°; G1 नाहम° (for नायम°). B1.5.6 शांत्वनं; T1 G2.5.6 M2 सांत्वनां; G4 सांत्वतां. — c) G1 लोकवृद्धितमे; M2 °वृद्धमते. — d) Dn(!) G4 °र्हणं (for °र्हणां). K V1 Dn D6 नाभिमन्यते; M2 न तु मन्यते.

7 a) K2 अक्षयः; D5 क्षत्रिया (for क्षत्रियः) B1 transp. क्षत्रियः and क्षत्रियं. D3 T1 G5.6 क्षत्रियान् (for °यं). — b) Ś1 B1.6 D1.2 G6 रणभृतां. Ś1 K3 वर. — d) B1 प्रभुर् (for गुरुर्).

8 a) G1 तस्यां (for अस्यां). Ś1 तु; K (except K3) V1 B2-5 Dn D3-6 M1 हि (for च). — b) V1 B2-4 D3-5 G6 रणे (for युधि). — c) Ś1 महीपाल; D1 महापालं. T1 न हि पश्यामि महीपालं (hypermetric). — d) Ś1 सात्वतीपुत्रसांत्वतं; K1 साकृती° °सात्वतात्; K2 सांत्वती° °सांत्वतान्; K3 सात्वती° °सांत्वनात्; K4 सात्वति° °तेजसा; B1.2 सात्वतीपुत्रसात्वतात् (B2 °त्वतः); D1 °पुत्रमोजसा; D6 °पुत्रसात्वतान्; S कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा. Cd cites सात्वतात् (gloss सात्वतेन । पंचमी विभक्तिव्यत्ययात्).

9 a) Ś1 K1.4 Ñ1 B1.6 D2.6 च (for हि). — b) Ś1 अन्य°; K1 B1 अर्घ्य° (for अर्च्य°). S अर्चितव्यो (G2.6 अर्चनीयो) जनार्दनः. — G1.4 om. 9cd. — d) T1 G5 अर्चि(T1 °र्च)तव्यो; M2 पूजनीयो (for अर्चनीयो). Ś1 K2-4 Dn D6 महाभुजः; M2 महीधरः (for जना°).

10 a) Ś1 निहता; S (except G2.6) विजिता (for हि जिता). K3 सर्वे (for युद्धे). — B3 om. (hapl.)

न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो जनार्दनः ॥ ९
कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १०
तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा भूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ११
ज्ञानवृद्धा मया राजन्बहवः पर्युपासिताः ।
तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ।
समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ॥ १२
कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ।
बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ॥ १३
न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ।
न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथंचन ॥ १४
अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भौमसुखावहम् ।
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुज्महे ॥ १५
न हि कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ।
गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ॥ १६
ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ।
पूज्ये ताविह गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ १७
वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यमितं तथा ।

C. 2. 1307
B. 2. 36. 19
K. 2. 41. 19

---

from क्षत्रिय° up to बहवः (in 12^a). — ^{c}) D$_4$ हि (for च). G$_4$ वार्ष्णेयं.

11 B$_3$ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{b}) Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.4.6}$ Dn अर्चामि (for अर्चाम). Ś$_1$ नेरतं; G$_1$ °रतान्. B$_{3.5}$ D$_{1-5}$ कृष्णमर्चामहेर्चितं; T$_1$ G$_{3.5}$ संपूज्यः कृष्ण एव नः (G$_3$ हि; G$_5$ सः); G$_4$ श्रेष्ठ एव जनार्दनः. — ^{c}) D$_3$ एव (for एवं). K$_2$ B$_{2.6}$ D$_{1-5}$ transp. न and च. — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1.2.6}$ G$_3$ transp. भूत् and ते.

12 B$_3$ om. 12^a (cf. v.l. 10). — ^{a}) G$_1$ (before corr.) ज्ञानवृद्धो. G$_1$ हि मे; G$_{2.6}$ यथा (for मया). — After 12^{ab}, G$_1$ ins.:

356* यस्य राजन्प्रभावज्ञाः पुरा सर्वे च रक्षिताः ।

— ^{c}) K$_3$ S (except G$_1$) गुणवतां (for कथयतां). G$_4$ शौरिर्. — ^{d}) G$_4$ गुणवते. — ^{f}) K$_{2-4}$ D$_{2.6}$ G$_{3.5}$ बहुमतां; G$_1$ °तरान् (for °मतान्). D$_4$ बहून्बहुमता सतां.

13 ^{a}) M$_2$ हि (for च). K$_1$ न चान्यस्य (for च यान्यस्य). — ^{b}) G$_{2.3}$ धर्मतः (for धीमतः). — ^{c}) Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2.4}$ (before corr.).$_5$ बहुभिः; B$_{2.6}$ D$_1$ बंदिभिः; D$_4$ (by corr.) S बहूनि (for बहुशः). — ^{d}) G$_1$ नः (for मे). Ś$_1$ K$_1$ नरैरूप(K$_1$ °र्बहु)श्रुतानि मे; K$_2$ नरैर्भूयो युतानि मे; G$_2$ हरेर्भूयः श्रितानि मे; G$_6$ हरेः सम्यक्च्छ्रुतानि मे.

14 G$_1$ om. 14^a–18^c; G$_{2.6}$ M$_2$ om. 14^a–16^b. — ^{a}) T$_1$ G$_{3-5}$ M$_1$ भयात् (for वयं). T$_1$ कर्मात् (for कामात्). — ^{c}) B$_{1.2.6}$ D$_1$ (m as in text).$_2$ संबंधकं; T$_1$ न संबद्धं (for न संबन्धं). — ^{d}) K$_{2.3}$ D$_{4.5}$ कृत्यर्थं वा; Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.2.6}$ कृत्यार्थं वा; B$_1$ कृत्यं चापि (for कृतार्थं वा). K$_1$ नैवार्थं चापि किंचन; T$_1$ G$_3$ कृत्यार्थं चापि कं(G$_3$ वापि किं)चन; G$_{4.5}$ M$_1$ कृतार्थं चा(G$_5$ वा)पि कं(M$_1$ किं)चन.

15 G$_{1.2.6}$ M$_2$ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) V$_1$ B$_3$ D$_{3.5}$ T$_1$ G$_{3.5}$ M$_1$ अर्चयामो (M$_1$ °म); D$_1$ (m as in text) अर्घामहे (for अर्चा°). D$_4$ अर्चमोर्चित तं सद्भिर्; G$_4$ अर्चयत्यच्युतं सद्भिर्. — ^{b}) K$_1$ युधि (for भुवि). Ś$_1$ K$_4$ Dn D$_6$ G$_4$ भूतसुखावहं; K$_{1-3}$ V$_1$ B D$_{1-5}$ भीमपराक्रमं; Ñ$_1$ भीमसुखावहं (for भौम°). See Addenda. G$_3$ सर्वभूतसुखावहं. — ^{c}) K$_3$ यस्य (for यशः). V$_1$ B$_{3.4}$ महाराज; B$_5$ D$_{3-5}$ T$_1$ G$_{3-5}$ M$_1$ बलं चास्य; D$_1$ ज [marg. adds यं] चास्य (for जयं चास्य). — ^{d}) K$_2$ विज्ञेयार्चां; K$_3$ विज्ञायार्घ्यं; D$_3$ विज्ञायास्य (for °यार्चां). Ñ$_1$ V$_1$ B Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ T$_1$ G$_4$ M$_1$ प्रयुञ्ज्म(D$_3$ °ञ्ज्म)हे; G$_3$ प्रमाज्महे.

16 G$_1$ om. 16; G$_{2.6}$ M$_2$ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{a}) K$_4$ Dn D$_6$ च (for हि). Ś$_1$ किंचिदिहा°; G$_3$ कश्चिदिवा°. — ^{b}) K$_4$ सुबलो; V$_1$ B$_{2-4.6}$ D$_{1-5}$ दुर्बलो; B$_1$ स्वबलो. T$_1$ G$_5$ सुखं लोक्य परीक्ष्य वै; G$_{3.4}$ M$_1$ सुबालोपि (G$_4$ °ले वि-; M$_1$ °लोप्य) परीक्ष्य वै. — ^{c}) D$_3$ गुणे (for गुणैर्). T$_1$ G (G$_1$ om.) अन्यान्; M$_1$ अध्यान् (for वृद्धान्). M$_2$ गणैरर्घ्यानतिक्रम्य. — ^{d}) G$_2$ हरिम् (for हरिर्). Ñ$_1$ मम; B$_3$ हि नः (for मतः).

17 G$_1$ om. 17 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Ś$_1$ ज्ञानवृद्धिं; K$_2$ °वृधो. — After 17^{ab}, K$_4$ V$_1$ B D ins.:

357* वैश्यानां धान्यधनवाञ्छूद्राणामेव जन्मतः ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ पूज्यौ (K$_2$ °ज्या) द्वावपि; K$_1$ पूज्येन्यौ द्वावपि; K$_4$ B$_{3.4}$ पूज्यै (B$_3$ °ज्यौ; B$_4$ °ज्ये) तावपि; B$_1$ पूज्योस्माविह; Dn(!) पूज्यतायां च; D$_4$ पूज्यताविह; D$_6$ पूज्यस्तावपि; T$_1$ M$_1$ युज्येते तौ च; G$_2$ युज्यते ते च; G$_{3-5}$ युज्यते तौ च; G$_6$ युज्यंते चैव; M$_2$ पूज्यते तौ च. Ś$_1$ गोविंद; B$_1$ °दो; S कृष्णे वै. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ तावपि; K$_2$ वृद्धापि (for द्वावपि). T$_1$ G$_{2-5}$ M संमतौ (for

C. 2. 1387 B. 2. 38. 19 K. 2. 41. 19

नृणां हि लोके कस्यास्ति विशिष्टं केशवादृते ॥ १८
दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
संनतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥ १९
तमिमं सर्वसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ २०
ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
सर्वमेतद्धृषीकेशे तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २१
कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं समर्पितम् ॥ २२
एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः ॥ २३
बुद्धिर्मनो महान्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २४
आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।

संस्थितौ). G6 क्षत्रज्ञावपि सत्तमौ.

18 G1 om. 18^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{b}) D4 धनं (for बलं). Ś1 चाप्यधिकं; K4 Dn(!) D6 चा(D6 वा)-भ्यधिकं (for चाप्यमितं). — ^{cd}) K4 Ñ1 V1 B6 Dn transp. हि and लोके. K4 Ñ1 V1 B D कोन्योस्ति; T1 G2.6 M कश्चास्ति (for कस्यास्ति). K4 Ñ1 V1 B D (D1.2 marg.) T1 G2.6 M विशिष्टः. K2 (corrupt) नृणां लोकोस्ति लोको हि कश्चास्ति केशवावृते.

19 ^{a}) G6 कृतं (for श्रुतं). B1 G5 वीर्यं; G6 कीर्तिर् (for शौर्यं). — ^{b}) G4 प्रा-; G5 धीः (for ह्रीः). K2 बुद्धिलक्षणं; D6 (before corr.) बुद्धिसत्तमा. G6 बुद्धि-रुत्तमसंनतिः. — ^{cd}) Dn(!) G1 संततिः; G6 श्रीः पुष्टिः (for संनतिः). D4 G1.2 श्री-; G6 च (for श्रीर्). T1 G1–5 M transp. तुष्टिः and पुष्टिः. G6 बुद्धि° (for पुष्टि°). Ñ1 निरता°; D1 (before corr.) नियुता° (for नियता°).

20 ^{a}) K1 तमेवं- (for तमिमं). K1 गुणसंपन्नम्; K3 B3–5 D3–5 M1 Cn(!) लोक°; K4 Dn (erroneously!) D6 सत्व° (for सर्व°). — ^{b}) G1 आर्यं च (for आचार्यं). — ^{c}) K4 B1 Dn1 D4.6 T1 G5 अर्घ्यम्; G6 अर्चाम् (for अर्च्यम्). K4 अर्च्यतम्; G1.2 अच्युतम्; G3 अर्चितुम् (for अर्चितम्). Ś1 V1 अर्घ्यार्हं; T1 G अर्चा(G3.5 °र्घ्या)मः (for अर्चार्हं). K1 अभ्यर्चतमनर्घ्यार्हं; Dn2 अर्घ्यमर्चितवानस्मि; M अभ्यर्च्यतममर्चाम (M2 °र्च्यामः). — ^{d}) B2 सर्वं. K4 Dn D3.6 संक्षंतुम्; B3 शंसितुम्; D4 शंसंतुम् (for संमन्तुम्). D2 अर्हसि. D1 सर्वं तत्क्षंतुमर्हसि.

21 ^{a}) K1.2 गुरु-; D6 मनुर् (for गुरुर्). S तथाचार्यः (G2.3.6 M2 °र्ये) (for विवाह्यश्च). — ^{b}) K4 D3 G6 M2 नृपतिप्रियः. B3 प्रभुः (for प्रियः). — ^{c}) K3.4 B1–5 Dn D3–5 G3–5 M1 हृषीकेशः (K4 °शेः; D3 °श). — ^{d}) B1.2(m as in text).3.6 D1.2 मया (for ऽच्युतः). — After 21, B4 ins. 358*.

22 K2 transp. 22 and 23. — ^{a}) G1 च (for हि). G6 कृष्णो हि सर्वलोकानाम्. — ^{b}) Ś1 °रथ; K4 °रह; D6 °रिह (for °रपि). Ś1 lacuna; K1.3 Ñ1 V1 B (B1 marg.) Dn1(before corr.).n2 D3–6 G1.4.5 M2 Cn (p as in text) चाव्ययः; B1 चात्ययः; G3 चाप्यया (for चाप्ययः). Cd cites अप्ययः (as in text). — ^{c}) T1 तु कृते; G2.6 प्रकृते (for हि कृते). Ś1 lacuna; K Ñ1 V1 Dn D6 विश्वम्; T1 भूतिम् (for भूतम्). Cd cites कृते and भूतं (as in text). — ^{d}) K1 इह (for इदं). Ś1 K2.4 Ñ1 V1 Dn D6 भूतं; K1.3 जातं; Cd विश्वं (as in text). Ś1 K B5 Dn D3–6 G1 चराचरं (for सम°). Cn cites भूतं (in either 23^{c} or 23^{d}).

23 K2 transp. 22 and 23. — ^{a}) K Ñ1 D1.2.6 एषा; G4 एवं (for एष). K3 प्रभृतिः; Cd प्रकृतिः (as in text). B1 अव्यग्रा; D3 S अव्यक्तः; Cd as in text. — ^{b}) D1 कृता (for कर्ता). Ś1 चैष (for चैव). D1 सनातनी. — After 23^{ab}, K3 *repeats* 22^{c}–23^{b} (with v.l. as above). — ^{c}) K1 एवं च; K2.3 B1 D6 M1 परं च; D1.2 परस्य; T1 G2 वरश्च (for परश्च). — ^{d}) K4 अर्च्यतमो; V1 B2–6 D पूज्यतमो; G1.6 वृद्धतरो (G1 °तो). Ś1 मतः (for ऽच्युतः). — After 23, B3 T1 ins. 358*.

24 ^{a}) K4 Ñ1 V1 B (except B1.3) Dn D6 महद्; D3 महा-; Cd.n महान् (as in text). — ^{b}) G4 महीद्वयं; G6 महीधराः (for मही च या). G1 तेजोऽब्धिः कर्मही च यः. — ^{c}) G5 चतुर्विंशच्च; G6 चतुर्वर्गं च. K1 यद्रूपं (for यद्भूतं). — ^{d}) = 25^{d}. K4 सर्वंकृष्णप्रति°. — After 24, Ś1 K1.3 D3.6 ins. 358*.

25 Ś1 K1.3 D3.6 om. (hapl.) 25. — ^{a}) G4 आदित्य-. K2 वायुर् (for चैव). — ^{b}) G3 गृहाश्च. M1 तथा (for च ये). — ^{c}) K2.4 B4 Dn T1 दिशश्च त्रिदिशश्चैव; D1 दिशश्च प्रदिशश्चैव; G1 दिशश्चैवोपदिशश्च. — K2.4 B1 (marg.) Dn D1.2.4.5 ins. after 25: Ś1 K1.3 D3.6 (which all om. 25) ins. after 24: B3 T1 ins. after 23: B4, after 21:

दिशश्चोपदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५
अयं तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥ २६
यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमान्नरः ।
स वै पश्येद्यथाधर्मं न तथा चेदिराडयम् ॥ २७
सवृद्धबालेष्वथ वा पार्थिवेषु महात्मसु ।
को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥ २८
अथेमां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ।
दुष्कृतायां यथान्यायं तथायं कर्तुमर्हति ॥ २९

C. 2. 1400
K. 2. 38. 33
K. 2. 41. 34

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

358* अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसां मुखम् ।
राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ।
पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ।
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान्केशवो मुखम् ।

[(L. 3) Ś1 K2.3 तपतां; K1 तपसां (for तेजसां). — (L. 4) K1 वरः; K4 सुखं; Cd मुखं (as above). — (L. 5) K4 D1–4 ऊर्ध्व- (for ऊर्ध्वं). K3 अधश्चेषा; K4 अधस्चैव (for अधश्चैव). K2 जगतौ पतिः; G4 जगतां गतिः. — (L. 6) Ś1 K1 Dn2 D4 सदेवते(Dn2 D4 °के)षु; K4 स देवेषु च (for सदेवकेषु).]

— On the other hand, T1 G1.3.4(om. line 1).5.6 ins. after 25:

359* एष रुद्रश्च सर्वात्मा ब्रह्मा चैष सनातनः ।
अक्षरः क्षररूपेण मानुषत्वमुपागतः ।

[(L. 1) G5 एष; G6 नैव (for चैष). G6 पितामहः (for सना°). — (L. 2) T1 °त्वमिहागतः.]

26 [a]) B1.2.6 हि; B4 च; D5 नु (for तु). — [b]) T1 °पालोनुबध्यते. — [c]) T1 सर्वधा. Ñ1 G (except G5) कृष्णस् (for कृष्णं). — [d]) D1.2 तदा देवं (for तस्मादेवं). K4 D1 (before corr.) G2 प्रभाषसे. D3–5 कोवाप्येनं न पूजयेत्.

27 [a]) D3–5 G3–5 धर्मान् (for धर्मं). K1 वितत्तीयान्; K2 विचिन्मुयाद् (corrupt); Ñ1 प्रचिनु°; V1 B2–6 Dn2 D3–5 विवृणु°; Cd (as in text) विचिनुयात् (=कुर्यात्). — [b]) V1 प्रकृष्टं; D3.5 G2.4.5 M2 उत्कृष्ट-; Cd उत्कृष्टं (as in text). — [c]) Dn2 (before corr.) सर्वैः; D4 सर्वे (for स वै). K4 पश्ये; D2.4 पश्यद् (for पश्येद्). Ś1 यथा तत्वं; Dn2 (before corr.) यथा धर्मे; G6 अधाधर्मं. — [d]) Ś1 K2 D6 यथा; Cd तथा (as in text).

28 Dn2 transp. 28 and 29. — [a]) K4 सवृद्ध-बालेष्पथ वा; D3.5 °बालेषु तथा. — [c]) K2 नार्घ्यं; Dn1 M1 [ऽ]नर्हं; G2 नहं (sic); G3 नाभि- (for नार्हं). G6 मनुते (for मन्यते). — [d]) V1 D3–5 वा ह्येनं; T1 G1 वा(T1 ना)प्येतं.

29 Dn2 transp. 28 and 29. — [a]) Ś1 अथैमां; K4 B4 Dn(!) D6 अथेनां; B2 यथेमां; T1 G3.5 अथ वा; G1 अथैव; G4 अधिमां (for अथेमां). — [b]) K4 व्यवस्थिति. — [c]) D6 T1 दुष्कृतानां; G1.3 सुकृतं वा; G2 दुष्कृतां वा; G4.5 M1 सुकृतां वा; M2 दुष्कृते वा (for °तायां). K1 B (except B5) T1 यथान्यायं; Cd °न्यायं (as in text). — [d]) D1 (m as in text) तथाहं. K1 तथा त्वं कर्तुमर्हसि; V1 B3.5 D3–5 तथा कर्तुमिहार्हति. — After 29, S ins. a passage comprising several addl. adhy. given in App. I (No. 21). Cv cites many readings in this passage.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ś1 K B5 Dn D3–6 अर्घाभि(Ś1 Dn2 अर्घ्याभि-; K2 °र्घादि)हरण; B1 D1.2 शिशुपालवध; B2.6 राजसूय, अर्घ्याभिहरण and शिशुपालवध (B6 om. the third one). B3.4 (both om. sub-parvan name) mention only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 35 (as in text); K2 D3 36; K4 34; Dn1 38. — *S'loka no.:* K2.3 32; Dn D1.2 33; M1 30.

36

1 After the ref., G4 om. 1–4. — [a]) D1 पुत्रमुक्तम्. K3 T1 भीष्मे. — [b]) Ś1 K3.4 Dn D6 महाबलः; Ñ1 °मनाः; D4 °यशः (for °यशाः). — [c]) D1.2 आजहार (for व्याजहार). Ś1 [उ]त्तमं; G1.2 [अं]तरे; G6 ततस् (for [उ]त्तरं). K1.2 पश्चात् (for तत्र). — [d]) Ñ1 सहदेवः प्रतापवान्; B3–6 D3–5 °देवो महामनाः; T1 G3.5.6 M °देवोर्थ(T1 °द्ध)तत्त्ववित्; G1.2 °देवस्तु तत्त्ववित्.

३६

C. 2. 1401
B. 2. 39. 1
K. 2. 62 1

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विराम महायशाः ।
व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ १
केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः ॥ २
सर्वेषां बलिनां मूर्ध्नि मयेदं निहितं पदम् ।
एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ३
मतिमन्तस्तु ये केचिदाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमार्चितमर्चार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ॥ ४
ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये संदर्शिते पदे ॥ ५
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ।
अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधु साध्विति ॥ ६
आविध्यदजिनं कृष्णं भविष्यद्भूतजल्पकः ।

---

2 G_4 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, $D_{1.2}$ T_1 $G_{2.3}$ M ins. सहदेवः. — ^{a}) $Ñ_1$ केशिहर्तारम्. — ^{b}) V_1 $B_{3.4.6}$ अप्रमेयं महाबलं; S (G_4 om.) अप्रमेयमरिंदमं. — After 2^{ab}, S (G_4 om.) ins.:

360* सर्वलोकेश्वरं कृष्णं विज्ञाय पुरुषोत्तमम् ।,

which is followed by 4. — ^{c}) K_1 कृष्णं; K_2 Dn_2 यो वै; V_1 योश्च (for यो वः). S यो वा न सहते राज्ञां (M_1 कश्चिद्). — ^{d}) K_1 यो वै (for कृष्णं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ V_1 B_1 $D_{1.2.6}$ (before corr.) नृपः (for नृपाः). S (G_4 om.) कश्चित्स(M_1 राज्ञां स)बलवाहनः. Cf. passage No. 21 of App. I (line 7). — After 2^{cd}, G_{1-3} M_1 ins.:

361* क्षिप्रं युद्धाय निर्यातु शक्तश्चेदत्र मे युधि ।

[This line has occurred in passage No. 21 of App. I (line 8). — M_1 यद्यवज्ञा कृता मया (for the post. half).]

3 G_4 om. 3 (cf. v.l. 1); $G_{1.2.6}$ M om. 3^{ab}. — ^{a}) K_{1-3} तस्येदं सकलं मूर्ध्नि; T_1 $G_{3.5}$ तस्य मूर्ध्नि सुसंन्यस्तं. — ^{b}) K_{2-4} D_4 दर्शितं (for निहितं). K_1 मया विन्यस्यते पदं; V_1 ममेदं सकलं पदं; T_1 $G_{3.5}$ राज्ञः सव्यं (G_3 lacuna for these words; G_5 सर्वं for सव्यं) पदं मया. — Cf. passage No. 21 of App. I (line 9). — 3^{cd} occurs (with v.l.) in passage No. 21 of App. I (line 10). — ^{c}) B_3 इत्थम् (for एवम्). K_2 $G_{3.4}$ उक्तो; $G_{1.2}$ °क्तं (for °क्ते). G_4 हेतुर् (for सम्यग्). — ^{d}) G_4 मे (for सः). — After 3, Dn (!) D_4 ins.:

362* स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ।

4 G_4 om. 4 (cf. v.l. 1). S (G_4 om.) reads 4 after 360*. — ^{a}) K B (except B_5) Dn D_6 च (for तु). S (G_4 om.) तमिमं सर्वसंपन्नम्. — ^{b}) V_1 B_5 D_{3-5} नृपतिं; B_6 भूपतिं (for पितरं). — ^{c}) K_2 (corrupt) अभ्यम्; K_4 D_3 T_1 अर्घ्यम् (for अर्च्यम्). K_1 अर्चाह्यम् (sic); K_3 अर्चंति; K_4 Dn_1 D_3 अर्घ्यार्हम्; $Ñ_1$ D_6 अर्च्यार्हम्; Dn_2 D_5 अर्घार्हम्; S (G_4 om.) अस्माभिः (for अर्चार्हम्). — ^{d}) K_3 ह्यनु- (for अनु-). S (G_4 om.) सर्वे संमंतुमर्हथ.

5 ^{b}) B_3 तेषां; G_3 किंचिद् (for कश्चिद्). — ^{cd}) M_2 transp. राज्ञां and मध्ये. $Ś_1$ K_4 B_6 Dn D_6 वै (for सं-). G_4 पथि (for पदे). K_3 मध्ये संदर्शितं पदं; $Ñ_1$ अवध्ये दर्शिते पदे; B_1 $D_{1.2}$ अचिंत्ये दर्शिते (B_1 °र्पिते; D_1 °र्शिने) पदे.

6 ^{c}) K_1 अदृष्टपूर्वा; K_3 D_6 अदृश्यरूप-; $Ñ_1$ S °श्यदेहा (G_4 °श्या देव-). — ^{d}) $Ś_1$ [अ]प्रब्रुवन्; V_1 $B_{2.3.5}$ D_{1-5} निश्चेरुः (for [अ]प्यब्रुवन्). S साधु साध्विति चाब्रुवन्.

7 Before 7, K_4 ins. नारद उ°. — ^{a}) $K_{1.4}$ D_3 G_5 अविध्यदजिनं; K_2 $B_{3.4.6}$ $D_{1.2}$ G_3 आविध्यदजितं (K_2 °मं); K_3 आविध्य वृजितं; $Ñ_1$ V_1 Dn_1 M_2 अविध्यदजितं; B_1 आराध्य यजितं; B_5 प्राविध्यदजिनं; T_1 आविद्ध°; $G_{1.2.4}$ आविश्य सदनं; M_1 आविध्यादजिनं. Cd cites आविध्यत् (as in text). K_2 S हृष्टो; K_3 कृष्णो (for कृष्णं). — ^{b}) K_2 भविश्यभूत°; Dn_2 भविष्याद्भुत°. $G_{1.2.4}$ भविष्यद्भूतभावनः. — ^{c}) K_1 B_1m T_1 G_4 सर्वसंशय- (B_1 orig. °संगक)निर्मुक्तो; K_2 °निर्मुक्ता. — ^{d}) $Ś_1$ सर्व-योगवित्; K_1 °लोकजित्; V_1 B D_{1-5} T_1 $G_{3.5}$ M °धर्मवित्. — After 7, Dn $D_{1.4.5}$ ins.:

363* उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ।
जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न संभाष्याः कदाचन ।
वैशंपायन उवाच ।

[(L. 1) D_4 स्पष्टतमं (for °तरं). — Before line 2,

सर्वसंशयनिर्मोक्ता नारदः सर्वलोकवित् ॥ ७
तत्राहूतागताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ।
संप्रादृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ ८
युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ ९
सुहृद्भिर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ ।
आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १०
तं बलौघमपर्यन्तं राजसागरमक्षयम् ।
कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ ११
पूजयित्वा तु पूजार्हं ब्रह्मक्षत्रं विशेषतः ।
सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ १२
तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ।
अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ १३
स्थितः सेनापतिर्योऽहं मन्यध्वं किं नु सांप्रतम् ।
युधि तिष्ठाम संनह्य समेतान्वृष्णिपाण्डवान् ॥ १४
इति सर्वान्समुत्साह्य राज्ञस्तांश्चेदिपुंगवः ।
यज्ञोपघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ १५ C 2. 1412 B. 2. 39. 13 K. 2. 62 13

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तमर्घाभिहरणपर्व ॥

D4 ins. नारद उ°.]

8 Ś1 K4 D (except D2.5) read 8–11 after 15. — a) K1 तत्राहृणागमे; Ñ1 °हूतागणाः; V1 °हूतास्ततः; B1.2 D1.2 °हूताश्च ते (B1 ये); B4 तदाहूतागताः; T1 तत्राश्रुतागताः; G1.2 शत्रुभूताहिताः; G5 तमाहूतागता°. — b) D1 गताः; S नृपाः (for गणाः). — c) K3.4 Dn D6 समदृश्यंत; B3 D1.2 संप्रद°; S प्र(G3 अ)त्यद°. K3 संक्रुद्धो. — d) B1 तदा (for तथा). B6 विचित्रवदनास्तथा; S विवर्णाः क्रोधमूर्च्छिताः.

9 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. — a) K1 युधिष्ठिरे चाभिषेकं तु (hypermetric); K3 युधिष्ठिरेभिषेकं च. — b) Ś1 चार्हणं; B D2.5 चा(D5 वा)र्हणां. S कृष्णे पूजां च तादृशीं. — After 9ab, K4 Dn D1-3.5 ins.:

364* न स्याद्यथा तथा कार्यमेवं सर्वे तदाब्रुवन् ।
निष्कर्षान्निश्चयात्सर्वे राजानः क्रोधमूर्छिताः ।

[(L. 1) D2 तस्माद् (for न स्याद्). D1.2 तथा° (for तदा°). — (L. 2) K4 corrupt.]

— c) T1 G6 विब्रुवन्; G3.5 M1 ह्यब्रु°. — d) Ś1 D4 निर्वेदाना(D4 °त्मा)त्मनिश्चयात् (D4 °न्); B1.6m M2 निर्वेदात्म(B6m °र्थ)विनिश्चयात्.

10 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. D6 om. 10c–11b. — c) K1 M1 आमिषादवकृष्टानां; K4 आमर्षादवकृष्टानां; G6 M2 आमिषादप(G6 °प्र)हृष्टानां. — d) D1 गार्जितं; D1 (before corr.) G1 गर्जितां.

11 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. — D6 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) K1 तं जनौघम्; K4 D4 G5 M1 तद्बलौ°; B1 तुमुलौ° (for तं बलौ°). — b) S °मव्ययं (for °मक्षयम्). — d) Ś1 तथा (for तदा).

12 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. In D1, 12–15 are *repeated* after 11, and cancelled. — Before 12, some MSS. add वैशं उ° (*or* वैशं°). — a) N (except K1 Ñ1 V1 B1 D2.4) च (for तु). Ñ1 V1 B Dn2 D3 6 पूजार्हान्. — b) K1.2 विशेषवत्; K3 °पवित् (for °षतः). K4 Ñ1 V1 B D (except D4) G6 °क्षत्रविशेषवित्. — c) S सहदेवो विशेषज्ञः. — d) Ś1 समुपायत. G1 कर्मकृत्.

13 b) K2.3 चेदिराट्; D4 सनाथः (for सुनीथः). K1-3 D5 T1 G3-5 M शत्रुकर्शनः (D5 °नं); B1 D2 °तापनः; G1.2 °सूदनः; G6 °दर्शनः (for °कर्षणः). — c) K1.2 Ñ1 D2 G4 अभिताम्रे°; K4 अतिताम्रा°. K1 रोषाद्; Ñ1 V1 D2.5 T1 G1.2.4.5 M2 क्रोधाद् (for कोपाद्). — d) T1 उवाच वसुधाधिपान्.

14 a) K2 स्थिति°; Ñ1 S (except M1) हितः (for स्थितः). V1 B2-6 Dn D1 यो; D3 वा (for यो). — b) Ñ1 V1 B1 D2 ब्रुवध्वं (for मन्य°). K1-3 Ñ1 V1 B Dn D6 तु (for नु). T1 G1-4 M मर्ष(G3 मृष)यध्वं किमीदृशं; G5 मन्यध्वं किमीदृशं (submetrical); G6 (corrupt) महर्षयमकीदृशं. — c) K1 D5 G3-6 M1 अधितिष्ठाम (G4 °मि); K2 B1 D3 युधि तिष्ठामि. — d) D2.4 G1.2 M2 समेता (for °तान्). M2 °पांडवैः.

15 a) S तदा (G5 ततः; M1 सदा) (for इति). K1 समुत्थाप्य; K3 °त्सह्य; B1 °च्छाह्य; Dn D1.2.6 (*sup. lin.*) G5 M1 °त्साद्य; D3 समासाद्य; T1 G2 समुत्सार्य; G4 °चार्य; G6 °साह्य (for °त्साह्य). — b) K2 राजस्तांश्चेदि°; B1 स राज्ञश्चेदि°; D2 राज्ञस्त्वां चेदि°; T1 G5

३७

C. 2. 1418
B. 2. 40. 1
K. 2. 63. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः सागरसंकाशं दृष्ट्वा नृपतिसागरम् ।
रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ १
भीष्मं मतिमतां श्रेष्ठं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा ॥ २
असौ रोषात्प्रचलितो महान्नृपतिसागरः ।
अत्र यत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां च शिवं भवेत् ।
यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४
इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ५
मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।

M1 नृपतींश्चेदि°; G3.4.6 नृपतिश्चेदि°. — ^{c}) K1.2 राज्ञोपघाताय; D5 यज्ञोपया°. V1 तदा (for ततः). S यज्ञोपघातं पार्थानां. — ^{d}) K2.4 B1 D2.5 स (B1 D5 सं-) मंत्र°; S अ(G1.2 M2 आ)मंत्र°.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K2–4 B5 Dn D4–6 अर्घा(Ś1 Dn2 °र्घ्या)भिहरण; K1 अर्घाभिदाहरण (sic); B1.3.4.6 D1.2 शिशुपालवध; B2 D3 राजसूय, अर्घा(D3 °र्घ्या)भिहरण and शिशुपालवध (D3 om. the last); G6 M1 राजसूय. To the above, Ś1 K1–3 Dn D4.6 add समाप्त. — *Adhy. name:* G3 शिशुपालक्रोधः; G6 यज्ञोपघातमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (*marg. sec. m.*) 35; K2 D3 37; K3 36 (as in text); Dn1 39; Dn2 42; S 69 (G4 46). — *S'loka no.:* Dn 18; M1 16.

37

☞ MS. D4 is written in a different hand from this adhy. up to the end of the parvan.

1 ^{b}) B3.5.6 (m as in text) Dn D3.5 M1 °मंडलं (for °सागरम्). Ś1 K4 दृष्ट्वा तन्नृपमंडलं. — After 1^{ab}, K4 V1 B D (except D4.6) ins.:

365* संवर्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् ।

[V1 B2.6 भीष्मं (for भीमं). V1 B6m क्रुद्धम् (for क्षुब्धम्). D1.2 भीमक्षोभ्यमिवार्णवं.]

— G1.2 om. 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) D3 प्रवलितं; T1 प्रचलितो (sic). Ñ1 राजन् (for सर्वम्). — ^{d}) D4 इदमाहायुधिष्ठिरः.

2 G1.2 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K B1.2.4 D (except D3.5) मुख्यं (for श्रेष्ठं). — ^{b}) K4 D4 वृद्ध-. — ^{c}) K2.4 बृहस्पति-; S (except G5; G1.2 om.) प्रजापतिं. Ś1 V1 D4 महातेजाः (D4 °जः) (for बृहत्तेजाः). — ^{d}) S (G1.2 om.) शतक्रतुर् (M1 °तुम्) (for पुरुहूत).

3 Before 3, T1 G4–6 M ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) D4 प्रचलतो. — ^{b}) K2.3 D6 T1 G5 महानृपतिसागरः (T1 °रं). — ^{c}) Ñ1 G2 यत्र; D1.2 तत्र (for अत्र). K2–4 B1 प्रतिकर्तव्यं; G4 °वक्तव्यं; G5 °वत्तव्यं (for °पत्तव्यं). Cnp अत्र स्वन्तं भवेद्यथा. — ^{d}) K3.4 पितामहं (K4 °हः).

4 ^{a}) K3 G4.5 न च (by transp.). K3 G6 विघ्नं. K4 जज्ञस्य च विधानं स्यात्; B1.2 D1.2 यज्ञस्य निर्विघ्नकरं. — ^{b}) Ś1 K D (except D1.2) G3.4 हितं (for शिवं). Ñ1 हि नः; B1 हितं; D1.2 M महत्; T1 G5.6 च नः; G3 च यत्; G4 वचः (for भवेत्). G1.2 तद्वदस्व कुरूत्तम (G2 °द्वह). — ^{c}) B1.3.6 D1.2 सर्वं स्यात्; B2 क्षेमं स्यात्; B4.5 D5 नः स्वं(D5 corr. to स्त्वं)तं (for तत्सर्वं). K3 यथा [त]द्ब्रूहि मंत्रं त्वं; D3 यथा सर्वं न नस्वतं; T1 G3–6 M यथा हि (M च) पूर्ववत्स(G6 °त्पू)र्वं; G1.2 प्रजानामधिपं पूर्वं. — ^{d}) B D1–3.5 तथा ब्रूहि; S ब्रूहि मह्यं (for ब्रूहि मेऽद्य). K4 T1 पितामहः. Ś1 D4 ब्रूहि मे कुरुपुंगव.

5 ^{a}) D3 धर्मज्ञ; G3.4 धर्मिष्ठे; G6 राजेंद्र. — ^{b}) K2 धर्मपुत्रे (for °राजे). — ^{cd}) T1 वचनं (for [इ]दं वचो). Ś1 भीष्मस्तत्र; S काले भीष्मः (for भीष्मस्ततः). K2.3 T1 °पितामह (T1 °हं).

6 Before 6, G1.2.6 M ins. भीष्मः. — ^{ab}) Ś1 B2.5 D3–5 भैनं; B1 भीनं; B1m.3.4 भैषीस् (for भैस्त्वं). Ś1 कुलशार्दूल; Ñ1 नृप°; V1 न च कौंतेय; B3.4 त्वं न कौंतेय (for कुरु°). K2 D5 °शार्दूलश्वासिंहं; K3 °शार्दूलश्वासि त्वं. B2 D1.2 सिंहान् (for सिंहं). M2 योद्धुम् (for हन्तुम्). K2 G1 M2 इच्छति; K3 इच्छसि (for अर्हति). ❀Cd: न श्वा सिंहं हन्तुमर्हतीत्यन्वयः ।❀ — ^{c}) K4 शिव-; Cd शिवं (=कल्याणं). K4 D3 पथा. K1 B2 सुनीथोत्र; S तु भी(G4 है)मोत्र. Cd cites सुनीतः (as in text). — ^{d}) D4 पूर्वतमं. K3.4 वृतं; B6 ततः; Dn(!) कृतः;

शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ६
प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तत्र समागताः ।
भषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः ॥ ७
वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथेमे प्रमुखे स्थिताः ।
भषन्ते तात संक्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य संनिधौ ॥ ८
न हि संबुध्यते तावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ।
तेन सिंहीकरोत्येतान्नृसिंहश्चेदिपुंगवः ॥ ९
पार्थिवान्पार्थिवश्रेष्ठ शिशुपालोऽल्पचेतनः ।
सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १०
नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ।
यदस्य शिशुपालस्थं तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ११
विप्लुता चास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
चेदिराजस्य कौन्तेय सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ १२
आदातुं हि नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं यदा ।
तस्य विप्लवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ १३
चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ।
प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर ॥ १४
इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५　C. 2. 1432 B. 2. 40. 15 K. 2. 63. 15

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

G_6 प्रति (for वृतः).

7 ^{a}) K_2 च; K_3 तु; G_4 M_2 [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) K $\tilde{N}_1$ B_{1-3} Dn D_6 तस्मिन्; S तात (for तत्र). K_3 समागतः. — ^{c}) Ś$_1$ K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 Dn_1 $D_{3.4}$ भवेयुः; T_1 भषंते; $G_{1.2.4.5}$ M_2 भक्षेयुः; G_3 भवेरन्; G_6 हर्षेरन्; M_1 भक्षेरन्; Cd as in text. — ^{d}) V_1 B (except B_2) $D_{1-3.5}$ तथामी; S तथैव (for तथेमे); cf. v.l. 8.

8 ^{a}) K_1 वृष्णिसिंहप्रसुप्तस्य; G_3 °स्य पुण्यस्य. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ D_6 तथामी; Dn_1 तथा मे; $G_{2.6}$ तथैमे; G_4 तवेमे (cf. v.l. 7.) Ś$_1$ संमुखाः; K_3 G_5 प्रमुखाः; V_1 पुरुषाः; B_1 प्रमुख-; T_1 $G_{3.4}$ M [ऽ]भिमुखाः (G_3 M_2 °खे); $G_{1.2}$ विमुखाः; G_6 हि मुखाः (for प्रमुखे). — ^{c}) Ś$_1$ D_4 भवंति; K_3 V_1 D_3 $G_{1.3}$(before corr.)$_{.4.5}$ भाषंते; Dn_1 $D_{1.2}$ भवंते; T_1 भीषंते; G_2 भूषंते; G_6 हर्षंते; M_2 भक्षंते. $\tilde{N}_1$ तत्र; D_3 चापि (for तात). T_1 $G_{3.4.6}$ M_1 भाष(T_1 भष-; G_3 चष)संकाशाः; $G_{1.2}$ मृगसंकाशाः (G_2 °शां); G_5 चाषसंकाशाः; M_2 चाभिसक्रुद्धाः (for तात संक्रुद्धाः). B_3 संरब्धाः; $D_{3.5}$ सं(D_5 स)क्रोधाः (for संक्रुद्धाः). — ^{d}) Ś$_1$ D_4 नराः श्वानो(D_4 °ना)स्यसंनिधौ; S असिंहाः सिंहसंनिधौ.

9 ^{a}) K_4 D_2 तर्हि (for न हि). K B (except B_3) Dn $D_{1.2.5.6}$ यावत्; D_3 यो वै (for तावत्). — ^{b}) K (except K_3) D_4 T_1 सुप्त- (for सुप्तः). — After 9^{ab}, T G ins.:

366* तदिदं ज्ञातपूर्वं हि तव संस्तोतुमिच्छतः ।

[G_3 ज्ञाप्य° (for ज्ञात°), and स्तवं (for तव). $G_{1.2}$ °मिच्छसि; G_3 °मिच्छति; $G_{4.6}$ °मर्हसि.]

— ^{c}) V_1 B_2 येन (for तेन). K_3 G_2 सिंहकरोति; $G_{1.4}$ सिंहः क°. K_{1-3} S एष; D_4 एनान् (for एतान्). — ^{d}) Ś$_1$ D_3 नृसिंहां°; K_3 नृसिंहं; K_4 $D_{4.5}$ नृसिंहा°; B_5 न सिंहां°; S (except $G_{5.6}$) असिंह° (for नृसिंह°). K_4 °पुंगव.

10 ^{a}) K_3 $\tilde{N}_1$ V_1 B Dn $D_{1.2}$ पार्थिवश्रेष्ठः; K_4 पांडवश्रेष्ठ; D_3 पार्थिवः श्रेष्ठः; D_4 °वं श्रेष्ठ; D_6 पार्थिवश्रेष्ठा; S पार्थिवाध्यक्षः (G_1 °क्षाः; G_3 °क्षान्; G_6 °क्ष). — ^{b}) K_1 B °ल्प चेतनः (for °ल्पचेतनः). — ^{d}) G_6 नेतुमर्हस्य-पक्षयं.

11 ^{a}) Ś$_1$ समाधातुं; D_4 °दातं; G_4 त्वमादातुं; Cd as in text. — ^{b}) $D_{1.2}$ ईक्षति (for इच्छति). — ^{c}) T_1 $G_{3.5.6}$ M_1 यदत्र; G_4 ये तत्र (for °स्य). Ś$_1$ $K_{1.4}$ $B_{1.2}$ D (except $D_{3.5}$) $G_{1.2}$ °पालस्य; T_1 °पालेस्ति (*sup. lin.* °स्मि); G_3 °पालस्थे (for °पालस्थं). — ^{d}) Ś$_1$ D_4 बुद्धि-स्तिष्ठति पार्थिव.

12 ^{a}) G_4 विवृता; Cd विलुता (as in text). $D_{1.2}$ तस्य (for चास्य). B_5 D_3 दुर्बुद्धेर्; D_5 दुर्बुद्धिर् (for भद्रं ते). — Ś$_1$ D_4 om. 12^{bc}. — ^{b}) K_3 ब्रूहि (for बुद्धिर्). — ^{c}) V_1 B_2 कौरव्य; B_1 चैषा हि (for कौन्तेय).

13 ^{a}) K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 B (except B_3) Dn D_6 च (for हि). S आदातुं पुंडरीकाक्ष. — ^{b}) D_4 यो यम्; S एष (for यं यम्). D_4 G_4 इच्छंति; G_2 यच्छति. B_1 तत्; D_4 T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_1 यं; G_3 नः; G_6 सं- (for [अ]यं). Ś$_1$ $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{1.2.6}$ तदा; $B_{3.4.6}$ तथा; T_1 $G_{3.5}$ M_1 सदा; G_1 वदा (for यदा). — ^{c}) B_1 यस्य. K_3 विश्रवते (for विप्ल°). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ येवं; G_3 वैवं (for एवं). K_4 D_1 (before corr.) चेदिपते; G_4 °तिर्. V_1 तथा; D_4 यदा (for यथा).

३८

C. 2. 1433
B. 2. 41. 1
K. 2. 64. 1

शिशुपाल उवाच ।
विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ।
न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्धः सन्कुलपांसनः ॥ १
युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्तता त्वया ।
वक्तुं धर्मादपेतार्थं त्वं हि सर्वकुरूत्तमः ॥ २
नावि नौरिव संबद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या भीष्म येषां त्वमग्रणीः ॥ ३
पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः ।
त्वया कीर्तयतास्माकं भूयः प्रच्यावितं मनः ॥ ४
अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः ।
कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ ५
यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः ।

---

14 Ś1 D4 om. 14[a]–15[b]. — [a]) T1 G3.4.6 M1 लोकानां (for भूता°). — [b]) T1 भारत (for माधवः). — [c]) K1 अभवश्चैव; M2 प्रभवश्चैव. G M भूतानां (for सर्वेषां). T1 माधवं प्रभवश्चैव. — [d]) B1 G4 निधनश्च; G2 निधानं च. T1 भूतानां निधनं च यः.

15 Ś1 D4 om. 15[ab] (cf. v.l. 14). Before 15, K1.3.4 Ñ1 V1 B Dn D1–3.5.6 S ins. वैशं° उ° (*or* वैशं°). — [a]) T1 अथ (for इति). — [b]) V1 B6 D3.5 G3 तदा; D1.2 T1 G5.6 M तथा; G1.2.4 यथा (for ततश्च). K4 चेदिपते; T1 चेति पतिर्. G4 नृपाः. — [c]) K4 -राव; B1 -माषः (for वाचः). Ś1 D4 भीष्मो रूक्षतरा वाचः; S भीष्मं रूक्षतरां (M1 रूक्षाक्षरां) वाचं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 G6 M1 राजसूय; K1–3 B1.3–6 Dn1 D1–3.5.6 शिशुपालवध; B2 राजसूय, अर्घाभिहरण and शिशुपालवध; D4 राजसूयेश (sic). — *Adhy. name:* G6 M2 शिशुपालनिंदा; G3 भीष्मवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 D4 37 (as in text); K2 D3 38; Dn1 40; Dn2 43; S 70 (G4 47). — *S'loka no.:* K2.3 Dn D1.2 M1 15.

38

1 [a]) K1.2 विभीषिकाभिर्; D1.3 विभीषकाभिर्; D4 G1 विभिषिकाभिर्; G4 भिभी°. — [b]) T1 G3–6 M भीष्म (for सर्व-). G1.2 भीष्म भीषय पार्थिवान्. — [c]) K2 T1 G3.4 M1 ह्यप°; Cd व्यप° (as in text). Ś1 K (except K3) D4.6 मोहाद् (for कस्माद्). — [d]) D2 वचः (for वृद्धः). K4 D2.5.6 कुलपांसन; Ñ1 कुरुसत्तम.

2 [a]) Ś1 D4 एवं; K2 एव (for एतत्). — [b]) K1 विवृता; K2.3 V1 B3.6m T1 G1.2.4 M1 तिष्ठता; K4 वर्तते; G3 lacuna (for वर्तता). — [c]) Ś1 D4 अपेतस्तु (for °तार्थं). S वक्तुं वचनसंपन्नस् (T1 G6 °न्न; M1 °न्नं). — [d]) K2 D1.6 सर्वं कुरूत्तम; K3 Ñ1 V1 Dn2 D4 G4.6 सर्वकुरूत्तम; B5 °त्तमान्; Cn as in text.

3 [a]) D4 नावनारिव (corrupt). D3 संधाय; S बद्धा स्याद् (G4 °स्य) (for संबद्धा). — [b]) K1 बंधम्; B1 ह्यंधम्; D3 बाधम्; D4 वोधम्; D5 वंधम् (for वान्धम्). K2 यथा अंधोंधमन्वियात्; K4 यथांधो बाधम°; Dn2 यथांधोंधं सम°; G4 यथांधो विप्रकीर्यते; Cn as in text. — G4 om. from 3[c] up to 3. 39. 8[b]. — [c]) G6 तथाभूतानि. K2 कौरव्यो; K3 G1.2 कौरव्य. — B2 om. (hapl.) 3[d]–6[a]. — [d]) Ś1 K4 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3–6 येषां भीष्म (by transp.); G1.2 भीष्म एषां.

4 B2 G4 om. 4 (cf. v.l. 3). S (G4 om.) transp. 4 and 5. — [a]) G6 पूतनायतपूर्वाणि. — [b]) D5 तत्कर्माण्यविशेषतः; M2 कर्मण्यन्यवि°. — [c]) K1 कीर्तयिता; K2 कथयता; B5 संकीर्तयता; D2 कीर्तिमता; S (G4 om.) प्रशंसता. — [d]) K3 त्वया (for भूयः). Ś1 प्रच्यवितं; K1.2 प्राच्याविंतं; N1 V1 B (B2 om.) Dn D3.5 प्रव्यथितं; D4 प्राव्यावितं; S (G4 om.) संचलितं (G6 संचि*तं); Cd प्रच्यावितं (as in text). G6 मया (for मनः). D1 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

5 B2 G4 om. 5 (cf. v.l. 3). S (G4 om. 5) transp. 4 and 5. — [a]) K2 अविलिप्तस्य; D3 अलिप्तस्य; D5 आलिप्तस्य (both latter submetrical); T1 G3.5.6 M अप(G6 °प्र)वृद्धस्य; G1.2 अपविद्धस्य. G6 मुख्यस्य. — [b]) K4 D1 (before corr.) श्रोतुं (for स्तोतुं). — [d]) K3 न दीर्यते; K4 B1(m as in text) D6 विशीर्यते (for विदी°). T1 G3.5 शतधा विप्रकीर्यते; G1.2 °धा न विशीर्यते; G6 °धाद्य न दीर्यते; M °धा विप्रशीर्यते. Cn apparently न ईर्यते!

6 G4 om. 6; B2 om. 6[a] (cf. v.l. 3). — [a]) Dn1 तत्र; D4 येत्र. — [b]) M1 अपि (for भीष्म). T1 बालैतैरर्;

तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ६
यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम् ।
तौ वाश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७
चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकटं भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८
वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ ९
भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वानाः परं विस्मयमागताः ॥ १०
यस्य चानेन धर्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयसः ।
स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ११
न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् ।
यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञ वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १२
स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च । C. 2. 1445 B. 2. 41. 13 K. 2. 64. 14

G8 पालतमैर्; M2 Cnp बालेतरैर् (Cn as in text). Ś1 नृपैः (for नरैः). — c) M2 इदं (for इमं). — d) K2 कोयं; K3 कोपं; T1 गोप (for गोपं). K3.4 संश्रोतुमिच्छति; V1 संस्तौषि केशवं; B3.4.6 संस्तौषि कौरव; T1 G3.5 त्वं स्तोतुमिच्छसि. D2 M2 इच्छति.

7 G4 om. 7 (cf. v.l. 3). — a) D4 यदनेन. Ś1 Dn1 D4 T1 G1.2.6 हतो. Ś1 D4 बालः; K2 बाल्यै; D2 बालो; G3 बाले. — b) V1 B1.3 Dn2 D1-3.5.6 m पूतना; G2 शकटश्च; all comm. शकुनिः (as in text). K4 चैत्रम्; G1 च किम् (for चित्रम्). ❀Cn: शकुनिः पूतना। पाठान्तरे शकुनिवत्खेचरस्तृणावर्तः।❀ — c) Ś1 B6 Dn T1 G1.2.5 M चाश्व°; K4 चास° (for वाश्व°). T1 G1.2 वीरौ; G6 M वीर (for भीष्म). B1-3 D1.2 °हतौ वा(D1 चा)श्ववृषौभीष्म. Cd cites अश्वः and वृषभः. — d) K2.3 पशु-; Dn2 न तु; T1 या ना; G1 ये न; G3 ये ना (for यौ न). G1.2 बुद्धि°; G5 बुद्ध° (for युद्ध°). B1.2 D1.2 न तच्चित्रं मतं मम.

8 G4 om. 8 (cf. v.l. 3). — b) B1 यदनेन; B2 D1.2 यद्येतेन (for यद्यनेन). Ñ1 V1 B1.2.5 D1.2 विनाशितं; D3 विभेदितं; D5 विनामितं; G1.2 [अ]तिपातितं; M2 विवर्तितं (for निपा°). B3.4.6 नामितं यद्यनेन वै. — After 8, S (G4 om.) ins. (Cv glosses):

367* अर्कप्रमाणौ तौ वृक्षौ यद्यनेन निपातितौ ।
नागश्च पातितो येन तत्र किं विस्मयं कृतम् ।

[(L. 1) G2 [अ]तिपातितौ (for निपा°). — (L. 2) G2 नगौ च पातितौ (for नागश्च पातितो). G6 M2 [ऽ]नेन (for येन). G1 गतं; G2 गतः (for कृतम्).]

9 K3 G4 om. 9 (for G4, cf. v.l. 3). — a) D4 वाल्मीक-. K3.4 °मात्र-; D6 G1-3 °मात्रं; Cd °मात्रः (as in text). D4 सप्ताहिं. — b) B1(m as in text).2 D1.2 बलात् (for ऽचलः). S (G4 om.) धारितो यद्यनेन (G1.2 यत्र तेन) सः. — c) B1 तथा (m as in text); T1 G1-3.5 ततो (for तदा). D6 G3 गोवर्धनं. M2 शैलो (for भीष्म). D3 तदा नो भीष्म एतस्य. — d) Ś1 K1 नैतत्; K3 नैव; D4 न तैश् (for न तच्). K1 B6 चित्रतमं मम. S (G4 om.) न तु मे विस्मितं मनः.

10 G4 om. 10 (cf. v.l. 3). — a) Ñ1 M2 एकेन (for एतेन). B1 बहुलं; G3 यद्यन्नं (for बह्वन्नं). — b) B1 क्रीडिता; T1 G3.5.6 M2 क्रीडितं; M1 क्रीडित्वा. D5 नत°; T1 M2 नागमूर्धनि. — c) B5 शृण्वानः; G1.2 शृण्वंतः (for शृण्वानाः). T1 G3.5.6 M इति ते श्रवणाद्भीष्म. — d) B5 आगतः; T1 G3.5.6 M आगतं (for आगताः). K1-3 Ñ1 B1 D4 G2.3 परमं (Ñ1 परं ते; D4 परं यो; G2.3 परं वै) विस्मयं गताः; K4 D6 परं तोषं वयं गताः. Cd apparently परं वो (gloss युष्माकं। मत इति शेषः) विस्मयं गताः; Cn as in text. — After 10, S (G4 om.) ins.:

368* मतिमन्तो न शंसन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।
[G6 प्रत्यु*** नैव ते (for the post. half).]

11 G4 om. 11 (cf. v.l. 3); G6 om. 11ab. — a) K3 चानन्य-; D3 चान्नेन; T1 G5 [अ]नेन च (by transp.). G3 M1 यस्यादनेन धर्मज्ञ. — b) K2-4 B1 (m as in text) D1.4 S (G4.6 om.) बलीयसा. — c) Ś1 K1 D4 सोप्यनेन; Dn1 स वा तेन; G6 यद्यनेन (for स चानेन). — d) K1-3 नो; Dn2 तन्; D6 तु (for न). V1 B1-5 Dn1 D1-3.5 ममा° (for महा°). S (G4 om.) किं पापमधिकं ततः. — After 11, K2 ins.:

369* कागहा बगहा वत्सस्सर्पहा खरहा तथा ।
अग्निपो मायिक इव कथं नार्होऽग्रपूजने ।

12 G4 om. 12 (cf. v.l. 3). — a) G1.2 तत्ते (for न ते). — b) K2 वाक्यं; V1 B1m.3.4.6 G1.6 धर्मं; T1 G3.5 M2 ज्ञानं; G2 ज्ञातः; M1 ज्ञानः (for नूनं). — c) B1m.2 D1.2 तद् (for यद्). K1.2 वक्षे. B1.4-6 Dn D1.2 अधर्मज्ञं. — Cn divides तु + आमधर्मज्ञ!

13 G4 om. 13 (cf. v.l. 3). — a) Ś1 न शास्त्राणि; Ñ1 D1.2 च नास्त्राणि; T1 G3.5 M न चास्त्राणि; G6 च शस्त्राणि. G1.2 न स्त्रीषु गोषु चास्त्राणि. — b) K3 D1.4 पातये; D3 °यत्. — c) K3 तस्य. Ñ1 चास्त्राणि; B1

C. 2. 1445 B. 2. 41. 13 K. 2. 64. 14 यस्य चान्नानि भुञ्जीत यश्च स्याच्छरणागतः ॥ १३
इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।
भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ १४
ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयांसं केशवं मम ।
अजानत इवाख्यासि संस्तुवन्कुरुसत्तम ।
गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन्भीष्म कथं संस्तवमर्हति ॥ १५
असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ।
संभावयति यद्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ।
एवमेतत्सर्वमिति सर्वं तद्वितथं ध्रुवम् ॥ १६
न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १७
नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः ।
अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ॥ १८
येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ।

[अ]न्नानि च; D5 वान्नानि (for चान्नानि). — ^{d}) S (G4 om.) शरणं गतः. Ś1 K B4.5 Dn D3–6 यत्र (D3.5 यस्य) च (K1.4 व; K3 om.; D6 य) स्यात्प्रतिश्रयः. Cd cites प्रतिश्रयः (gloss स्थितिः); Cn gloss अंगीकारः.

14 G4 om. 14 (cf. v.l. 3). — ^{a}) M3 न शंसंति (for ऽनुशासन्ति). — ^{b}) K4 सद्धर्मं; Ñ1 V1 B D (except D4) सज्जनं. B2 D1.2 धार्मिकाः. K2 G3 तदा (for सदा). — D1.2 om. 14^{cd}. — ^{c}) Ñ1 लोकहितं; S (G4 om.) संकथितं (for लोके हि तत्). — ^{d}) G2 विदितं (for वितथं). S (G4 om.) तव (G3 त्वयि) चेश्वरे (for त्वयि दृश्यते).

15 S (except G1.2) om. 15^{abcd} (for G4 cf. v.l. 3). — ^{a}) K1 महांतं च; K4 च भूयांसं; Dn2 तपोवृद्धं (for च वृद्धं च). — ^{b}) K4 केशवं मम जल्पसि. Cd cites भूयांसं (as in text). — ^{c}) Ś1 अजानान; B1m अज्ञानत; D2 अजानता. K3 (submetrical) जल्पसि (? orig. gloss) इवाख्यासि; G2 अजानतस्तवा°. — ^{d}) K2 Dn(!) संस्तवन्; Ñ1 V1 B1.3 D1–3.5 G1 त्वं स्तुवन्; D4 संस्तवः; G2 सत्ववान्. Ś1 कुरुपुंगव; K1–3 D4 कुरुनंदन (K1 °नः); K4 B4.6 Dn D6 कौरवाधम. — ^{e}) B1.2 D1.2 स कथं; S (except G3; G4 om.) ते भीष्म (for सन्भीष्म). — After 15^{e}, K4 Dn(!) D6 ins.:

370* त्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ।
एवंभूतश्च यो भीष्म.
[(L. 1) प्रति- (for यदि).

— ^{f}) B1.2 D1.2 भीष्म (for कथं). K1.4 स स्तवमर्हति (K4 °सि); G3 संस्तवमर्हसि. G1.2 स कथं स्तवमर्हति.

16 G4 om. 16 (cf. v.l. 3). — ^{a}) Ś1 K2.3 B3 Dn1 D6 T1 M Cd श्रेष्ठ; Cn as in text. — ^{b}) K1 य एव; Ñ1 यश्चेष; Cd य एष (as in text). B1 G2.3 जगतीपतिः; D1.2 T1 G1.5.6 M जगतः पतिः; Cd जगतां प्रभुः. — ^{c}) K4 Ñ1 B1.2.4–6 D (except D4) चाप्येवं (D3 °नं); V1 चाप्येव; B3 यद्दोषं (for यद्येवं). S (G4 om.) Cv आत्मानमात्मना धातुं (G2 आत्मनामात्मना यातुं). — ^{d}) D1.2 त्वद्वाक्यार्थं; S (G4 om.) यदि शक्तो. K1 (by corr.) जनार्दनं. — ^{ef}) K1 यद् (for तद्). K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D6 M1 तत्सर्वं (by transp.). S (except M1; G4 om.) Cv अ(G5 स)कामयंतं तं भीष्म कथं साध्विति पश्यसि (T1 before corr. तैरपि). — After 16, T1 ins. some corrupt lines and brackets them.

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 3). — ^{a}) G1–3 गाथा गाधिनं; Cv as in text. Ś1 M गायिनं; Cd.v गाथिनं (as in text). — ^{b}) D1 गायतः (corr. from °ती). T1 G5.6 M Cv पठ(G6 °ठं)तीति न कारणं; G3 पठति नेककारणं (sic). — ^{c}) = Gītā 3. 33^{c}. K2 प्रकृतं; Cd as in text. — ^{d}) K2 भूलिंगां; K3 कुलिंगा; D3.5 भूलिंगः; D4 S (G4 om.) Cv कुलिंग- (T1 °गं; M2 पुल्लिंगं); Cn as in text. K2.3 T1 G2.6 -शकुनी (T1 °नीर्) यथा. Cd cites 17^{d} entirely as in text (gloss: भूलिङ्गः = बिलशायी).

18 G4 om. 18 (cf. v.l. 3). — ^{a}) S (G4 om.) अप्येषा (for एषा ते). Ś1 [अ]त्र (for ते). — ^{b}) K2 जगत्यां (for जघन्या). — After 18^{ab}, T1 G3.5.6 ins.:

371* नदीसुतत्वात्ते चित्तं चञ्चलं न स्थिरं स्मृतम् ।

— ^{c}) T1 प्रीतिः; G1.2.6 M अथ; G3.5 वृत्तिः (for अतः). K2 पापीयहीं; K4 B6 पापीयसां. Ś1 D4 M2 चैषा; K1 तेषां. — ^{d}) Ś1 [ई]प्स्यते; K1 [ई]क्ष्यते; D1.2 [इ]ष्येत; G2 [इ]ष्यति (for [इ]ष्यते). G6 °नाम वीक्ष्यते.

19 G4 om. 19 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K1 तेषाम्; T1 G5 M2 एषाम्; G3 एवम् (for येषाम्). G1.2 तेषामर्घ्यतमं कृष्णं. — ^{b}) Ś1 D4 वा (for च). T1 G1.3.5 एषां (for येषाम्). — ^{c}) K1 धर्मवक्ता न धर्मज्ञः; K2 धर्मवान्सश्चधर्मज्ञाः; K3 T1 G1.3 M2 धर्मवानित्यधर्मज्ञः (G1 °ज्ञ); Ñ1 V1 B3–6 Dn धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञः (B4.5 Dn1 °ज्ञ); B1.2 D1–3.5 सर्वथा (B2 °धा) त्वमधर्मज्ञः (B1.2 °ज्ञ). Cd cites धर्मवाक् (as in text). G2 धर्मं हि नित्यध°; G5.6 धर्मवान्नित्यध°; M1 धर्मवादी त्वध°. See

धर्मवाक्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ॥ १९
को हि धर्मिणमात्मानं जानञ्ज्ञानवतां वरः ।
कुर्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २०
अन्यकामा हि धर्मज्ञ कन्यका प्राज्ञमानिना ।
अम्बा नामेति भद्रं ते कथं सापहृता त्वया ॥ २१
यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान्नृपः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सतां वृत्तमनुष्ठितः ॥ २२
दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ।
तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २३
न हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ।
यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः ॥ २४
न त्वहं तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं क्वचित् ।
न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रुवन् ॥ २५
इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ २६
व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् । C. 2. 1460 B. 2. 41. 28 K. 2. 64. 31

Addenda. — d) K2 (corrupt) अवां (for अवाङ्?) पुतः; V1 अवद्रुतः; B2 अवाप्लुतः; G1.2 अविप्लुतः; Cd as in text. Cn separates अव, प्लुतः!

20 G4 om. 20 (cf. v.l. 3). — a) K1 विधर्मिणम्; K2 विधर्मणिम् (sic); D1 (after corr.) हि धर्मिणिम्. Cd cites धर्मिणं (as in text). G1 आत्मानाज्. K3 कोविदं धर्मिणमात्मानं (hypermetric). — b) G6 ज्ञानं (for जानञ्). K4 Dn D6 T1 G3.5 M ज्ञानविदां (for °वतां). K2 वर; G6 वरं. G1.2 ज्ञानाज्ञानविदां वरः. — cd) K2 M2 transp. यथा and त्वया. K3 त्वया भीष्म यथा (by transp.). G6 कुर्याद्यद्यज्यया भीष्म. Ś1 B1.2 D1.2.4 transp. त्वया and कृतं. K1 कृत-; K4 वृतं (for कृतं). Ś1 B5.6 D3.4 धर्मानु(Ś1 D4 °न-; D3 °न्व)-वेक्षया; V1 कर्मान्ववेक्षया; B2 धर्ममविक्षता; B3 धर्मां त्व-(corr. from °म)वेक्षया; D5 धर्मान्ववेक्षत; G1 धर्ममवैक्षता. — After 20, Dn (!) D5 ins.:

372* चेत्त्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तव ।

21 G4 om. 21 (cf. v.l. 3). — a) K4 B1.2.4 Dn D1.2.6 T1 G1–3.6 धर्मज्ञा. — b) K4 कन्यप्रज्ञाज्ञमानिनाः; D4 कन्यका प्राज्ञमानिनां; G3 का प्रतिज्ञानमानिना; G5.6 कन्यका प्राज्ञमानिता (G6 °नना). — After 21ab, S (G4 om.) ins.:

373* गृहीता पाणिधर्मेण राज्ञा साल्वेन धीमता ।

— M2 om. 21c–23b. — c) T1 G1–3.5 नामाथ. K4 D6 रुदती; V1 B3.6 धर्मज्ञ (B6 °ज्ञा); Cd भद्रं ते (as in text).

22 G4 M2 om. 22 (cf. v.l. 3, 21). — a) V1 Dn (!) तां (for यां). Ś1 K1–3 B2 D1.2.4 त्वया चा(K1.3 B2 °चो)पहृतां (K2 D4 °तं); D6 सा त्वयापहृता; G3 यां त्वयापर्णना (for यां त्वयापहृतां). G6 बालां (for भीष्म). — b) G1.2 कथं (for कन्यां). Ś1 नैवेष्टवान्; K1 तोषितवान्; V1 नोषित°; B1 G3.5 Cd नेषित°; G2 वैषित°. Ñ1 V1 Dn (!) यतः (for नृपः). — d) K1 D4 वृत्तिम्; K3 धर्मम्; K4 V1 B2 Dn D6 मार्गम् (for वृत्तम्). K4 अनुष्ठिभिः. B3–6 D3.5 सतां वृत्ते व्यवस्थितः; S (G4 M2 om.) सतां धर्ममनुस्मरन्.

23 G4 om. 23; M2 om. 23ab (cf. v.l. 3, 22). — a) K1–3 Dn1 Cv (but not S!) दारेषु; K4 D6 भार्ययोर् (for दारयोर्). T1 G1.3 (before corr.).5.6 M1 दारयोग्यस्य (for °योर्यस्य). Cd supports text. K2 तस्य; B1 अस्य; G2 ह्यस्य (for यस्य). K1 वा प्रेम; Dn1 वान्येन; T1 G1.2 चानेन. — b) G3 मिषतां; Cd.v as in text. G1 प्राज्ञमानिना. — c) V1 B2–4.6 D1.2 एवं; B1 उप- (for तव). B5 D3.5 S (G4 om.) उत्पादितान्यपत्यानि. Cv cites तव!

24 G4 om. 24 (cf. v.l. 3). — a) K1–3 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5 को हि; S (G4 om.) नात्र (G3 °स्ति) (for न हि). K2 धर्मेस्तद (sic); K4 धर्मास्ति ते; G3 G3 धर्मोत्र ते. — b) B1.2 D1.2 तथा (for वृथा). — c) K1.2 यद्धारयसि; Cv यं धार°. T1 G2.3.5.6 M2 मोहात्त्वं; G1 मोहत्वात्. M1 यत्त्वं धारयसे मोहात्. — d) S (except M1; G4 om.) च (for वा). M1 नात्र (for वा न).

25 G4 om. 25 (cf. v.l. 3). — a) K1 D1.2 अयं; T1 corrupt (for अहं). Ñ1 B1 धर्मस्य; Cd °ज्ञ (as in text). — b) S (G4 om.) विनयं; Cd (as in text) उपचयं (=आधिक्यं). — c) Cv ते (=त्वया). G1 सचिता (for सेविता). G2 विप्रा (for वृद्धा). — d) Ś1 एते; K1.2 इमं; D1 एनं; G6 नेदं (for एवं). K1.2 B6 D2 T1 G3.5.6 धर्ममब्रवीत्; K4 Dn (!) D6 धर्मवर्तकः; V1 B1–5 D3.5.6 m Cn धर्ममब्रवीः.

26 = (var.) 1. 94. 60. — G4 om. 26 (cf. v.l. 3). — a) K3 अदत्तं; K4 अधातं (for अधीतं). — b) Ś1 K2 यज्ञश्च; K3 प्रज्ञाश्च. — c) D1.2 अपुत्रस्य (for अपत्यस्य). K2 सर्वं तदनपत्यस्य; K4 (corrupt) सर्वमेतदनसम्यक्; Ñ1

C. 2. 1460 B. 2. 41. 28 K. 2. 64. 31 सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ २७
सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुशासनात् ।
हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥ २८
एवं हि कथयन्त्यन्ये नरा ज्ञानविदः पुरा ।
भीष्म यत्तदहं सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ २९
वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चिद्धंसोऽभवत्पुरा ।
धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति ह ॥ ३०
धर्मं चरत माधर्ममिति तस्य वचः किल ।
पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्मवादिनः ॥ ३१
अथास्य भक्ष्यमाजह्रुः समुद्रजलचारिणः ।
अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ३२
तस्य चैव समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः ।
समुद्राम्भस्यमोदन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ३३
तेषामण्डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ।
स हंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ॥ ३४
ततः प्रक्षीयमाणेषु तेष्वण्डेष्वण्डजोऽपरः ।

V1 B3 सर्वमेवानपत्यस्य. — d) Ś1 नार्घति; K1-3 Ñ1 V1 D1-3.5.6 G5.6 M1 नार्हंति; D4 नार्घेति (for नार्हति).

27 G4 om. 27 (cf. v.l. 3); K1 om. 27^c–28^b. — c) B1 D1.2 एव (for तद्). — d) Ñ1 गोप्यं; G3.5 मिथा; G6 मोहं; Cd मोघं (as in text). Ś1 D4 धर्मतः; K2 T1 G1.3.5 M1 निश्चये; K3 M2 निश्चितं; B1.2 D1.2 G6 निश्चयः; G2 निश्चयं.

28 G4 om. 28; K1 om. 28^{ab} (cf. v.l. 3, 27). — a) G3 यो (for सो). M1 °पत्यस्य (for °पत्यश्च). — b) B1.2 D1.2 °शासकः; B5 D3.5 Cn °सारकः; Cnp as in text. — D3 om. 28^c–29^b. — c) D1.2 हंसवृत्तम् (for °वत्त्वम्). Ñ1 इहेदानीं; B3-6 D5 इदानीं हि (for अपीदानीं). K2 हंसवच्चमुपीदानीं. — d) K4 B3-5 D6 ज्ञातिभिः (for °भ्यः). K1.3 नाप्नुयाद्; K2.4 B (except B2) D5 प्राप्नुया(D5 °व)द्; T1 G1.2.5.6 M1 ह्याप्नुयाद् (T1 G5 M1 °या); G3 [ऽ]भ्याप्नुया. T1 G1-3.5 भयं (for वधम्). Ś1 ज्ञातिभ्योप्याप्नुयात्वधं (त्वधं ins. in text *sec. m.*); M2 ज्ञातिभ्यो वधमाप्नुयात्.

29 G4 om. 29; D3 om. 29^{ab} (cf. v.l. 3, 28). — a) N1 B1.2 D1.2 सं-; B3.5.6 D5 च (for हि). K2.4 कथयत्यन्ये; K3 °यंतेन्ये. Ś1 D4 अत्र (for अन्ये). — b) K3 B1.2.5 D1.2.5 ज्ञानविशारदाः; S (except G5; G4 om.) धर्मविदः पुरा. — c) G1 अयं (for अहं). T1 M1 सत्यं (for सम्यग्). — d) B1.2 D1.2 तव तच्छृणु; S (G4 om.) भवते (G6 °तः) शृणु (for तव शृ°).

30 G4 om. 30 (cf. v.l. 3). — b) G6 तदा (for पुरा). — c) T1 G3.5 °वृत्तिः; Cd °वृत्तः (as in text). K2 धर्माचारान्यथावृत्तः; B1m धर्मवादीन्यथा°. — d) T1 G (G4 om.) त्वनु- (for सोऽनु-). Ś1 D3.4 हि; K4 Ñ1 V1 B3.4 Dn D6 S (G4 om.) च (for ह).

31 G4 om. 31 (cf. v.l. 3). — a) M2 माधर्मं[:]. — b) G2.3 सत्यं (for तस्य). V1 B6 सत्यं वदत मानृतं. — After 31^{ab}, B5 ins.:

374* घोरां मायां प्रविष्टाः स्थ तस्माज्जाग्रत जाग्रत ।
अहिंसा परमो धर्म इति तस्य वचः किल ।
[(L. 2) Post. half. = 31^b.]

— d) Ś1 K Dn D6 सत्य°; V1 B3.4 प्रिय°; D4 G3 ब्रह्म° (for धर्म°). — After 31, S (G4 om.) ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 22).

32 G4 om. 32 (cf. v.l. 3). — a) B3.6 D1.2 तथा (for अथ). Ś1 K1.2 B1 D4 Cd भक्तम्; K3 भक्तिम्; D3 गुणम्; Dn2 D6 भक्षम्. D1 आचक्रुः (for आजह्रुः). S (G4 om.) आजह्रुस्तस्य (G1.2 °त्र) ते (G2 वै) भक्ष्यं. — b) K3 समुद्रं. B2 °वनचारिणः; M2 °जलवासिनः. — c) D3 [अ]न्यं (for [अ]न्ये). T1 G3.5 अंडजा ह्यथ विश्वस्य; G1.2 °जास्ते यथा ह्यस्य; G6 M °जा ह्या(M1 -न्या)त्मजान्यस्य. — d) D1 स्वधर्मम् (for धर्मार्थम्). K1-3 B2.6 D3.5 शुश्रुमः; K4 D2 शुश्रुवुः. T1 G1.2.5.6 M धर्मस्थो(T1 धर्मार्थो)यमिति स्थिताः (G6 °ति द्विजाः); G3 धर्मिष्ठोयमिति द्विजाः.

33 G4 om. 33 (cf. v.l. 3). — a) D4 G5 चैवं (for चैव). B6 Dn(!) D3 ते च तस्य. K B1 D1.2.5 सम(K2 D5 °मा)भ्यासे; V1 सकाशे वै; B3.4.6 सकाशात्ते (B3 °शान्ते; B6 °शे ते); B5 D3 तदाभाशे (D3 °से); G1.6 समाभ्याशे. — b) K2 निःक्षिप्या°. — c) K1 T1 G3 मोदंते; K2 V1 B Dn D1-3.5 M1 [अ]मज्जंत; K3 G5.6 मोदंत; G1.2 मोदंतश्च (for [अ]मोदन्त). Ś1 D4.6 समुद्रांत(read ? भ)स्यमोदंतश्च (D6 °दंत). — d) K5 Dn1 चरतो.

34 G4 om. 34 (cf. v.l. 3). B1.2 D1.2 transp 34^{ab} and 34^{cd}. — a) K2 अर्जुन (for अण्डानि). — b) D3 चासकृत् (for पाप°). — c) D1 वासः; G2 हंसं (for हंसः). D1 सममक्षानाम्; D6 स प्रमत्तानाम्. K2 स च हंसः प्रमतांनाम् (sic); V1 स तु हंसः प्रमत्तानाम्. — d) D3.4

अशङ्कत महाप्राज्ञस्तं कदाचिद्ददर्श ह ॥ ३५
ततः स कथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किल्बिषम् ।
तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ३६
ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समागताः ।
निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरूद्वह ॥ ३७
ते त्वां हंससधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः ।
निहन्युर्भीष्म संक्रुद्धाः पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ३८
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
भीष्म यां तां च ते सम्यक्कथयिष्यामि भारत ॥३९
अन्तरात्मनि विनिहिते रौषि पत्त्रथ वितथम् ।
अण्डभक्षणमशुचि ते कर्म वाचमतिशयते ॥ ४० C. 2. 1473 B. 2. 41. 40 K. 2. 64. 52

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

M2 अप्रमत्त- (D5 °त्ता). K4 च (for स्व-).

35 G4 om. 35 (cf. v.l. 3). — a) G1.2 ततो- पक्षीय°. — b) B4.5 Dn(!) M1 तेषु (for [अ]ण्डेषु). — c) D3 G6 आशंक(D3 °स)त; G2 अशक्तः सन्. — After 35c, T1 ins.:

375* कर्मास्येदं भवेदिति ।
ततो गतेषु हंसेषु सर्वेषु चरितुं तदा ।
स्थित आत्मानमावृत्य.

— d) K3.4 B1 Dn D6 G2 स (for तं). B2 D1 T1 G1.2 (by corr.).3.6 M2 सः; D3 च (for ह). K1 तं ददर्श कदा च ह; G5 M1 कर्मास्येदं भवेदिति (= line 1 of 375*). — After 35, K2 (erroneously) reads 37cd, *repeating* it in its proper place; while G5 ins.:

376* ततो गतेषु हंसेषु सर्वेषु चरितं तदा ।
स्थित आत्मानमावृत्य तं कदाचिद्ददर्श ह ।
[Cf. lines 2–3 of 375*, and alos 35d.]

36 G4 om. 36 (cf. v.l. 3). — a) D5 तु; G5 सं- (for स). T1 G5 दर्शया° (for कथया°). — b) M2 तद्धंस- (for हंसस्य). T1 G (G4 om.) तं (T1 G5 तद्) दृष्ट्वा हंसकिल्बिषं (T1 °षु). — c) K3 °दुःखार्ता; K4 °दुःखार्ते; D3 (before corr.) °दुःखार्ताः; D4 °दुःखार्तं. — d) M2 पक्षिः.

37 G4 om. 37 (cf. v.l. 3). — b) K4 Dn D6 समीपगाः (K4 °गा); T1 समागतं. — c) Ś1 K3 Ñ1 B2 D1.2 ते (for तं). B6 G2 तथा (for तदा). G2 हंसा. — d) Ñ1 V1 B3–6 D3 कुरूत्तम (for °द्वह). — After 37, Ś1 K4 Dn D4–6 T1 G1.2 M ins. (cf. v.l. 38ab):

377* हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यो वधमाप्नुयाः ।
[=(var. 28cd). D4 [इ]दं हि (for[इ]दानीं). Ś1 K4 Dn D4–6 ज्ञातिभ्यः प्रा(Ś1 [अ]प्या-; D4 वा-; D5 ना) प्नुया वधं.]
— M1 ins. before 377*, and M2 after it:

378* वृद्धहंसो हतस्तत्र मिथ्यावृत्तो दुरात्मवान् ।

38 G4 om. 38 (cf. v.l. 3); Ś1 K4 D4.6 om. 38ab (cf. 377*). S (G4 om.) reads 38 (with v.l.) at the beginning of the next adhy. (after the ref. शिशुपालः), T1 G3.5.6 M1 reading it here *also*. The readings of the stanza as it occurs in S in the next adhy. are given in brackets at the end of this para. — a) K2 न त्वां; Dn1 D3 ते त्वा; M1 मत्वा; Cn ते त्वां (as in text). Dn(!) हंसत्वधर्माणम्; Cn as in text. T1 ते हि त्वा हंसधर्माणम्; G3.5.6 एते (G6 °वं) त्वां हंस°. — b) K1.2 Dn(!) D5 समीपे; Ñ1 अमी ये; D1 अपि मे; T1 M1 आगता; Cn अपीमे (as in text). K3 राजसत्तमाः; B1.2 D1.2 सर्वपार्थिवाः (for वसुधा°). — cd) T1 G3.5.6 M1 निहन्युस्तीक्ष्णशस्त्रेण (G6 °धर्मेण). B1 पक्षिणं. D5 ते (for तम्). K3 Ñ1 Dn(!) यथा; D5 तदा; D6 अथ; Cn (apparently) इव (as in text). B1.2 D1.2 G6 [अं]डजाः. K3 निहन्यु° °द्धाप्यक्षिणास्तमिवाण्डजां. [Here follow the v.l. of the st. as it occurs in S at the beginning of adhy. 39. — a) T1 M1 त्वामहं हंसधर्माणं; G1 मत्वाहं हंस°; G2 मत्वा हंसस°; G3 किमहं हंस°; G5 त्वां हंसं सर्वे°; G6 शिशुपालं स°; M2 मा त्वा हंसस°. — b) S (G4 om.) ये चान्ये (for अपीमे). — c) G5 निहन्म (for निहन्युर्). T1 भीम (for भीष्म). — d) G6 पक्षिहंसमिवांडजं.]

39 G4 om. 39 (cf. v.l. 3). — a) G1.2 गंधर्वास्तत्र गायंति. — c) Ś1 भीष्मा (sic). K2 D3 यां ता; D4 यां तं; G3 सांतं. B3 यां तावत्ते (for यां तां च ते). T1 यां तांश्च (changed to तां च) मे सम्यक्. — d) M2 तत्वतः (for भारत).

40 G4 om. 40 (cf. v.l. 3). — a) K2 निहिते; K3 D4 विनिहते; K4 [अ]निहते; Ñ1 V1 B Dn D1.2.6 Cn [अ]भिहते; D3 [अ]भियते; G1.2 हृत्संत (for विनिहिते). T1 G5.6 M1 अंतरात्मा विनिहतो (M1 °ते); G3 अंतरात्मा विनीरौषीत्; M2 अंतरात्मन्निविहिते. Cd अंतरात्मनि (gloss ईश्वरे) विनि अभिहते (! so both MSS.; gloss, मोहछन्ने);

३९

C. 2. 1474
B. 2. 42. 1
K. 2. 65. 1

शिशुपाल उवाच ।

स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ।
योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ १
केशवेन कृतं यत्तु जरासंधवधे तदा ।
भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साध्विति मन्यते ॥ २
अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना ।
दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासंधस्य धीमतः ॥ ३
येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमभिजानता ।

Cv cites अंतरात्मनि. — [b]) Ś1 °रथा * *; K3 °रथस्यथं; K4 Ñ1 B4.6 Dn1 D1.3.6 °रथाशुचि (B6 °चिः); V1 B1.2 D2 °रथाप्सुज; B5 °रथोशुचि; D5 °रथावितथ (for °रथ वितथम्). K1 रूषि पत्ररथातथं; B3 तव पत्ररथाप्सु यत्; Dn2 रौषि यत्र पराशुचि; D4 रोषि हंस किमत्र वितथं; T1 G5 रौषि (T1 रोषात्) पत्ररथैर्मिथः; G1.2 M रोषि (G2 रोषात्; M रोषी) पत्ररथो मिथः; G3 पत्रस्तिमिरथो मिथः; G6 रौद्रपत्ररथोर्मिथः. Cd.v cite पत्ररथ (Cv °थः); gloss Cd पक्षिन्, Cv पक्षी हंसः; the rest is corrupt in Cd. Cn.v cite रौषि. Text as in K2 only! — [c]) K1 अंडभक्षिणम्; D4 °क्षेणम्. K4 Ñ1 V1 B Dn D1.2.6m अंडभक्षणकर्मैतत्; D3 °भक्षणवद्धर्मस; T1 G5 °भक्षाद्यशुचि ते; G1.2 अंडानां भक्षमशुचि (G2 °मरुचिं); G3 अंडपक्षिणमशुचि ते; G6 °पक्षमशुचिं ते; M °भक्षणमशुचि. — [d]) K1 (corrupt) च ध वाचमिनिशयते; K2 (corrupt) कर्म च मति शेते; K3 (corrupt) कस्य च मतिशते; K4 Ñ1 B1.4.6 Dn D6m Cn (see below) तव वाचमतीयते; V1 B2.3.5 D1 तव वाचा प्रती(D1 °ली)यते; D2 तव तावत्प्रतीयते; D3 तव च प्रतीयते; D4.6 कर्म वाचमतिशयेत् (D6 °तिदेवते); T1 कर्म वाचमतीहते; G1 (corrupt) कर्म एचामितीशते; G2 कर्म वाचामनीशते; G3 (corrupt) कर्म यामवतोशते; G5 कर्म वाचमतीव ते; G6 (corrupt) कर्म पम निशम्यते; M1 कर्म वाचमतिशोभते; M2 कर्म तत्पापं तदतिशेते. — ❀ Cd : हंसस्याण्डभक्षणं भीष्मस्याशुचिकर्मण्यारोपयति अण्डभक्षणमिति । वाचमतिक्रम्य ईयते वर्तते इत्यर्थः । Cn : एतत्तव अशुचि अण्डभक्षणकर्म वाचमतीयते उक्तिविरुद्धमित्यर्थः ।❀ — The metre is Halamukhī, many MSS. trying to convert it into Śloka!

Colophon om. in G4. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1-5 Dn D1-3.5.6 G1 शिशुपालवध (D5 cont. चकोरोपाख्यान); B6 राजसूय and शिशुपालवध; D4 G6 M1 राजसूय. G3 (om. sub-parvan name) mentions only हंसोपाख्यान. — *Adhy. name:* D4 (marg. *sec. m.*) शिशुपालवाक्यं; G1 M1.2 हंसपक्षिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 38 (as in text); K3 D3 39; Dn1 D4 (marg. *sec. m.*) 41; S (G4 om.) 71. — *S'loka no.:* K3 Dn2 D1.2 40; Dn1 41; M1 55.

39

1 G4 om. 1[a]–8[b] (cf. v.l. 2. 38. 3). S (G4 om.) begins this adhy. with a variant of our 2. 38. 38 (q. v.) after the ref. शिशुपालः; in T1 G3.5.6 M1 this is a *repetition*. — S reads 1 after 6. — [a]) G1 बहुमते. K2 राजन्. — [b]) T1 G1-3.5 M नराधिपः (for महा°). — [c]) G3 ये (for यो). G1 नोयेष; G2 नैयेष. K3 कृष्णेन युद्धं नेयां स्वां; B1 यः सहानेन नेयेष. — [d]) S (G4 om.) गोपाल (G6 गोपोयम्) (for दासोऽयम्).

2 G4 om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) K1 यद्वज्; K2.3 D4-6 S (G4 om.) यत्तज्; K4 यत्र; V1 B3-5 Dn D5m कर्म (for यत्तु). — [b]) K4 जरासंधे. T1 -वये (for -वधे). B3 तथा (for तदा). — [c]) B1 तु (for च). — [d]) K1 B3.6 कथं; G2 कुतः (for कस्तत्). G1.2 साध्वीति. B3.4.6 मन्यसे; S (except G6; G4 om.) पश्यति (for मन्यते).

3 G4 om. 3 (cf. v.l. 1). — [b]) K4 छद्मनां ब्रह्मवादिनां; D4 °ना ब्रह्मणादिनाः (sic); B3.6 ब्राह्मणश्छद्मवादिना; Cd as in text. — [c]) D1 (by corr.) दृष्ट-; G6 पृष्टः. K2 D4 प्रभाव-; G3.5.6 स्वभावः. M1 कृष्णे नु. — [d]) K4 Dn (!) D6 भूपतेः (for धीमतः).

4 G4 om. 4 (cf. v.l. 1). — [a]) B1 D1.2 सर्वात्मना; D4 धर्म्यात्मना (for धर्मा°). — [b]) K2 Ñ1 V1 B1.3 D3.6 T1 G1-3 Cdp ब्राह्मण्यम्. K1-3 Ñ1 V1 B1 D5.6 Cdp अविजानता; Dn (!) अव°; D1.2 अवगच्छति (for अभिजानता). Ś1 D4 ब्राह्मणस्य विजानता (D4 °तः). Cd corrupt: one MS. ब्र- (lacuna); the other MS. ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसंबंधिनं (!). — [c]) Ś1 D4 Cd नैवेष्टं; K3.4 Ñ1 V1 B3.5 D2.6 Cn.v नेषितं; B4.6 इ°;

नैषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने ॥ ४
भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनंजयाः ।
जरासंधेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ५
यद्ययं जगतः कर्ता यथैनं मूर्ख मन्यसे ।
कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६
इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदिमे पाण्डवास्त्वया ।
अपकृष्टाः सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ७
अथ वा नैतदाश्चर्यं येषां त्वमसि भारत ।
स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९
तस्य पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते ।
भूयः क्रोधाभिताम्रान्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ १०
त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११
दन्तान्संदशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम् ।
युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ १२
उत्पतन्तं तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३
तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्यमाणस्य भारत ।
गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ १४ C. 2. 1467 B. 2. 42. 14 K. 2. 65. 14

T1 G3.5.6 M प्रे° (for नै°). T1 G1-3 M1 अग्रे (for अस्मै). Ñ1 V1 B3-6 D1-3 तु; G1.2 तं (for तद्). D5 तेनेषितं पाद्यमस्मै. — d) K1.2 D5 (before corr.) दत्तम्; Cd दातुम् (as in text). K2 अग्नं; T1 G1-3.5 M1 अस्मै (for अग्रे). B4-6 D1-3 Cd दुरात्मनः (for °ने).

5 G4 om. 5 (cf. v.l. 1). — a) G2 भुंजताम्. D1.2 इह (for इति). Cd as in text. — b) Ñ1 V1 B3.5.6 D1-3 कृष्णभीमार्जुनास्तदा; G2 वृष्णिवीरधनंजयाः.

6 G4 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) S (G4 om.) स चायं (for यद्ययं). — b) K2 यथेनं; B1 अथैनं (for यथैनं). S (G4 om.) भीष्म (for मूर्ख). G3 कथ्यसे (for मन्य°). — c) Ś1 कः क्षत्रं; K2.3 G6 तस्मान्न; D4 कः क्षेत्रं; G1 स तस्माद्; G2 स कस्माद्. M कस्माद्-ब्राह्मणं. — d) K1 इव गछति; D5 अवतिष्ठते; T1 G3.5.6 अवगच्छसि; G1.2 अवधीन्मतः (G2 °नः); Cd as in text. — After 6, S (G4 om.) reads 1.

7 G4 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) K1 वा; T1 G3.5 च; G6 दा (corrupt) (for तु). B3.5.6 D3 हि (for मे). — b) K1 इदि ने (sic); K4 सहते; D5 यदिदं; D6 यदीमे (for यदिमे). K1 D5 पांडव त्वया; K4 पांडवाश्रया; D4 पांडवस्त्वया. — c) B2 अप्रकृष्टाः; Cd as in text. B5 T1 मार्गा. — d) Dn2 D1.3.4 मन्यते; G1 अन्यच्चे (sic); G2 अन्यत्वे; M1 मन्यसे (for मन्यन्ते).

8 G4 om. 8ab (cf. v.l. 1). — a) D3 अस्माकं (for अथ वा). — b) G1-3 एषां (for येषां). K2 D6 अभि-; B6 अपि (for असि). K2 -भासतः; D1.5 भारतः. — c) Dn1 (by corr.) सधर्मा चैव; Dn1 (before corr.).n2 स्वधर्मश्चैव; D1 स्वधर्माश्चैव; D2 स्त्रीधर्माश्चैव; G3 स्त्रीसधर्मश्च; G5 स्त्रीत्वधर्मा च; Cv as in text. G1 स सधर्मापविद्धश्च; G2 M स्त्रीसधर्मापवृद्ध(G2 °त्त)श्च. Cd implies text. — d) B3 धर्मार्थानां (for सर्वा°). K4 प्रदर्शकं; D4 °कैः; Cd as in text.

9 a) B3.4.6 ततस् (for तस्य). — b) G2 (corrupt) इष्टक्षं रूक्षतरं बहु; M1 रूक्षाक्षरयुतं बहु. Cd cites रूक्षं and रूक्षाक्षरं (both as in text).

10 a) B2 Dn1 तथा (for तस्य). K2 D1 (before corr.).4 °प्रतिकाशे. — b) B1 शुभे चायत- (for स्वभावा-यत-). K1 -विस्तरं; D3 -लोचने (for -विस्तृते). K1 त्वभासयतविष्टं ते (sic). — c) B1 भृशं (for भूयः). Ś1 क्रोधातिताम्रांते; Dn2 D1.2 °भिताम्राक्षे; D3.4 °हि (D4 °ति-) ताम्रांत-. S भूयः कोपा(G6 क्रोधा)त्सुसंरक्ते. — d) K1.2 D4 रक्त-; D5 रक्षो-. K4 बभूव ह. S संबभूव-तुरक्षि(G1 °क्ष)णी.

11 a) D4.5 त्रिशाखां. A few MSS. भृ(or भ्र)कुटीं; D4.5 °टिं. M1 तस्य (for चास्य). — c) M2 ललाटसंस्थां भ्रुकुटी. — d) K2.4 D3.4 T1 गंगा (for गङ्गां).

12 a) K2 संदर्शतस्; K3 त्रिदशतस्; M2 संदंशतश्; G6 दर्शयतश्. T1 G1-3.6 M चास्य (for तस्य). G4 दंतान्संदंश-तस्यास्य. — b) G2 के वा; M2 क्रोधाद् (for कोपाद्) — c) K1 काल° (for सर्व°). — d) V1 B2.3.5.6 Dn2 D1-3 जिघांसतः; B4 Dn1 जिघस्सतः (for दिधक्षतः).

13 a) = 17a. K2 च (for तु). G5 उत्पतन्नात्मवेगेन. — b) Ś1 K1 B1 D4.5 तरस्विनं; V1 यश°; G3 महास्वनं (for मन°). — c) G4 एवं (for एव). B1 D1.2 महाबुद्धिर्; M1 °बाहुं. — d) K1 (sup. lin.) महासेनाम्. [Cd. n. v all identify Mahāsena as Kārttikeya.]

C. 2. 1468
B. 2. 42. 15
K. 2. 65. 15

नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिंदमः ।
समुद्धूतो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ १५
शिशुपालस्तु संक्रुद्धे भीमसेने नराधिप ।
नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ १६
उत्पतन्तं तु वेगेन पुनः पुनररिंदमः ।
न स तं चिन्तयामास सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १७
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् ।
भीमसेनमतिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८
मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः ।
मत्प्रतापाग्निनिर्दग्धं पतंगमिव वह्निना ॥ १९
ततश्चेदिपतेर्वाक्यं तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तमः ।
भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

K4 इह (for इव).

14 a) G1 हीमस्य (for भी°). — c) K1 D1.2 गुरूणां (for गुरुणा). S गुरोर्बहुविधैर्वाक्यैः. Cv cites गुरोर्. — d) T1 G4 क्रोध-; G1.2 कोप-; M1 कोपः. B2 प्रणयम् (for प्रशमम्). Ś1 K1.2 V1 D4.5 प्रशममागमत्; S प्रशमनं ययौ (for °मागतः).

15 a) K4 नातिक्रामत (for °चक्राम). — b) D5 T1 G5 अरिंदम. — G3.6 om. (hapl.) 15c–17b; D5 om. 15cd. — c) K1.2 B3–6 समुद्भूतो; K3 °द्धृते; K4 Dn (!) D3 °द्धृतो; Ñ1 V1 B2 D6 °द्वृत्तो; T1 G5 °द्धुतो; Cv as in text. D2 (corrupt) समुद्भूतौघनाशाय.

16 G3.6 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) Ś1 D1 (before corr.) M2 संक्रुद्धो; K4 संक्रुद्ध. — b) Ś1 D1 (before corr.) भीमसेनो. K3.4 Ñ1 V1 B1–5 Dn D1–3.6 जनाधिप (B4.5 D3 °पः; D1 °पाः); B6 नराधिपः; S (G3.6 om.) परंतपे (M2 महाबले). — c) K1 नाकंपयत् (for °कम्पत). T1 G5 महाबाहुः; G1.2.4 M महावीर्यः (for तदा वीरः). — d) V1 B1 पौरुषेषु; D4 पारुषे स्वे (for पौरुषे स्वे). T1 G5 M महति स्थितः; G1.2 मतिमा(G1 °मां)-स्थितः; G4 समवस्थितः (for स्वे व्यव°).

17 G3.6 om. 17ab (cf. v.l. 15). — a) K1 उत्पततं तु; K2 उत्पस्यंतं तु; D5 उत्पातं तं तु; T1 G5 उत्पपातात्म-; G1.2.4 उत्पतन्नाम (for उत्पतन्तं तु). — b) Ś1 K1.2.4 V1 D4.5 अरिंदमं; Dn D3.6 G2 M2 °दम. — c) Ś1 D4 स न (by transp.); Ñ1 M2 न च; D5 भृशं. — d) K1 क्रुद्ध-; B1 क्रुद्धं; B2.4.5 D6 क्रुद्धो (for क्षुद्र-). G5 तथा (for यथा).

18 a) D4 प्राहसंश्च. — b) B1.2 शिशुपालः (for चेदि°). D1(marg. sec. m. as in text).2 तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तमः (= 20b). — G6 om. 18cd. — c) Ñ1 V1 B5 Dn D6 G3 अभि° (for अति°). — d) T1 G3.5 मत्वा (for दृष्ट्वा). B2 D1.2 G1.2 भीमपराक्रमः; D5 [अ]तुलपराक्रमं.

19 a) B1 मुचेमं. K3 भीमं (for भीष्म). T1 G1.3–6 M यावच्च (for पश्यन्तु). G2 तं मुंचैनं भीष्म यावत्. — b) K1–3 यावदेते; K4 V1 B3–6 D3 सर्व एव. B2 जनाधिपाः. S पश्यंतु (G4 पश्यैतं) वसुधाधिपाः. — c) Ś1 D1–4 मत्प्रतापाद् (D1–3 °प-) विनिर्दग्धं; K1 मत्प्रतापाग्निना दग्धं; K2–4 V1 B1.2.4.5 Dn D1.2.5.6 मत्प्रभाव(K2 D5 °वाद्)विनिर्दग्धं; B3.6 मत्प्रभावाभिनि°; T1 G4–6 मत्प्रतापेन नि°; G3 मत्प्रभावेन नि°; text as in Ñ1 G1.2 M (cf. K1). — d) K2 पतंतम् (for पतंगम्).

20 b) Ś1 K Ñ1 V1 B2 Dn D4–6 श्रुत्वा तत् (K4 तं). K1 कुरुनंदनः (sic); D3.5 कुरुसत्तम; T1 °मं; G5 °माः. — d) K4 वर (for वरः). — After 20, S ins. (Cv glosses; cf. 2. 41. 1):

379* नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
भीमसेन महाबाहो कृष्णेऽस्य वधनिश्चयः ।

[(L. 1) G1.2 यदा त्वा°; G3 यत्त्वामा° (for यया त्वा°). — (L. 2) G2.3.5.6 M1 कृष्णास्य; G4 M2 कृष्णोस्य (for कृष्णेऽस्य). Cv cites विनिश्चयः; cf. Sastri 2. 43. 22 and our 2. 41. 1.]

Colophon. — *Sub-parvan:* N (D5 marg.; for D4 see below) शिशुपालवध; D4 G6 M1 राजसूय. — *Adhy. name:* G3 भीमकोपः; G6 M2 भीमाभ्युत्थानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) D4 38; K2 D3 40; K3 39 (as in text); Dn1 42; S 72 (G4 48). — *S'loka no.:* K2.3 Dn M1 20.

40

1 b) B1 क्षत्र; K1.3 D1.2.5.6 S एव (for एष). — 1cd = 1. 1142*, line 4. — d) K2.4 Ñ1 V1 B D1.2 M2 रुरोद; K3 रराव; Dn (!) D3 ररास; M1 रुराव (for रराव). K4 रराम च; D3 रुरोद च; D4 ननार्दन; D5 निनाद च (for ननाद च).

४०

भीष्म उवाच ।

चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ १
तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ ।
वैकृतं तच्च तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ २
ततः सभार्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् ।
चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३
एष ते नृपते पुत्रः श्रीमाञ्जातो महाबलः ।
तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४
न चैवैतस्य मृत्युस्त्वं न कालः प्रत्युपस्थितः ।
मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५
संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
पुत्रस्नेहाभिसंतप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
येनेदमीरितं वाक्यं ममैव तनयं प्रति ।
प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ।
अन्तर्हितं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ८
येनोत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ । C. 2. 1502 B. 2. 43. 9 K. 2. 66. 9

---

2 ab) D1 त्रैसतुस्; D4.5 त्रसतुस्. K1.2 सह बांधवैः; K3 सहबांधवौ; K4 तौ च बांधवौ (for तौ सबा°). S तेन शब्देन वित्रस्ताः पितरः (G1.2 M वित्रस्तौ पितरौ) सहबांधवाः (M °वैः). — c) B3.4 विकृतं. K1 तच्च तद्; K4 Ñ1 V1 Dn D6 तस्य तौ; D1 तत्वतो; D3 चास्य तद्; D5 तच्च तं; G1.2 तच्च ते; G3 तच्च वै; G4 तत्ततो (for तच्च तौ). — d) D2.5 T1 G1.3 M [अ]कुरुतां; G2 कुरुते (for कुरुतां).

3 a) Ś1 K3 D4 सभार्यां; G2 सभार्यान्. S तु नृपं (for नृपतिं). — b) K1 सामान्यं; K3 समात्य-; K4 सामात्ये. — c) Ś1 चिंतासंपूर्ण°; D4 चोतासमूढ° (corrupt); T1 G5 चिंताविमूढ°; G3 चिंतासमृद्ध°. — d) = 1. 69. 28d; 114. 5d, 28b; 115. 17d; etc., etc. D4 °शरीरिणे.

4 a) D3 नृपतेः. K4 T1 G1-3 पुत्र. — b) K4 बलाधिपः; Dn (!) D6 बलाधिकः (for महाबलः). — K4 om. (? hapl.) 4c-5d. — c) D6 ते भव्यम् (for भेतव्यम्). — d) Ñ1 अग्रतः; S (except G4.6) अव्यग्रं (for अव्यग्रः). S पाल्यतां शिशुः (for पाहि वै शिशुम्).

5 K4 om. 5; M2 om. 5ab (for K4 cf. v.l. 4). — a) K3 बालस्य; B1.3.5.6 D3.5 मृत्युर्वै; G4 मृत्युः स्याद्; G5 मृत्युस्त्वं (for मृत्युस्त्वं). Ś1 D4 तदैवैतस्य मृत्युर्वै; K1 न च वै मृत्युरस्य त्वं; K3 न च वैतस्य कालस्त्वं; Ñ1 M1 न च वैतस्य मृत्युस्त्वं; V1 B4 Dn न च वैतस्य मृत्युर्वै; G1.2 न वै चैतस्य मृत्युस्तु. — b) G4 अकालः; G6 न कालं (for न कालः). B1 पर्यवस्थितः; B2 D1.2 पर्युप°; G4 प्रत्युपस्थिते. — M1 om. 5cd. — c) V1 B1.2.4 D2 यश्च; D1 योस्य (for मृत्युर्). Ś1 D5 मृत्युर्हि तस्य (D5 नास्य) शस्त्रेण; B3.5.6 D3 यश्च शस्त्रेण हंतास्य; D4 मृत्युर्ह्येतस्य शस्त्रेण; S (M1 om.) एतस्य मृत्युरुत्पन्नः. — d) D4 स वो°; D5 न चो° (for स चो°). B1 D1.2 om. च. B2 नराधिपं; D1 °पः. T1 G3.5.6 शस्त्रेणैनं हनिष्यति; G1.2.4 M2 चक्रेणैनं वधि(M2 हनि)ष्यति.

6 G5 om. 6a-7b. — a) K1 D3 संश्रुत्वा; S (G5 om.) तच्छ्रुत्वा (for संश्रुत्य). D3 व्याहृतं; G6 [उ]पहितं (for [उ]दाहृतं). — b) Ś1 B1.2 D1.2 तदा; D4 नृप (for ततः). K4 V1 B1m.3-6 D3.5 S (G5 om.) भूतेनांतर्हितेन वै (T1 G3.4.6 M1 सा; G1.2 M2 सः). — c) K3 °स्नेहाभिसंप्राप्ता; G4 °स्नेहेन संतप्ता.

7 G5 om. 7ab (cf. v.l. 6). — Before 7, B3.4 ins. श्रुतश्रवा उ°. — a) D4 एदेनम् (sic); G2 यदेनम् (for येनेदम्). Ś1 निर्मितं; G3 ईदृशं (for ईरितं). — b) Ś1 D4 M1 [इ]मं; K1 B5 [ए]वं; K4 Ñ1 B2 Dn D6 [ए]तं; B6 T1 M2 [ए]नं; D3.5 [इ]दं; G3 [ए]तत्; G6 [इ]यं (for [ए]व). — c) D4 त्वां (for तं). — d) Ś1 D4 मुनिर् (for पुनर्). — After 7, N ins.:

380* याथातथ्येन भगवान्देवो वा यदि वेतरः ।

[K4 Dn1 D2.3 यथातथ्येन; D4 यथा तथ्यं तु. K1 D3 चेतरः.]

— On the other hand, S ins. (Cv glosses) after 7:

381* महद्बलं महद्भूतमित्युक्त्वा पुनरुत्तरम् ।

[M2 महाभूतम् (for महद्भूतम्). M2 इत्युक्ते. T1 G3.5 पुनरुत्तमं.]

8 a) S तत्वेन (for पुत्रस्य). — b) B1 को वा (for कोऽस्य). — K3 om. 8c-9b. — cd) Ś1 K4 Dn1 D6 अंतर्भूतं (for °र्हितं). B3 भूतम् (for भूतम्). Ś1 इदं वचः; K3 वचः पुनः (by transp.). S ततस्तैः ख(T1 M1 खे)चरैर्भूतैरुत्तरं समुदाहृतं.

C. 2. 1503
B. 2. 43. 10
K. 2. 66. 10

पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ९
तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं च लोचनम् ।
निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ १०
त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ।
धरण्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यगच्छन्दिदृक्षवः ॥ ११
तान्पूजयित्वा संप्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ।
एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा ॥ १२
एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ।
शिशुरङ्के समारूढो न तत्प्राप निदर्शनम् ॥ १३
ततश्चेदिपुरं प्राप्तौ संकर्षणजनार्दनौ ।
यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तां पितुस्तदा ॥ १४
अभिवाद्य यथान्यायं यथाज्येष्ठं नृपांश्च तान् ।
कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १५
अभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः ।
पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात्स्वयम् ॥ १६
न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ ।
पेततुस्तच्च नयनं निममज्ज ललाटजम् ॥ १७
तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत ।

---

9 K3 om. 9ab (cf. v.l. 8). — a) Dn (!) D6 यस्य (for येन). K1 D8 S (except G6) येनोत्संग-; K2 येनत्संग- (sic). Cv apparently as in text. — b) K1.3 भस्य; G3 अपि; Cv अभि- (as in text). — cd) S पति- (G1.2 भवि)ष्यतस्तु सं(G4 तौ)भग्नौ सोस्य मृत्युर्भविष्यति (Cv cites most of this); cf. 10d.

10 G6 om. 10. — ab) K4 B4 Dn D6 तु (for च). S (G6 om.) यस्यो(M1 येनो)त्संग(G1.2 °गे)गृहीतस्य तदेवाक्षि(T1 तदेवार्थि-; G1.2 तथैवाक्षि)ललाटजं. — c) G3 निमम्रृष्यति. T1 संदृष्टो; G1.2.4 M संस्पृष्टे; G3 संदिष्टे; G5 संदृष्टे (for यं दृष्ट्वा).

11 a) D1 अक्षं; D2 त्र्यक्ष्यं. — b) S एतच्च (for तथा च). — c) Ś1 D1.2.4 धरण्याः; K1.3 धरिण्यां; K4 Dn (!) D6 पृथिव्यां (for धरण्यां). — d) Ś1 K3 B2.3.5.6 D2–5 ह्यभ्य(Ś1 B3 D4 °भ्या)गच्छन्; K1 B4 चाभ्य°; N1 V1 Dn D6 अभ्या°; B1 ह्यन्व°; D1.2 ह्यस्य ग°; S तत्राग° (T1 G5 तत्र ग°; G6 यत्राग°) (for अभ्य°, as in K2.4 only!).

12 b) S यथार्हं प्रतिपूज्य च (G1.2 °पूजितान्). — c) S (except G1.2) नृपस्यांकं. — d) K1.2 Ñ1 D4 S (except G1.2) ततः (for तदा).

13 a) D1 एव (for एवं). D2 राजन् (for राज-). — c) G2 शिशुम्. Ś1 B1 अंकं (for अङ्के). G2 °रूढं (for °रूढो). — d) G1.2 तत्र (by transp.). K1 प्राप्ति- (for प्राप). — After 13, K4 V1 B D (except D4.6) T1 G1–3.5 ins.:

382* एतदेव तु संश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ।

[B1.2 D1.2 च; G1.2 हि (for तु). B1.2 D1.2 महाश्चर्यं; G3 द्वारकायां (for °वत्यां).]

14 a) Ś1 Dn1 D6 G1.2 ततश्चेदिपुरीं; K4 °पुरि; B1 चेद्रिराजपुरं; Dn2 D4 ततश्चेदिपुरिं. D1 ततश्चेदिपु संप्राप्तौ. — c) T1 दृष्टीं (for द्रष्टुं). G2 यादवेन्द्रौ तदा दृष्ट्वा. — K4 om. 14d–15a; G2 om. 14d–15c. — d) K3 Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn D1.2.6 तौ (for तां). Ś1 मुदा; B2 D1.2 T1 G3–6 M ततः (for तदा). — After 14, B1 ins.:

383* पितृस्वसारं तां दृष्ट्वा समाश्वास्य महाभुजौ ।;

while T1 G1.4–6 M ins. (Cv cites parts):

384* तौ दामघोषं राजानमभिवाद्य यथाक्रमम् ।

[G4 दमघोषं तु; G5 तौ दमघोषं (for तौ दाम°).]

15 K4 om. 15a; G2 om. 15abc; G3 om. (hapl.) 15a–16b; G6 om. 15ab (for K4 G2 cf. v.l. 14). — a) D1.2 °न्योन्यं; G4 °न्याय्यं (for °न्यायं). — b) K4 प्राप्तं तेन; V1 B3.4.6 D3.5 यथावृद्धं; B1.5 Dn D6 T1 G1.4.5 M2 यथाश्रेष्ठं (T1 M2 °ष्ठ; G4 °ष्ठान्). K1.2 स (K2 च) तं नृपं; K3 च* नृपं; K4 B1 Dn (!) नृपं च तां; B6 D3.5 नृपांस्तु तान्; D6 (corrupt) च तं च तां; G1 च तान्नृपान्. — c) T1 G5.6 °मयौ; G4 °मयो (for °मयं). K1 D1 G6 दृष्ट्वा; G4 स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). — d) G2 निष्णातौ; some MSS. निष(K1 °षि)णौ (for निषण्णौ).

16 G3 om. 16ab (cf. v.l. 15). — a) Ś1 B1.6m D6 सा(B6m सो)भ्यर्च्य तौ; K1 सोभर्छतौ; K2 सा चाभ्यर्च्यं; K3 समर्चितौ; Ñ1 V1 B2 Dn अभ्यर्च्य तौ; B3 सोभ्यर्चितौ; D4 साभ्यर्चितौ; T1 G1.4–6 M स्वभ्यर्चितौ. — b) D1 स्वित्या (m प्रीत्या as in text). K2 चाप्य° (for चाभ्य°). Ś1 B1.2 D1.2.4 तदा (for ततः). — c) B3–5 D3.5 दामोदरस्यांके; D4 च सोदरोत्संगं. — d) K1.2 B2.4.5 D2 संन्यदधत् (K1 °धे); B3 D3.5 सा न्यदधात् (D5 °धत्); T1 G3.5 सा (G3 वा) संन्यधात् (for संन्यदधात्). B6 यादवी न्यदधात्स्वयं.

17 a) K1 °गात्रस्य (for °मात्रस्य). — b) K1 अस्या°; K2 तस्या°; D2 अप्य° (for अभ्य°). — c) K1 तत्र; G4 तं च (for तच्च). — d) K2 G5.6 निमज्जत; K4 नामज्जत; B D (except D4) न्यमज्जत; G3.4 निर्ममज्ज (G3 °ज्जत्).

ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्ताया महाभुज ॥ १८
त्वं ह्यार्तानां समाश्वासो भीतानामभयंकरः ।
पितृष्वसारं मा भैषीरित्युवाच जनार्दनः ॥ १९
ददानि कं वरं किं वा करवाणि पितृष्वसः ।
शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचस्तव ॥ २०
एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ।
शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्वं महाबल ॥ २१

कृष्ण उवाच ।

अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
पुत्रस्य ते वधार्हाणां मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥२२

भीष्म उवाच ।

एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः ।
त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २३ C 2. 1518 K 2. 43. 25 K. 2. 66. 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

18 ^{a}) K$_{2-4}$ B$_{2.3.6}$ D (except D$_{3}$) S (except G$_{1-3}$) तं (for तद्). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ व्यथितास्; G$_{2}$ व्याधिता (for व्यथिता). Ś$_{1}$ K$_{2}$ Ñ$_{1}$ D$_{4}$ तत्र; K$_{3}$ S देवी; B$_{1}$ साथ; B$_{2}$ D$_{1.2}$ सा तु; B$_{5}$ माता (for त्रस्ता). — ^{b}) K$_{2}$ देवी; T$_{1}$ परं (for वरं). — ^{c}) V$_{1}$ B$_{3-6}$ D$_{3.5}$ प्रयच्छ (for ददस्व). K$_{2.3}$ कृष्ण वरं (by transp.). — ^{d}) K$_{4}$ सभयार्ता; B$_{3.4.6}$ G$_{2-5}$ भयार्तायै; D$_{4}$ °र्ताय; T$_{1}$ G$_{1}$ °र्ता वै. K$_{4}$ D$_{4}$ महाभुजं.

19 ^{a}) K$_{1-3}$ B$_{5}$ D$_{3.5}$ om. हि. D$_{4}$ ह्यात्तानां. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{4}$ Ñ$_{1}$ B$_{1.2.4}$ Dn D$_{1.2.4.6}$ अभयप्रदः (B$_{1}$ °द). — After 19^{ab}, N ins.:

385* एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रोवाच यदुनन्दनः ।

[Cf. 21^{ab}. Ś$_{1}$ D$_{4}$ तदा; K$_{4}$ तया (for ततः). K Ñ$_{1}$ Dn D$_{4.6}$ सो(K$_{4}$ त्व)ब्रवीद् (for प्रोवाच).]

— V$_{1}$ B$_{2.3.6}$ D$_{1.2}$ cont.:

386* स तं ह्यक्षं ततो दृष्ट्वा समाश्वास्य महाभुजः ।

[V$_{1}$ ततस्तु तां; B$_{6}$ ततस्त्वस्तां (for स तं ह्यक्षं).]

On the other hand, G$_{2}$ ins. after 19^{ab}:

387* श्रुत्वा पितृष्वसुर्वाक्यं भक्तानामभयप्रदः ।

— ^{cd}) N मा भैस्त्वं (V$_{1}$ B$_{3.5}$ D$_{3.5}$ भैषीर्) देवि (Ś$_{1}$ D$_{4}$ भीरु; K$_{4}$ D$_{1}$ देवी) धर्मज्ञे न मत्तोस्ति (K$_{1}$ मत्तो नास्ति) भयं तव.

20 ^{a}) K V$_{1}$ B$_{1.2}$ D S (except M$_{2}$) ददामि. K$_{1}$ D$_{2.5}$ S किं (for कं). K$_{4}$ V$_{1}$ Dn D$_{6}$ किं च (D$_{6}$ चि); T$_{1}$ G$_{1.2}$ तेद्य; G$_{3-6}$ M देवि (for किं वा). — ^{b}) B$_{1}$ D$_{1.2}$ करोमि च; S किं वा कार्यं (for करवाणि). Ś$_{1}$ पितृस्वसुः. — ^{c}) K$_{1}$ D$_{1}$ वाक्यं; D$_{4}$ शंक्यं (for शक्यं). K$_{4}$ वाशंक्यं; D$_{4}$ वा वाक्यं. — ^{d}) T$_{1}$ G वरे; M$_{2}$ प्रियं (for वचस्). K$_{3}$ परंतपे (for वचस्तव).

21 ^{ab}) Ś$_{1}$ D$_{1-3}$ G$_{5}$ एवमुक्तवा. D$_{6}$ वचः (for ततः). B$_{3-6}$ D$_{3.5}$ [अ]ब्रवीत् (for ततः), and ततः सा यदुनंदनं (B$_{3.4.6}$ °नंदिनी). — ^{c}) B$_{3-6}$ D$_{3.5}$ शिशुपालापराधांस्त्वं; S क्षमस्व शिशुपालस्य. — ^{d}) B$_{1.2.6}$ D$_{1.2}$ क्षमेथाः पुरुषोत्तम; V$_{1}$ B$_{3.5}$ D$_{3.5}$ क्षमेथा यदुनंदन; S अप(G$_{1.2}$ [अ]-प्यप)राधं महाबल. — After 21, N ins.:

388* मत्कृते यदुशार्दूल विज्ञेयनं मे वरं प्रभो ।

[Ś$_{1}$ B$_{2.4}$ D$_{2}$ [ए]नं मे; K$_{1.2}$ Ñ$_{1}$ V$_{1}$ B$_{1.3.5.6}$ [ए]तन्मे; D$_{3.5}$ [ए]तत्स (for [ए]नं मे). K$_{2.3}$ विभो (for प्रभो).]

— On the other hand, S ins. after 21:

389* इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः प्रत्युवाच महाबलः ।

[G$_{2}$ °यशाः (for °बलः). G$_{6}$ भगवान्भूतकृत्तदा (for the post. half.)]

22 K$_{3}$ G$_{5}$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_{1}$ K B$_{2.4.6}$ D$_{1.2}$ (both before corr.).$_{4}$ M$_{2}$ क्ष(K$_{3}$ क्षे)म्यं; Ñ$_{1}$ क्षांतं; D$_{6}$ क्षय्यं (for क्षाम्यं). — ^{b}) K$_{1}$ मयेहास्य; K$_{4}$ मया यस्य; T$_{1}$ G$_{1.4.5}$ स मया (T$_{1}$ °धा) वै; G$_{2.3}$ समयो वै; G$_{6}$ इत्युवाच; M$_{1}$ समयाद्धि; M$_{2}$ समयेन (for मया ह्यस्य). Ś$_{1}$ D$_{4}$ पितृस्वसः; G$_{6}$ पितृष्वसु. — ^{c}) G$_{2}$ पुत्र तेषां; G$_{3}$ पुत्रस्य त्वं. K$_{1}$(by corr.).$_{3.4}$ Ñ$_{1}$ B$_{1-4}$ D (except D$_{1}$) T$_{1}$ G$_{3-6}$ वधार्हस्य; V$_{1}$ वरार्हस्य. Cd वधार्हाणां as in text (gloss वधहेतूनां); Cn also apparently as in text! — After 22, M$_{1}$ ins.:

390* एवमेतत्पुरावृत्तं शिशावस्मिन्वृकोदर ।

M$_{1}$ cont.: T$_{1}$ G M$_{2}$ ins. after 22 (replacing 23^{ab}):

391* स जानन्नात्मनो मृत्युं कृष्णं यदुसुखावहम् ।

23 S om. 23^{ab} (with the ref.; cf. 391*). — ^{a}) K$_{4}$ अद्य; V$_{1}$ B$_{5}$ एव (for एष). Ś$_{1}$ D$_{4}$ महीपालः (for नृपः पापः). — ^{b}) K$_{1.2.4}$ [अ]ल्प-; K$_{3}$ Ñ$_{1}$ (? see Addenda) Dn$_{1}$ स; V$_{1}$ B$_{2.5}$ D$_{3.5}$ [अ]ति-; B$_{1.3.4.6}$ D$_{1.2}$ हि (for सु-). — ^{c}) Ś$_{1}$ D$_{4}$ तं (for त्वां). Dn$_{2}$ D$_{5}$ °हूयते; Cd °ह्वयते (as in text). Ś$_{1}$ D$_{4}$ वीरो; Ñ$_{1}$ V$_{1}$ B$_{2-6}$ D$_{2.3.5}$ भीम (for वीर). S तेन त्वामा(G$_{4}$ °म)-

४१

C. 2. 1519
B. 2. 44. 1
K. 2. 67. 1

भीष्म उवाच ।
नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १
को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः ।
क्षेप्तुं दैवपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २
एष ह्यस्य महाबाहो तेजोंशश्च हरेर्ध्रुवम् ।
तमेव पुनरादातुमिच्छत्पृथुयशा हरिः ॥ ३
येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् ।
गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा ।
उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५
शिशुपाल उवाच ।
द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः ।

ह्वये(T1 G1.4 M2 °य)चैद्यो. — d) K1.2 D1 °बल° (for °वर°).

Colophon om. in K4. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B D1–3.5.6 शिशुपालवध; Dn D4 G6 राजसूय; M1 राजसूय and शिशुपालवध. — *Adhy. name:* Dn शिशुपालचरित; G3 शिशुपालोत्पत्तिः; M2 शिशुपालवृत्तान्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 D4 40 (as in text); K2 D3 41; Dn1 43; S 73 (G4 49). — *S'loka no.:* K2 Dn D1.2 M1 25; K3 23; T1 26.

41

1 Occurs first (with v.l.) in S as 379* (cf. v.l. 2. 39. 20), and is *repeated* here. — K3 वैशं° उ°. — a) Dn1 D6 नष्टा (for नैषा). K4 D3 G5.6 चेदिपते. — b) Ś1 K1 B1 यथा; G6 यत्त्वम् (for यया). B1 चाह्वयते; Dn2 D4 त्वाहू°; D3.5 ह्याह्व°; G3 (by corr.) °ह्वयसे; G4 त्वां ह्वयते; G6 आह्व°. B3 [ऽ]च्युत. — c) K4 V1 B3 D3.5 अस्य; G3 एवं (for एष). B1.2.4 D1.2 °ह्वातुः (for °र्भर्तुः). T1 G2 M2 भीमसेन महाबाहो (as in 379*). — d) K4 V1 B6 D1(before corr.).2.3.5 T1 G1.2 M2 Cd [ए]ष (for [ए]व). K3 विपर्ययुः; M2 विनिश्चितः; Cd as in text.

2 D3 om. 2. — a) Ś1 [ए]नं; D4 [इ]मं (for मां). D2 °सेनोद्य; T1 G1.2.4–6 °सेना(G2 °सेनो)न्यः (for °सेनाद्य). G3 को भीमं भीमसेनान्यः. — b) S क्षेप्तुम् (for क्षिताव्). Ś1 पांडवः (for पार्थिवः). — c) K3 देव-; K4 V1 B2–6 Dn D5 काल- (K4 एकाल-!); Ñ1 D2.6 एवं; D1 एव; Cd as in text. S क्षितावेवं (G1.2 क्षितावयं; G3 क्षता चेवं; G4 क्षितौ चैवं) परी°. — d) D6 तथा (for यथा). Ś1 K1.2 D4 [अ]यं; G6 [ए]व (for [ए]ष). K1 °पांसुनः; V1 °पांसुलः; B1.5.6 °पांशलः.

3 a) B1 सैषो ह्यस्य; G6 एषोप्यस्य (for एष ह्यस्य). Ś1 K1.4 G6 महाबाहोस्; K2 Ñ1 V1 B D (except D4) °बाहुस्. — b) Ś1 K1 D4 तेजोंशः स; K2.3 °शस्तं; K4 तेजोरास्यं; B1 तेजोंशं सं-; Dn2 (conflated) तेजोशं(श्च)स्य; D3.5 G1.2 Cn °शस्य; D6 °शं स्वं (for °शश्च). K D6 G1 हरिर् (for हरेर्). T1 ध्रुवः. — c) K2 स्वमेव; K3 स्वयं च; Ñ1 T1 G3 तमेवं. K2 पुनरायातुम्; B1 D1.2 समुपादातुम्. — d) V1 B D1.2 ऐच्छत्. V1 विभुः (for हरिः). Ś1 D4 इच्छ(D4 °च्छे)त्येष जगत्प्रभुः; K1 इच्छत्पुरुषवशा विभुः (sic); K2.3 इच्छत्पु(K3 °त्यु)रुयशा विभुः; K4 इच्छत्युनुरसा भुवि; Ñ1 ऐच्छदुरुयशा हरिः; Dn (!) D6 इच्छत्युत तथा विभुः; D3.5 ऐच्छत्प्रियशा विभुः; S कुरुतेत्र (M2 °यं) मतिं हरिः (G5 °रिं). Cn cites ऐच्छत् and हरिः.

4 a) T1 G1–4 M1 तेनैव; G5 येनैव; G6 तेनैष; M2 तेनैवं (for येनैष). — G2 om. 4cd. — c) G1 गच्छति (for गर्जति). Ś1 D4.6 गर्जं(Ś1 °र्ज्झ)तीव सुदुर्बुद्धिः; K3 स गर्जतीव दु°. — d) D4 G1.5 अचिंतयत्. K3 दोषान्सर्वानचिंतयत्.

5 a) D1 ततो मम मृधे चैव. — b) Ś1 N1 D4 हृदा; K1 हृदि; S पुनः (for तदा). — c) Ś1 D4 चैव (for चैनं). D3 स क्रुद्धः. T1 G3–6 उवाचेदं सुसंक्रुद्धः (G3 °द्धं). — d) K4 D6 यथोत्तरं (for अथो°). S स भीष्मं पुनरुत्तरं (G1–3 °मं).

6 Ś1 K1.2 Ñ1 D4.6 G1.2 M2 om. the ref.; B1 reads it in marg. — a) B1 सोस्तु (for नोऽस्तु). K1 (*sup. lin.*).2.3 [ए]कः (for [ए]ष). — b) K1.4 G3 प्रभावं. K3 B1 केशवात्सदा; G1 कर्कशस्य यः. K2 D1 च;

यस्य संस्तववक्ता त्वं बन्दिवत्सततोत्थितः ॥ ६
संस्तवाय मनो भीष्म परेषां रमते सदा ।
यदि संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥ ७
दरदं स्तुहि बाह्लीकमिमं पार्थिवसत्तमम् ।
जायमानेन येनेयमभवद्दारिता मही ॥ ८
वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले ।
स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९
द्रोणं द्रौणिं च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ ।
स्तुहि स्तुत्याविमौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १०
ययोरन्यतरो भीष्म संक्रुद्धः सचराचराम् ।
इमां वसुमतीं कुर्यादशेषामिति मे मतिः ॥ ११
द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम् । C. 2. 1592 B. 2. 44. 14 K. 2. 67. 14

G3 यं (for यः). — ^{c}) G6 संसिद्धि° (for संस्तव°). K1 च (for त्वं). G1 यस्य संस्तववात्तत्वं; G2 यत्य संस्तारयन्वा त्वं. — ^{d}) Some MSS. वंदिवत्. K2 Dn1 °तो स्थितः; T1 °तोर्थितः; G3 °तोत्थितं (for °तोत्थितः). D2 बंदीव सततोत्थितं.

7 ^{a}) V1 B2–6 D3. 5 Cn संस्तवे च मनो; T2 G3–5 °वो (G3 °वे)यमहो (G4 °तो); Cv as in text. G2 न मे (for मनो). K1 बुद्धिः; T1 भीष्मः (for भीष्म). — ^{b}) Dn1 (before corr.) परमे; Dn2 परमं (for रमते). K4 B2. 4 Dn D6 यदि; V1 B3. 5. 6 D2. 3. 5 तव; D1 न वा; G1 तवा; G2 मनः (for सदा). — G6 om. 7^{c}–9^{b}. — ^{c}) K3 V1 Dn D1m. 2m. 6 तदा; K4 सदा (for यदि). Ñ1 B1 संस्तुहि; S मां (G4 M [इ]मान्) स्तुहि (M1 स्तौषि; M2 स्तौहि). — ^{d}) Ś1 D4 इमान्; G3 मम (for इमं). K1 D1. 2. 4 हत्वा (D4 [before corr.] हुत्वा); G3 भित्वा; Cn as in text (gloss दधातेः). D3 मा स्तवेमं जनार्दनं.

8 G6 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K1 हरदं; K2. 3 D3 S (G6 om.) Cv वरदं (for द°). K3 त्वं हि; K4 स्तुति (for स्तुहि). K4 बह्लीकम्; D4 बाघीकम्. — ^{b}) G1 मम; G2 इदं (for इमं). — ^{c}) K2 D2m Cd. np यजमानेन (Cd gloss यागशीलताप्रतिपादनार्थं; Cnp gloss ऋत्विग्भ्यो दित्सता etc.); Cn as in text. D3 येनायम् (for येनेयम्). — ^{d}) B1 D4 वारिता; Cd दारिता (as in text).

9 G6 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) K2 [वं]गांगमगधाध्यक्षं; K3 त्वं गंगा(*inf. lin.* सर्वांग)विषयाध्यक्ष; B1. 2. 4 D1. 2 त(B4 अ)थांगविषयाध्यक्षं; G1. 3 Cv सर्वांगवि°. G2 स सर्वां वि°; G5 वंकांकवि°. — ^{b}) K2 बलौ; B3 बलं (for बले). — ^{c}) K3 कर्मम् (for कर्णम्). G6 महाभागं (for इमं भीष्म). — ^{d}) K3 महाचापविकर्षिणं; V1 B3–6 D3. 5 वरं सर्वधनुष्मतां; T1 G3. 5 महाचापविचक्षणं; G6 भीष्म प्रवदतां वर. — After 9, N (except K2; Ś1 Ñ1 D4 om. lines 1–2) S (om. lines 3–4) ins. (Cv glosses lines 1–2):

392* यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते ।
कवचं च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ।
वासवप्रतिमो येन जरासंधोऽतिदुर्जयः ।
विजितो बाहुयुद्धेन देहभेदं च लम्भितः ।

[Lines 1–2 on marg. in B1 D6. — (L. 1) K4 यस्य मे; B6 G6 M यस्यैते; T1 G5 यस्तु ते; G1–4 Cv यस्य ते. D1. 2 देवसंमिते; T1 G1–5 प्र(G1. 2 च)ददौ तदा (for देवनि°). K1. 3 वासवाय ददौ योयं सहजे कर्णकुंडले (K1 कुडलोत्तमे). — (L. 2) K4 B6 D2 च महाबाहोर्; G6 सहजं चास्य. T1 G1–5 M2 उत्कृत्य कवचं (G3 सदृशं) चांगात् (M2 चांगे) (for the prior half). G3 °सदृशं प्रभुं; M2 °समतेजसं; Cv (apparently) °शारदं शुभं (?) (for °सदृशप्रभम्). K1 उत्क्षिप्य भागं सहसा स केन सदृशो बले; K3 उत्कृत्य चांगं तरसा स केन ददृशे बली. — (L. 3) K3. 4 वासवो (for °व-). D1. 2 [ऽ]पि (for ऽति-). ❀ Cd: येन विजिनस्तं स्तुहीत्यन्वयः ।❀ — (L. 4) D3. 5 निर्जितो (for विजितो). K4 देहे भेदं च; B1. 4 देहभेदश्च; Dn1 °भेदे न. B1 लक्षितः; D4 लंबितः (for लम्भितः).]

— G6 ins. here a corrupt line:

393* स्तुहि भीष्मबाहूरु वीरौ च भुवि [वि]श्रुतौ ।

10 ^{a}) K3 D3 T1 द्रोण- (for द्रोणं). A few MSS. द्रोणिं. K4 साधो (for साधु). — ^{b}) G3 पितृपुत्र-; G4 पितृपुत्रौ; G6 पित्रा पुत्रौ. T1 G5 परंतप (for महारथौ). — ^{c}) K2 स्तुत्वा विभौ; K4 Dn (!) D1 °त्यावुभौ (for °त्याविमौ). Ś1 भीष्मौ; D4 भीष्मं; G2 भीम (for भीष्म).

11 ^{a}) S तयोर् (for ययोर्). K3 corrupt; D1. 2 °तमो; S °तरं (M2 °तमं) (for °तरो). G3 भीष्मो. — G1 ins. 12^{d} before 11^{b}; while G2 reads 12^{d} instead of 11^{b}. — T1 G3–6 M om. (hapl.) 11^{b}–12^{c}. — ^{b}) Ś1 K (except K3) D °चरं (for °चराम्). — ^{c}) Ś1 कुर्याम्; V1 B3–6 D3. 5 हन्याद् (for कुर्याद्). — ^{d}) K1. 4 Dn D6 निःशेषाम्; G1 अशेषाद्. Cd implies अशेषाम् (as in text).

12 T1 G3–6 M om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). G1. 2 read 12^{ab} after passage No. 23 of App. I. — ^{ab}) K4 समो (for समं). K2 भीष्म (for युद्धे). Ś1 D4 transp. समं युद्धे and न पश्यामि. B1 D1. 2 जनाधिपं; G1. 2 धनुर्धरं (for नरा°). — G1. 2 om. 12^{c}. — ^{c}) Ś1

C. 2. 1532 B. 2. 44. 14 K. 2. 67. 14 अश्वत्थाम्नस्तथा भीष्म न चैतौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १२
शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान् ।
स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्तते भीष्म सर्वदा ॥ १३
किं हि शक्यं मया कर्तुं यद्वृद्धानां त्वया नृप ।
पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम् ॥ १४
आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमार्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ १५
यदस्तव्यमिमं शश्वन्मोहात्संस्तौषि भक्तितः ।
केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ १६
कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि ।
समावेशयसे सर्वं जगत्केवलकाम्यया ॥ १७
अथ वैषा न ते भक्तिः प्रकृतिं याति भारत ।
मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १८
भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे ।
भीष्म तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ १९
मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल ।

K4 V1 D (except D1-3) नाश्व° (for अश्व°). K4 V1 Dn D6 समं (for तथा). D4 भीष्मः. — d) For G1. 2, cf. v.l. 11. Ś1 K3. 4 Dn D4. 6 च तौ; K1 चैनं; V1 B (except B2) D3. 5 चेमौ; S च सं- (for चैतौ). K4 G3 °मिच्छति. — After 12cd, K4 V1 B D (except D4. 6) S ins. a passage given in App. I (No. 23), which in G1. 2 is followed by 12ab.

13 a) S शल्यप्रभृतिकान् किं (T1 G5 हि) त्वं (G3 च). — b) D3. 5 मनुजा° (for वसुधा°). — cd) V1 स्तवे ते यदि वै बुद्धिर् (for °). T1 G3-6 M1 मन्यते (for वर्त°). K2 भरतर्षभ (for भीष्म सर्वदा). D1. 2 सर्वशः (for °दा). Ś1 स्तवाय वर्तते बुद्धिर्यदि ते भीष्म ते सदा.

14 a) K3 तु; M2 नु (for हि). K1-3 transp. शक्यं and कर्तुं. G2 [अ]शक्यं (for शक्यं). K4 अथ (for मया). K4 [अ]कर्तुं (for कर्तुं). D1. 2 किं हि मन्युमपा- (D2 मन्युं मया)कर्तुं; D6 इति वृत्तं यथा कर्तुं. — b) K4 D6 सद्वृत्तानां; B6 यद्वृद्धेन (for यद्वृद्धानां). Cd cites यद् (as in text). G2 Cv मया; G3 च या; G4 पुरा (for त्वया). D6 कदाचन (for त्वया नृप). Ś1 K V1 D4 वचः (*lectio facilior*); T1 नृपः; G4 नृपाः. — c) K4 D3 T1 कथयता. — d) D1 श्रुतं न (by transp.). B1. 2 D1 ब्रह्म° (for धर्म°).

15 a) K4 °नंदा (for °निन्दा). K1 D1. 2 च; K3 स्व- (for [आ]त्म-). D4 °पूजाश्च. — b) K2 परिनिंदा; K4 परिनंदा; D4 परं निंदा. G1 °स्तव; G4 °स्तवं. — c) Ś1 अर्हाणां (for आर्याणां). Dn2 °रितमार्गाणां. — d) K4 एतं (for एतच्). B1. 2 D1. 2 एतद्वृत्तं (by transp.). Ñ1 V1 B3-6 D3. 5 S Cn (!) इति ते (Cn gloss त्वत्तः) भीष्म न (B6 Cn नः; Cn gloss अस्माभिः) श्रु(G4 श्रि)तं.

16 a) K1. 2 V1 B2 D1. 2 यदि स्तव्यम्; D6 यतस्तव्यम्; S य(G1. 2 इ-; M2 त)तस्तत (for यदस्तव्यम्). D4 यदस्तव्यस्य संश्रश्च (corrupt). — b) B3 संस्तौहि. B5 D5 केवलं; D3 केशवं (for भक्तितः). S गोपं सं(M1 य[:])स्तोतुमिच्छसि. — c) D3 केवलं; G3 केशवे. K3 corrupt; D1 तव ते; T1 G5. 6 तं च ते; Cv as in text. — d) G1. 2 Cv किंचिद्. K4 B3 Cv अपि; T1 G3-6 M1 साधु; G1 इव; G2 अव-; M2 नाव- (for अनु-). G1. 2 -मन्यसे.

17 M2 om. 17. — a) D6 कंसस्य (gloss) above भोजस्य; Cd. n [पक्षे] gloss भोजस्य with कंसस्य. K4 पुरुषो; B2 D1. 2 नृपते (B2 °तेर्); Cd as in text. — b) K3 बलोपेते; K4 वनपाले; B6 धर्म(m भर्ग)पाले; D6 S (M2 om.) वत्सपाले (D6 glossed by गोवर्गपाले); Cd. n वर्ग° as in text (gloss गोसंघपाले). K4 दुरात्मिनि; Cn [अ]दुरात्मनि. — d) S (M2 om.) केशव°; Cv कथन° (for केवल°).

18 D4 om. 18ab. — a) K3. 4 B1. 3. 5 Dn2 D3. 5. 6 T1 G3-5 M1 Cnp चैषा; Ñ1 V1 G2 Cn चैषां (for वैषा). K4 B5 Dn D1. 3. 5 M Cn बुद्धिः; G3. 4. 6 शक्तिः (for भक्तिः). Cv न चैषां न च ते भक्तिः. — b) G1. 2 प्रकृतिर्. K यासि (K4 जाति); D1. 2 M2 यांति. K4 कामतः (for भारत). Cv cites entire pāda as in text. — cd) B1. 2 D1. 2 एतत् (for एव). D6 कथिता. Ś1 B1. 2. 4. 5 भुलिंग-; K1-3 भूलिंगा-; B3. 6 भुलिंगः; Dn D1. 2 भूलिंगः; Cn as in text. S तेनैवं (G1. 2. 6 °नं) बंदिवत्स्तौषि श्रुतमन्येन न श्रुतं (M1 reads, after the *repetition* of 2. 38. 17 [see below], as in text also with only कुलिंग- for our भूलिङ्ग-). Cv cites nearly every word. — After 18, S *repeats* 2. 38. 17 (with the same v.l.).

19 a) Ś1 भुलिंग-; K1. 2 भु(K1 *sup. lin.* भू)लिंगा-; D1 भूलिंगः; D4 दुलींग-; S Cv कु(M2 पु)लिंग-. — b) B1. 2 D1. 2 शुभे; T1 G1. 3-6 पुरा (for परे). — c) K4 B1 G3 तस्य; D3 तस्यां (for तस्याः). G3 तथा; M2 तदा. — d) K1-3 [ऽ]धर्मसंहिता (K3 °ताः); B1 D1. 2 च (B1

साहसं चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते ॥ २०
सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखात्सिंहस्य खादतः ।
दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ २१
इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
तद्वत्त्वमप्यधर्मज्ञ सदा वाचः प्रभाषसे ॥ २२
इच्छतां पार्थिवेन्द्राणां भीष्म जीवस्यसंशयम् ।
लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः स कटुकं वचः ।
उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः ॥ २४
इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ।
योऽहं न गणयाम्येतांस्तृणानीव नराधिपान् ॥ २५
एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः संचुक्रुधुर्नृपाः ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ २६
केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥२७
हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपैः ।
सर्वैः समेत्य संरब्धैर्दह्यतां वा कटाग्निना ॥ २८ C. 2. 1555 B. 2. 44. 37 K. 2. 67. 37

-स्य *or* स्म) विगर्हिताः. Cd cites अर्थविगर्हिताः (as in text).

20 ^{a}) V$_1$ B$_3$ इदं सा वै; G$_4$ इदं कार्षीः (for इतीदं सा). D$_6$ G$_3$ स (for सा). K$_3$ भाषाहं समितीहं सा. — ^{b}) Ś$_1$ D$_4$ वाशते सततं (by transp.). K$_1$ शंसते; K$_2$–$_4$ B$_{2.4.5}$ D$_{2.6}$ वा(K$_3$ व)सते; B$_1$ भाषते; G$_2$ वंशते; G$_{4.5}$(by corr.)$_{.6}$ वाश्यते. — ^{c}) K$_4$ B$_{3.5}$ Dn D$_{3.5}$ चात्मनो (for °ना). Ñ$_1$ B$_6$ वीर; B$_{1-3.5}$ Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ S (except M$_1$) भीष्म (for [अ]तीव). — ^{d}) D$_3$ चरतं; T$_1$ G$_{1-3.5}$ M$_1$ कुर्वती; G$_4$ कुर्वंति; G$_6$ तत्कुर्वन्; M$_2$ कुरुते (for चरन्ती). K$_4$ नान्वबु°; M$_2$ नैव बु° (for नावबु°).

21 ^{a}) G$_3$ स; G$_4$ ना (for सा). K$_1$ मांसग्रंहं; K$_2$ (corrupt) मांसाग्रुंतुं; B$_2$ मांसं गलद्; B$_5$ मांसं सदा; D$_{1.2}$ Cd मांसाकुलं; T$_1$ G$_{3.5}$ मांसं तदा; G$_2$ मांसागळं; Cn.v as in text. — ^{b}) Ś$_1$ D$_4$ खादति; K$_{1-3}$ जृंभतः; S भारत (for खादतः). — ^{c}) B$_3$ दंतांतरविलग्नानि; D$_{1.2}$ °तरे विलग्नां यत्; G$_3$ तदांतरविलग्नं यत्. — ^{d}) B$_3$ यद् (for तद्). K$_4$ °दत्तो. K$_2$ [ऽ]ल्पचेतन; T$_1$ G$_{3.5}$ कुचेतना.

22 ^{c}) Ñ$_1$ तथा (for तद्वत्). K$_3$ D$_2$ अथ; G$_3$ असि (for अपि). K$_{1.2}$ D$_6$ [अ]धर्मज्ञः; K$_4$ G$_{1-4}$ धर्मज्ञ; Ñ$_1$ V$_1$ B Dn D$_{1-3.5}$ [अ]धर्मिष्ठ; T$_1$ G$_{5.6}$ धर्मस्य; M$_1$ धर्मज्ञः (for [अ]धर्मज्ञ). D$_2$ तद्वत्त्वमर्थधमिष्ठ (sic). — ^{d}) D$_6$ M$_2$ तदा; T$_1$ G$_{1-3}$ तथा (for सदा). D$_{1.2}$ वाचा; T$_1$ G$_5$ वाचं (for वाचः). T$_1$ प्रभाषते.

23 ^{a}) Ś$_1$ K D$_4$ पृथिवीशानां; Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_5$) D$_{1.2}$ पार्थिवानां च; Dn (!) D$_6$ भूमिपालानां (for पार्थिवेन्द्राणां). — ^{b}) B$_6$ G$_{2-4}$ M$_1$ जीवति. K$_4$ B$_3$ असंशयः — ^{c}) K$_4$ G$_{1.2}$ M$_1$ लोके (for लोक-). T$_1$ °कर्माभि; G$_1$ °कर्मासि; G$_2$ °कर्माणि (for °कर्मा हि). — ^{d}) Ñ$_1$ नाप्यस्ति; Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ कोन्योस्ति. G$_{1.2}$ भवतः समः.

24 ^{a}) S (except G$_5$) इति (for ततः). — ^{b}) Ś$_1$ D$_4$ M$_2$ सु-; K$_4$ सन्; G$_{1.2}$ [अ]स्य; G$_4$ तु (for स). D$_4$ -कुहकं; G$_2$ कठिनं; M$_1$ परुषं (for कटुकं). — ^{c}) S उवाच वचनं धी(G$_{1.2}$ श्री)मान्. — ^{d}) B$_{1.2.6}$ D$_{1.2}$ चेदिराजं विगर्हयन्.

25 Before 25, D$_5$ (marg.) ins. भीष्म उ°; G$_6$ भीष्मः. — ^{a}) V$_1$ गच्छतां (for इच्छ°). T$_1$ नामाह. — ^{b}) K$_2$ जीवान्येषां; K$_3$ °मेषां; T$_1$ G$_{1-4}$ °म्येष; G$_6$ °म्येव. T$_1$ G$_3$ महीभृतां. — ^{c}) Ś$_1$ यो[ऽ]यं; K$_4$ V$_1$ B$_{3.4.5}$ Dn D$_{1.6}$ G$_4$ सोहं; G$_2$ M$_2$ योगं (for योऽहं). D$_1$ गणये; D$_{3.5}$ °यन् (for °यामि). Ś$_1$ K$_{3.4}$ B$_1$ D$_4$ G$_{1.2}$ एनान्; D$_1$ तावत् (for एतान्). — ^{d}) Ś$_1$ D$_4$ तृणानेव; K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{4-6}$ Dn D$_{1.3.5.6}$ तृणेनापि (for तृणानीव). V$_1$ B$_6$ D$_{3.5}$ समान्नृ(D$_3$ °नृ)पान् (for नराधिपान्). B$_{1-3}$ D$_2$ S तृणवत्सर्वपार्थिवान्.

26 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2.4}$ G$_{1.2}$ M तत्र (for ततः). G$_4$ ते; G$_5$ तं (for सं-). K$_2$ -कुक्रुधुर्; V$_1$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1.6}$ G$_{2-6}$ M -चुक्रुशुर्. — ^{c}) K$_2$ G$_{2.3}$ जहर्षिरे; K$_4$ जहाषिरे; B$_2$ जहसिरे. B$_1$ भीष्मं (for तत्र). — ^{d}) B$_1$ केचिदत्र. K$_3$ G$_{1.5}$ च गर्हिरे.

27 ^{a}) G$_4$ केचिदूपुर्. Ś$_1$ D$_4$ महेष्वासान्. — ^{b}) B$_1$ ता गिरः; B$_2$ D$_{1.2}$ तां गिरं (D$_1$ corr. from °रां) (for तद्वचः). — ^{c}) B$_{1.3}$ D$_2$ पापवालिप्तो. Ś$_1$ भीष्मश्च (for वृद्ध°). — ^{d}) Ś$_1$ नैष एवार्हति क्षमां; B$_{1.2.6}$ D$_{1.2}$ नायमर्हति वै क्षमां.

28 ^{a}) Ś$_1$ पशुवद्; B$_{3.5.6}$ D$_{3.5}$ साध्वयं (for दुर्मतिर्). Ś$_1$ भीमः (for भीष्मः). — K$_{3.4}$ om. (hapl.) 28^{b}–29^{a}. — ^{b}) Ś$_1$ दुर्मतिः (for पशुवत्). V$_1$ B$_{3.5.6}$ D$_{3.5}$ खलु (D$_5$ खल्वयं hypermetric) पार्थिवैः (B$_6$ °वाः; D$_3$ °वः); D$_2$ साध्वसं नृपाः; G$_{1.2}$ साधु गृह्यतां; Cv साध्वसं नृपैः (for साध्वयं नृपै.). Ś$_1$ B$_{1.2.4}$ Dn D$_{1.4.6}$ नृपाः (for नृपैः). — ^{c}) D$_4$ समीत्य (for समेत्य). K$_1$ संराब्धाद्; K$_2$ Ñ$_1$

C. 2. 1556 B. 2. 44. 38 K. 2. 67. 38 इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ।
उवाच मतिमान्भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ॥ २९
उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये ।
यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसुधाधिपाः ॥ ३०
पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ ३१
एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ।
यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ३२
कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे शार्ङ्गगदाधरम् ।
यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

Dn (!) संरब्धो; D_4 संरंभैर् (for संरब्धैर्). S समेत्य सर्वैः पापात्मा. — ^{d}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ वै (for वा). K_1 अस्यतां वा कराग्निना. Cd cites कटा° (as in text).

29 $K_{3.4}$ om. 29^{abc} (cf. v.l. 28). — ^{a}) B_5 तस्य (for तेषां). — ^{b}) V_1 B_3 $D_{5.6}$ भीष्मः; S वृद्धः (for ततः). — ^{c}) V_1 B_3 $D_{5.6}$ तत्र (for भीष्मस्). — ^{d}) $Ś_1$ G_6 एवं (for एव).

30 D_8 om. (hapl.) 30; G_1 om. 30^{c}–31^{b}. — ^{a}) K_2 corrupt. S (G_1 om.) चैवांतं (G_6 °वाहं). — ^{b}) S (G_1 om.) नाहं (for अहं). — ^{c}) G_4 किं तु (for यत्तु). — ^{d}) K_4 Dn (!) D_6 क्षमध्वं (for शृणु°).

31 G_1 om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{a}) K_4 G_3 corrupt. $Ś_1$ D_4 मे वा (by transp.); T_1 सा मे. — ^{b}) T_1 दहरं (for °नं). K_1 कराग्निना; Cd (as in text) कटाग्निना (gloss कक्षाग्निना; one MS. adds तैलपूर्णलोहकटाग्निना वा). — After 31^{ab}, K_1 ins.:

394* एतच्छ्रुत्वा ततो भीष्मस्तेषां पार्थिवसंसदि ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा भीष्मस्तान्क्षत्रियांस्ततः ।;

while K_3 *repeats* stanza 29. — ^{c}) D_4 क्रियंतां. K_4 D_8 वा (for वो). — ^{d}) $G_{1.2}$ ममेदं; G_6 मयैतत् (for मयेदं). $K_{1.2}$ दर्शितं; $G_{1.2}$ सत्यकं (for सकलं).

32 ^{a}) K_1 एवं; D_4 पृष्ठ (for एष). — ^{b}) S ईश्वरः (G_6 ईदृशं) (for अच्युतः). — ^{c}) V_1 B (except $B_{1.4}$) Dn $D_{1-3.5}$ वा; S च (M_1 तु) (for वस्). D_4 तरते; T_1 त्वरतो. K_4 (corrupt) यस्यस्त्यवरते बुद्धि. — ^{d}) B_3 स मागधं; B_6 स सत्वरं; S तु (G_6 च) यो नृपाः (for स माधवम्). D_8 corrupt.

33 ^{a}) $G_{1.2.4}$ कृष्ण. K_2 $G_{1.2.4}$ आहूयताम्. — ^{b}) M_2 शंख- (for युद्धे). $Ś_1$ K_4 Dn $D_{4.6}$ M चक्रगदाधरं; K_{1-3} °धनुर्धरं; $G_{1.2}$ शार्ङ्गगदाधरः. — ^{c}) $Ś_1$ M_2 यावदस्यैव (M_2 °स्यैष); $K_{1.2}$ $Ñ_1$ Dn D_2 $G_{2.3}$ M_1 यादवस्यैव (M_1 °ष); V_1 B_3 $D_{5.6}$ येनास्यैव हि; G_3 यदा यस्यैव; Cv as in text. K_1 देहस्य; B_6 धर्म° (for देव°). G_6 यादवो देवदेवस्य. — ^{d}) K_3 वै शस्त्र-; G_4 Cv विशति (for विशतु). V_1 घातितः; B_1 पार्थिवः (for पातितः).

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except Dn_1 D_4) शिशुपालवध; G_6 राजसूय; M_1 राजसूय and शिशुपालवध. — *Adhy. name:* M_2 भीष्मकोपवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg.)$_{.3}$ D_4 41 (as in text); K_2 D_8 42; K_4 40; Dn_1 44; S 74 (G_4 50). — *S'loka no.:* K_2 33; Dn 42; $D_{1.2}$ 39; T_2 44; M_1 40.

42

1 ^{a}) V_1 B_{3-6} $D_{5.6}$ श्रुत्वैव (V_1 °त्वेति) वाक्यं; T_1 $G_{3.5}$ वचः श्रुत्वैव (for ततः श्रुत्वैव). — ^{b}) $K_{1.2}$ गुरुविक्रमः; $Ñ_1$ V_1 B $D_{1.2}$ दुरतिक्रमः; G_3 सुरविक्रमः (for उरुवि°). — ^{c}) G_{3-5} देवदेवं तं (for वासुदेवेन). — ^{d}) $Ś_1$ D_4 अभाषत; T_1 $G_{1.2}$ समाह्वयत् (for उवाच ह).

2 Before 2, $G_{1-3.5}$ ins. शिशुपालः. — ^{ab}) D_4 आहूय (for आह्वये). $Ś_1$ $G_{1.6}$ M_1 त्वा (for त्वां) B_2 Dn_2 $D_{1.2}$ रणे; Cn as in text. D_1 गच्छं (intending गच्छन्). S रणायेहि ($G_{1.2}$ °येव; G_4 °येति; G_6 °येह) (for रणं गच्छ). B_{3-6} $D_{5.6}$ transp. रणं गच्छ and मया सार्धं. S सह (for सार्धं). — ^{c}) K_4 त्व (sic); D_8 T_1 $G_{1.6}$ M त्वा (for त्वां). — ^{d}) B_6 सर्वपार्थिवैः; Dn_1 पांडवैः सह; Cn as in text.

3 ^{a}) S स (T_1 न) च (G_3 हि) भीष्मो हि मे वध्यः. — ^{b}) $Ś_1$ K B_2 Dn $D_{4.6}$ transp. पाण्डवाः and सर्वथा. $Ñ_1$ V_1 सर्वशः (V_1 °दा) कृष्ण पांडवाः; $B_{1.3.4.6}$ $D_{1.2}$ G_{3-6} M पांडवाः (M_1 पांडवः; G_3 पापात्मा) कृष्ण सर्वदा (G_{3-6} M °शः); T_1 $G_{1.2}$ पांडवाः सर्वराजभिः. — ^{c}) $D_{5.6}$ भूपतीन् (for °नृ). — ^{d}) K_2 corrupt.

4 G_1 om. 4. — ^{a}) V_1 B_3 ये त्वां पापम्; S (G_1